

मल्हार रामराव चिटणीस विरचित

क्षत्रपती श्री शिव छत्रपति महाराज

...चें सप्तप्रकरणात्मक चरित्र

मॉडर्न बुक डेपो, पुणें २

मल्हार रामराव चिटणीस विरचित

शककर्ते श्री-शिव छत्रपति महाराज

ह्यांचें सप्तप्रकरणात्मक चरित्र.

[अनेक प्रतींवरून शुद्ध करून अर्थ-निर्णायक, विचिकित्सक आणि अवांतर माहितीच्या विपुल टीपांसह]

संपादक

रा० ब० काशिनाथ नारायण साने, बी. ए.

मॉडर्न बुकडेपो, पुणें २.

पुणें येथें ' आर्यभूषण ' छापखान्यांत
अनंत विनायक पटवर्धन यांनीं छापिलें
व
रा. ब. काशिनाथ नारायण साने यांनीं
कल्याण येथें प्रसिद्ध केलें.

श्री.

महाराष्ट्राच्या भाषेचा आणि इतिहासाचा आस्थापूर्वक
अभ्यास करूं पाहणाऱ्या सज्जनांस
हा ग्रंथ
परम प्रेमपूर्वक अर्पण करितों.

ग्रंथ-प्रकाशक.

RESPECTFULLY OFFERED TO THE
STUDENT OF THE LANGUAGE
AND HISTORY OF THE
MÁRATHÁS.

The Editor.

प्रस्तावरूप निवेदन.

१. राजश्री मल्हार रामराव चिटणीस यांनीं शककर्ते शिवाजी महाराजांपासून धाकटे शाहूमहाराजांपर्यंत ६ छत्रपतींचीं चरित्रें लिहिलीं. त्यांपैकीं श्री० संभाजीमहाराजांपासून धाकटे शाहूमहाराजांपर्यंत ५ चरित्रें माजी काव्येतिहास-संग्रहामध्यें मीं प्रसिद्ध केलीं. शककर्ते शिवछत्रपती यांचें चरित्रही, इतर छत्रपतिचरित्रांच्या धर्तीवर, आपण प्रकाशित करावें हा फारां दिवसांचा—फारां वर्षांचा—हेतू आज सिद्धीस जात आहे. ह्याबद्दल त्या विश्वचालका परमेश्वराचे अनंत उपकार अत्यंत कृतज्ञतापूर्वक स्मरून आणि त्याला नमन करून ह्या ग्रंथप्रकाशनाचें वृत्त थोडक्यांत निवेदन करितों.

काव्येतिहास-संग्रहांत इतर ५ चरित्रें प्रकाशित केलीं तसें हें श्रीशिवछत्रपती ह्यांचें सप्तप्रकरणात्मक चरित्र त्या मासिकांत प्रसिद्ध कां केलें नाहीं आणि इतकीं वर्षें तें मजकडून कां प्रकाशित झालें नाहीं ह्याविषयीं थोडा पूर्व इतिहास देणें इष्ट आहे. एक तर ह्या शिवचरित्राचीं सुमारें पांच प्रकरणें मुंबईचा विविधज्ञान विस्तार यांत प्रसिद्ध झालीं होतीं, आणि का० इ० संग्रहकारांची अशी प्रतिज्ञा होती कीं पूर्वीं छापलेला ग्रंथ त्या मासिकांत आपण प्रसिद्ध करूं नये. ह्याकरितां का० इ० संग्रहांत तें चरित्र प्रकाशित करतां येईना. विविधज्ञान विस्तारांत हें चरित्र सुमारें १८७७ सालापासून छापीत होते खरे, पण तें अगदीं मंदगतीनें आणि टिपा वगैरे न देतां छापण्यांत येत होतें. अशामुळें १८८१।८२ सालीं मनांत आलें कीं, का० इ० संग्रहांत इतर चरित्रें प्रकाशित केलीं त्या नमुन्यावर हें शिवछत्रपतीचें चरित्रही स्वतंत्ररूपानें आपण प्रकाशित करावें, आणि असें मनांत येऊन त्याविषयीं जाहिरातही काव्येतिहास-संग्रहांत दिली. ती जाहिरात पाहून त्यावेळचे विविधज्ञान विस्तार मासिक पुस्तकाचे चालक ह्यांनीं मला पत्र लिहिलें कीं, ' सुमारें पांच प्रकरणें ह्या चरित्राचीं विस्तारांत प्रसिद्ध झालीं आहेत, बाकी दोनच राहिलीं तीं लौकरच आम्ही पुरीं करणार आहों. ह्याकरितां आपण हें चरित्र स्वतंत्र ग्रंथरूपानें प्रसिद्ध करण्याचा विचार रद्द करावा, म्हणजे विस्तारांत आरंभिलेलें चरित्र अपूर्ण ठेवण्याचें कारण पडणार नाहीं.' अशा मजकुराचें पत्र आल्यावरून, त्यास मान देऊन, हें सप्तप्रकरणात्मक चरित्र संभाजी-राजाराम

महाराजांच्या चरित्रांच्या धर्तीवर निरनिराळ्या प्रतींवरून शुद्धाशुद्ध पाहून व टिपा देऊन स्वतंत्र पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध करण्याचा माझा विचार जो एकदां मागें पडला तो सुमारें १९०६।७ पर्यंत तसाच मागें पडून राहिला. दरम्यानचीं इतकीं वर्षे मजकडून हा ग्रंथ प्रसिद्ध न होण्याचें हें मुख्य कारण होय. खेरीज, सन १८८२।८३ च्या सुमारास हें सप्तप्रकरणात्मक चरित्र प्रसिद्ध करण्यास जीं साधनें मला उपलब्ध होतीं, तींही हळूहळू नाहींतशी झालीं; म्हणजे मजपाशीं ज्या हस्त-लिखित निरनिराळ्या प्रती होत्या त्या माझ्या हातून गेल्या व त्या पुनः मिळत ना! त्या प्रती ह्याः—

(अ) कै० मल्हार खंडेराव चिटणीस हे माझ्या हाताखालीं पुणें हायस्कुलांत शिकत होते. माझ्या वर्गांतूनच ते १८७९ सालीं म्याट्रिक परीक्षा उत्तीर्ण होऊन जगन्नाथ शंकरशेट स्कॉलरशिप त्यांस मिळाली. हे तरुण गृहस्थ फार थोर कुलांतील, विद्वान आणि विनयसंपन्न असे होते. पुढें ते एल्. एल्. बी. ची परीक्षा देऊन वऱ्हाडांत वकिली करूं लागले होते. पण त्यांस तेथें दुर्दैवानें अल्पायुष्यांतच देवाज्ञा झाली! असो. त्यांनीं आपले तीर्थरूप खंडेरावजी, म्हणजे चरित्रकार मल्हार रामराव यांचे नातूच, यांजकडून हीं चरित्रें देवविलीं. मल्हार खंडेरावाची वंशावळ पुढें देत आहें. ही चिटणीस यांच्या घराण्यांतील प्रत मजपाशीं होती ती पुणें येथील कायस्थ मंडळ म्ह० क्लब यांजकडून मागणी झाल्यावरून, व मल्हार खंडेराव यांचें पत्र क्लबास देण्याविषयीं आल्यावरून, क्लबच्या मंडळीच्या स्वाधीन केली. मात्र ती देतांना पुन्हां मला लागल्यास देत जा अशी विनंती मीं त्यास केली ती त्यांनीं मोठ्या आदरानें मान्य केली.

(आ) दुसरी प्रत सुवाच्य अक्षराची, दौलताबादी कागदाच्या रुंद अशा बंदावर लिहिलेली पुणें येथील शनिवार पेठेंत राहणारे कै० रंगराव आप्पा पुरंदरे यांजकडून उपलब्ध झाली होती. ती माझा बेत तहकूब झाल्यावर त्यांची त्यांजकडे परत केली.

(इ) तिसरी प्रत रावबहादूर नीळकंठ विनायक कीर्तने यांच्याकडील पुस्तक. ही इंदूरकर श्रीमंत किबे यांनीं कोल्हापुराहून लिहून आणून संगृहीत केलेली होय. तीही रावबहादुरांनीं मागितल्यावरून त्यांजकडे परत केली.

ह्या तिन्ही प्रतींपैकीं चिटणिसांची व किबे यांची ह्या कातड्याच्या जाड पुठ्यांनीं बांधिलेल्या, अक्षरही सुरेख, सुवाच्य अशा होत्या. तिसऱ्या पुरंदरे यांजकडील प्रतीचे बंद सुटे होते तरी तिचेंही अक्षर सुरेख, वळणदार असें होतें.

२. सन १९०७।८ सालीं मी सरकारी नोकरींतून सुटा झाल्यावर हें सप्रकरणात्मक शिवचरित्र आपल्या पूर्वीपासूनच्या हेतूप्रमाणें प्रसिद्ध करावें असें मनांत येऊं लागलें. पण कायस्थ क्लबाकडून 'चिटणीस' प्रत मिळेना. बडोद्याचे रा. मुजुमदार यांचें क्लबाच्या सेक्रेटरीकडे कांहीं कर्ज होतें, त्याच्या फेडीसाठीं क्लबांतील पुस्तकें त्यांनीं नेलीं, त्यांत चिटणीस यांचें बांधीव हस्तलिखित पुस्तकही गेलें असें क्लबांतील मंडळी सांगूं लागली ! ही गोष्ट ऐकून मला मोठें आश्चर्य वाटलें. पुढें काठेवाडांतील विठ्ठलगड एथें रा. मुजुमदार आहेत असें समजल्यावरून त्यांजकडे २।३ पत्रें पाठविलीं. रेल्वे पार्सल मजबूद करून हें बूक पाठवा, खर्च मी देतों, असें लिहिलें; पण त्यांजकडून एकाही पत्राचें उत्तर आलें नाहीं ! नंतर रावबहादूर समर्थ, पुण्यांतील परिचयाचे, हे त्या वेळीं बडोद्यास पुन्हां दिवाण झाले होते, त्यांस विनंती केली कीं, विठ्ठलगडाहून हें पुस्तक आणविण्याचें करा. पण त्यांस २।३ पत्रें लिहिल्यावर त्यांचें उत्तर शेवटीं आलें कीं, सदरहू पुस्तक मिळण्याचा संभव नाहीं. तेव्हां तो नाद सोडून देणें भाग पडलें. सदरहूप्रमाणें पुण्यांतील पुरंदरे यांजकडेही रा. भालेराव वकील व सरदार आबासाहेब मुजुमदार यांचे मार्फत शोध करविला. पण पुरंदरे यांचे कागदपत्रांची व्यवस्था नीट नाहीं, यामुळें शिवाजीचें चरित्र कोठें सांपडत नाहीं, असें अखेरीस कळलें. खुद्द रंगरावजी अगर त्यांचे चिरंजीव बाबासाहेब पुरंदरे विद्यमान असते, तर ही प्रत मिळण्यास हरकत पडली नसती. इंदूरकर किबे यांजकडेही शोध केला, पण तिकडेही त्यांजकडील प्रतीचा थांग लागेना ! पूर्वीं[1] हातीं असलेल्या ह्या तिन्ही प्रतींविषयीं अशी निराशा झाली ! ! पुढें साताऱ्याच्या महाराजांच्याकडील उत्तम प्रकारें लिहिलेली प्रत मुंबईचे शेट मावजी यांजकडे गेली असल्याचें समजलें. शेटजींस ती प्रत दोन तीन महिने पाहिजे आहे, पाहून उतरून घेऊन परत करितों, असें २।३ वक्त लिहिलें. त्यावरून त्यांचें उत्तर आलें कीं, आम्ही चिटणीस हस्तलिखित ग्रंथ वाचण्यांत गुतलों आहों, या-

---

१. ह्या दोन्ही पुस्तकांचें वर्णन श्री० संभाजी व राजाराम महाराज ह्यांच्या चरित्रारंभीं सविस्तर केलें आहे. आवृत्ती तिसरी स. ई. १९१५ पाहावी.

करितां सद्रहू चरित्र देतां येत नाहीं.' पुढें कांहीं महिन्यांनीं पुन्हां त्यांस लिहिलें कीं आपणाकडे माणूस पाठवितों, त्याबरोबर ग्रंथ पाठवावा, आम्ही जपून परत करूं. त्यावर शेटजींचा जबाब आला कीं, तो ग्रंथ रावबहादूर पारसनीस यांजकडे गेला आहे. त्यावरून रावबहादुरांस लिहिलें. त्यांनीं उत्तर दिलें कीं ग्रंथ शेट मावजींकडे गेला आहे. तेव्हां पुन्हां शेट मावजींची प्रार्थना केली. त्यानीं पुनरपी लिहिलें कीं सर्व चिटणीस हस्तलिखित ग्रंथ रावबहादुरांकडेच दिले आहेत ! सारांश ' गडाच्च सास्वडं यामि सास्वडाच्च गडं तथा ' अशी अवस्था येथें सातारकर महाराजांकडील प्रतीसंबंधें झाल्यानें मी निराश झालों. मागून कळलें कीं, ग्रंथ रा. ब. पारसनीस यांजकडे आहे, पण तो छापून प्रसिद्ध करण्याचा त्यांचा हेतू आहे. तेव्हां मी रा. ब. पारसनीस यांस विनंती केली कीं, आपण अवश्य छापून काढा, कोणीकडून तरी शुद्ध प्रत या ग्रंथाची बाहेर यावी, अशी इच्छा आहे; पण त्यांचें चांगलें समाधानकारक उत्तर आलें नाहीं. ह्याकरितां तोही नाद सोडून द्यावा लागला. या प्रकारें चिटणीस यांच्याकडील बांधीव प्रत, पुरंदरे यांजकडील सुट्या बंदाची प्रत, श्री. किबे यांजकडील पुस्तकरूपी प्रत आणि सातारकर महाराजांकडील शेट मावजी अगर रावबहादूर पारसनीस ह्यांजकडे असलेली—ह्या चारी प्रतींसंबंधें निराश होऊन बसण्याची पाळी आली ! ! !

३. असें झालें तरी सातारा येथें अगर त्या जिल्ह्यांत कोठें तरी, कोणाकडे तरी, या ग्रंथाच्या प्रती असाव्या असा माझा तर्क होऊन तिकडील शोध मीं सोडिला नव्हता. आणि माझे मेहुणे रा० परशुराम विश्वनाथ पटवर्धन हे सातारा पोलीस सुपरिन्टेंडेंटच्या आफिसांत इंग्रजी कारकून आहेत, त्यांस जिल्ह्यामध्यें तुम्ही फिरतां त्या वेळीं फुरसुतीच्या वेळांत ह्या ग्रंथाचा शोध करीत जा, म्हणून लिहिलें होतें. त्यांच्याच कचेरींत रा० रा० बळवंतराव रघुनाथ चिटणीस हे रीडर म्हणजे शिरस्तेदार होते. त्यांजवळ पटवर्धन ह्यांनीं गोष्ट काढली असतां त्यांनीं एक प्रत मिळवून देण्याचें कबूल केलें. तसेंच माझे विद्यार्थी श्री० बाळासाहेब महाराज कोल्हापूरकर यांसही मीं कोल्हापुराहून या ग्रंथाची प्रत पाठविण्याविषयीं सांगून ठेविलें होतें, त्यांनींही तें मान्य करून पाठविण्याचें कबूल केलें.

४. ह्यानंतर सन १९१२ सालीं रा० बळवंतरावजींकडून एक हस्तलिखित प्रत व दुसरी श्री० बाळासाहेबांकडून, अशा दोन प्रती मिळाल्या, आणि त्यांवरून

बाळबोध प्रती करण्याचें काम सुरू करविलें. सन १९१९।२० सालीं मूळ प्रती-वरून केलेली बाळबोध नक्कल रुजू घेण्याचें काम कल्याण येथें सुरू असतां बळवंतरावजी चिटणीस ह्यांनीं ह्या चरित्राची आणखी एक प्रत पाठविली. ह्या प्रती मिळवून देण्याबद्दल रा० बळवंतरावजी चिटणीस व श्री० बाळासाहेब महाराज यांचे मजवर मोठे उपकार आहेत हें नमूद करणें अत्यंत आवश्यक आहे. ह्या तीन हस्तलिखित प्रतींशिवाय साहव्या प्रकरणाची एक प्रत पुण्याहून एका मित्राकडून मिळाली तिचा बहूत उपयोग झाला.

५. रा. बळवंतराव रघुनाथ चिटणीस हे खंडो बल्लाळ चिटणीस यांचा मुलगा जो बहिरव (वडगांवकर) त्याचे वंशज होत. बळवंतराव यांस इतिहासाचा नाद असून हें मल्हार रामराव विरचित शिवचरित्र नीटपणें प्रसिद्ध व्हावें अशी त्यांची फार इच्छा होती. आणि त्यांनीं त्या ग्रंथाच्या प्रती मिळवून देण्याचें काम मोठ्या कळकळीनें केलें.*

श्री० बाळासाहेब महाराज हे कोल्हापूरच्या गुरुमहाराज घराण्यापैकीं होत. पुण्याच्या कै० श्री० ताईमहाराज यांनीं बाळासाहेबांस दत्तक घेतलें होतें, पण पुढें तें दत्तविधान रद्द झालें. ती हकिकत सर्वश्रुत आहे.

६. चिटणीस विरचित शिवचरित्राच्या प्रस्तुत आवृत्तींत एकंदर तीन हस्त-लिखित प्रती व चौथी कै० रा. ब. नी. वि. कीर्तने यांची विविधज्ञान-विस्तारांतील छापील प्रत—ह्या चार प्रतींचा उपयोग केला आहे. त्या सर्वांविषयीं थोडी हकीकत देणें जरूर आहे.

(१) कीर्तने प्रत (दुसरी आवृत्ती स. ई. १८९४) ही बालबोध लिपींत छापलेली आहे. पण, (अ) तींत मूळभाषा बदलून आधुनिकीकरण पुष्कळच झालें आहे; यामुळें चिटणिसांची भाषा कशी होती हें समजण्यास तींत मार्ग नाहीं.

---

* खंडो बल्लाळ यांचे पुत्र जिवाजी व बहिरव ह्यांचा वंशः—

१. जिवाजी (बोरगांवकर) २. रामराव ३. मल्हारराव (चरित्रकार) ४. बळवंत-राव ५. खंडेराव (धनीसाहेब, देवभक्त, मृ० १९१७.) ६. मल्हारराव (बी. ए. एल. एल. बी. वकील, मृत्यू १९०८).

१. बहिरव (वडगांवकर) २. हैबतराव ३. भैराळराव ४. यशवंतराव ५. रघुनाथ-राव ६. बळवंतराव (प्रथम पोलीस सु. सातारा यांचे रीडर, पुढें सबइन्स्पेक्टर होऊन, हल्लीं बैठी नेमणूक घेऊन वडगांव कराड (जि० सातारा) येथें राहात आहेत.

क) दुसरें असें कीं रा. ब. कीर्तने यांनीं ह्या चरित्रास उपोद्घात लिहिला, तो चांगलाच आहे; पण त्या पलीकडे त्यांनीं ह्या ग्रंथाचें परिशीलन भाषेच्या किंवा इतिहासाच्याही दृष्टीनें केलेलें दिसत नाहीं. (ख) मोडी हस्तलिखितां-वरून बालबोध प्रत करविली ती त्यांनीं मूळ हस्तलिखिताशीं रुजू घेतल्याचें बिलकूल दिसत नाहीं. तसेंच प्रत्यंतरास मराठी किंवा इंग्रजी ग्रंथही चाळलेले दिसत नाहींत. (घ) अशामुळें व मोडी नीट न लागल्यामुळें नांवांच्या व शब्दांच्या किती तरी चुक्या त्यांच्या आवृत्तींत राहून गेल्या. बाळबोध नकल मोडीशीं रुजू घेतली असती आणि इतर ग्रंथ प्रत्यंतरासाठीं पाहिले असते तर ह्या चुक्या त्यांच्या हातून खचित राहिल्या नसत्या. ही पहिल्या आवृत्तीची स्थिती झाली. दुसऱ्या आवृत्तींतही कांहीं शुद्धाशुद्ध पाहिलेलें दिसत नाहीं. ती पहिल्या आवृत्तीचीच नकल दिसते. असें आहे तरी कांहीं ठिकाणीं योग्य पाठ ठरविण्याच्या कामीं तिचा उपयोग झाला. ही की० प्रत म्हणजे गणपत कृष्णाजी यांच्या छापखान्यांत छापलेली होय.

(२) रा. बळवंतरावजी चिटणीस यांनीं साताऱ्याहून जी मोडी प्रत पाठ-विली ती खर्चीं कागदाच्या बंदांवर एका बाजूनें लिहिली आहे. प्रत्येक बंदाची लांबी २०॥। इंच व रुंदी ६॥। इंच आहे. तिजमध्यें प्रकरण ६ हें मुळींच उपलब्ध नाहीं. बाकीच्यांत कांहीं ठिकाणीं बंद गहाळ झालेले आहेत. अक्षर चिटणिशी वळणाचें सुवाच्य असें आहे. ही प्रत बळवंतरावजींस जैतापूर ता० सातारा एथें उपलब्ध झाली, व साताऱ्याहूनच त्यांनीं ती मजकडे पाठविली, म्हणून तिला ' सातारा प्रत ' असें नांव दिलें आहे. हिचे बंद एकदर ३४७ आहेत. ते प्रकरणवार एणें प्रमाणः-प्रकरण १-३७, प्र० २-५६, प्र० ३-५६,

२ मोडी नीट न लागल्याचे मासले;—कोंढाणा (बद्दल कोसाणा), आवसें (आवेढें), तरतुद (तर खुद), दस्त करून (पस्त करूत), व इकडे (वाईकडे), हालखूद (हाल-खूप, हालकूप), एकमेकांस खेरें करून (एकमेकास खैर करून), वोढा (वेढा), हीं कामज चार व्यसनें (हीं कामें चार), क्रोधज व्यसनें (क्रोधन), लोक (केला), केला (लोक), टोळ्या (वेळा), बहादार, बाहेदार (बहादर), रायगड (पायगड), शिखा-त्याग करून संन्यास (शिकात्याग करून संन्यास), व जंजिऱ्याचें ही राजकारण (वजीर याचें ही), दौलतमंगळ (दौलतमोंगल), कही कबाड (कबिला बाड), इत्यादी.

प्र० ४–४४, प्र० ५–७०, प्र० ६–गाळलेलें, प्र० ७–८४. एकूण बंद ३४७. पैकीं ४ बंद मधून मधून गहाळ झाले आहेत. ते जागचे जागीं नमूद केले आहेत.

(३) कोल्हापूर प्रत ही श्रीमंत बाळासाहेब महाराज यांजकडून मिळाली. ह्या प्रतींतही साहवें प्रकरण गाळलेलें आहे. ह्यावरून व ह्या दोन प्रतींचा इतर गोष्टींतही मेळ पडतो त्यावरून सातारा प्रत व ही कोल्हापूर प्रत अशा एकाच वेळीं एकाच प्रतीवरून झालेल्या असाव्या, किंवा एकीवरून दुसरी नकल केली असावी असा तर्क आहे. ह्या कोल्हापूर प्रतीचें रूप असें– ही प्रत एका पुस्तका-सारखी बांधून पुठ्ठा खारव्याचा घातलेला आहे. तें कापड सुटें होऊन विटून गेलें आहे. या पुस्तकाचे दोन भाग आहेत. (च) प्रथम भागांत भागवतांतील श्लोक उतरून त्याच अर्थाचे तुकाराम बावांचे अभंग त्याच्या खालीं लिहिले आहेत. श्लोक आणि अभंग दोन्हीही बालबोध लिपींत लिहिलेले आहेत. बंद ८३ पाठपोठ आहेत. पैकीं पहिले ४ फाटून गेले आहेत. पांचव्या बंदापासून पुढें शाबूद आहेत. श्लोक व अभंग तांबड्या शाईच्या दुहेरी दुरेघी चौकटींत सुरेख लिहिलेले आहेत. (छ) दोन भागांच्या मध्यें एक कोरा बंद टाकून पुढें शिवचरित्रास आरंभ केला आहे. ह्या दुसऱ्या भागाचे बंद एकंदर १६८ आहेत. पैकीं शेवटले १४ बंद शेवटच्या ओळी झडलेले, व शेवटला एक फाट-लेला असे आहेत. (ज) बंदाची लांबी १२ इंच रुंदी ८॥ इंच आहे. कागद पूर्तकाली आहे. बालबोध अक्षर वळणदार आहे. मोडी अक्षरांचें वळण चिट-णिशीच आहे. प्रत्येक पृष्ठावर ओळी सुमारें १५।१६ आलेल्या आहेत. ह्या पुस्तकांत साहवें प्रकरण गाळलें आहे, तें कां गाळण्यांत आलें तें समजण्यास मार्ग नाहीं. (झ) ह्या को० प्रतीचे बंद एकंदर १६८ होते. ते असेः– प्रकरण १–बंद २२, प्र. २–बंद ३०, प्र. ३–बंद २६, प्र. ४–बंद २१, प्र. ५– बंद २८, प्र. ६– गाळलेलें, प्र. ७– बंद ४१. एकूण १६८.

(४) चौथी प्रतही साताऱ्याहून रा. बळवंत रावजी चिटणीस ह्यांनीं पाठविली. ती कोणीं अलीकडे फ्रेंच कागदावर केलेली आहे. हिच्यांत सातही प्रकरणें आहेत. तेव्हां ती सबंध ग्रंथावरून केली, हें उघड होतें. अक्षर साधारणच आहे, पण हिचाही कांहीं ठिकाणीं योग्य पाठ ठरविण्यांत उपयोग झाला. आणि साहवें प्रकरण तयार करतांना तर विशेष झाला. हिचे बंद १६६ असून ते पाठपोठ

लिहिलेले आहेत. ही साताऱ्याहूनच मिळाली म्हणून हीस 'सातारा २' असें नांव ठेविलें आहे.

(५) पुण्याहून साहवे प्रकरणाची नकल मिळाली तिचाही बहूत उपयोग झाला. तिचें नांव 'पुणें प्रत' ठेविलें आहे. हिचे एका बाजूनें लिहिलेले बंद २४ आहेत. अक्षर अलीकडीलच, पण वळणदार, सुवाच्य असें आहे. कागद फुलिस्केप म्हणतात तो आहे.

७. पुढें मुख्यतः 'सातारा' व 'कोल्हापूर' प्रतींवरूनच हें चरित्र प्रकाशित करीत आहें. सातारा २. व कीर्तने प्रतींचाही योग्य पाठ दिसला तेथें उपयोग केला आहे. मला बरा पाठ वाटला तो मूळांत नमूद करून, बाकीचीं पाठांतरें पृष्ठाच्या तळींच दिलीं आहेत.

ह्या चार प्रती हातीं होत्या तरी कांहीं स्थळीं अपपाठ आणि दुर्बोधता राहिलींच आहेत. रा. मल्हार खंडेराव यांनीं दिलेलें पुस्तक, रंगराव आप्पा पुरंदरे कडील सुट्या बंदांची बखर, श्री. किबे यांजकडील बांधीव पुस्तक व सातारा महाराज यांजकडील चांगली प्रत ह्या प्रती पुढें मागें मिळाल्यास व पुन्हां या ग्रंथाची आवृत्ती निघाल्यास त्यांचा हे अपपाठ आणि दुर्बोधता हीं नाहींतशीं करण्यास बहूत उपयोग होईल हें सांगणें नको.

८. **चिटणिसांची भाषा**– चिटणिसांची भाषा साधी कारकुनी पेशाची आहे. त्यांची भाषानदी सरळ, संथ अशी वाहते. जुन्या मराठी गद्याचा नमुना म्हणून हें शिवचरित्र एम. ए. च्या परीक्षेकरितां मुंबई युनिव्हर्सिटीनें नेमिलेलें आहे. त्यावरून ग्रंथभाषेच्या योग्यतेविषयीं अधीक लिहिणें नको. प्रकरण ४ व प्र० ७ ह्यांत राज्यव्यवस्था आणि राज्याभिषेक ह्यांचें सविस्तर आणि मनोवेधक वर्णन केलें आहे तसें इतरत्र कोठें पाहण्यांत आलेलें नाहीं. चिटणिसांचा भाषादोष मुख्यतः तृतीयान्त कर्त्यानें वाक्यास आरंभ करून तें कर्तरिप्रयोगांत संपविलेलें, व कधीं त्याच्या उलट प्रथमान्त कर्त्यानें आरंभ करून कर्मणि प्रयोगांत वाक्याचा शेवट केलेला–हा होय. पण त्यावेळीं ह्या कारकून पेशाच्या व इतर मंडळीसही मराठी व्याकरणाचा गंध देखील नव्हता ही गोष्ट ध्यानांत घेतली म्हणजे त्या लेखकांस कोणी दोषी ठरविणार नाहीं.

चिटणिसांचा इतिहास– मल्हारराव रामराव हे 'पुरातन सेवक लेखनाधिकारी' होते. तेव्हां त्यांच्या संग्रहीं जुने कागदपत्र दाखले-दुखले असलेच

पाहिजेत. 'कारकीर्दी वडिलार्जित होत्या. दिनचर्या पराक्रमकथा' होत्या ' त्यांच्या आश्रयें करून हें चरित्र निवेदन केलें ' असेंही ते ह्या चरित्राच्या आरंभीं म्हणतात. परंतु ऐतिहासिक वृत्तें तंतोतंत जशीं घडलीं तशींच कथन करण्याचें जसें व्हावें तसें त्यांच्या हातून सर्वत्र झालेलें दिसत नाहीं. घडलेल्या गोष्टी मागें पुढें झालेल्या, मित्या वर्षे इ० कालनिर्देश चुकलेला, कोठें अतिशयोक्ती तर कोठें कल्पनासृष्टी असे प्रकार जागोजाग नजरेस येतात. याकरितां इतिहासदृष्टीनें त्यांचा ग्रंथ अभ्यासकानें जपूनच वाचिला पाहिजे. अशा प्रकारच्या दोषांबद्दल शाहानिशा टिपांमध्यें केली आहे.

९. ह्या चरित्रावर टिप्पणें ऊर्फ टिपा दिल्या आहेत त्यांस आधारभूत ग्रंथ पुढें देतों. ह्या सर्व ग्रंथकारांचे व प्रसिद्धिकारांचे आभार मजवर आहेत. ग्रंथकारांचा नामनिर्देश बहुधा सर्वत्र केलेला आहे, परंतु विस्मरणामुळें कोठें करणें राहिला असल्यास त्याबद्दल ते ग्रंथकार किंवा प्रसिद्धिकार क्षमा करोत. ह्या टिपा देतांना कित्येक ठिकाणीं द्विरुक्ती झालेली आहे, पण ती कांहीं कारणांमुळें अपरिहार्य होती. टिपा तेथच्या तेथेंच पृष्ठतळीं न देतां प्रकरणा प्रकरणाच्या शेवटीं दिल्या आहेत. नेहमींच्या क्रमास सोडून ही नवीन व्यवस्था केली आहे, ती अभ्यासकास सोईची पडेल असें वाटतें. टिपांमध्यें कोठें चुक्या असण्याचा संभव आहे, त्या चुक्या कृपेनें मला कोणीं कळविल्यास मजवर उपकार होतील.

ग्रंथाचें नांव.	ग्रंथकार.
अमरकोश	बॉंबे संस्कृत ग्रंथमाला.
आज्ञापत्र	रा. नी. अमात्य, वि. ज्ञा. विस्तार.
एका सरकारी कामगाराच्या रोजनिशींतील उतारे	वि. ज्ञा. विस्तार.
ऐतिहासिक पोवाडे	अकर्थ व शाळिग्राम.
काशीखंड	शिवदास गोमा.
खंड ४, ६, ८ इ०	वि. का. राजवाडे.
जंत्री	गणेश सखाराम खरे.
जयमराम स्वामीची बखर	का. इ. संग्रह.
जेधेशकावली	चतुर्थ संमेलनवृत्त, भा. इ. सं. मंडळ.
ज्योतिषसार	नारो आ. गोडबोले.
तुकारामगाथा	निर्णयसागर.
त्रैमासिक	भा. इ. सं. मंडळ, पुणें.
पत्रें यादी वगैरे	का. इ. संग्रह.
पंचतंत्र	विष्णुशर्मा.
फारसी-इंग्रजी कोश	सोराबशाहा बैरामजी डाक्तर.
बॉंबे गॅझेटिअर	कँबेल
बृहज्जातक	वराहमिहिर.

ग्रंथाचें नांव.	ग्रंथकार.

बृहत्स्तोत्र-रत्नाकर–निर्णयसागर.
भक्तविजय–महीपती.
भारत–आदिपर्व–चिपळोणकर मंडळीचें भाषांतर.
मनुस्मृती इत्यादी स्मृती–मध्ययुगीन भारत, २, चिं. वि. वैद्य.
मराठी-इंग्रजी कोश–मोल्स्वर्थ
मराठी रियासत पूर्वार्ध १९१५–गो. स. सरदेसाई.
मराठी साम्राज्याची छोटी बखर–का. इ. संग्रह
मराठ्यांचा इतिहास–ग्रँट डफ.
मालोजी व शाहजी–वासुदेव वामन शास्त्री खरे.
मुसलमानी रियासत–गो. स. सरदेसाई.
राजनीती–चिटणीस, का. इ. संग्रह.
राजव्यवहारकोश–र. ना. हनुमंते
राजस्थानचा इतिहास–क० टॉड
रामदासांचे समग्रग्रंथ–माडगांवकर.
रामविजय–श्रीधर.
वऱ्हाडचा इतिहास–यादव माधव काळे
वार्षिक इतिवृत्तें–भा. इ. सं. मंडळ.
वाल्मीकि रामायण–वाल्मीकी.
वृद्धचाणक्य–चाणक्य (कौटिल्य.)
वेणीसंहार नाटक–नारायण भट्ट.
शान्तिसार–दिनकर भट्ट.
शिवछत्रपतींचें चरित्र–सभासद.
शिवदिग्विजय–मुजुमदार.
शिवभूषणकाव्य–भूषण (भूखन) कवी, का. इ. संग्रह.
शिवाजी आणि त्याचें युग (काळ)–प्रो० जदुनाथ सरकार.
शिवाजीची बखर–चित्र गुप्त
सज्जनगड व समर्थ रामदास–प्रि० भाटे.
सुभाषितरत्नभांडागार–निर्णयसागर
संतकवि काव्यसूचि–गोविंद काशिनाथ चांदोरकर.
संमेलनवृत्तें–भा. इ. सं. मंडळ, पुणें.
संस्कृत-इंग्रजीकोश–मॉनियर वुइलियम्स्

१०. मूळ ग्रंथांत काय किंवा टिपांत काय शुद्ध लिहिण्याचे नियम पाळिले आहेत, ते भाऊसाहेबांच्या बखरीच्या " ग्रंभारंभीचे चार शब्द " यांतील कलम ५ मध्यें सविस्तर दिले आहेत. एथें ते थोडक्यांत देतों. (१.) राहा, पाहा, वाहा इ० हकारांत धातूंचीं आद्याक्षरें पा, रा, वा, हीं कायम ठेविलीं आहेत. (२.) संकेतार्थक तर बद्दल ' तरी ' असें मोडींत आल्यास त्याचें रूप ' तरि ' असें लिहिलें आहे. विरोधात्मक ' तरी ' हें अव्यय तसेंच ठेविलें आहे. ह्या दोन ' तरी ' मधील भेद व्यक्त करणें इष्ट आहे. (३.) ओळीच्या शेवटीं

पदच्छेद योग्य केले आहेत. 'रा-जियास,' 'सईबा-ईसाहेबास,' 'सा-मर्थ्याच्या' असे भलते केले नाहींत. (४.) संस्कृत 'ब्रह्म, ब्राह्मण' शब्दांत 'ह्म' कायम ठेवून मराठी 'म्हणजे, म्हणून' इत्यादिकांत 'म्ह' लिहिण्याची खबरदारी घेतली आहे. (५.) इ, उ, स्वर शब्दांच्या अन्तीं असल्यास ते दीर्घ केले आहेत, मग ते शब्द कोणत्याही भाषेंतून आलेले असोत. (६.) अकारान्त शब्दांचें उपान्त्य ऱ्हस्व इ, उ दीर्घ पाहिजेत; पण ते विकल्पेंकरून ऱ्हस्व अगर दीर्घ ठेविले आहेत. (७.) मराठींत व्यंजनान्त शब्द नाहींत. भगवान, दीप्तिमान, क्वचित, तस्मात असे शब्द स्वरान्त लिहिले आहेतः—

११. ग्रंथ प्रकाशित करतांना फेरफार केले आहेत तेः—

(१) मोडी लिपींत लिहिलेल्या ग्रंथांत विषयानुरोधानें कलमें किंवा परिच्छेद पाडलेले नसतात. तीं कलमें रा० ब० **कीर्तने** यांनीं पाडून ग्रंथ छापविला. त्या प्रकारचींच कलमें हल्लींच्या आवृत्तींतही पाडलेलीं आहेत; मात्र ह्या कलमांस म्हणजे परिच्छेदांस अंक दिले आहेत, ते मागचा पुढचा संदर्भ देण्यास उपयोगी पडतात म्हणून दिले आहेत.

(२) सांप्रतकालीं प्रचलित झालेलीं विरामचिन्हें जुन्या ग्रंथांत नसतात. बालबोध लिपींत लिहिलेल्या ग्रंथांत उभी रेघ एक (।) किंवा रेघा दोन (॥) देण्याचा प्रचार आहे, पण मोडींत तसा नाहीं. तीं हल्लीं चालू झालेलीं विरामचिन्हें अर्थानुरोधानें योजिलीं आहेत.

(३) वाक्य पुरें करण्यासाठीं अगर पूर्वापर संबंध कळण्यासाठीं कोठें कोठें पदरचे शब्द घालावे लागले, ते सर्वत्र **चौकटीच्या** कंसांत घातले आहेत. ते नकोसे वाटल्यास ते गाळून ग्रंथपठन करावें.

(४) ह्या चरित्राच्या हस्तलिखितांत कांहीं शब्दांचीं रूपें विशेषप्रकारें लिहिण्याची पद्धती दृष्टीस पडते. तीं विलक्षण किंवा विकृत रूपें बालबोध लिपींत ग्रंथ प्रकाशित करण्यांत कायम ठेवणें मला प्रशस्त दिसलें नाहीं, म्हणून तीं बदलून शुद्ध रूपें दिलीं आहेत. तथापी पाठांतरांत तीं मूळ हस्त-लिखितांतील विकृतरूपें दर्शविलीं आहेत. एणेंकरून हस्तलिखितांत त्या शब्दांचीं तीं रूपें लेखकांना कशीं योजिलीं आहेत तें समजेल. उदाहरणार्थः—

आयुर्भाव (आविर्भाव). क्षेत्रधर्म (क्षत्रधर्म). क्षेत्रियास (क्षत्रियास). वौंशीं (वंशीं). म्हावौंशी (महावंशीं). सत्येनें (सत्तेनें). दक्षण (दक्षिण). जेग (जग). कलयुग (कलियुग). जेन्मकाळ (जन्मकाळ). जेन्मांतर (जन्मांतर). आगृह (आग्रह). एकागृ (एकाग्र). मधेस्त (मध्यस्त). द्रुष्टांत (दृष्टांत). यक, यकतीस (एक, एकतीस). श्नान, (स्नान). चेंदन वृक्ष. (चंदनवृक्ष). चंदेरराव. (चंद्र, चंद्रराव). साध्ये, साह्ये, (साध्य, साह्य). चेतुर (चतुर). येवनाचें (यवनाचे). शरीरसमंध (शरीरसंबंध). प्रकर्ण (प्रकरण). षयाद्री, शयाद्री (सह्याद्री). येत्न, प्रयेत्न (यत्न, प्रयत्न). उदेक (उदयीक). भये (भय). निरशेन (निरशन) इत्यादी.

१२. ह्या **शिवचरित्राच्या** बाळबोध नकला करणें, निरनिराळ्या प्रती रुजू घेणें, त्यांतील पाठभेद नोंदणें, टिपा लिहून काढणें इ० इ० दगदगीच्या कामांत रा. **वि० का० रानडे** व **शि० रा० बिवलकर** व इतर छोट्या मोठ्या मंडळीनें बहूत मदत केली, तें एथें नमूद करणें अवश्य आहे. अशा मदतीशिवाय हीं कामें माझ्या एकट्याच्यानें उकरलीं नसतीं.

त्याप्रमाणेंच **आर्यभूषण** छापखान्यांतील मंडळीनेंही हा ग्रंथ छापण्याचें काम मोठ्या जिकिरीचें असून तें मोठ्या काळजीनें व मेहनतीनें पार पाडलें हें सांगणें जरूर आहे.

१३. शेवटीं, वि० ज्ञा० कर्त्यांची स्वतंत्र ग्रंथरूपानें हें चरित्र प्रसिद्ध न करण्याविषयीं विनंती, पुढें सरकारी नौकरीचें बंधन, त्यानंतर ह्या चरित्राच्या हस्तलिखित प्रती परत मिळण्याची निराशा, माझ्या शरीरप्रकृतीचें अस्वास्थ्य आणि सांसारिक आपत्ती इतक्या बाबी आडव्या आल्या असतां, माझ्या हेतूप्रमाणें **श्रीपरमेश्वराच्या** कृपेनें हें **शिवचरित्र** मजकडून प्रकाशित होत आहे ह्याबद्दल **त्या श्रीविश्वेश्वराचे** प्रणामपूर्वक उपकार स्मरून हें प्रस्तावरूप निवेदन संपवितों.

कल्याण, मार्गशीर्ष १८४६,
दिसेंबर १९२४.

काशिनाथ नारायण साने.

अनुक्रमणिका.

शुद्धिपत्र.

(खालीं मुख्य मुख्य अशुद्धें नमूद केलीं आहेत, तीं पुढें दाखविल्याप्रमाणें आधीं शुद्ध करून मग ग्रंथ वाचावा. बाकीचीं अशुद्धें सहज समजण्याजोगीं आहेत.)

पृष्ठ.	ओळ किंवा पाठभेद.		अशुद्ध.	शुद्ध.
२	पा. भे.	१५	सुखावल	सुखीबल
५	,,	२३	सुरसेनाच	सुरसेनाचे
६	,,	२७	पाठार भू	पाठार प्रभू
१०	ओ. खा.	६	याप्रमाण	याप्रमाणें
१८	पा. भे.	९७	सुवणमय	सुवर्णमय
२०	ओ. खा.	४	घष्णे-श्वराचें	घृष्णे-श्वराचे
२३	पा. भे.	५५	कृष्णाजी-पंत	कृष्णाजी-पंत
४१	ओ. खा.	१२	लिहिल	लिहिलें
४४	,,	१३	कला	केला
४५	ओ.	१२	अस	असा
५३	,,	४	(फा०)या=किंवा	
,,	,, खा.	६	केलेल	केलेले
६१	पा. भे.	३४	दत	देते
६७	ओ.	३	किल्ल	किल्ले
६८	पा. भे.	९९	नाहा	नाहीं
७६	ओ.	३	मुरादबक्ष	मुरादबक्ष
,,	,, खा.	५	मळें	मुळें
७९	ओ.	७	मकाम	मुकाम
,,	,, खा.	५	[दाद] ला	[दाद] लागूं
८२	ओ.	६	कविलेही	कचिलेही
८६	,, खा.	१०	ध्रवाख्यान-कथा	ध्रुवाख्यान-कथा
८९	ओ.	५	निश्चम	निश्चय
९१	पा. भे.	१९	दत	देत
९५	ओ. खा.	२	'ड'	'उ'
९६	ओ.	१३	त	ते
९९	ओ. खा.	२	तच	तेंच
१०७	,,	११	यथें	येथें
१०८	ओ.	५	परंपरागस	परंपरागत
१२०	,,	१५	'सज्जन-गड व राम-दास'	'सज्जन-गड व स-मर्थ राम-दास'
१२७	ओ. खा.	३	तस	तसें
१३१	ओ. शेवटली		जेथाल तथ	जेथील तेथें
१३३	ओ. खा.	७	दाबन	दाबून
१४५	ओ.	९	पाठावीत	पाठवीत
१५२	पा. भे.	७१	बडविली	बुडविली
१५६	ओ.	१४	ती	तो
,,	ओ. खा.	४	मव्यें	मध्यें

पृष्ठ.	ओळ किंवा पाठभेद.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१५८	ओ. शेवटली	यणोरी	येणारी
१६५	ओ. खा. ७	ग्रांड	ग्रां० ड०
१६९	,, ३	पांचश	पाचशें
१७५	पा. भे. २९	यापु	यापुढें
१८१	ओ. ११	खच	खर्च
१९०	ओ. ९	कबित्तास	कवित्तास
१९१	ओ. शेवटली	काठ	कोठें
१९३	पा. भे. १५	बद्दल	बद्दल
१९९	ओ. २	शास्त्रें	शस्त्रें
२०१	ओ. खा. ७	पाग	पागा
२०८	ओ. ६	नवी स्थळे	नवीं स्थळें
२११	पा. भे. २३-२३	अस	असें
२१२	ओ. १	जाव	जावें
२१५	ओ. खा. १२	बहून	बहूत
२१९	ओ. २	स्वस्थाता	स्वच्छता
२२७	ओ. शेवटली	उचर	उत्तर
२४०	ओ. खा. २	मागा	मार्गी
२४५	ओ. १	वाचिलं	वाचिलें
२४६	ओ. ६	यद्ध	युद्ध
२५१	,, ३	ब-मचलग	बे-मब-लग
२५२	ओ. खा. ३	घुडवावा	बुडवावा
२५४	,, ७	वाढविल	वाढविले
२६१	,, ७	घेण्यांत	घेण्याचा
२६२	ओ. ७	दैशपांडे	देशपांडे
,,	ओ. खा. १०	‘ग्रेसा’	‘येसा’
२७१	पा. भे. ११	प्रतात	प्रतींत
,,	,,	नाहा	नाहीं
,,	ओ. खा. २	स्नान-सध्या	स्नान-संध्या
२७५	ओ. ८	आहें	आहे
२७६	पा. भे. §	गोळत	गाळते
२७७	ओ. १	मादण्णां पत	मादण्णा-पंत
२७७	,, १	कुकार-भारी	कुल्का-रभारी
,,	,, ७	दानधम-शीली	दानधर्म-शील
२७८	ओ. खा. ५	कळलिया-वरि	कळलि-यावरि ‡
२९३	ओ. ७	[ते]	[तें]
२९६	ओ. शेवटली	वराचित	विरचित
२९७	ओ. खा. ६	सावाधि-कारी	सर्वाधि-कारी
,,	,, ११	उपजीवि-केच	उपजी-विकेचें
२९८	ओ. १४	पत्रं	पत्रें
३०४	,, २	चजाउरास	चंजाउ-रास
३०५	ओ. खा.	रघनाथ	रघुनाथ
	१०	यान	यानें
३०८	ओ. ३	वार्षिक	वार्षिकें
३०९	,, ७	किल्ल	किल्ले
३१०	,, २	द्यावें	द्यावे

पृष्ठ.	ओळ किंवा पाठभेद.	अशुद्ध.	शुद्ध.
३१६	—	कोंडाणा [ऊर्फ लिंह-गड]	कोंढाणा [ऊर्फ सिंहगड]
३२४	पा. भे. १८	'करू सा. को. व सा.	'करून' सा. को. व सा. २.
,,	पा. भे. १९	'दुर्ग' सा २.	१९ 'दुर्ग' सा.
३४०	पा. भे. १३	ति किया-नींच	तितकि-यानींच
३४७	ओ. सा. ६	गोळीं	गोळीं
३४८	पा. भे. ६४	लग्नें	लग्नें
३५२	ओ. सा. ८	त्यांच मुल-खांत	त्यांचे मुलखांत
३५६	ओ. ९	दुणें	देणें
३५७	ओ. सा. ५	३६ शांति-निशीं	३६ शांती-निशी
३५८	ओ. ६	याची	यांची
,,	पा. भे. ३०	हीं	ही
,,	,, ३२-३२	त्यास-मान्य	त्यांस मान्य
३६२	ओ. १२	तळ्यार्चे	तळ्याचें
३६५	,, १४	ता	तो
३६८	,, १०	राज्या-भिषेक	राज्या-भिषेक
,,	,, सा. ८	बालाबणें	बोला-बणें
३७२	ओ. ५	सरकारा	सरकारा
३७५	,, सा. ९	सधी	संधी

॥ श्रीमन्महागणपतये नमः ॥

मल्हार रामराव चिटणीस विरचित

श्रीशिव छत्रपतींचें सप्त-प्रकरणात्मक चरित्र.

पूर्वजवर्णन आणि जन्मकथन-प्रकरण १.

१. स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके १३७ प्रमोदीनाम संवत्सरे ज्येष्ठ बहुल षष्ठी भृगुवासरे क्षत्रियकुलावतंस श्रीराजाधिराज श्रीमहाराज प्रतापी[1] शाहू नृप छत्रपती सिंहासनाधीश्वर स्वामी यांणीं राजमान्य राजश्री मल्लारी[2] रामराव चिटणवीस यांसि आज्ञा केली ऐशी जे–" तुम्ही पुरातन सेवक, लेखनाधिकारी; याजकरितां पूर्वीपासून महाराजांचे कुलाचे ठायीं परम प्रतापी पूर्वज होत आले, त्यांणीं पराक्रम केले, सार्वभौम राज्यें केलीं; तदनंतर कालेंकरून म्लेंछ राज्य होऊन संपूर्ण पृथ्वींतील धर्म-उच्छेद केला. श्रीदेव, ब्राह्मण, तीर्थें व क्षेत्रें, गाई व प्रजा, यांसि पीडा नाना प्रकारें करून बहूत केली असतां, पुन्हां श्रीशिव छत्रपती अवतार होऊन [त्यांनीं] धर्मस्थापना केली, व राज्य-आक्रमण व अमानुषी पराक्रम केले. त्यांजपासून आजपर्यंत राज्य-उपभोग वंशपरंपरा दक्षिणचे[3] ठायीं कसे केले, पराक्रम काय केले, हें चरित्र पूर्वील दाखले वगैरे लेहून ठेविलें असेल त्या अन्वयें लेहून आणावें. जें श्रवण, पठण, मनन केलें असतां सकल विद्या व गुणसंपन्नता व शौर्य, औदार्य, गांभीर्य, दया, धर्म व नीती हें सहज उत्पन्न होत असावें, म्हणून[4]

१. 'प्रताप' सातारा, कोल्हापूर व सातारा २ प्रतींतील पाठ. 'प्रतापी' कीर्तने प्रतींतील पाठ. २. 'मलारी' सा० व को०. 'मल्हार' की०. ३ 'दक्षण' असें सर्व प्रतींत सर्वत्र आहे. ४. 'म्हणोन' को०.

आज्ञा जाली. त्याजवरून शास्त्राधार विष्णुपुराणादी पुराणांतील दंडनीती, राजधर्म, राजमयूख व रमल-शास्त्र व कारकीर्दी वडिलार्जित होत्या, दिनचर्या, पराक्रमकथा[ही होत्या,] त्यांचे आश्रयेंकरून लेहून निवेदन केलें कीं:—

२. पूर्वीं तीन युगें होऊन गेलीं. सांप्रत कलियुग* प्राप्त जालें. त्याची संख्या वर्षें सुमारीं ४,३२००० चार लक्ष बत्तीस हजार. त्यांत गत कली ४९११ चार हजार नऊशें अकरा वर्षें, प्रमोदी संवत्सर चालला आहे, यापर्यंत जालीं. कलियुगास प्रारंभ जाल्यापासून युधिष्ठिर शक प्रथम जाला. वर्षें ३०४४ तीन हजार चवेचाळीस चालला. त्यांत प्रथमपासोन राजे जाले [ते.] आधीं युधिष्ठिर म्हणजे धर्मराज; त्याचे नातू परिक्षिती; त्यापासून पुढें वंशाचे तीस पुरूष शेवटीं क्षेमक राजा यापर्यंत जाले. तेव्हां कलियुगाचा प्रादुर्भाव, बहूत अधर्मप्रवृत्ती जाली. याजमुळें उत्तरेस कलापग्रामीं जाऊन कलियुग सरल्यावरि वंशवृद्धी करावी ऐशी ईश्वरी आज्ञा

---

५. 'राज्यधर्म' सा० व को०. * 'कलयुग' असें सा० व को० प्रतींत सर्वत्र आहे. ६. या तीस पुरुषांचा तपशील कीर्तने प्रतींत मात्र आहे तो:—१. परीक्षिति (अर्जुनाचा नातू) ६० वर्ष १ महिना; २. जनमेजय ८४-५-२७; ३. शतानीक ८२-८-२४; ४. अश्वमेध ८८-२-८; ५. कृष्ण ८१-११-२४; ६. नेमीचक्र ७५-८-८; ७. प्युषण ७५-१०-८; ८. चित्ररथ ७७-७-२४; ९. शुचिरथ ७९-८-६; १०. वृष्णिमान ६१-५-२; ११. सुषेण ६५-१०-२९; १२. सुनीथ ६४-७-३; १३. रुचि ६५-८-१९; १४. नृचक्षु ६२-०-३; १५. सुखांबल ६१-५-४; १६. परिप्लव ७२-११-३; १७. सुनय ५८-०-८; १८. मेधावी ५०-३-२०; १९. नृपंजय ५२-४-७; २०. मृदु ४८-१०-२९; २१. तिग्म ४७-१०-२९; २२. बृहद्रथ ४७-११-०; २३. वसुदास ४४-८-१७; २४. शतानीक (दुसरा) ५६; २५. उदयन ५४-१०-२; २६. अहीनर ५१-११-८; २७. दंडपाणी ४८-७-४; २८. निरामित्र ५८-५-१५; २९. क्षेमक ३८-११-२२. असे युधिष्ठिरापुढें परीक्षितापासून क्षेमकापर्यंत २९ पुरुष व युधिष्ठिरासुद्धां ३० झाले. ७-८. हें वाक्य की० मध्यें नाहीं. त्याबद्दल 'कळीचे योगें योगारूढ होऊन राहिला' एवढेंच की० देते.

[जाली.] यामुळें योगारूढ होऊन [क्षेमक राजे] राहिले. ते समयीं राज्य सुनीक प्रधान यासि दिल्हें. त्याणींही आपले पुत्रास देऊन [तो क्षेमक] राजाबरोबर तपास गेला.

३. त्याचा वंश महानंदपर्यंत पंधरा पुरूष होते जाले; त्यांणीं राज्य हस्तनापुरीं सार्वभौमपद केलें. महानंद राजा सोमवंशीं जाला. तो कलीचे योगेंकरून परम उग्रस्थिति, अधर्मवासनायुक्त, विषयलंपट, परस्त्रीगमनकर्ता [असा] जाला. [११]त्यांणीं शूद्र व वैश्य अशा दोन वर्णांच्या स्त्रिया करण्यास [१२]क्षेत्रियास अधिकार आहे [१३]असा धर्म स्थापून शूद्रवर्णाच्या स्त्रिया विवाहित केल्या. त्यांजपासून पुत्र जाला. त्याचें नांव महापद्मानंद असें ठेवून, त्यासच राज्याधिकार देऊन, राज्य [१४]दिल्हें. शूद्रवर्णांत व्यवहारसंपर्क अन्नादी होऊं लागले. सूर्यवंश सोमवंश या कुळींचे संपूर्ण राजे यांतही [शूद्र] व्यवहारसंपर्क जाला. त्या दिवसापासोन राजपुत्र जाले ते रजपूत म्हणवून क्षत्रधर्मेंकरून उत्तरदेशीं राज्य करते जाले. महापद्मानंद याचा वंश बृहद्रथ-

---

९. की० प्रतींत प्रत्येक वंशाच्या पुरुषांची नांवनिशी दिली आहे ती इतर प्रतींत नाहीं. महानंदापर्यंत १५ पुरुष झाले तेः—१. प्रद्योत १७.७-५; २. पालक २-८-११; ३. विशाख ३७.८-२२; ४. जनक ३२-१०-१०; ५. नंदिवर्धन ३५-९-१७; ६. शिशुनाग ४३-२-४; ७. काकवर्ण ४२-९-२४; ८. क्षेमधर्मा ३८-२-२५; ९. क्षत्रौज ३५-४-२४; १०. विधिसार ३० ८-११; ११. अजात शत्रु १५-१०-८; १२. दर्भक २७-७-१५; १३. द्योच्योदन २६-२-१३; १४. नंदिवर्धन (दुसरा) ३५ ४-१; १५. महानंद ३५-८-७. १०. 'परस्त्रियागमन' की० ! ११. 'त्यांणीं' 'णीं = नीं' ह्या प्रत्ययाचा एकवचनी व अनेकवचनीं प्रयोग सा०, को० व सातारा २ मध्यें सर्वत्र आहे. 'त्यानें' की०. १२. 'क्षेत्रियास' सा० व को०. १३. 'असे' सा० व को०. १४. 'दिल्हें' सा० व को०. 'दिलं' की०. १५. महापद्मानंदापासून अकरा पुरुषः–१. महापद्मानंद २८-८-१०; २. कौटिल्य चंद्रगुप्त २८-११-१०; ३. बिंदुसार २९-७-२१; ४. अशोकवर्धन ३२-५ १०; ५. सुयश २२-०-११; ६. दाशरथी २३-६-२७; ७. संगत १८-७-२९; ८. शालिशुक ३५-२-२०; ९. सोमशर्मा २३-८-१५; १०. धृतधन्वा ११-२-२; ११. ब्रह्मरथ १०-२-१०.

पर्यंत* अकरा पुरूष होऊन त्यांनीं राज्य केलें. पुढें निर्वंश जाला.

४. त्याचा सेनापती पुष्पमित्र याणीं राज्य आक्रमण करून [तें] करूं लागला. त्याचा वंश देवंहुतीपर्यंत दाहीं पुरूष जाले. त्याचा निर्वंश जाला. त्याचा प्रधान वांसुदेव याणीं राज्य आक्रमण केलें. त्याचा वंश सुशर्मा व नारायण पर्यंत चोरे पुरूष जाले.[त्यांनीं]राज्य केलें. त्यांचा निर्वंश जाला.

५. तेव्हां कोण्ही शूद्र ज्ञातीय क्षिप्रक याणीं राज्य घेऊन सार्वभौम पद करूं लागला. त्याचा वंश अरिष्टकर्मापर्यंत [होऊन] दाहीं पुरूषांनीं राज्य केलें. तोंपर्यंत युधिष्ठिर शक तीन हजार चवेचाळीस वर्षें जालीं. नंतर उज्जनींत राजा विक्रम होऊन त्याचा शक रक्ताक्षी नाम संवत्सरीं जाला. त्यांत हस्तनापुरीं राजे जाले ते संख्या; क्षिप्रक याचेच वंशींचे [जाले] अरिष्टकर्मा याचा पुत्र हल, त्याचे वंशीं पुंलोमापर्यंत दाहा पुरूष जाले. तेव्हां विक्रम शक एकटाच पृथ्वीवर चालला. वर्षें १३५.

१६.' देवमूर्ती' की०. १७.पुष्यमित्रापासून १० पुरुषः—१.पुष्यमित्र२४-२-०; २. अग्निमित्र १६-९-२४; ३. ज्येष्ठ २४-४-१८; ४. वसुमित्र १९-१-२१; ५. दृशाद्रक १८-४-८; ६.पुलिंद १८-२-२२; ७. घोषवसु ३७-१-१२; ८. वज्रमित्र २८-७-२७; ९. भागवत १६-१०-१३; १०. देवमूर्ती १६-७-१९. १८. 'वसुदेव' की०. १९. वसुदेवापासून नारायणापर्यंतचे चार पुरुषः—१. वसुदेव १२-५-२७; २. भूमित्र १४-९-२२ ३. सुशर्मा १३-४-१८; ४. नारायण १७-७-१९. २०. क्षिप्रकाचा वंश अरिष्टकर्मापर्यंत दाहा पुरुषः— १. क्षिप्रक२४-१-१०; २. कृष्ण ३१-०-१२; ३. शातकर्ण २-२-८; ४. पूर्गेच्छ १२-७-१९; ५. शातकर्ण (दुसरा) ४-५-९; ६ लंबोदर १३-१०-७; ७. दिवीलक १५-२-२५; ८. मेघस्वामी १९-११-१३; ९ शठमान १०-५-४; १० अरिष्टकर्मा २६-३-२१. २१. हलापासून पुलोमापर्यंत दाहा पुरुषः—१. हल१४-९-१४; २. प्रविलसेन१६-२-१; ३. सुंदर२१-७-१२; ४. चकोर १-०-१५; ५. गोमती७-५-१५; ६. पुलुमान १८-२-१७; ७. शिवश्री ७-७-१९; ८. विजय १५-७-८; ९.चंद्रश्री १८-४-८; १०. पुलोमा १४-१-११. * ' बृहद्रथा ' बद्दल ' ब्रह्मरथ ' असें की० देते.

६. नंतर प्रतिष्ठान पैठण गंगातीर येथें शालिवाहन राजा शककर्ता निर्माण जाला. आणि उभयतां एकावर एक चालून गेले. ते समयीं उभयतांनीं प्रतिज्ञा केली कीं, एकोनीं[२२] मृत्तिकेचे घोडे करावे, एकानीं काष्ठाचे करावे; ज्याचे घोडे पैलतीरास जातील, त्याणीं आपला शक चालवावा. म्हणून शालिवाहन याणीं मृत्तिकेचे केले, विक्रम याणीं काष्ठाचे केले, आणि नर्मदेंत चालविले. तेव्हां ईश्वरसत्तेनें दोघांचेही घोडे वाहवले, बुडाले. याजवरून उभयतांनीं तह केला कीं, नर्मदापैलतीरीं विक्रमशक चालावा, नर्मदादक्षिणतीरीं शालिवाहन [शक] चालावा. याप्रमाणें [शक] चालते जाले.

७. त्यांत पांचशें बारा ५१२ वर्षें शालिवाहन शकांत हिंदू राजे हस्तनापुरीं जाले. [ते] प्रथम आंध्र देश म्हणजे तैलंगण आंध्रजातीय कोणी राजा मलुकसेन याचा पुत्र सुरसेन येऊन, पुलोमा यास मारून आपण राज्य घेऊन करूं लागला. त्याचे वंशीं दाहा पुरुष दामोदर[२३]सेनपर्यंत जाले.

८. तेव्हां अभीर म्हणजे *गौळी या ज्ञातीचा माधवासिंग म्हणून उत्तरेकडून येऊन दामोदरसेन यासि मारून राज्य घेतलें. त्याचा वंश नृप[२४]सिंगपर्यंत साहा पुरूष [यांनीं] राज्य केलें.

---

२२. 'एकानें' की०. 'एकानीं' सा० व को०. 'नीं' हा तृतीयेचा प्रत्यय उभयवचनीं योजलेला सा० व को० प्रतींत आढळतो. याजबद्दल उदाहरणें मागें व पुढेंही आढळतील. २३. सुरसेनाचे वंशांतील दामोदरसेनपर्यंत दाहा पुरूषः– १. सुरसेन १५-७-१२; २. माधवसेन १२-१-३; ३. देवसेन १०-१-५; ४. भूसेन ५-१०-५; ५. कल्याणसेन ४-८-२६; ६. हरिसेन १२-०-२५; ७. ब्रह्मसेन ८–११-३; ८. नारायणसेन ६-०-१५; ९. लक्ष्मीसेन १६-७-१५; १०. दामोदरसेन ११-५-१६. * 'गौड' की० ! २४. माधवशिंगाचा वंश नृपसिंगपर्यंत साहा पुरूषः–१. माधवशिंग १७-६-६; २. दीपाशिंग १४-५-२८; ३, राजाशिंग १२-३-२४; ४. शेराशिंग १०-८-११; ५. हरिशिंग २५-२-१५; ६. नृपशिंग ८-४-४.

९. तदनन्तर हजरधेर[२५] रजपूत राजे यांणीं त्यास मारून [ते] राज्य करूं लागले. त्यांचा वंश नऊ[२६] पुरूष, [यांनीं] विक्रमचंदपर्यंत राज्य केलें. ते समयीं पृथ्वीपाळें[२७] म्हणून राजा रजपूत पूर्वेकडून येऊन विक्रमचंद याजला मारून राज्य घेतलें, आणि इंद्रप्रस्थ येथें राजधानी करून राज्य करूं लागला[२८]. त्याचा पुत्र उजेनपाल, त्याचा पुत्र उदेपाल, त्याचा पुत्र चेनपाल, त्याचा पुत्र पिठोर असे पांच पुरूष राज्य करते जाले. तों शालिवाहन शके ५१२ वर्षे जालीं. तों पर्यंत धर्मकरून हिंदू राज्य चालत असतां कलिप्रभावें करून ईश्वरसत्तेनें यावनीस राज्यपद दक्षिणप्रांतीं व हिंदुस्थानीं व्हावें हा योग प्राप्त जाला.

१०. ते समयीं पूर्वीं पृथ्वीचे ठायीं सात पैगंबर अवलिया फकीर प्राप्त जाले होते. तेव्हा सुलतान रुकेनदीन[२९] म्हणोन कोण्ही यवन पुण्यवान होता. त्याची [व] पैगंबर याची गांठ पडून त्याणीं याची सेवा बहूत निष्ठेनीं केली. तेव्हां त्यास पैगंबर याणीं बारा लंगर पाठीवर मारले. ते सोशिले आणि 'बस' असें बोलिले. तेव्हां त्याणीं वर दिला जे, "बाराशें वर्षें राज्य [तुजला] वंशपरंपरेनें [दिलें तें] इंद्रप्रस्थ व हस्तनापूरचें तूं करशील." ते समयीं [तेथील] धर्मराज्य; तेथें आपली देवता [तिचा] प्रवेश कसा करावा, राज्य कसें घ्यावें, म्हणून पैगंबर व सुलतान रुकनदीन यांणीं विचार करून, कांहीं यवनांस हिंदूंचे वेश देऊन नगरांतील देवता भ्रष्ट केल्या. हिंदूधर्म भ्रष्ट केले. आपली देवता प्रवेश करविली आणि वर-

---

२५. 'धीरधर' की०, पण सा० को० व सातारा २ प्रतींमध्यें 'हजरधर' असें आहे. २६. हजरधर (धीरधर) याचे वंशाचे ९ पुरुषः—१.(हजरधर)धीरधर २२-७; २. सेन ३५-१०; ३. कौनी ३५-२-८; ४. महानु २१-३-९; ५. बीरनाथ २६-५-२५; ६. जीवन २२-५-२५; ७.उदाईशिंग २७-४-२९; ८. कुळानंद २१-३-२८; ९. विक्रमचंद १३-२-२६; २७. 'पृथ्वीपाल पाठार भू' की०. २८. पृथ्वीपाल-वंशाची याद्दीः– १. पृथ्वीपाल १४-७-१७; २. उजेनपाळ ११-६-१३; ३. उदेपाळ १३-७-१४; ४. चेनपाळ १९-२-१५; ५. पिठोर ३५-४-२५. २९. 'रुकद्दीन' की०.

प्रयोगेंकरून फौज-जमाव करून पिठोर राजे याशीं युद्ध केलें. त्याणींही बहूत प्रकारेंकरून युद्धें केलीं, परंतु जय न घडे. आसमंताद्भागीं सर्व राज्य त्यांणीं सोडविलें. तेव्हां निश्चय केला कीं, ईश्वरानें वर देऊन राज्य त्यांजला दिलें, त्याअर्थीं राज्य जातें, म्हणून कँबिले पुरे करून, आपण केशरी पोषाख करून, लढाईत बहूत शर्त करून गर्दीस मिळाले. राज्य गेलें. इंद्रप्रस्थ याचें नांव दिल्ली असें ठेऊँन, पातशाहा होऊन, तख्त करून राज्य करूं लागले. त्याचा वंशविस्तार आजपर्यंत राज्य करीत आहेत. त्या वंशांत मोठे मोठे पराक्रमी पादशाहा जाले. समुद्रवलयांकित पृथ्वीचे राजे जिंकून करभार घेऊं लागले. जयपूर वगैरे राजे रजपत यांस पराभव करून आपले म्हणवावें, शिक्क्यांत नांव घालावें [म्हणून ठेविलें.] पादशाहाचीं चिन्हें, निशाणें वागवावीं; सेवँक म्हणवून कन्या पादशाहास द्यावी; डोला पाठवावा, ऐसें करून राज्यें ठेविलीं. सर्व पृथ्वी यवनमय करून, आपल्या देवता स्थापून, आपले धर्म चालवून मोठेमोठे प्रताप केले. बाराशें वर्षांत पंचावन्न छपन्न पुरूष यांणीं पादशाही करून आपला शक करिते जाले. तो शक 'सन' म्हणून मृगावर चालू जाला. त्यास 'इहिदे' म्हणून आजपर्यंत इहिदे-पासून चालतो. त्या वंशीं अकब्बरशाहा व शाहाजाहां असे बहूत जाले, त्यांचे पराक्रँमांचे शाहानामे जाले.

११. दक्षिणदेशीं शालिवाहन शके १२०० या शकांत किस्किंदा नगर, वाली सुग्रीव यांची राजधानी, त्याचें हल्लीं विँद्यानगर अनीगोंदी [असें नांव आहे.] अनीगोंदी म्हणजे त्या राजाचे हत्ती बांधण्याचें स्थान. यास त्या भाषेनें [असें] म्हणावें, अैशी आख्या आहे. तेथें त्या स्थानीं किरीटी रामराजा म्हणोन क्षात्रिय होते जाले. त्यांणीं साहा सुभे दक्षिणचे यांत

---

३०. 'कबिलें पुरीं करून' की० । ३१. 'दिले' सा० व को०. ३२. 'सेवा करावी' की०; 'सेवक म्हणवूं' सा० व को०. ३३. 'पराक्रमें शाहा नांव झालें' की० । ३४. 'विंध्या नगर' की०.

हिंदूधर्म स्थापिलें[35]. देव-ब्राह्मणभक्त [असल्यामुळें] सुवर्णाची वृष्टी राज्यांत जाली, व श्रीपंढरीहून पांडुरंग भक्तियोगें नेले, ऐशी जग-विख्यात कीर्ती आहे. त्या समयांत ज्ञानेश्वर व भानुदास ब्रह्मनिष्ठ सिद्ध होते. ऐसा राजा परम धार्मिक धर्माभिमानी जाला. त्याणें एकादशीचे दिवशीं म्लेंछ यांस स्पर्श करूं नये म्हणून बसावयासि निराळें घातलें. तेव्हां मातबर यवन सरदार यांस विकल्प येऊन त्याचा प्रधान वैश्य होता त्यास वश करून घेतलें. कलिधर्में धर्म-उच्छेद होणें, त्यायोगें यवनांस [तो प्रधान] अनुकूल होऊन राज्याचा उच्छेद केला. ते[36] दक्षिणेस निघोन गेले. नंतर कानडे रामराजे वैश्य यवनांशीं सह राज्य करीत असतां त्यांसही साहाजण म्लेंछ त्या राज्यांतील सरदार वगैरे होते, त्यांणीं रामराजास धरून कैद केलें. राज्यहरण केलें. ते[37]हीं दक्षणेस गेले. तेव्हां साहाजणांनीं[38] यवनांनीं साहा सुभे राज्य वांटून घेऊन, पादशाहा असें म्हणवून घेऊन राज्य करूं लागले. त्यांचे वंशें[39] पादशाहाती करूं लागले. त्यांस[40] सुभे:—

१ हैदराबाद भागानगर, सरकार दारुल खिलाफत.

१ दौलताबाद खुर्दस्ते[41] बुनियाद, हल्लीं अवरंगाबाद.

१ महमदाबाद—बेदर.

३

१ विजापूर, दारुल जफर.

१ सुभे आलेंजपूर[42], वराड.

१ सुभे खानदेश.

१ सुभे गोंडवण, नागंपुर चांदे.

३

हे दक्षिण साडेसाहा सुभे. यांचे पोटीं महाल, प्रांत, तालुके, किल्ले, देश, दुर्ग आहेत. त्याप्रमाणे साहाजण वांटून बेदर विजापुराखालींच घेतलें.

३५. ' स्थापून ' सा० व को०. ' स्थापिला ' की०. ३६. ' राजा ' की०. ३७. ' तो ' की०. ३८ ' सहाजण यवनांनीं ' की०. ३९. ' वंशांत ' की०; ' वंशानें ' सा० व को०. ४०.' ते सुभे ' की०. ४१. ' खुदस्त ' की०. ४२. ' आलनपूर ' की० ।

साहा पादशाहा मोठे प्रतापी होऊन पावणेतीनशें तीनशें वर्षे पर्यंत, कोणी अडीचशें, ऐसें पादशाही करते जाले.

१२. कलियुग प्राप्त जालें असतां सूर्यवंश सोमवंश या कुलांचे ठायीं राजपुत्र रजपूत असें म्हणवून मोरे, पवार, यादव, जाधव, कछवे, तुवर जाट, ऐसे म्हणवून क्षत्रियधर्म करून राज्य करीत आले. तुवर, मोरे, चव्हाण यांणीं इंद्रप्रस्थीं हस्तनापुरीं राज्यें केलीं. कछवे जयपुरीं राज्य करितात. जोतपूर [येथें] बळीचा वंश म्हणून राज्य करितात. बुंधेलखंड गोहद प्रांतीं यादव सोमवंशी राज्य करितात. सूर्यवंश-कुलीच्या ठायीं सिंसोदे राजपुत्र हे कोशलदेश अयोध्या प्रांतीं राज्य करीत असतां त्यांतून कोण्ही पुरूष दक्षिणप्रांतीं येऊन अश्वत्थामाचें स्थान अंशेर म्हणतात तेथें कलियुग गतकलीं पंधराशें वर्षे गेलीं, या समयांत येऊन राज्य आक्रमण करून नर्मदा दक्षणतीर विंध्याद्री व सर्व दक्षिणप्रांतींचें राज्य करीत आले. तें सोळाशें ऐंशी वर्षे त्या वंशानीं राज्य तेथें केलें. तों एकतीसशें ऐशीं वर्षे कलियुग जालें. ते समयीं शालिवाहन राजा शककर्ता जाला. त्यांणीं युद्ध करून राज्य हरण केलें.

१३. ते समयीं एक राजपत्नी व एक राजपुत्र पांच सात वर्षांचा राहिला. तो घेऊन नर्मदा-उत्तरतीरीं, मेवाड प्रांतीं, विंध्याद्री पर्वताचे ठायीं [राजपत्नी गेली.] आणि आपण राजस्त्री व हा राजपुत्र बो ला खे ला करून

---

४३. ' कलियुग प्राप्त जालें ' हे शब्द की० देत नाहीं. ४४. ' भट ' की० ४५. ' शिसोदे पाठारे प्रभु ' की०. ४६. ' अशीरी ' की०. ४७. ' गतकली १५०० प्रमादी नाम संवत्सर युधिष्ठिर शक पंधराशें वर्ष गेला या समयांत ' की० प्रतीचा पाठ. ४८. ' विंधाध्री ' सा० ' विंधाद्री ' को०, ४९. ' आला ' की०. ५०. ' त्यानें प्रमादी नाम संवत्सरीं प्रतिष्ठानीं युद्ध करून तें राज्य हरण केलें' की०. ५१. 'बो ला ख ला' अशीं अक्षरें स्पष्ट दिसतात, परंतु हा शब्द नीट लागत नाहीं. त्याचा अर्थ ' खरी स्थिती छपवून, ' 'गुप्त वेशानें' असा दिसतो. मोडी अक्षरें ' घेप्रघप्र ' अशीं आहेत. ' हा खेद करून ' की०.

एका ब्राह्मणाचे घरीं पुत्रास गाई राखण्यास ठेऊन त्याचे आश्रयें राहिली. त्यानंतर गोरक्षण करून त्या पर्वतांत असतां त्या मुलास एक लिंग **श्रीसदाशिवाचें** अकस्मात, अपूर्व, दिव्य, असें दृष्टीस पडलें. त्यांणीं ती जागा नीट करून, त्या लिंगास नित्य दुग्धाभिषेक करून, स्नान घालून, अरण्यांतील अरण्यपुष्पें व बिल्वदळेंकरून पूजा करावी, चंदनवृक्ष तोडून गंध करावें, फळें मिळवून नैवेद्य करावा. प्रातःकाळपासून सायंकाळपर्यंत लिंगाचें आराधन, पूजन, सेवा करावी. गाई अरण्यांत सोडाव्या. त्या गाईनीं सायंकाळीं आपण होऊन पुन्हा त्याजपाशीं यावें. त्याणीं घेऊन ब्राह्मणाचें घरीं यावें. याप्रकारें सदाशिवांनीं त्याची सेवा बहूत निष्ठेनें जाली, हें पाहून **श्रीसांब** प्रसन्न होऊन साहश्य जाले आणि वर दिला कीं, " पर्वतांतील मेवाड प्रांत याचें राज्य तुजला जैयें दिलें. तूं महावंशीचौं रजपूत राजा आहेस. ज्या ब्राह्मणाचे घरीं राहातोस तोच ब्राह्मण अनुकूल होईल व द्रव्यही अमुक स्थळीं आहे हें घेऊन राज्य साध्य करणें. धर्मैकरून प्रजापालन कर." ऐसें वरप्रदान जालें, व त्या ब्राह्मणासही स्वप्नगत दृष्टांत* जाला कीं, तुझ्या गाई राखितो हा राजपुत्र आहे. यास मी त्याचे भक्तीनें करून प्रसन्न होऊन मेवाड-राज्य दिल्हें आहे. यास तूं अनुकूल होऊन त्यास सांगितलें ते स्थानीचें द्रव्य घेऊन, राज्य साध्य करावें." याप्रमाण दृष्टांत होतांच त्या ब्राह्मणानीं त्या राजपुत्रापासून गोरक्षण मना करून, द्रव्य सांगितलें तें काढून, आपण त्याचें पुरोहितत्त्व घेऊन, त्या पर्वतामध्यें उत्तमस्थान **श्रीभवानी** देवी होती तेथें किल्ला बांधिला. त्याचें नांव चित्रकूट असें ठेविलें. त्यासच चितोड असें म्हणतात. ते भवानी देवी [आणि] **एकलिंगजी** यांचीं परमभक्ती. [तें] कुलदैवत स्थापून सर्व राज्य प्रांत आक्रम केला. भिल्ल राजे होते ते प्रतिकूल, त्यांस मारिलें; अनुकूल

---

५२. एकवचन अनेकवचन यांत भेद करीत नाहींत. ५३. 'चंदन' **सा०** व **को०**. ५४. ' जय ' ' जये ' असें **सा०** व **को०** प्रतींत दिसतें. **की०** हा शब्द देत नाहीं. ५५. 'तूं महावौंशीचा' **सा०** व **को०**. *'द्रिष्टांत' **सा०** व **को०**.

ते रक्षून आपले असे करून बांधिलें. श्री एकलिंगजी सांबाचें देवालय तीर्थ बांधिलें. श्रीचितोड भवानीचें देवालय बांधिलें त्यांची पूजा-अर्चा यथास्थित चालावी [५६]असें स्वास्थ्य करून देऊन, एकलिंगजीचे राज्य आणि आपण सेवक दिवाण, असें करून राहिले. पुढें त्यांचे वंशीं पांचशें वर्षें त्या अन्वयें राज्य तेथेंच करिते जाले. तों शालिवाहन शक ५१२ पाचशें बारा जाले.

१४. ते समयीं पिठोर राजा याजपासून इंद्रप्रस्थींचें राज्य सुलतान रुकनदीन याणीं घेऊन, दिल्ली असें नांव ठेवून पादशाहात करूं लागले. त्याचे वंशानीं [५७]यांशीं बहू वेळ युद्धें केलीं. परंतु [हे] बहूत पराक्रमें आपलें राज्य रक्षून राहिले. त्या वंशांत धर्मिष्ठ व पराक्रमी राजे थोर थोर जाले. वरकड जयपूर, जोतपूर वगैरे यांजवर पादशाहानीं स्वाऱ्या करून जेर केले. तेव्हां त्यांणीं कन्या पादशाहास देऊन डोले पाठवावे [असें] कबूल केलें; आणि पादशाहाचें नांव शिक्क्यांत घालून, सेवक म्हणवून, त्याचें निशाण माही-मरातब नालकी घेऊन, त्याचे म्हणवून, राज्य-संस्थानें रक्षून राहिले. एक याणीं मात्र आपलें राज्य व हिंदू धर्म पृथक रक्षून, गोवध [न व्हावा] व [५८]बांग मुलाणा यांणीं राज्यांत न द्यावी असें रक्षून, चाकर न म्हणवणें; निशाण शिक्का आपला; असे अटीनें राहिले. त्यांणीं स्वारी करून उपद्रव केले असतां पर्वतांत जावें, पुन्हां राज्य सोडवावें, ऐसें करीत आले. श्री एकलिंगजी सांब व चितोड भवानी देवी यांची भक्ती करून, राज्य रक्षून करीत असतां, त्या वंशांत एक हजार बारा शालिवाहन [५९]शक यांत श्री [६०]गडमंडळ मेवाड येथें लक्ष्मणसिंहजी महाराणा म्हणोन जाले. त्यांणीं सिंहलद्वीपींहून पद्मिणी स्त्री आणिली.

---

५६. 'असें स्थान करून' की०. ५७. म्ह० 'चितोडकराशीं' ५८. 'बाम' किंवा 'बाक' सा० व को०. ५९. 'प्रमोद संवत्सर' हा शब्द की० अधीक देते. ६०. 'श्री गडमंडळ मेवाड येथें' की० 'श्री गडमंडळीं' सा० व को०.

हें वर्तमान दिल्लीचे पादशाहास कळलियावरि त्याणीं स्वारी करून चालून चितोडावर आले. दाहा बारा वर्षें मोहीम करून बसले. युद्धें नानाप्रकारें जालीं. कालवशें त्याणीं जेरदस्तींत आणिलें. तेव्हां कैटा[61] करून चौदाशें सिसोदे रणांत केशरी पोषाक करून चालून जाऊन पडले. स्त्रिया मारिल्या[62] त्यांत एक राजस्त्री आपले दोन पुत्र एक आरससिंहजी महाराणा व एक सजणसिंहजी महाराणा असे भिल्लांकडे घेऊन गेली. किल्ला चितोड पादशाहांनीं घेतला. राज्यही घेतलें. सर्व राजचिन्हें, दौलत नौबत लुटून घेऊन पादशाहा गेले.

१५. नंतर पुन्हा *आरससिंह व सजणसिंहजी यांणीं वयस्क होऊन तें राज्य सोडवून, चितोड घेऊन, आपण राजनगर म्हणवून दुसरा किल्ला करून राज्य आक्रमिलें. पादशाहांनीं चितोडचा दरवाजा पंचरसी होता तो काढून नेऊन आगरे अकबराबाद[63] येथें लाविला; व नौबत नेली ती खाजासाहेब पीर संस्थान अजमेर, येथें पिरास ठेविली. आणखीही दौलत, राजचिन्हें गेलीं, याजमुळें [महाराणे यांनीं] प्रतिज्ञा केली कीं, "जे समयीं दिल्लीचे यवनाचें पारिपत्य करून आपली नौबत व दरवाजा व चिन्हें सोडवावीं ते समयीं चितोडची पायरी चढावी. तोंपर्यंत निशाणें मागें चालवावीं, ताटांत भोजन करूं नये, पलंगावर निद्रा करूं नये, श्मश्रू करूं नये, जिलिबींत सिंदीचे फडे चालवावे." असे नेम करून ठेविले. याप्रकारें आरससिंहजी याचे वंश दोनशें वर्षेंपर्यंत जागां जागां किल्ले महालाईत करून वस्ती केली. नंतर उदापूर शहर किल्ला करून, तेथें त्यांचा वंश याप्रमाणें नेम चालवून, यवनाशीं द्वेष करून, त्याचे न म्हणवितां राज्य रक्षून मोठे प्रतापें श्रीएकलिंगजी सांब व श्रीचितोडभवानी [यांची] भक्ती

---

६१. 'कट' की०. ६२. 'स्त्रिया मारिल्या' हे शब्द की० देत नाहीं. *'आरसी' असाही पाठ सा० व को० प्रतींत आढळतो. ६३.'आगरे वारुणावत' असें की० मात्र देते.

करून हा कालपर्यंत आहेत. त्यांचा वंश हल्लीं भीमसिंहजी महाराणा राज्यँ करीत आहेत.

१६. श्री महाराणा सजणासिंहजी हें राज्य सोडून अलीकडे सोंधवाँडा म्हणून प्रांत आहे तेथें संस्थान राजधानी करून त्याचे वंश तेथें राज्य करीत आले. सजणसिंह यांचे पुत्र दिलीपासिंह महाराणा, त्यांचे पुत्र सिंहजी महाराणा, त्यांचे पुत्र भोसाजी महाराणा, ऐसे चार गुरूष [यांनीं] राज्य तेथें केलें. तों यवनांचा उपद्रव जाला, याजमुळें त्या वंशांतील एक घर तेथें राहून शालिवाहन शके बाराँशें यांत दक्षण प्रान्ती आले. एक पुरूष आरससिंहजी यांचे घराण्यांतील कछभूज प्रांतीं आले आणि मोठे पराक्रमें तेथें राज्य सोडवून करिते जाले. हल्लीं राज्य सिसोदे करतात. सजणसिंह यांचे घराण्यांतील एक पुरूष हिमालयांत नेपाळ येथें जाऊन मोठे पराक्रमें राज्य सोडवून, पर्वतांतील चौसष्ट राजे यांचें राज्य घेऊन, किन्नरखंड यासि वाट काढून, पलीकडे एकदोन राजे यांजवर स्वारी केली. ते समयीं लहँबाँ गुरू म्हणून सहस्रावधी वर्षांचे पुरूष मधें आहेत, त्यांणीं यांसि सांगून पलीकडील खंडाची मर्यादा रक्षावी म्हणून तह करून दिल्हा. ऐसे महान प्रतापी राजे जाले. हल्लीं त्याचे वंश वीर विक्रमसिंह समशेर जंग बहादूर या नांवें राज्य करितात.

१७. भोंसाजी महाराणा यांचे पुत्र देवराजजी महाराज दक्षिणप्रांतीं आले. ते भोसावंत 'भोसले' ऐसें म्हणवून गंगा [तीरीं] व भीमातिरीं पाळेगारी करून, जे समयीं जसा प्रसंग पडला तसे राहात. दिवँसेंदिवस यवनाचे प्राबल्य बहूत, याजमुळें देशमुख्या व पाटिलक्या करून श्रीसिंगणापूर महादेव हाच एकलिंग कुलस्वामी व श्री तुळजापूरची भवानी हेच चितोडदेवी कुलदैवत [मानिते जाले.] या स्थानीं परमभक्ती करून

---

६४. 'शिसोधे वाडा' को०. ६५. 'बहुधान्य नाम संवत्सर' की०. ६६. 'लहेवा' को०, 'लहंव' की०. ६७. 'दिवसंदिवस' की०.

असिंगणापुरची पाटिलकी साध्य केली. खानवटें, हिंगणी, बेरडी, देउळगांव[६८] वेरूळें[६९], वावी, मुंगी, ऐसी वृत्ती साध्य करून त्यांचा वंशविस्तार बहूत धर्मशील, शूर व प्रतापी [असे] होत गेले. त्यांच्या मुख्य वंशीं वंशधर जाले तेः—श्रीलक्ष्मणसिंहजी महाराणा यांस दोन पुत्र— एक आरससिंह महाराणा, एक सजणसिंह महाराणा. १ श्री सजणसिंहजी महाराणा मूळ पुरूष १. त्यांचा पुढें वंश—

२. दिलीपसिंहजी महाराणा
३. सिंहजी महाराणा
४. भोसाजी महाराणा, याजपासून भोंसले म्हणवूं लागले
५. देवराजजी महाराज
६. इन्द्रसेनजी महाराज
७. शुभकृष्णजी महाराज
८. रूपसिंहजी महाराज
९. भूमींद्रजी[७०] महाराज
१०. धापजी महाराज
११. बरहाँटजी[७१] महाराज
१२. खलोजी महाराज, यांस खलकर्ण म्हणत होते
१३. कर्णसिंहजी महाराज, यास जयकर्ण म्हणत
१४. संभाजी महाराज
१५. बाबजी महाराज ऊर्फ शिवाजी महाराज

१८. याप्रमाणें राणाजीचे[७२] घरांतील वंशांतून[७३] देवराजजी महाराज दक्षिणेंत आले. दक्षिणेंतील धर्म-उच्छेद जाला. ब्राह्मणांस पीडा बहूत, गोवध अपरिमित, [असा] देवस्थानें, क्षेत्रें, वेद, यज्ञयाग [यांचा] उच्छेद जाला. दिल्लीपती यांणीं हिंदू राजे यांचे तहामुळें बहूत धर्म-उच्छेद[७४] केला नाहीं. परंतु साहा यवन यांणीं फार अमर्यादा केली. ते ईश्वरास न साहे, व दाहा सहस्र वर्षे कलियुगांत वेदधर्म राहावा, दक्षिणेंत कावेरीतीरीं[७५], कृष्णातीरीं तुंगातीरीं[७५] विशेष राहावा, हें पुराणप्रसिद्ध आहे. त्यायोगें सिसोदे, भोंसले

६८. 'देहुळ गांव' सा० ६९. 'यरूळ' सा० ७०. एथें 'रूपसिंहजी' असें सा० पुन्हा देते. ७१. 'हरजी' को०, 'बरचटजी' की०. ७२. 'राणाजीचे वंशांतून' की०. ७३. 'वशाहून' सा० व को०. ७४. 'देव धर्म उच्छेद.' को०. ७५-७५. 'गोदावरी तीरीं, कृष्णातीरीं, तुंगातीरीं' की०.

रागाजी इकडे आले; त्यांचे कुळीं पुन्हां अवतार होऊन धर्मस्थापना घडावी ऐसा उदयकाळ प्राप्त होऊन संभाजी महाराज यांचे उदरीं चवदाशें पंचाँवन्न[76] या शकांत बाबजी राजे परम धर्मशील, देवब्राह्मणभक्त, दानधर्मशील व संभावित होते जाले. सिंगणापूँर[77] शंभू व तुळजापूर येथील श्रीभवानी कुलदैवत यांची भक्ती बहूत करते जाले. त्या योगें त्यांचे उदरीं मालोजी राजे वडील पुत्र, कनिष्ठ विठोजी राजे, शके १४७५ चौदाशें पंचाहँत्तर[78] या शकीं उत्पन्न होते जाले. त्यापूर्वीं मालोजीचा जन्म शके १४७२ साधारण संवत्सरीं जाला. त्यांत कनिष्ट विठोजी राजे यांस आठ पुत्र उत्पन्न समर्थंकरून जाले. त्यांचा विस्तार निराळा लिहिला आहे.

१९. मालोजी राजे बहूत चैँतुर[79], पुण्यशील, देवाचे ठायीं भक्तिवान सर्व विद्यासंपन्न जाले. आणि आपण स्वतां पराक्रम करावा म्हणून चौदाशें नव्याण्णँव[80] या शकांत लुकजी जाधवराव याचे विद्यमानें दौलताबादचे पादशाहास भेटून घँरेंचीं[81] घोडीं पागे लोक बारगीर ठेवून सँरदारी[81] करिते जाले. त्यांस निंबाळकर यांची कन्या दिली. त्यैांचें[82] नांव दीपाबाई ऐसें ठेविलें. चाकरीमुळें वेरूळ पाटिलकीचा गांव येथें राहिलें. कुटुंबांसहवर्तमान असतां विठोजी राजे यांस पुत्रसंतैंान[83] जालें. आपणास संतती नाहीं म्हणोन संतानवृद्धी व्हावी यास्तव दीपाबाई यांणीं बहूत नवस मानसीं केलें[84] व देवधर्म अनुष्ठानें केलीं. यांत नगरचे पीर शाहैंशरीफ[85] बहूत चमत्कारिक आहेत त्यांस नवस केला. पुत्र जाले म्हणजे तुमचें नांव ठेऊं. तेव्हां ईश्वैंर[86] प्रसन्न होऊन प्रथम पुत्र शके १५११ पंधराशें सोळा

---

७६. 'विजय नाम संवत्सर' की०. ७७. 'सिंखगापूर' सा०, 'शिकर शंभू' को०. 'शिखर शंभु' की०. ७८. 'प्रमादी नाम संवत्सरीं' की०. ७९. 'चेतुर' सा०. ८०. 'ईश्वर संवत्सर' की०. ८१–८१. 'घोडीं लोक बारगीर ठेवून' की० 'घरचीं घोडीं पागे लोक ठेऊन बारगिरी सरदारी' को०. ८२. 'त्याचें' सा०. ८३. 'पुत्र झाले' की०. ८४. 'केला' सा०. ८५. 'शाहाशरीफे' सा० व को०, 'शाहाशरीफ' की०. ८६. 'ईश्वरसत्तेनें' की०.

जयनाम संवत्सरे, उत्पन्न जाले. त्यांचें नांव शाहाजी राजे ठेविलें. तदनंतर दुसरे पुत्र उत्पन्न जाले. त्यांचें नांव शरीफजी ठेविलें. त्यांत शाहाजी-राजे रूपेंकरून व गुणेंकरून परम सुंदर, वॅय पांच वर्षांचे असोन बोलणार चॅतुर, घोड्यावर बसणें, शस्त्रविद्यादी सर्व करण्याचा हव्यास, याप्रमाणें गुणसंपन्न होते जाले. पूर्व-ब्रह्मसूत्रयोगें जाधवराव यांस शके १५१८ पंधराशें आठरा यांत कन्या उत्पन्न जाली. शाहाजी राजे गुणसंपन्न पाहून मालोजी राजे त्यांस बराबर घेऊन हिंडूं लागले. मालोजी राजे यांणीं पादशाहींत कामकाजें केलीं. दिवसें दिवस योग्यता वाढत चालली.

२०. तों कोण्हे एके दिवशीं लुकजी जाधवराव देशमुख, सरकार दौलताबाद, सिंदखेडकर, निजामशाई मनसबदार यांणीं शिमघा प्राप्त जाला [असतां] त्याचे पंचमीचा रंग खेळावयास समारंभ करून, सर्व मातबर [लोक] बोलावून आणून नाच-रंगॉचा समारंभ आरंभिला. त्यांत सर्व आँप्तविषयी मातबर सरदार बोलाविले. त्यांत मालोजी राजे यांस बोलावून नेलें. त्यांणीं शाहाजीराजे समागमें नेले. पंधराशें एकवीस या शकांत विकारी नाम संवत्सरे. तेव्हां शाहाजीराजे परम सुंदर, गुणवान पाहून आपलेजवळ जाधवराव यांणीं बसविले. जाधवराव यांस कन्या एकच. तेही वय तीन वर्षांचें याजमुळें सभेंत आली. तिजलाही जवळ बसविलें. उभयतांही सुंदर, समान वय पाहून जाधवराव बोलिले जे—'मुली, तुजला हा भ्रतार पाहिजे कीं काय ? उभयतां जोडा योग्य दिसतो.' याप्रमाणें हर्षेकरून त्यांचा त्यांचा जॅन्मांतर योग, ईश्वरी सूत्र होणार तदनुरूप जाधवराव यांचे चित्तांत येतें जालें. आणि उभयतांनीं मूल-स्वभावें करून एकमेकांवर रंग गुलाल टाकिते जाले. त्या समयीं सभेंत आप्तवर्ग

---

८७. 'वये' 'चेतुर' सा०. ८८. 'नाच व रंगाचा' सा० व को० 'नाच-रंगाचा' की०. ८९. 'आप्तविषय वगैरेंत मालोजी राजास' की०. ९०. 'जेन्मांतर' सा०.

मसले [होते] तेही हास्य करून ' जोडा योग्य, युक्त आहे ' असें बोलिले. तेव्हां मालोजी राजे सर्वांस बोलिले जे, "जाधवराव आमचे व्याही जाले. त्यांचें बोलणें सर्वांनीं तुम्हीं ऐकिलेंच आहे." [असें] म्हणतां सर्वांनीं ' प्रमाण आहे ' ऐसें बोलिले. जाधवराव उत्तर न करितां स्तब्ध राहिले.

२१. याप्रकारें समारंभ जालियावर दुसरे दिवशीं जाधवराव यांणीं सर्वांस भोजनाचें आमंत्रण केलें. राजे यांसिही केलें. तेव्हां यांणीं उत्तर केलें. ' आम्ही तुम्ही व्याही जालों. याउपरि भोजन लग्नसमयींच होईल.' ऐसें जालें असतां, हें वर्तमान जाधवराव यांचे स्त्रीस कळलें. तेव्हां त्यांणीं जाधवराव यांस " सोयरीक या मुलीस करणें ते मातबर मनसबदार पाहून हे कन्या बहूत समारंभें, ज्याचे घरीं फार दौलत, वस्त्रें, अलंकार तेथें द्यावयाची. आपण सभेंत बोललां हें अनुचित. यांस देणें आमचे चित्तास येत नाहीं." म्हणून आग्रह धरिला. ते समयीं जाधवराव ' आम्ही स्वाभाविकपणें बोलिलों. वचन कांहीं गुंतलें नाहीं ' ऐसें स्त्रीचें समाधान करिते जाले. आणि राजे यांस निरोप पाठविला कीं, "शरीरसंबंधाची गोष्ट आपण बोलूं नये. आमचे घरांत कोणाचे विचारासें येत नाहीं. ब्रह्मसूत्र असेल तेथें घडेल." त्याचें उत्तर राजे यांणीं सांगून पाठविलें जे– "इतके समक्ष सभा असंभाव्य असतां आपण बोललां तें अप्रमाण कसें होईल? आम्हांस हे जरूर मूळ कर्तव्य आहे." ऐशीं परस्परें आग्रहाचीं बोलणीं वाढत चालिलीं. मध्यस्थ रितीनें निश्चयांत गोष्ट न ये. दुराग्रह दोहींकडे वाढला. ऐसा प्रसंग प्राप्त जाला.

२२. [असा] आग्रह करून राजे बहूत प्रयत्न व श्रीदेवीची प्रार्थना करिते जाले. शके १५२५ शोभकृत नाम संवत्सरे माघ शुद्ध १५

९१. ' कन्या ' शब्दापुढें ' दान ' शब्द सा० देते. ९२. ' विचारेस ' सा० ' विचारास ' याबद्दल. ९३. ' घडत नाहीं ' सा०. ९४. ' इतके समक्ष सभा भा (अ) संभाव्य असतां ' सा० व को०. ९५. ' मेध्येस्त ' सा०. ९६. ' शोभन ' असें असावें. शुभकृत शके १५२४ व शोभन १५२५ मध्यें येतो.

पौर्णिमे दिवशीं दैवयोगेंकरून आपलें शेत बाग मळा होता तेथें एकटेंच जावें असें मनांत येऊन जाते जाले. अस्तमान समय जाला. ते समयीं एकाग्रचित्तें जाधवराव यांचा आपला कलह श्री कसा सिद्धीस नेईल ? आम्हास भाग्य नाहीं म्हणून वचनें केलीं. "सोयरिक दुसरियास देणार तेव्हां पुरुषार्थच काय उरला ? याहून मरण श्रेष्ठ." असे चिंताग्रस्त असतां अकस्मात श्री देवी भगवती स्त्रीरूपें परम लावण्य, शुभ्रवस्त्रपरिधान, नानाप्रकारचे सुवर्णरत्नालंकारभूषणें करून युक्त, भालीं कुंकू-मळवट, नासिकीं मुक्ताफळ देदीप्यमान, ऐसें दर्शन देती जाली. ती अवलोकन करून नेत्र झांकले, भयशंकित होऊन भ्रांतिगत दिशा जाली असतां, भगवतीनेंच यांस आश्वासन देऊन " मी देवी आहें. तूं भय पावूं नको. सावध हो. तुझा भाव शुद्ध पाहून तुजवर कृपा करावी म्हणोन प्रसन्न होऊन दृश्य जालें. तुझे कुळीं श्रीसांब अंशें करून अवतार घेऊन धर्मस्थापना करणार. देवब्राह्मणांस पीडा जाली आहे, ती दूर जाली पाहिजे. याजकरितां तुजवर प्रसन्न जालें." म्हणतांच यांणीं साष्टांग नमस्कार घातला आणि अंजुली जोडून खालीं पाहात उभे हर्षें गद्‌गद रोमांच [युक्त] होऊन राहिले. ते समयीं श्री भगवतीनीं वरप्रदान दिलें कीं, ' तुझे वंशीं अवतार पुरुष शककर्ता होईल, तो दुष्टांचा संहार करून धर्मरक्षण करील व तुझे वंशीं सत्तावीस पुरूष राज्य करतील ' असा वर देऊन जवळ वारूळ होतें तें दाखविलें. देवीनें ' यांत द्रव्य विपुल आहे तें घेणें. तुझें मनोच्छित प्राप्त होईल ' असें सांगून अदृश्य जाली.

२३. त्यानंतर राजांची भ्रांती जाऊन देवीचा साक्षात्कार जाला असतां आपण विस्मृती पावलों, भाषण केलें नाहीं, म्हणून बहूत व्याकुलता [प्राप्त जाली.] व श्रीची प्रसन्नता जाली, दर्शन जालें, या हर्षें कृतकृत्यता

९७. ' सुवर्णमय अलंकारें युक्त ' इतकेंच की० देते. ९८. ' भालीं कुंकुम ' की०. ९९. ' झालें ' की०. १००–१००. ' ती दूर करणार ' की०. १. ' प्रसन्न होऊन दृश्य झालें ' की०. २. ' मनोरथ सिद्धीस जाईल ' की०.

मानून घरास जाणें अथवा तेथून उठणें विसरले. प्रहर रात्र जाली असतां विठोजी राजे यांणीं मालोजीराजे अद्याप कांहीं आले नाहींत, कोठें आहेत म्हणोन समाचारास सेवक पाठविले. तों राजे अरण्यांत, बागेंत आहेत, येण्याचा मनोदय नाहीं, म्हणोन सेवक गेले होते त्यांणीं येऊन सांगितलें. त्याजवरून आपणच निघोन बागेंत गेले. ते समयीं त्यांजवळ श्रींचा प्रसाद साक्षात्कार जाला हें वृत्त संपूर्ण सांगितलें. त्याजवर तेही बहूत हर्षायमान होऊन रात्र फार जाली, घरास चलावें म्हणोन बोलिले, आणि घेऊन आले. त्याजवरि दुसरे दिवशीं श्रींनीं वारूळ दाखवून द्रव्य सांगितलें तेथें जाऊन आहे नाहीं पाहावें; परंतु द्रव्य साध्य जालियास कसें आणावें, कोठें ठेवावें; राज्य यवनांचें; द्रव्य जाऊन प्राण व प्रतिष्ठा दोन्ही जाणार, ऐसें चिंतन केलें. तों ते दिवशींचे रात्रीस श्रींचा दृष्टांत जाला कीं, " तूं भय कां पावलास ? मी प्रसन्न होऊन द्रव्य दिलें, त्यास विघ्न कदापी होणार नाहीं. या द्रव्येंकरून बहूत दान धर्म करावा, संपन्नता विशेषात्कारें वाढेल. भयच वाटत असल्यास द्रव्य काढून श्रीगोंदें येथें शेषावा नाईक पुंडे[3] परम भले द्रव्यवान आहेत, त्यांचे घरीं ठेवावें; तो तुझें द्रव्य ठेवून तुजला पाहिजे तसें देईल. " याजप्रमाणें दृष्टांत जालियावरि मालोजी राजे यांणीं बंधूस हें वर्तमान सांगून, तिसरे दिवशीं रात्रीस उभयतां बंधू व विश्वासू माणसें दोन चार घेऊन वारुळासंनिध जाऊन खणावयासि लागले. तों आंत मोठा भुजंग सर्प पाहिला. ते समयीं सर्वही भयाभीत होऊन पळाले. आणि मालोजी राजे त्या सर्पापुढें दूर उभे राहून हात जोडून प्रार्थना केली कीं, " श्री देवींनीं येथें द्रव्य मजला सांगितलें तें प्रमाण आहे. तरि तुम्हीं कृपा करून द्यावें, स्थळ सोडून जावें, " म्हणतांच तो सर्प तेथून निघोन गेला. नंतर यांणीं खाणून सर्व द्रव्य घेऊन आले. ते दिवशीं घरींच ठेऊन विचार केला जे–' श्रीगोंद्यांत श्रींनीं सांगितलें तेथें नेऊन ठेवावें. ' म्हणोन शेषावा नाईक यांचे घरीं

---

३. ' पुंडे त्रिवर्ग बंधू ' की०. ४. ' बांधव ' की०. ५. 'घरीं घेऊन' की०.

गेले. त्यांणीं यांस पाहातांच बहूत सन्मानयुक्त नेऊन बसविलें, आणि कां आलेत म्हणोन विचारलें. एकांतास घेऊन गेले. त्यांसही दृष्टांत जाला होता कीं, " यांचें द्रव्य तूं ठेवणें आणि यांस पाहिजे तसे देत जाणें. " हें वर्तमान राजे यांस त्यांणीं सांगितलें. नंतर राजे यांणीं द्रव्य ठेवावयाचें आहे तें सांगितलें. तें नाइकांनीं मान्य केलें. ते दिवशीं यांस घरीं ठेऊन[6] आदर केला, जेवणास उठविलें; भोजन जालियावरि " तुम्हांस श्रीनीं द्रव्य दिलें, तेव्हां भाग्योदयच तुमचा दिसतो. उत्तम आहे. तुम्हांस दौलत राज्य प्राप्त जालियावर तुमची पोतेंदारी[7] वतनी आम्हांस परंपरागत करून द्यावी, " ऐसें बोलिले. यावर यांणींही मान्य केलें. नंतर परस्परें आणि[8] शफथ करून घरास आले आणि द्रव्य नेहून त्यांचे घरीं ठेविलें.

२४. श्रीचे वरेंकरून आपलें घरीं द्रव्य जालें. त्याप्रभावेंकरून दिवसेंदिवस अधिकच योग्यता वाढली. सर्वांसही मान्यता [वाटूं लागली.] जेथें जावें तेथें हे थोर आहेत, असें उदितभाग्य वाटूं[9] लागलें. निजामशाही चाकरी करीत होतेच. घरीं घोडे आणखी खरेदी [करून] पागा वाढविली. हजार पांचशें केली. श्रीशिखर महादेव येथें चैत्रीं यात्रा बहूत येणें, उदक नाहीं, यात्रेस फार श्रम होतात [असें] जाणून मोठें विस्तीर्ण[10] तळें बांधिलें. त्यांत उदक अपरिमितें[11] राहूं लागलें. याजमुळें यात्रेस फार सुखावह जालें. व श्रीवेरूळ येथें घृष्णेश्वरांचें[12] देवालयाचा जीर्णोद्धार केला व शिवालय[13] तीर्थही बांधलें. ऐसे जागां जागां देवालयें व क्षेत्रीं धर्मही[14] देवीचे आज्ञेप्रमाणें करिते जाले. आणि जाधवरावांचे शरीरसंबंधाचा प्रयत्न कसा करावा हें बहूत चिंतन लागलें.

---

६. ' येऊन ' की०, ' ठे ' च्या ठिकाणीं ' ये ' वाचिलें. मोडींतील ' ठे ' व ' ये ' यांचा घोटाळा। ७. ' पोतदारी ' सा० व की०. ८. ' आखण, आपण ' असें सा० प्रतींत दिसतें. ९. ' वाटूं ' सा०. १०. ' महाविस्तीर्ण ' सा०. ११. ' अपमित ' सा०. १२. ' घृष्णेश्वराचें ' की०। १३. ' शेवाळें ' सा०. ' सेवाळें ' की०. १४. ' देवालय व क्षेत्रीय धर्म हो ' सा०.

२५. त्यानंतर निंबाळकर अनुकूळ साह्य करून वर्तमान पादशाहास श्रुत केलें कीं, " जाधवराव यांचें आमचें सर्व सभेंत या रितीनें बोलणें जालें असतां, आग्रहास पडून, शरीरसंबंध करीत नाहीं म्हणतात." तेव्हां पादशहांनीं जाधवराव यास आज्ञा सांगून पाठविली कीं, ' भोसले यांचा तुमचा करार शरीरसंबंधाचा जाला असतां आग्रह करितां तो करूं नये. मूल द्यावी. ' त्याजवरून जाधवराव यांणीं अनमान करून उत्तर पाठविलें. तेव्हां ' अनमान काय निमित्तें करतात, ' हें विचारावयास पाठविलें. त्या समयीं " यांचें भाग्य, वैभव आमचे बराबरीचें नाहीं, वरकड शरीरसंबंधच आहों. आमचें घरांत सर्वांचे विचारें समान स्थल पाहून कन्या द्यावी, ऐसें आहे. " ते समयीं पातशाहाचे मनांत आलें कीं, " आम्हीं सांगितलें असतां आग्रह करितात. त्या अर्थें मालोजी भोसले यांस त्यांजहून सवाई मनसब वैभव देऊन हे गोष्ट करावी. भोसले मनसब द्यावयास योग्य व शूर. कामें काजें ही केलीं आहेत." म्हणोन पंचहजारी मनसब, ' राजे ' ऐसा किताब लिहून, शिवनेरी जुन्नर वगैरे तालुका सरंजाम व साहेब-नौबत दिल्ही. जाधवराव याहून भाग्यवान केलें. आणि याउपरि यांचे पुत्रास कन्या द्यावी म्हणून आज्ञा केली. तेव्हां जाधवराव व त्यांची स्त्री [इत्यादिक] सर्वांसही हर्ष होऊन पादशाहाचे मनोगत व मूलही सुंदर, गुणवान, कुलीन म्हणोन मान्य करिते जाले. दौलताबादेसच लग्नसमारंभ करिते जाले. शके १५२६ यांत लग्न केलें. लग्नांत खासा पादशाहा येऊन योग्यता दिली. फारच समारंभेंकरून लग्न [जालें,] व तरतुदेनें पादशाहास मेजवानी व वरकड वजीर व सरदार यांस [मेजवान्या] केल्या. बहूत द्रव्य खर्चिलें. साडे करून त्या मुलीचें नांव जिजाबाईसाहेब ठेविलें.

२६. त्याजवर कांहीं दिवस गेलियावर पादशाहा वारले. त्यांस मूल दोन. एक आठ वर्षांचा व एक साहा वर्षांचा [असे] लाहान होते.

---

१५. 'पाठविलें' की०. १६. 'अनमान' की० देत नाहीं. १७. 'मुलें' की०.

मुलांची आई बेगम [यांनीं] कारभारी कोण करावा असें सारे मनसबदार जमी करून मसलत केली. त्यांत शाबाजी अनंत, 'चतुर' ज्यांस म्हणतात ते होते. त्यांणीं " शाहाजी राजे गुणेंकरून बुद्धीकरून [युक्त] मर्द, शूर, द्रव्याढ्य, इत्यादी सर्व-लक्षणें-संपन्न ऐसे पाहून वजिरी यांसच द्यावी तर हे पातशाहात जतन होते. " याप्रमाणें निश्चय करून बेगमेस अर्ज केला. त्यांणींही फारच उत्तम आहे म्हणून, हेंच कर्तव्य सिद्धांत करून, शाहाजी राजे यांस वजिरीचीं वस्त्रें दिल्हीं. बहुमान देऊन वजिरी शके १५४१ पंधराशें एकेचाळीस यांत सांगितली. आणि पादशाहाजादे यांस शाहाजीराजे यांचे मांडीवर बसाविलें. ' राजे ' ऐसा किताब होता तो ' महाराज ' ऐसें पत्रीं लेहूं लागले. याजवरि राजे सर्व पादशाहातीचा आटोप करून शाबाजी चतुर यांचें[21] अनुमतें दौलत चालवूं लागले. याप्रमाणें कांहीं दिवस चाललें.

२७. नंतर सारे मनसबदार एकत्र करून विचार केला कीं, मलिक अंबर[22] हे विजापूरचे सरदार, *चांगसखान यांचे कारभारी. चांगसखान खावंद वारला. त्याजें[23]वरून योगी[24] होऊन विजापूरनें[25] निघोन दौलताबादेस[26] फकिरीवेशें[27] धरून होते. ते शाबाजीपंत व सर्व मिळोन [विचार करिते जाले.] " फकीर अवलिया दिसतो; परंतु बहूत शाहाणे योग्य, होय; कोण्ही मातबर आहे; परीक्षा करून दौलतींत शाहाणे माणूस राहावयाजोगे कोण्ही मातबर आहे. " म्हणून फकिरी सोडवून, दौलत सरंजाम देऊन बाळगिले. त्याजवरि त्यांणीं सर्व यवन यांशीं भेद करून " नांव पादशाहा, परंतु सर्व आक्रम हिंदूनीं केला, हें चांगलें नाहीं. व शाहाजी

---

१८. 'स मा ' सा०. १९. 'गुण' की०. २०. ' लेहूं ' को०, 'लिहूं' की०. २१. ' अनुक्रमेंत ' सा०. २२. ' मलिकांबर ' सा० व को०. * ' चागसखान ' की०. २३. ' त्या योगें ' की०. २४. 'यादी ' सा०. २५. 'विजापूरनें' की० देत नाहीं, सा० देते. तृतीयेचा उपयोग पंचमी ऐवजीं २६. ' फौलताबादेंत ' को०. २७. ' फकीरदेश धरून होते ' सा०.

राजे वजीर होऊन, धणी त्यास अनुकूल, बहूत योग्यता वाढली." हें सर्व यवनांस दुःसह, व जाधवराव यांस आपणांहून अधीक जाले; वजीर, तेव्हां त्यांचे घरीं जाणें येणें असह्य, म्हणून यवनांचे संमतांत मिळोन सर्व यांशीं द्वेष करूं लागले.

२८. महाराजापाशीं नारो त्रिमल्ल कारभार करीत होते. शिवनेरी किल्ला व जुन्नर वगैरे तालुका राजे यांजकडे होताच. त्यालगतीं चाकणचे ठाणें मोतबर, त्याखालीं प्रांतही चांगला, जाणून महाराजांनीं आपणाकडे तालुका ठाणेंसुद्धां करून घेतला. चाकणचें ठाणें पूर्वी बरीबर हा हबशी होता, त्याणीं शके बाराशें सोळा जय नाम संवत्सरे, बांधिलें व बावनकैसी देवजी मजगा मलकंबरी ऐसें बांधून पाळागारी करून होता. तो मेलियावर तालुका निजामशाही जाला. याउपरि राजे यांणीं आपणाकडे घेतला. त्या तालुक्याचे बंदोबस्तास दादाजी कोंडदेव कुलकर्णी मौजे मलठण तर्फ पाटस, प्रांत पुणें यांस पाठविलें. जिजाबाईसाहेब यांस प्रथम पुत्र जाले, त्यांचें नांव संभाजी राजे ठेविलें. [असो.]

२९. शाहाजी राजे यांचा द्वेष सर्व कारभारी मनसबदार करूं लागले. तथापी यांची जड भारी. मनसुब्यांनीं हरएकप्रकारें राजास हारीसें आणावें, हें न घडे. ते समयीं हे पादशाहात बुडाली तरी बुडो, परंतु हिंदू राजे यांचा कारभार चालूं न द्यावा, ऐसा सर्व यवन यांणीं कट केला. त्यांस जाधवरावही अनुकूल जाले. आणि दिल्लीस राजकारण करून अलमगीर

---

२८. 'बहूत वजीर योग्यता' की०. २९. 'असाहे' सा०. 'असाहे' को०. ३०. 'समस्त' की०. ३१. 'चाकणेंधं' असें को० सर्वत्र देते. ३२. 'बरार' की०. ३३. की० म्हणते '१२०० सालीं जय नाम संवत्सरीं'. १२०० मध्यें जय संवत्सर येत नाहीं. मोडींत 'सोळा' बद्दल 'सालीं' असें लाविलें असावें। ३४. 'बावनकीस मलकरी' को०. ३५. 'पाळेगारी' की०. ३६. 'ता० पाटस प० पुणें' की०. ३७. 'नांव संभाजी' की०. ३८. 'मनसबदार आतबर' असें की० प्रत देते. ३९. 'हारी' की०. ४०. 'कटा' सा०.

पादशाहा याची फौज मदतीस आणविली. तें राजकारण सिद्ध होऊन दिल्लीहून मीरजुमला सरदार [व] पंचवीस तीस हजार फौज चालून आली. ते समयीं शाबाजी अनंत यांचा व राजे यांचा घरोबा बहूत, त्यांणीं सल्ला दिली, 'पादशाही चाकर निमकहराम होऊन दौलत बुडवितात. तुम्हीं याजउपरि विचार पाहून चालावें.' याजप्रमाणें सांगितल्यावरि राजे यांचें म्हणणें पडलें, 'काय चिंता ? दिल्लीची फौज आली तर मनसबा करून व युद्ध करून पराभव करितां येईल. धणी मात्र कायम पाहिजे' ऐसें हिमतीनें सांगितलें असतां, शाबाजीपंत यांचे सलेस न ये. 'घरफूट चांगली गोष्ट दिसत नाहीं. धणी बायको व मुलें पडलीं. आपलें राजकारणही दुलंग असावें.' त्याजवरून राजे यांणीं नारोपंत मजमदार यांचे भाऊ बालकृष्णपंत हणमंते, राजकारण विजापूरचें असावें म्हणून सुलतान शिकंदर पातशाही करीत होते, त्यांचे मुख्य यख्तियारी कारभारी मुरार जगदेवराव [यांजकडे पाठविलें. त्यांनीं] त्यांची भेट घेतली. राजकारण सिद्ध केलें. त्यांचाही आदर बहूत पडला जे, "मातबर उमदे सरदार व काबील यांचें राजकारण अनायासें आलें. त्यांस आणून ते पादशाहात क्षीण जाली आहेच, त्यांतील भोग आपण साध्य करावा." हें चित्तीं आणून जाहागीर मनसब देण्याचा करारनामा ठरावून दिला आणि वकिलास बहुमान वस्त्रें, जवाहीर देऊन राजे यांजकडे पाठविलें.

१०. याजवरि दिल्लीची फौज मीरजुमला घेऊन आले. तेही समीप येऊन पोहोंचली. त्यांस सारे सरदार जाधवराव मलीक वगैरे जमाव करून सामोरे जाऊन ते व हे एक होऊन चालून आले. ते समयीं राजांनीं विचार केला जे:– दौलताबाद मैदान मुलूख, यांत लढाई घेणें चांगलें नाहीं. हा विचार करून कोंकणांत माहुली किल्ला येथें पादशाहा

---

४१. 'यांणीं' सा०. ४२. 'मनसब' की०। ४३. 'भेटविलें' की०. ४४. 'जालें' सा०. ४५. 'प्रांत' की०.

[व] बेगम साहेब यांस घेऊन गेले. नंतर सारी फौज माहुलीस चालून गेलियावर तेथें सौंहा महिने युद्ध नानाप्रकारें केलें. त्यांत त्या फौजेवरि छापे घालणें व मोर्चे मौंरणें व लढाई इत्यादी [करून] बहूत हैराण फौज केली. ऐसें असतां बेगमसाहेब इजकडे त्यांणीं राजकारण करून भेद केला. त्यांजवरून कची होऊन हिंमत निघोन गेली.[४८] जाधवराव यांणीं बुद्धिभ्रंश केला. तेव्हां आपले सारे सरदार यांजकडे राजकारण लाविलें. हें वर्तमान शाहाजी राजे यांस समजतांच खावंद दुलंग जाला याउपरि आपण आग्रह करणें [यास] प्रयोजन नाहीं. आपण यांचे म्हणविलें. निमँक खाऊन पादशाहात आपलेसाठीं खराब केली, बुडविली, हें [अपेश] कशास घ्यावें ? खावंदच त्यांस अनुकूल जाला, त्याचे दैवेंकरून घडणें तैसें घडो. म्हणून बिजापूरचें राजकारण सिद्ध जालेंच होतें, तिकडे जावें, ही पातशाहात सोडावी, ऐसा विचार करून आपली जामियेत, सलतनत, फौज, कुटुंब घेऊन शके १५४८ यांत निघोन चालिले. ते समयीं शरीफजी राजे यांस सरदारी, लोक व सरंजाम निराळा होता, त्यांस तुम्ही तिकेंडे मिळोन असावें, असें सांगून ते पादशाहीत रौंहाविले.

३१. [इकडे] जाधवराव फौज कांहीं घेऊन पाठलाग करीत आले. त्याचा मुजाका न धरितां शिवनेर तालुकियांत येऊन, [५३]जिजाबाईसाहेब गुरूदर होतीं, त्यांस त्या तालुकियाचा बंदोबस्त यथास्थित करून, यांस

---

४६. 'सहा महिने सुद्धां सामग्री तयारी करून युद्ध केलें' की०. ४७. 'मोर्चे लावणें' की० । ४८-४८. याबद्दल 'हिंमत खचली' इतकेंच की० देते. ४९. 'यांनीं याजकडे' की०. ५०. 'निमख' सा०. ५१. 'तिकडे' हा शब्द की० देत नाहीं. ५२. 'राहिल' सा० 'राहिले' याबद्दल. ५३. 'जिजाबाई ठेविली होती' असें की० लिहिते. ५४. 'गुरूदर होतीं' सा०. 'गरोदर' असा पाठ की० येथें देत नाहीं; पण पुढें देते. प० ३२ टीप * पाहा.

नेणें ठीक नाहीं म्हणून ठेविलीं. बराबर पुत्र संभाजी राजे घेतले. बाईसाहेब यांजपाशीं कारभारी बाळकृष्णपंत हणमंते व संकोजी नीळकंठ व सोनोजीपंत व रघुनाथ बल्लाळ कोरडे ऐसे वगैरे कांहीं सरदार ठेविले. आपण दरमजल चालले. जाधवराव व फौज मागें आली असतां फलटणपर्यंत आले. फौजही पोहोंचली. फलटणीं जगपाळ नाईक निंबाळकर पुंडपणा करून दाहा हजार फौजेचे सरदार, महाराजांचे आप्त, ते हे एक जाले, याजमुळें याउपरि आपला परिणाम नाहीं, समजोन जाधवराव व फौज माघारीं निघोन गेली. आणि पादशाहा व बेगम यांस दौलताबादेस घेऊन गेले. दिल्लीची फौज कुमकेस आणिली होती, त्याशीं करारमदार होता त्याप्रमाणें देऊन परत लावून दिली. ती निघोन गेली. राजे विजापुरीं निघोन आले. ते समयीं दौलताबादेकडील शिवनेरी वगैरे तालुका होता त्याचा बंदोबस्त करून कायम राखिला आणि विजापुरीं पावले. तेव्हां मुरारपंत सामोरे येऊन आदरें घेऊन गेले. पादशाहाची भेट घेतली. करारापमाणें कर्नाटक प्रांतीं बेंगरूळ, होसकोटी, बाळापूर व सिरकटे वगैरे तालुका हवालीं केला. त्याजवर बंदोबस्तास कारभारी नारोपंत हणमंते पाठविले. दौलताबाद पादशाहींतील मातबर, कर्ते, नामांकित वजीर, सरदार आले. याजउपरि ते पादशाहातच आक्रम करावयासि येईल जाणोन पादशाहा व मुरारपंत हर्ष मानिते जाले.

३२ त्या समयांत इकडे जिजाबाईसाहेब *गुरूदर म्हणोन शिवनेरी येथें ठेविलीं होतीं. त्यांस [पुत्र जाला.] शिवनेरी येथें शिवाई देवी

---

५५. 'कृष्णाजीपंत' की० । ५६. 'असे कांहीं सरदार ठेविले' की०. ५७. 'जाधव मागें फोज आली असतां' सा०. ५८. 'फलटणकर येथें' की०. ५९-५९. हें वाक्य की० देत नाहीं. ६०. 'शिवनेरी व धोडप' की०. ६१. 'घाली' की०. ६२. 'बोसकोटा' की० । ६३. 'ठेविले' की०. ६४. 'त्यांस पादशाहाच' की०. ६५. 'शाहा' की०. *'गरोदर' की०. ६६. सर्व प्रतींचा 'त्यांस' असा पाठ आहे, पण 'त्यांस' याचा संबंध कोणीकडे ?

बहूत जागृत आहे, तिजला बाईसाहेबांनीं नवस केला जे, पुत्र जाला म्हणजे तुझें नांव ठेवीन. त्यानंतर दिवस पूर्ण होऊन प्रसूत सुसमयीं शके १५४९ पंधराशें एकूणपन्नास, प्रभव नाम संवत्सरे, वैशाख शु॥ २, गुरुवारीं पुत्र जाला. शुभ चिन्हें जालीं. विजापुरीं महाराज यांस शुभ शकुन जाले. सा ग्रह [६७]उच्च पडले. सर्वलक्षणसंपन्न जाले. नांव शिवाजी राजे ऐसें ठेविलें. शाहाजी राजे यांस स्वप्नगत दृष्टांत जाला कीं, ' तुझे वंशीं अवतारी पुरूष होणार तो पुत्र निर्माण जाला. ' हें वर्तमान [कळविण्यास] हुजरे, कारकून विजापुरास गेले त्यांस सोन्याचीं कडीं, वस्त्रें बहुमान दिल्हे. आणि दानधर्म गोप्रदानादी बहूत केला. साखरा, मिठाई वाटली. बहूत संतोष होऊन [६८]नाच वगैरे समारंभ केलें. पादशाहास कळोन [६९]त्यांणींही बहुमान वस्त्रें पाठविलीं. याप्रमाणें आनंद होता जाला.

३३. नंतर [७०]शके १५५० यांत मोहिते यांची कन्या निश्चय करून दुसरें लग्न शाहाजी महाराज यांणीं केलें. त्यांचें नांव तुकाबाईसाहेब ऐसें ठेविलें. त्यांचे उदरीं पुत्र जाले, त्यांचे नांव वेंकोजी राजे ऐसें ठेविलें. आणि जाहागीर बाळापूर होसकोटें होतें तिकडे गेले असतां विजयराघव म्हणून [७१]चंजावनूरकर संस्थानी होते. त्यांस पांचशत स्त्रिया होत्या. त्यांचें व त्रिचनापल्लीचे संस्थानिक यांचा कलह वाढला. त्रिचनापल्लीकरांनीं राजे यांशीं राजकारण केलें जे, विजयराघव यांजवरि मसलत करावी. त्यांत [तें] ठाणें हस्तगत करून आम्हांस द्यावें. फौजेचा खर्च व पांचे लक्ष रुपये [७२]वं लूट येईल ते [७३]आपणास देऊं. " त्याजवरून त्यांचे कुमकेस जाऊन चंजावनूरकरावर चालून गेले. विजयराघव बाहेर

---

६७. ' उच्चक ' सा० ' सहा ग्रह उंच पडले ' की०. ६८–६८. ' नाच वगैरे समारंभ केला. ' हें वाक्य की० देत नाहीं. ६९. ' त्यानेंही मुलास दागिने वस्त्रें पाठविलीं ' की०. ७०. ' १५५२ ' की०. ७१. ' चंजावरकर ' की०. ' चंदाऊरकर ' को०. ७२. ' व ' की० देत नाहीं. ७३. ' आपण घेणें ' की०.

येऊन युद्ध बहूत जालें. ते समयीं महाराजांनीं फौज निर्वैड करून, घोडे चालवून, बहूत कजाखी करून विजयराघव यांस रणांत मारिलें. [त्याचा] मोड जाला. फौज लुटली आणि [महाराज] ठाणें यांत शिरिले. तें संस्थान बहूत चांगलें पाहून आपणच बंदोबस्त केला. त्रिचनापल्लीकराचा तह ठाणें आम्हांस द्यावें, द्रव्य घ्यावें, ऐसा होता. तें द्रव्य आम्हांस नको, संस्थानच ठेवावें, ऐसें बोलोन आपणाकडे राखिलें. आणि राजधानीस योग्य म्हणोन तेथें कांहीं दिवस राहते जाले.

३४. [इकडे] दौलताबाद येथें बूसाहेब व शाबाजी अनंत व जाधवराव वगैरे मनसबदार यांणीं विचार करून मलिकास वजिरी देऊन कारभार चालवीत असतां, दिल्लीची फौज [घेऊन] मीरजुमला दौलताबादेचे कुमकेस आले होते, ते माघारे गेले असतां, पादशाहा यांणीं त्यांस बहूत निषेध केला कीं, "दौलताबादची पादशाहात कमकुवत जाली, शाहा पादशाहा म्हणवितात, तें सारें बंड मोडून सुभे सोडवावयाचे ऐसें तुमचे माहितगारींत असोन, त्या दौलतींत प्रवेश जाला असतां, तुम्हीं सोडून आलां हें नाकरेपण केलें." म्हणून आणखी फौज कुमकेस देऊन माघारे रवाना केले. ती फौज परतोन आली हें वर्तमान मलिक वगैरे यांस कळलियावरि आपली फौज जमाव करून चालून गेले. त्यांची यांची गांठ बऱ्हानपूरनजीक पडली. आणि युद्ध बहूत जालें. मलिकास जखमा लागल्या. फार शर्त केली. दिल्लीची फौज मोडली. पळूं लागली. तिचा पाठलाग करून नर्मदेपर्यंत घालविली. हत्ती घोडे मालमवेशीं लूट घेऊन, यश घेऊन परत आले. फत्ते पावले.

७४-७४. या वाक्याऐवजीं 'निवडे घोडे सुद्धां कजाकीन विजय राघव यांस रणांत मारिलें' की०. ७५-७५. या वाक्यांबद्दल 'फौज लुटून ठाणें घेतलें' एवढेंच की० लिहिते. ७६. 'राहाता' सा०. ७७ 'बेगमसाहेब' की०. ७८-७८. याबद्दल 'सोडवावयाचे माहीत असून' इतकेंच की० देते. ७९. 'मालमवेश' हा शब्द की० देत नाहीं.

३५. मलिकाचा शिक्का " बंदे मैंलिकांबर चांगसंखानी " याजप्रमाणें होता. प्रांत वगैरे धारे बांधून लावणी केली. ते धारे मलिकांबरी अद्यापी म्हणतात. न्याय मनसुबी हरएक करावी. ऐसें प्रकारें करून पादशाहात मुलें दाबून आपणच करिते जाले. यामुळें मुरारपंत [यांनीं] विचार केला जे, "दौलताबादेचे पादशाहाचीं मुलें दाबून मलिक आपण पादशाही करितों, हें ठीक नाहीं;" म्हणोन त्याजवर सरजाखान वगैरे सरदार कांहीं फौज देऊन दौलताबादेकडे रवाना केले. ते भातोडीचे तलावावरें चालून मुकामास गेले. हे मलिकास समजलियावरि तेही चालून आले. युद्ध बहूत जालें. तळें फोडून पांणी बंद केलें. फौज घाबरी जाली. सरजाखान वगैरे सरदार पाडाव करून नेले. फौज लुटली. फत्ते पावले. सरदार नेले त्यांस वस्त्रें देऊन लावून दिल्हे. ते नामोहरम होऊन विजापुरीं आले.

३६. शाहाजी महाराज *चंजाउरीं असतां कनकगिरीकर संस्थानी यांणीं महाराजाकडील तालुका बाळापूर वगैरे यांत उपद्रव केला. हें वर्तमान समजलियावरि संभाजी राजे, वडील पुत्र, फौज, कारभारी व सरदार बरोबर देऊन पाठविले. त्या प्रांतीं सरसुभा अफजलखान म्हणून विजापूर पादशाहाकडून होता, त्याणीं कनकगिरीकर याजपासून कांहीं द्रव्य घेऊन आंतले हातें त्यांस मदत दिली. या युद्धांत संभाजी राजे होणारानुरूप गोळा लागून ठार जाले. याजवरून शाहाजीराजेच चालून जाऊन पाळेगार कनकगिरीकर याचें पारिपत्य केलें. कनकगिरी घेतली. अफजलखान आपले पादशाहींतील असोन हे गोष्ट केली याजवरून वाईट मानोन यांसि नतिजा लावावा तरि पादशाहास मनांत वांकडें भासेल, म्हणोन सबूरी केली. अफजलखान याणीं आपली निखालसता दाखविली.

८०–८०. याबद्दल " बंदे दरगाह पगानी मलिकंबर चागसखानी ' असें की० देते. ८१. 'तलावर' सा०. * येथ 'चंजाउरीं' असा सा० देते. मागें 'चंजावनूर' असा तिचा पाठ आला आहे. ८२–८२. बद्दल ' वाईट, म्हणोन यांसि कांहीं करावें ८२ ' इतकेंच की० देते.

तेव्हां प्रसंगेंकरून पादशाहापाशीं गेल्यांवरि पाहून घेऊं. म्हणून टाळा दिला आणि चंजाउरास गेले.

३७. या समयांत पादशाहा व मुरारपंत यांणीं आंपली फौज मलिकावरि गेली ती नामोहरम जाली म्हणून, विचार करून, मातबर सरदार व फौज जमाव करिते जाले. आणि हे मसलत शाहाजी महाराज यांजवांचून सिद्धीस जाणार नाहीं म्हणून त्यांसि येण्याविशीं पत्रें पाठविलीं. तेव्हां महाराज यांणीं तुकाबाईसाहेब [व] वेंकोजी राजे पुत्र तेथें ठेवून आपण विजापुरीं निघोन येते जाले. यानंतर पादशाहा व मुरारपंत यांणीं वर्तमान सांगून मलिकाचें पारिपत्य करावें हें जरूर, [असें] बोलिले असतां यांसही अवश्यकच जाणूनें पादशाहा व पंत व महाराज व बाजे उमराव सर्व बसोन [त्यांनीं] मसलत ठराविली जे, आपली फौज बुडविली याचा सूड यथास्थित घ्यावा म्हणून मनसबा केला. शाहाजी राजे यांचें मानस मलिकानीं अमर्यादा करून, पादशाहास दाबून पादशाही करितो हें अयुक्त. आम्ही त्यांचें निमक पूर्वीं खादलें आहे त्या अर्थीं यास गर्दीस नेऊन मुलाची स्थापना करावी, हें युक्त आहे. याजवरून सर्व जामियत एक करून मुरार जगदेवराव व राजे व सर्व सरदार निघून जाऊन मलिकावरि मोहीम केली. मलाकही बमेफौज चालून आले. मार्गीं येतां पुणें लुटलें, जाळिलें. कोट पाडून गाढवाचा नांगर फिरविला. त्यांची यांची गांठ म्हसवडानजीक पडली. पंत व महाराज व अफजलखान व रणदुल्लाखान व सर्जाखान व बाजे सरदार पोख्त सामानानिशीं

८२–८३. याबद्दल ' मातबर सरदार रवाना केले ' इतकेंच की० देते. ८४. ' शाहाजी राजे यांवांचून सिद्ध होणार नाहीं ' की०. ८५. ' म्हणून ' की०. ८६. ' जाळिलें ' की० मात्र देते. ८७. ' यांची ' सा०. ८८. ' मसवडानजीक ' की०. ८९. येथें ' रम्मुखान ' असें सा० लिहिते, पण पुढें ' रणदुला खानें ' असें देते.

होते. त्यांणीं तोफा चालवून युद्धास प्रारंभ केला. दोनप्रहरपर्यंत युद्ध केलें. दोहींकडेही मोंगल पठाण आईंन उभे राहून अरेतुरेचें जुंझ जालें. शाहाजी महाराज यांणीं हजार दोन हजार धारकरी निवड करून " तुम्हीं शूर, हा समय परीक्षेचा, मलीक बुडाविला पाहिजे, आमचे सोबती व्हावें, म्हणजे जसें काम लागेल तसें बक्षीस पावाल, " म्हणून घोडे चालवून तरवारा आपणही धारकरी घेऊन केल्या. लोक रणास फार आले. तेव्हां राजे यांस जखमा अंगावरि जाल्या असतां रणदुल्लाखान व अफजलखान यांसि सांगून पाठविलें जे, ' ये समयीं सर्वांनीं चालून घ्यावें. ' आणि आपण पुढें घोडे घातले. लढाईची शर्त करून तरवार, तोफा व तिरंदाजी चालती जाली. आणि मलीक याचा मोड करून उखळून काढिला. फौज उधळून दिल्ही. पळूं लागले. तेव्हां विजापूरची फौज पाठलाग करीत चालले. मलीक भीमातीरापर्यंत, नजीक कोरेगांव, पिटलों. तों नदीस पाणी चढलें. उतार न सांपडे. ऐसें पाहून मॉलिकानीं नदीस शरण येऊन प्रार्थना केली कीं, ' शत्रूस जिवंत हातीं सांपडणें याजहून हर्के होणें हेंच बरें. ' म्हणोन आपण उतार जागा पाहून 'या नॅशीब [या] ताले ' म्हणून, ईश्वराचें स्मरण करून, घोडा पुढें चालविला. तों उतार लागून पार जाले. श्रीनें व भीमा नदीनें मार्ग दिला. मागें सारी फौज उतरोन पैल-तीरीं गेलीं. तों इतक्यांत विजापुरची फौज मागून येऊन पावली. पाहातात तों नदीस पूर असंभव्य ! मलिक पैलतीरीं पावला ! हें पाहून " श्रीनीं त्यास मार्ग दिला, पार नेलें. याउपरि आपण महत्प्रेत्न करणें, पाठलाग करणें युक्त नव्हे. बाजद बरसात पाहून घेतां येईल म्हणोन तेथेंच मुकाम करून राहाते जाले.

---

९०. ' अटून ' की०. ९१. 'और तऱ्हेचें' की० ! ९२. ' उखटून ' की०. ९३. ' तीरीं ' सा०. ९४. ' नेथें पिटला ' की०. ९५. ' मलिकांबरांनी की० ९६. ' हलाल ' की०. ९७. ' या नशीब या ताला ' की०.

३७ अ. [तेथें] शके १५५५[९८] श्रीमुख नाम संवत्सरे, भाद्रपद वद्य अमावास्या, सूर्यग्रहण, सोमवती ऐसा उत्कृष्ट पर्वकाळ प्राप्त जाला. ते समयीं मुरारपंत यांणीं भीमा–इन्द्राइणी संगमें, नागरगांव येथें जाऊन, त्या स्थळीं पर्वाचे ठायीं तुळा सुवर्णादिकें करून बहूत केल्या. धर्म फार केला. ब्राह्मण आले त्यांस व क्षेत्रोक्षेत्रीं तुळेचे द्रव्य पाठविलें. आणि 'नागरगांव' ऐसें नांव होतें तें 'तुळापूर' ऐसें ठेविलें. आणि त्या पर्वकाळांतच तो गांव ब्राह्मणांस अग्रहार करून दिल्हा. राजे यांणींही आपली तुळा सुवर्णरौप्यांदी द्रव्यें करून केली आणि धर्म केला. त्याप्रमाणें गांव ब्राह्मणांकडे व नांव तुळापूर ऐसें चालत आहे. 'हत्तीची तुळा कशी करावी' म्हणून [मुरारपंतीं] मातबर सरदार वगैरे जमा जाले होते त्यांस प्रश्न केला असतां, कोणाची कल्पना न चाले. उत्तर दिलें नाहीं. तेव्हां शाहाजी राजे याणीं उत्तर केलें कीं, हत्ती नावेंत घालून, तीं नाव पाण्यांत घालून हत्तीचे भारें नाव पाण्यांत जितकी जाईल ती मर्यादा खूण करून नंतर हत्ती काढून द्रव्य त्या सीमेपर्यंत [नाव] बुडे ऐसें घालावें, म्हणजे तुळा जाली. ते समयीं पंत राजे यांवरि बहूत प्रसन्न होऊन संतोषी जाले. तारीफ केली. आणि विजापुरास पुन्हा माघारे जाण्याचा निश्चय केला. याप्रमाणें जन्मकथानक–प्रकरण समाप्त.

---

९८. '१७५५' सा०. अर्थात ही चुकी आहे. ९९. 'संगमीं' की०. १००. 'सुवर्ण द्रव्यें करून' की०. १–१ याबद्दल 'कोणीं उत्तर न केलें' असें की० लिहितें. २–२ हे शब्द की० देत नाहीं. ३. 'बुडेल' की०. ४. 'मर्यादा' शब्द की० देत नाहीं. ५. 'शिव छत्रपती–जन्मकथन व पूर्वजवर्णन प्रथम प्रकरण.' की०. 'जन्म-कथा प्रकरण.' को०.

पूर्वजवर्णन आणि जन्मकथन

प्रकरण १ लें–टिपा.

परिच्छेद १. राज्याभिषेक शके १३७ मध्यें 'प्रमोद' संवत्सर येतो. 'प्रमोदी' हें चुकीचें नांव आहे. 'प्रमोद' चौथा, 'प्रजापति' पांचवा, 'प्रमाथी' तेरावा आणि 'प्रमादी' सत्तेचाळीसावा अशीं प्र-आदि ४ संवत्सरांचीं नांवें आहेत. त्यांत 'प्रमोदी' असें कोठेंच येत नाहीं. 'प्रभवो-विभवः शुक्लः प्रमोदोऽथ प्रजापतिः' ज्योतिषसार. **राज्याभिषेक शक १३७** म्हणजे इ० स० १८११. **धाकटे शाहू** राजे तर १८०८ मध्यें दिवंगत झाले होते. तेव्हां त्यांनीं आज्ञा केली ती आधींच केली असावी व नंतर चिटणिसांनीं १८११ मध्यें आपल्या ग्रंथास आरंभ केला असावा. १८११ मध्यें शाहू नृपतीची आज्ञा होणें अशक्य होय. **बहुल** = वद्य, कृष्ण. **'परम प्रतापी पूर्वज— सार्वभौम राज्यें केलीं'** हें सूर्यवंशीय राजे यांस किंवा चितोड, उदेपूर येथील महाराणे यांस अनुलक्षून लिहिलें आहे. **'लेहून'** बद्दल कीर्तने प्रत 'लिहून' असें आधुनिक रूप सर्वत्र योजिते. **सा०, को० व सा० २** ह्या प्रतींत सर्वत्र 'लेहून' असें योजिलें आहे. **राजमयूख**– 'राजतरंगिणी' किंवा 'राजावली' तर नव्हे ? 'राजमयूख' नांवाचा ग्रंथ कोठें उपलब्ध होईल ? **रमलशास्त्र**–'विलोक्य यावनं शास्त्रं रामलं प्रश्नसंग्रहं' असें चिंतामणीच्या रमलशास्त्रांत म्हटलें आहे. 'रमल' ग्रंथांत कोष्टकें पाडून त्यांच्या घरांवर फांसा टाकून जेथें फांसा पडेल, त्या घरावरून भविष्यत्कालच्या प्रश्नांचीं उत्तरें मिळावयाचीं. चिंतामणी आपल्या ग्रंथांत कोष्टकें कशीं पाडावीं, फांसे कसे टाकावे आणि फांसे ज्या घरावर पडतील त्यावरून प्रश्न कसे पाहावे इ० माहिती देतो. पण अशा ग्रंथावरून चिटणीस यांस इतिहासाच्या कामीं उपयोग कसा व किती झाला हें समजत नाहीं. 'रमल-शास्त्र' बद्दल 'ताजक' म्हणून जो फलज्योतिषावर ग्रंथ आहे तो तर चिटणिसांच्या मनांत नसेल ना ? पण तो तरी इतिहासाच्या कामीं कसा येणार ?

म्लेंछ– 'म्लेच्छ' असें शुद्ध रूप आहे.–पण **मराठींत** सर्वत्र 'म्लेंछ' असेंच लिहिलेलें असतें.–येथें म्लेंछ म्हणजे मुसलमानी असा अर्थ समजावयाचा. 'म्लेच्छ' आणि 'यवन' यांच्यामध्यें **मराठी** ग्रंथांत भेद केलेला नसतो. दोन्ही शब्द 'मुसलमान वगैरे इतर धर्मीय' या अर्थें योजिलेले असतात. परंतु **म्लेच्छ** म्हणजे बाह्य, रानटी, अनार्य (किरात, शबर, पुलिंद इ०). **यवन** म्हणजे इयोनियन, **ग्रीक**, अरब, मुसलमान. "इति यवनाचार्याः" असे **वराहमिहिराच्या बृहज्जातक** ज्योतिष ग्रंथांत **ग्रीक** ज्योतिषांविषयीं उल्लेख आहेत.

परिच्छेद २. जालें— असें रूप सर्वत्र **सा० को०** व **सा०** २ प्रतींमध्यें योजिलेलें आहे तें बरोबर आहे. **सं०** 'जातं' चा अपभ्रंश 'जालें'. 'जालें' पासून **मराठी** रिवाजाप्रमाणें 'ह' किंवा 'हा' मध्येंच घालून 'जाहलें', 'जहालें' हीं रूपें होऊन नंतर आजकालचें 'झालें' 'झाला' वगैरें रूपें प्रचारांत आलीं. उच्चारास जोर येण्यासाठीं **मराठींत** 'ह' किंवा 'हा' फाजील घुसविलेला असतो. उ०– **इंद्रप्रस्थ = इंद्रप्रहस्थ; कार = काहार; सा = साहा; शाण = साण = साहाण; वाघ = वाहाघ** इ०. **सुमारी**–(**फा०** शुमार) = मोजदाद, गणना, संख्या. **प्रादुर्भाव** = दिसणें, वर्चस्व, जोर. **कलापग्राम**– कोठें तें निश्चित होत नाहीं; पण तें क्षेत्र **हिमालयांत** असावें. 'धर्मालय **कलापग्राम**' असें **श्रीधर** आपल्या **रामविजयांत** म्हणतो, अ० ५–९५.

त्याणीं– 'त्यानें' आणि 'त्यांनीं' ह्यांच्या मध्यें जुन्या गद्य ग्रंथांत भेद केलेला नसतो. मात्र एकवचन असेल तेव्हां 'त्यांनीं' ह्यांतील 'त्या' वर अनुस्वार आम्हीं दिलेला नाहीं. 'त्यानें, त्यांनीं' ह्या आधुनिक रूपांबद्दल 'त्याणें, त्यांणीं' अशीं रूपें जुन्या लेखांत हमेशा येत असतात.

परिच्छेद ३. वरिष्ठ वर्णास खालच्या वर्णांच्या स्त्रिया करण्याचा अधिकार शास्त्रानें दिलेला होता, पण तो वैश्यापर्यंतच होता. शूद्रवर्णाची स्त्री ब्राह्मणानें केल्यास तिच्यापासून जी संतती होते तिला '**निषाद**' किंवा 'पारशव' म्हणत व त्या ब्राह्मणास 'वृषली-पति' म्हणावें असें **मनुस्मृतीमध्यें** वाक्य आहे. पुढें पुढें तर त्या संततीचा निषेधच केला आहे. **व्यास** म्हणतातः— "उद्वहेत्क्षत्रियां विप्रो वैश्यां च क्षत्रियो विशाम्। न तु शूद्रां द्विजःकश्चित्

नाधमः पूर्व वर्णजाम् ॥ " द्विज शूद्र वर्णाची स्त्री करील तर त्याच्याशीं बोलूं नये, त्याच्या पंक्तीस बसूं नये असें पराशर म्हणतो. 'असंभाष्योऽप्यपांक्तोयः स विप्रो वृषली-पतिः'. रजपूत- ह्या शब्दाची व्युत्पत्ती येथें दिली आहे ती ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे. क्षत्रियांपासून शूद्रवर्णाच्या स्त्रियांस जी संतती झाली तीस 'राजपुत्र' ऊर्फ (राजपुत्त) 'रजपूत' म्हणूं लागले असें हा ग्रंथकर्ता स्पष्ट लिहितो.

परिच्छेद ४. देवहुती-सा०, को० व सा० २ ह्या प्रती '**देवहुती**' असा पाठ देतात. **सा० २** मध्यें '**देवमूर्ती**' प्रथम लिहिलें होतें तें शुद्ध करून 'देवहुती' असें केलेलें आहे. '**देवमूर्ती**' पाठ **की०** मात्र देते.

परिच्छेद ६. एकानीं 'नीं' हा तृतीयेचा प्रत्यय उभय वचनीं योजिलेला **सा०, को०** व **सा० २** मध्यें आढळतो. उदाहरणें मागें व पुढेंही आढळतील.

परिच्छेद ७. पुलोमा-मूळांतील परिच्छेद ५ वा पाहावा.

परिच्छेद ९. इंद्रप्रस्थ-म्हणजे 'देहली' 'देह्ली' 'दिल्ली' 'दिल्ली' यमुनेच्या तीरीं. हस्तिनापूर-भागीरथीच्या कांठीं. ह्या दोहोंचा घोंटाळा कांहीं लोक करितात. पण दिल्लीहून हस्तिनापूर 'कच्चे चाळीस कोस' आहे, असें **भाऊसा० बखर**, पृ० ५४ परि० ५६ मध्यें म्हणते. '**राज्य करूं लागले**' असा अनेकवचनी प्रयोग मूळांत आहे, तेथें 'लागला' असें असावें. **पिठोर** = पृथ्वीराज चव्हाण. **यावनीस**- मागें परिच्छेद १ मधील 'म्लेंछ' शब्दावरील टीप पाहावी.

परिच्छेद १०. रुकनदीन, (रुकद्दिन) व सात पैगंबर यांचा तलास नीट लागत नाहीं. **लंगर** = लोखंडाचे साखळदंड. **धर्मराज्य**-हिंदूंचें. **प्रवेश**= 'प्रविष्ट' ह्या अर्थी. 'राजे संतोष जाले' येथें संतोष='संतुष्ट' असा अर्थ. **कबिला, काबिले**- (अ० कबीला = कुटुंब, स्त्रिया) हा शब्द पुल्लिंगीं असून त्याचा अर्थ 'स्त्रिया' असा अनेक वचनीं होतो. संस्कृत शब्द 'दाराः' याशीं या शब्दाचें पूर्ण साम्य आहे. **पुरे करणें** = जिवें मारणें, कत्तल करणें. **पिठोर** (पृथ्वीराज) यानें आफगान लोकांचा सुलतान **शाहाबुद्दीन घोरी** याचा इ० स० ११९१ सालीं **स्थानेश्वर** येथें पुरा मोड केला होता. पण इ० स० ११९३ सालीं **पृथ्वीराजाचा** त्याच जागीं मोड करून त्याचा वध **शाहाबुद्दीन**

घोरी यानें केला व दिल्लीचें राज्य मिळविलें. **कन्या पादशाहास द्यावी**– 'द्यावी' बद्दल 'द्याव्या' असतें तर बरें झालें असतें. एक **चितोड** ऊर्फ उदेपूर येथील महाराण्यांशिवाय बाकींच्या रजपूत राजांनीं आपल्या मुली पादशाहाच्या घराण्यांत देऊन विवाह-संबंध केले होते. कांहीं बादशहा तर या रजपुतणींच्या पोटीं जन्मले होते. **डोला पाठवावा**– दिल्लीचे सुलतान व पादशाहा सर्व सुनी पंथाचे होते. सुनी लोक मोहरम महिन्यांत डोले ऊर्फ ताबूत करितात. पुण्याकडे व इतरत्र हिंदू लोकही ताबूत करतात. कित्येक तर नवसाचे ताबूत करतात ! 'ताबूत' म्हणजे तिरडी किंवा थडगें. हसन व हुसेन नांवाचे जे महमद पैगंबराच्या मुलीचे मुलगे म्ह० नातू, त्यांची कत्तल करबेला येथें मोहरमांत इ० स० ६८० मध्यें झाली, तिचें स्मारक म्हणून ताबुतांचा सण मुसलमान साजरा करतात. वास्तविक हे दहा दिवस सुतकासारखे पाळावे असें मुसलमान धर्मांत सांगितलें आहे; ताबूत करून खेळावें, मजा करावी, असें सांगितलेलें नाहीं. असो; तेव्हां रजपूत राजांनींही ताबूत करून पाठवावे असा करार केला होता असें दिसतें. **सन म्हणून मृगावर चालू झाला**– हिजरी सन– (अ० हिजरा = पलायन) पैगंबर महमद यांस मक्केहून मदिनेस पलायन करावें लागलें त्या दिवसापासून मोजितात. हें हिजरा म्हणजे पलायन सुमारें १५ जुलई इ० स० ६२२ या रोजीं झालें. त्या दिवसापासून हिजरी सनाची काल गणना करितात. हें हिजरी साल चांद्रमानाचें असल्यामुळें सौरमानाहून दर वर्षास ११ दिवसांनीं मागें जात असतें. मृगापासून मोजितात तें अरबी साल. त्यास 'शहूर सन' म्हणतात. मृग नक्षत्रांत सूर्य प्रवेश करितो तेव्हांपासून या सालाची गणना होत असल्यामुळें अर्थात हें अरबी साल सौरमानाचें आहे. त्यास 'अरबी साल' 'मृगसाल' अथवा 'शहूर सन्' असें नांव आहे. 'शहूर सनचा' अपभ्रंश 'सुरू सन'. इहिदे (अ०) = एक. ग्रंथकारास या गोष्टींची नीट माहिती नसल्यानें त्यानें 'इहिदेपासून चालला' वगैरे मजकूर लिहिला आहे. 'सुरू सन' इ० स० च्या ५९९ व्या वर्षीं सुरू झाला. याकरितां इ० सनांत ५९९ वजा केले असतां सुरू सन निघतो. हा सुरू सन आंकड्यानीं न दर्शवितां शब्दांनीं, अर्थात अरबी आंकड्यांच्या शब्दांनीं, दर्शवितात. उ० इहिदे (१)

सित्तैन (६०) व (आणि) अल्फ (१०००) = १०६१. इसन्ने (२) अशरीन (२०) मया (१००) व अल्फ (१०००) = १११२. मयातैन (२००) व अल्फ (१०००) = १२००. सब्बा (७) अशर (१०) मयातैन (२००) व अल्फ (१०००) = १२१७ इ०. अरबी सालांत म्हणजे सुरू सनांत ५९९ मिळविले म्हणजे ख्रिस्ती सन; ५२१ मिळविले म्हणजे शालिवाहन शक; ६५५ मिळविले म्हणजे विक्रम संवत; ९ मिळविले म्ह० फसली सन निघतो. शहूर्-सन = 'महिन्याचें वर्ष' असा ह्या अरबी शब्दांचा मूळ अर्थ आहे. **फसली सन**– (अ० फसल् = सुगी, हंगाम.) फसलीसाल = सुगीचें वर्ष. फसली सालाचा आरंभ अरबी सालाच्या प्रमाणें मृगनक्षत्रापासूनच होतो. इ० स० १६३६ मध्यें ह्या वर्ष-गणनेस शाहाजहान बादशाहानें सुरुवात केली. फसली सनांत ५९० मिळविले म्हणजे ख्रिस्ती सनाचें साल निघतें. उ० इहिदे सित्तैन अल्फ = १०६१ = फसली सन १०७० = इसवी सन १६६०. **अकबर शाहा** इ०–पठाण वंशांतील सुलतान, ज्यांनीं प्रथम दिल्लीस राज्य केलें, ते सर्व ह्या ग्रंथकारानें गाळले ! त्यास मुसलमानी रियासतीचा इतिहास चांगला माहीत नव्हता असें दिसतें. **शाहानामा**– (फा० शाहनामा = राजांचें पुस्तक) एक प्रसिद्ध फारसी पद्यमय ऐतिहासिक ग्रंथ. येथें 'ऐतिहासिक ग्रंथ' 'इतिहास' असा अर्थ.

परिच्छेद ११. अनागोंदी–तुंगभद्रेच्या उत्तर तीरीं हें नगर होतें. तेथील राज्य इ० स० १३३४ सालीं सुलतान महमद तघलख यानें घेऊन एका मुसलमान सरदाराच्या हवालीं केलें. कांहीं दिवसांनीं त्या मुसलमान सरदारानें पूर्वीच्या राजाचा प्रधान जो हरिहर त्यास दिलें. हरिहर फार चतुर पुरुष होता. त्यानें विद्यारण्य स्वामीनें दाखविलेल्या जागेवर तुंगभद्रेच्या दक्षिणतीरीं अनागोंदीच्या समोरच विद्यानगर वसविलें. हें विद्यानगरचें राज्य विस्तीर्ण होत्सातें पश्चिमसमुद्रापासून पूर्वसमुद्रापर्यंत पसरलें होतें. कोणी बुक्कदेव ऊर्फ बुक्कण यानें विद्यानगर इ० स० १३४४ च्या सुमारें वसविलें असें म्हणतात. हरिहराचा (बुक्कणाचा) प्रधान माधवाचार्य नांवाचा होता. त्याच्या अगाध विद्वत्तेवरून त्यास विद्यारण्य असें नांव पडलें. त्यानें दर्शविलेल्या स्थानीं विद्यानगर स्थापून बुक्कणानें तेथें आपली राजधानी केली.

विद्यानगरासच **विजयनगर** म्हणूं लागले. **विद्यानगरचे** राजे हिंदू धर्माचे, हिंदू विद्यांचे आणि हिंदू कलांचे पुरस्कर्ते होते. इ० स० १५६५ मध्यें **तालिकोट** येथें उत्तरेकडील **विजापूरवाले** वगैरे मुसलमानी राजे व **विद्यानगरचा रामराजा** यांचें महायुद्ध होऊन **विद्यानगरचें** म्हणजे **विजयनगरचें** राज्य नष्ट झालें. **विद्यानगरच्या रामराजानें पंढरीच्या विठोबास** नेलें होतें तेथून **पैठणकर** साधू **भानुदास** यानें **विठोबास पंढरीस** परत नेलें. (**महिपतीचा भक्तविजय** अ० ४३ पाहावा) **भानुदासाचा** काळ सुमारें इ० स० १५००. **अनागोंदी यास त्या भाषेनें म्हणावें**–त्या भाषेनें = **कानडी** भाषेनें. अनी = हत्ती. गुंद = स्थान. अनीगुंद = गजस्थान, गजशाला. पूर्वीच्या राजांचा पीलखाना. अनीगुंद याचा अपभ्रंश **अनागोंदी. सुवर्णाची वृष्टी**– ही **विद्यारण्यानें** करविली. एक प्रहरपर्यंत होनांचा पाऊस **विद्यानगरांत** पाडिला असें म्हणतात ! **पंढरीहून विठोबा विद्यानगरास** नेला तो **कृष्णदेवराय** याच्या कारकीर्दींत (१५०९ ते १५३०) नेला असावा, आणि 'विठ्ठल स्वामीचे' मंदिरास आरंभ त्याच्या कारकीर्दींतच झाला असावा. तें मंदिर १५४२ च्या सुमारास **कृष्णदेवरावाचा** भाऊ **अच्युतराय** याच्या कारकीर्दींत पुरें झालें. (सरदेसाई-कृत मुसलमानी रियासत, पृष्ठ २०० कलम ५१). त्यावेळीं **कृष्णदेवरावाचा** जांवई **रामराय** हा सर्व सत्ताधारी प्रधान होता तो पुढें तसाच सर्व-सत्ताधारी राहिला १५४२–१५६५. तो सर्व-सत्ताधारी असल्यामुळें त्यासच **रामराजा**, किरीटी **रामराजा** असें म्हटलें आहे. तो पराक्रमी होता, पण त्याच्या गर्वा-मुळें व उद्दाम वागणुकीमुळें **आदिलशाहा** वगैरे मुसलमान चिढले व त्यांनीं संघ करून इ० स० १५६४ च्या सुमारास युद्धाची तयारी केली. यावरून **भानुदासाचा** काळ सुमारें इ० स० १५३०–१५४२ असा असावा, **गो० का० चांदोरकर** इ० स० १४९८ म्हणजे १५०० चा सुमार देतात तो बरोबर नसावा. **पंढरीहून पांडुरंग भक्तियोगें नेले**–महिपती कृत भ० वि० अ० ४३ पाहावा. **ज्ञानेश्वर**– आधींच होऊन गेले होते. इ० स० १२७१–१२९६. जन्म शके ११९३, समाधी १२१८. **तेही दक्षिणेस गेले**–रामराजाचा एक वंशज **चंद्रगिरी** येथें राज्य करून राहिला होता. त्यानें **तालिकोटच्या** लढाईनंतर ७४ वर्षांनीं **इंग्रजांस** व्यापाराकरितां **फोर्ट सेंट जार्ज** ज्या जागीं बांधिला ती जागा दिली. **राज्य करूं लागले**– ब्राह्मणी राज्य १३४७ मध्यें **हसन गंगो**

ब्राह्मणी यानें स्थापिलें. त्या राज्याचे तुकडे यापूर्वींच होऊन त्याचीं निरनिराळीं ५ राज्यें झालीं होतीं. त्यांपैकीं इमादशाही (वऱ्हाड) निझामशाहींत व बरीदशाही (बेदर) विजापूरमध्यें सामील झाल्यामुळें तीन प्रबळ होऊन राहिलीं तीं:–निझामशाही (अहमदनगर) इ०स० १४८५ ते १६३७ पर्यंत; आदलशाही (विजापूर) इ० स० १४८९ ते १६८६ पर्यंत व कुतुबशाही (गोवळकोंडें) इ० स० १५१२ ते १६८७ पर्यंत–चाललीं. तीं सर्व मोंगल बादशाहा शाहाजहान व औरंगजेब यांनीं जिंकून घेतलीं. **दक्षिणचे साहा सुभे ग्रांट-डफ देतो ते:—**

सुभा.	वसूल रुपये.	सुभा.	वसूल रुपये.
औरंगाबाबाद	१२३७६०४२;	विजापूर	७८५०८५६०
वऱ्हाड	११५२३५०८;	हैदराबाद	६४८६७४८३
बेदर	७४९१८७९;	खानदेश	५७४९८१९
३.		३.	

६. वसूल रुपये १८०५१७२९४.

परिच्छेद १२. जोतपूर = जोधपूर = (योधपूर).

परिच्छेद १३. सादृश्य जाले– सादृश्य = सारखेपणा. (येथें) = दृश्य, दृष्टिगोचर इतकाच अर्थ घ्यावयाचा. **स्वप्नगत** = स्वप्नांमध्यें. **तों शालिवाहन शके पांचशें बारा जाले**— ५१२ (इ० स० ५९०):– शालिवाहन शके ५१२ हें वर्ष मुसलमानी धर्माच्या किंवा मुसलमानी राज्य-स्थापनेच्या संबंधें पुनः पुनः येतें. पण मुसलमानी धर्माचा संस्थापक **महंमद पैगंबर** ह्याच्या आयुष्यांतील मुख्य गोष्टींकडे लक्ष दिलें तर हें वर्ष (५१२ म्ह० इ० स० ५९०) कोणत्याही गोष्टीशीं जमत नाहीं.

१. **महंमद** पैगंबराचा जन्म इ० स० ५७१.
२. **खादिजा बिबीशीं** लग्न इ० स० ५९६.
३. **महमद** स्वतास **पैगंबर** (ईश्वराचा प्रेषित) म्हणवूं लागला. } इ० स० ६११.
४. **मक्केकरांच्या** छळामुळें **मदिनेस** पलायन. (हिजरा) हिजरी सनाचा प्रारंभ. } इ० स० ६२२ (जुलई)

५. महंमद पैगंबराचा मृत्यू– इ० स० ६३२.
येथें राजवाड्यांच्या खंड ४ ची प्रस्तावना पाहावी.

परिच्छेद १४. पिठोर–रुकनदीन इत्यादी. परिच्छेद १० पाहावा.

माही मरातब– माही = मासा. मरातब = महासन्मानाचीं चिन्हें. एक मासा व दोन गोल पताकांस बांधून हत्तीवरून चालवितात. हीं चिन्हें राजपुत्र किंवा थोर उमराव यांजपुढें मिरवणुकींत चालवावयाचीं. दोन गोलां-ऐवजीं दोन मुखवटे व दोन अफ्तागीर अशींही चिन्हें माशाबरोबर कधीं कधीं असतात. **नालकी**– एक प्रकारची पालखी. ही आरामखुर्ची (ईजीचेअर) सारखी खुली असते. **बांग**– (फा०) = कोंबड्याचें आरवणें, मुलनाचें मोठ्यानें ' नमाज ' साठीं हांक मारणें. **मुलाणा**– मुलना = (अ०) धर्म-शास्त्री. ' मुलना ' हा महाराष्ट्रांत बारा बलुत्यांपैकीं एक होय. याचें काम सकाळीं, सायंकाळीं मशिदींत नमाज करण्यास मोठ्या आवाजानें मुसलमान लोकांस हांक मारणें. **कटा**– कट्टा = कापाकापी– अर्थात बायकांची. **केशरी पोषाक**– ' केशरी करणें ' म्हणजे मारीन किंवा मरेन हा निश्चय करणें. **टॉड** साहेबाच्या इतिहासांत या दंतकथेविषयीं लिहिलें आहे तें असें:– " सौराष्ट्रांत (सौरराष्ट्रांत) वल्लभीपूर येथें ' शिलादित्य ' राजा राज्य करीत असतां सूर्यकुंडांतून सप्ताश्व निघून त्यास साह्य करीत असे. त्या सप्ताश्वामुळें तो अजिंक्य होता, पण यवनांनीं तें सूर्यकुंड गाईचें रक्त घालून भ्रष्ट केल्यामुळें सप्ताश्व येत नाहींसा झाला. आणि अशामुळें शिलादित्याचा यवनांनीं पराभव करून वल्लभीपुराचा नाश केला. शिलादित्याची राणी नवस फेडण्यासाठीं आपल्या माहेरीं प्रमर कुलोत्पन्न राजाकडे चंद्रावती येथें गेली असतां वल्लभी-पुराचा सत्यानाश यवनांनीं केला. तेव्हां ती पुष्पवती राणी मलीय नांवाच्या डोंगरांत राहून एका गुहेंत दिवस कंठीत असतां प्रसूत होऊन तिला पुत्र झाला. तो तिनें कमलावती नांवाच्या ब्राह्मण स्त्रीजवळ देऊन आपण सती गेली. देवाच्या पुजाऱ्याची मुलगी कमलावती हिनें त्या पुत्राचें पालन केलें आणि त्याचें नांव ' गुहेंत ' जन्मला म्हणून ' गुह ' असें ठेविलें. तो गुह ब्राह्मणांच्या मुलांमध्यें न खेळतां भिल्लांच्या मुलांत खेळूं लागला आणि एका वेळीं खेळामध्येंच मुलांनीं त्यास राजा म्हणून ' टिका ' लाविला. पुढें ' ईदर ' येथील त्या भिल्ल राजाचें राज्य गुहानें घेतलें. गुह नांवापासून त्याच्या

वंशास ' गूहलोट ' ' ग्रहलोट ' व पुढें ' गेहलोट ' किंवा ' घेलोट ' असें कुल-नाम प्राप्त झालें. त्या गूहापासून पुढें आठ राजे झाले. आठवा **नागादित्य** यास भिल्लांनीं मारून ईदरचें राज्य घेतलें. ह्यावेळींही पुजारीण **कमलावती** हिच्या वंशांतील पुजारीणच ह्या **वल्लभीपूरच्या** राजवंशास रक्षिती झाली. **नागादित्याचा** पुत्र ' **बाप्पा** ' हा केवळ तीन वर्षांचा असतां त्यास **भानदरा** (भानुदरा) नांवाच्या पर्वतप्रदेशांत नेऊन नंतर **पाराशरवन** या अधीक सुरक्षित जंगली ठिकाणीं नेलें. तेथें **त्रिकुट** पर्वताच्या पायथ्याशीं **नागेंद्र** गांवांत ब्राह्मणांची वस्ती होती. वृक्षाच्छादित अशा ह्या दऱ्यामध्यें **महादेवाचें** स्थान होतें. तेथेंच **बाप्पा** गाई राखीत असे. ह्या ' **एकलिंग** ' महादेवाचा प्रचंड प्रासाद पुढें त्याच्या वंशजांनीं बांधिला. अशा **वल्लभी**-वंशज **गूह** आणि ईदर येथील **नागादित्याचा** पुत्र **भूप** ऊर्फ **बाप्पा** यांच्या दोन कथा **टॉड** साहेब आपल्या ग्रंथांत देतो. त्यांत **बाप्पाची** कथा वरील गोष्टीचें मूळ दिसतें. **बाप्पाचें** नांव ' **शैल** ' असें होतें, पण तो **बाप्पा** या नांवानेंच इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. **चितोड** येथें **प्रमर** वंशांतील **मोरी** (मौर्य) राजे होते त्यांच्यापासून **बाप्पानें चितोडचें** राज्य घेतलें. तेव्हां त्यास ' हिंदूंचा सूर्य ' ' राजगुरु ' आणि ' चक्रवर्ती ' अशीं अभिधानें त्याच्या सर्व मांडलिकांनीं व प्रजांनीं दिलीं. **वरप्रदान झालें**–महादेवाची अर्धांगिनी जी **अपर्णा** देवी तिनें प्रत्यक्ष येऊन शस्त्रास्त्रें **बाप्पास** दिलीं, असें **क० टॉडच्या** ग्रंथांत लिहिलें आहे. **ब्राह्मणासही स्वप्नगत दृष्टांत झाला**– ह्या पुरोहिताचें नांव ' हारित ' असें होतें. त्याच्या ६६ पिढ्या **टॉड** साहेबाच्या काळापर्यंत झाल्या होत्या. **शक ५१२ झाले**– **बाप्पानें** चितोडचें राज्य मोरी राजापासून इ० स० ७२८ मध्यें घेतलें. **टॉड.** **कनकसेन** हा **लाहोर** (**लवकोट**) कडून येऊन त्यानें **सौराष्ट्रांत वल्लभीपूर** येथें आपलें राज्य इ० स० १४४ मध्यें स्थापिलें. हाच **चितोड** आणि **उदेपूर** येथील राजवंशाचा मूळ पुरुष. **जयपुरचा जयसिंग** म्हणतो ' **रामचंद्रापासून** छप्पन्नावा पुरुष **सुमित्र** हा **विक्रमादित्याचा** सम-कालीन होता व तो **चितोड** घराण्याचा मूळ पुरुष. **शिलादित्यापासून पार्थियन** लोकांनीं (**यवनांनीं**) **वल्लभीपूर** घेऊन त्याचा विध्वंस केला. इ० स० ५२४. **चितोड** (**मेवाड देश**) येथें **भूप** म्हणजे **बाप्पा** (**शैल**) **गूहलोट** (**घेलोट**) याची स्थापना इ० स० ७२८ आणि **शक्तिकुमार आइंत**- (**आदित्य**) पूरचा

इ० स० ९६८. हीं वर्षें उदेपूरच्या राजवंशांतील पुरुषांचीं निश्चित करून टॉडसाहेब त्या घराण्याचा पुढील इतिहास लिहितो. **सिंहलद्वीपींहून पद्मिणी स्त्री**—लक्ष्मणसिंह महाराणा अल्पवयी असून त्याचा कारभार त्याचा चुलता भीमसिंग हा पाहात असे. त्याची बायको पद्मिनी, लक्ष्मणसिंहाची नव्हे. शके १०१२ म्हणजे इ० स० १०९० येतो. पद्मिनीकरितां अल्लाउद्दीन खिलजी यानें चितोडवर स्वारी इ० स० १२७५ मध्यें केली. यावरून हें चरित्र लिहिणारास दिल्लीचा व मेवाडचा इतिहास नीट माहीत नव्हता आणि त्यानें ह्या गोष्टीचा काल सुमारें १८५ वर्षें मागें ढकलला आहे. **बारा वर्षें मोहिमेचीं** (किंवा वेढ्याचीं म्हणा) १०९० मध्यें मिळविलीं तर इ० स० ११०२ येतो. तरी सुमारें १६३ वर्षें ही गोष्ट चिटणिसांनीं मागें नेली आहे.

परिच्छेद १५. आरसिंहजी व सजणसिंहजी—येथें क० टॉड आपल्या इतिहासांत म्हणतो. लक्ष्मणसिंह इ० स० १३०३ मध्यें लढाईंत पडण्यापूर्वी त्याचा ज्येष्ठ पुत्र अरिसिंह (आरस, अर्सी) हा पडला होता. लक्ष्मणसिंहाचा आवडता पुत्र अजेयसिंह ह्यास चितोडाबाहेर आरवली पर्वतांत केळवाडा येथें लावून देऊन नंतर त्याचे १० पुत्र व शेवटीं लक्ष्मणसिंह असे रणांत पडले व चितोडचा किल्ला अल्लाउद्दिनानें घेऊन त्याचा विध्वंस केला. केळवाडा येथें अजेयसिंह असतां त्यास सज्जनसिंह व अजिमसिंह असे दोन पुत्र झाले. पण लक्ष्मणसिंहानें ज्येष्ठ पुत्र जो अर्सी (अरिसिंह) याचा मुलगा गादीचा अधिकारी व्हावा असें सांगून ठेविलें होतें. तो मुलगा ‘ हंमीर ’. त्यानें पुढें चितोडगड घेऊन मुसलमानांचा पराभव केला. अजेयसिंहाच्या दोन पुत्रांपैकीं अजिमसिंह हा केळवाडा येथें मरण पावला. दुसरा सज्जनसिंह हा दक्षिणेंत गेला आणि त्याच्या वंशांत शिवाजी उत्पन्न होऊन त्यानें मोंगल बादशाही उलथी पाडिली. सजनसी, दलीपजी, शिवजी, भोरा (सा ?) जी, देवराज, उग्रसेन, माहुलजी, खेलोजी, जनकोजी, सतूजी, संभाजी, शिवाजी (मराठी राज्याचा संस्थापक) अशी वंशावळ टॉड साहेब देतो. (पृ० २८८) यांत मालोजी व शाहाजी यांचीं नांवें नाहींत. सरदेसाई यांनीं वंशावळ ‘ मराठी रियासत ’ पूर्वार्ध (१९१५ ची आवृत्ती) या ग्रंथांत दिली आहे ती वरचीहून भिन्न आहे. ती वंशावळ वरचीशीं ताडून पाहावी.

किल्ला चितोड पादशाहांनीं घेतला-चितोड घेऊन त्याचा विध्वंस अकबर बादशाहानें १५६८ मध्यें केला. त्या वेळीं नौबद सुद्धां चितोडकरांचीं सर्व राजचिन्हें त्यानें नेलीं. **आगरे अकबराबाद**—आगरा हें शहर अकबराच्या आवडत्या शहरांपैकीं होतें. तेथें आपली राजधानी करावी असें त्याच्या मनांत होतें व त्यास त्यानें अकबराबाद असें नांव दिलें. ' आगरा यास वारुणावत नांव होतें '— असें **की०** प्रत लिहिते. हें वारणावत असावें. पण वारणावत नगर गंगातीरीं होतें. (आदिपर्व अ० १४९) आणि आगरा तर यमुनेच्या कांठीं आहे. तेव्हां आगऱ्यास वारणावत म्हणणें बरोबर नाहीं. युधिष्ठिरानें 'पांच गांव तरी देऊन संधी कर!' असें दुर्योधनास सांगून पाठविलें. त्या पांच गांवांत वारणावताचें नांव येतें ' इंद्रप्रस्थं वृकप्रस्थं जयंतं वारणावतम् । देहि मे चतुरो ग्रामान् पंचमं कंचिदेव हि ॥ ' असें वेणीसंहार नाटकांत म्हटलें आहे. **ख्वाजा साहेब पीर**- या साधुपुरुषाचें नांव ' मैमुद्दीन चिस्ती ' असें होतें. **प्रतिज्ञा केली कीं**—अशी प्रतिज्ञा प्रतापसिंहानें केली. तिला अद्याप उदेपूरचे राणे मानतात. मात्र सोन्यारुप्याच्या ताटाखालीं पळसाचें पान आणि बिछान्याखालीं पेंढा घालितात. **सिंदीचे फडे चालवावे**—फडा = झावळी. शिंदीच्या झावळ्या चालवाव्या. त्या कशासाठीं ?. **उदापूर शहर इ०**—उदेपूर (उदयपूर) उदेसिंहानें वसविलें तें अकबरानें चितोड किल्ला घेतल्या नंतर (इ० स० १५६८) होय. **भीमसिंह महाराणा**— इ० स० १७७८ ते १८२८ पर्यंत गादीवर होता.

परिच्छेद १६. सोंधवाडा- उदेपूरच्या राज्यांत आहे. **सिंहजी व भोसाजी** यांस क० टॉड शिवजी व भोराजी असें म्हणतो. (पृ. २८८.) **कच्छभूज**-सरदेसायांच्या वंशावळींत लक्ष्मणसिंहाचा पुत्र अरिसिंह (अर्सिहजी) याचा वंशज कच्छभूज वंशाचा मूळपुरुष असें म्हटलें आहे. **नेपाळ येथें इ०**- नेपाळांत गेला तो समरसिंहाचा पुत्र होय. त्याच्या पुत्रांपैकीं कल्याणसिंह हा त्याजबरोबर ११९३ मध्यें स्थानेश्वरच्या दुसऱ्या लढाईत पडला; दुसरा कर्ण तो मेवाडचा राजा झाला व तिसरा नेपाळ जिंकून तेथें आपलें राज्य स्थापिता झाला. (क० टॉड). सरदेसायांच्या वंशावळीवरून सज्जनसिंहापासून चवथा पुरुष हा नेपाळांत गेला असें होतें. **किन्नर खंड**-

किन्नर-वर्ष नांवाचें पृथ्वीच्या नऊ खंडांपैकीं एक. हें **हिमालयाच्या** उत्तरेस आहे. त्याला हल्लीं **तिबेट** म्हणतात. **लहंबा गुरू**– ज्यांना 'लामा' असें म्हणतात ते असावे.

परिच्छेद १७. पाळेगारी— जंगलांत किंवा किल्ल्यांत राहून भोंवतालचा मुलूख मारून लुटून आपणास अधिपती म्हणजे मुख्य म्हणवून राहाणारा त्यास 'पाळेगार' व त्याच्या धंद्यास 'पाळेगारी' म्हणतात. पुंड, पुंडपणा. **सिंगणापूर महादेव**– शंभु–महादेव ता॰ **माण**. जि॰ **सातारा**. **सिंघणानें** (**सिंह** राजानें) वसविलें म्हणून **सिंघणापूर**. **सिंघण** हा **यादव** वंशांतील राजा (इ० स० १२१०–१२४७). **तुळजापूरची भवानी**— **तुळजापूर** हल्लीं **निजामच्या** राज्यांत, **सोलापुराशासून** ९ कोसांवर आहे. देवीच्या साडेतीन पीठांपैकीं एक. **खानवटें, हिंगणी** इ०–येरूळ (**वेरूळ**) शिवायकरून हीं गांवें **पुणें, नगर, सातारा** जिल्ह्यांत आहेत. **वेरूळ** **निजामचे** राज्यांत आहे.

परिच्छेद १८. हिंदू राजे– येथें 'रजपूत राजे' समजावे. **साहा यवन** दक्षिणेंतील **ब्राह्मणी** राज्याच्या शाखा. **मालोजी राजे–मल्लारीस** नवस केला होता म्हणून **मल्लारी, मल्लोजी, मालोजी** असें नांव ठेविलें. 'शिवदिग्विजय'

परिच्छेद १९. निंबाळकर–फलटणचे. परमार वंशीय **निंबराज परमार** नांवाचा पुरुष इ० स० १२४४ चे सुमारास **धार** येथून दक्षिणेंत येऊन त्यानें **फलटण** जवळ एका गांवीं वस्ती केली. त्यावरून त्या गांवास 'निंबळक' व वंशास 'निंबाळकर' असें नांव प्राप्त झालें. **सरदेसाई.**

परिच्छेद २०. मातबर– (अ० मुआतबर् = विश्वासू, सन्मान्य) थोर, मोठे मोठे.

परिच्छेद २१. सभा असंभाव्य असतां— असंभाव्य, असंभव्य = अशक्य असणारी. 'फार मोठी' अशा अर्थी असंभाव्य शब्द येथें योजिला आहे.

परिच्छेद २२. शोभकृत नाम–येथें 'शोभन' असें असावें. शुभकृत शके १५२४ मध्यें येतो, आणि शोभन १५२५ मध्यें येतो. " **माघ शु० १५ भानुवासरीं शके १५१५ विजय नाम संवत्सरीं देवी प्रत्यक्ष दर्शन**

देती झाली" असें शि० दि० कार म्हणतो. (पृ. ३३) परंतु शाहाजीचा जन्म शके १५१६ जय संवत्सरीं झाला, ह्यावरून शके १५२५ मध्यें तो ९ वर्षांचा होता. आणि त्याचें लग्न १५२६ मध्यें झालें. १५१५ शक खरा मानिला तर शाहाजीच्या जन्मापूर्वीं देवीदर्शन झालें असें होतें. यावरून शि० दि० कारांचा शक चुकला आहे असें स्पष्ट होतें. **प्रसन्न जालों**– स्त्रीलिंगाऐवजीं पुल्लिंगी प्रयोग करण्याची चाल कराडे ब्राह्मणांच्या बायकांत आहे; त्याप्रमाणेंच देवी 'जालें' ऐवजीं पुल्लिंगी 'जालों' प्रयोजिते. **गद्गद रोमांच**– गद्गद म्हणजे स्फुंदन करतां वेळीं कंठ दाटून येऊन अस्पष्ट वाणी होते ती. 'रोमांच' म्हणजे अत्यंत हर्ष किंवा भय झाल्यानें आंगावरील लव उभी राहते ती. **मनेच्छित**– येथें मनस् शब्द अकारांत धरून संधि साधला आहे.

परिच्छेद २३. ऐसें चिंतन केलें = असे चिंताग्रस्त झाले. **तो तुझें द्रव्य ठेऊन**– मागील वाक्यांत 'पुंडे परम भले द्रव्यवान आहेत' असा अनेकवचनीं प्रयोग आला आहे. आतां येथें एकवचनींच केला आहे. **भयाभीत** = 'भयभीत' हें शुद्ध संस्कृत रूप, पण मराठींत 'भयाभीत' असा प्रयोग साधारण माणसें करितात. **परंपरागत** = वंशपरंपरागत. मालोजी आणि शाहजी यांचे पोतेदार कोण होते तें कळत नाहीं. पण शिवाजीनें शेषावाच्या नातवास आपली पोतेदारी दिली. यावरून मालोजी व पुंडे यांच्या व्यवहाराबद्दल शंका, संशय दूर होतो. **नेहून**– मराठींत 'ह' जोर येण्यासाठीं मध्येंच घुसडतात, त्याचें हें एक उदाहरण आहे. नेणें = नेहणें. त्यापासून नेऊन = नेहून.

परिच्छेद २४. मान्यता = आदर, पात्रता; आदर करण्यास योग्य आहेत हा भाव. **निजामशाही**– दौलताबादकरांची. तेव्हांची निजामशाही सांप्रतच्या निजामच्या राज्याहून भिन्न होती हें ध्यानांत ठेवावें. ह्या 'ब्राह्मणी' निजामशाहीचा अंत शाहजहानानें इ० स० १६३७ मध्यें केला. **शिखर महादेव** = शिखर शिंगणापूर = शंभुमहादेव. **घृष्णेश्वर** = घुसृणेश्वर. घुसृण = कुंकुम; केशर. 'घृष्णेश्वर' 'घृष्टेश्वर' हे 'घुसृणेश्वर' याचे अपभ्रंश होत. 'घुसृणेशं शिवालये' बृहत्स्तोत्र रत्नाकर पृ० १३२. **की०** प्रतीचा पाठ 'कृष्णेश्वर' अगदींच चुकीचा! घुसृणेश्वराचा प्रासाद गौतमाबाई

होळकरीण (**मल्हारराव** होळकराची स्त्री) इणें शके १६५२ मध्यें बांधिला. **शिवालय तीर्थ**– हल्लीं यास 'शिवालय' असेंच म्हणतात. 'शेवाल' 'सेवाल' हे त्याचे अपभ्रंश होत. हें तीर्थ **अहल्याबाई** होळकरीण इनें शके १६९१ मध्यें बांधिलें. हें संगीन चिरेबंदी चौकोनी आयत आकाराचें आहे. **शिवालय** तीर्थाची आणि घुसृणेश्वराची कथा स्कंद-पुराणान्तर्गत काशीखंडाच्या ४९ व्या अध्यायांत **शिवदास गोमा** देतो, ती अशीः— **पार्वतीवर** रुसून **शिव गोदावरीच्या** उत्तरतीरीं काम्यक वनांत गेला असतां **पार्वतीनें भिल्लिणीचें** रूप घेऊन त्यास रमवून त्याची समजाविशी केली. तेथें तिला तृषा लागली. तेव्हां **शिवानें** त्रिशूळ मारून पाताळांतून पाणी काढिलें. तें **शिवालय** तीर्थ झालें. नंतर कुंकुम घेऊन त्याचा मळवट भरावा म्हणून **पार्वतीनें** तें कुंकुम त्या पाण्यानें कुस्कुरलें तों त्याचें शिवलिंग झालें ! तो घुसृणेश्वर. बारा ज्योतिर्लिंगांपैकीं हें एक होय. " शिवालयाचें पुण्यजीवनें । करीं कुंकुम मर्दिलें गिरिजेनें । तंव देखिलें हेम-वतीनें । ज्योतिर्लिंग ऐसें ॥ तें शिवें वंदिलें वक्षस्थळीं । मग स्थापिलें शिवाल-याचे पाळीं । दाक्षायणीनें मर्दिलें करस्थळीं । तेंचि नाम घुसृणेश्वर ॥

परिच्छेद २५. अनमान— अ–मान्य तर नव्हे ! **मोल्स्वर्थ** अ–मान अशी व्युत्पत्ती सुचवितो. हल्लीं अनमान हा शब्द 'नकार' या अर्थी योजि-तात. **पंच हजारी मनसब**— (अ० मन्सब् = अधिकार, मान.) = पांच हजार घोडेस्वार पदरीं ठेवण्याचा अधिकार. **राजे ऐसा किताब**– त्या काळापासून **भोसले** कोठेंही असोत व कोणत्याही स्थितींत असोत, ते आपल्या नांवापुढें 'राजे' हें उपपद लावितात. उ० **बळवंतराजे भोसले, उदाजीराजे भोसले, रामचंद्रराजे भोसले** इ०. **साहेब नौबत**– (अ० साहिब् + नौबत्) मोठा थोरला, अवाढव्य नगारा. ही नौबत हत्तीवर घालून राजापुढें अगर सरदारापुढें वाजवीत चालवावयाची. **तरतुदीनें**– तरतूद = (**अरबी** 'तर्दुद्') लक्ष्यपूर्वक व्यवस्था, सर्वउपायपूर्वक व्यवस्था " उपाय-स्तर्दुदः स्मृतः " **रा० व्य० कोश. साडे करून**– साडा म्ह० वधूस साडी देतात ती. ही बहुधा लग्न झाल्यावर **सुनमुखाच्या** वेळीं देतात किंवा मांडवपरतणीच्या वेळीं देतात. त्याच वेळीं वरप्रभृतिमंडळीसही पोशाख

देतात, म्हणून अनेकवचनीं हा शब्द योजितात. 'साडे' समारंभ शेवटीं होतो, म्हणून ती लग्नसमारंभाच्या समाप्तीची खूणच होय. **मुलीचें नांव**— वरातीनंतर लक्ष्मीपूजनाच्या समयीं वधूस सासरचें नांव नवीन ठेवतात.

परिच्छेद २६. मूल = मुलगे. **की०** प्रतींचा पाठ 'मुलें' असा आहे तो पुढील पुल्लिंगाशीं जमत नाहीं, सबब त्याज्य होय. **सा०** 'समा' असें लिहिते तें 'सभा' याबद्दल तर नसेल ! **शाबाजी अनंत चतुर**—चतुर **सा**बाजी हें नांव म्हणींत येतें, पण तें हल्लीं वक्रोक्तीनें येतें. हा चतुर, शाहाणा, कर्ता मुत्सद्दी दौलताबादच्या बादशाहींत मलिकंबराच्या काळीं होऊन गेला. हल्लीं त्याचें नांव 'दीड शाहाणे' प्रमाणें व्याजोक्तीनें महामूर्ख ह्याअर्थी योजितात. हें आपल्या लोकांच्या अवनतीची साक्ष देत आहे. याप्रमाणेंच '**बाजीराव**', '**नानावट्टी**' वगैरे ऐतिहासिक नांवांची दशा झाली आहे. **चतुर साबाजीस** मुलगा होता म्हणून कळतें. त्याचें नांव 'मूर्खचिंतामणी' त्याचे गुण बापाच्या गुणांच्या अगदीं उलट होते म्हणून ऐकिवांत आहे.

वजिरी शके १५४१ यांत सांगितली—शाहाजी या वेळीं २५ वर्षे उमरीचा होता (जन्मशक १५१६).

परिच्छेद २७. मलिक अंबर (मलिकांबर) १५१६–१६२६. **ग्रां० डफ** भाग २ मध्यें म्हणतो. मलिक अंबराविषयी नाना प्रकारच्या दंतकथा आहेत. त्या सर्वांत सुसंबद्ध अशी आहे ती ही:—निजामशाही दरबारांत हिंदू व अबिसीनियन असे दोन तट होते. हबशी लोकांच्या मुलींशीं निजाम शाहींतील मुसलमान गृहस्थ लग्नें करीत असल्यानें हबशी लोकांचें प्राबल्य त्या राज्यांत वाढलें. ह्या हबशी मंडळापैकीं चंगीजखान हा पुरुष पहिला मूर्तिजा निजामशाहा याचा वजीर होता. तो मोठा कर्ता आणि अत्यंत स्वामिभक्त असून त्याचा कृतघ्न यजमान जो मूर्तिजा सुलतान त्यानें दिलेला विषाचा पेला पिऊन मरण पावला. ह्या चंगीजखानाचा खास नौकर मलिक अंबर होता व त्याच्या हाताखालीं बहुधा लढाईच्या व राज्य कारभाराच्या कामांत त्यानें निपुणता संपादिली असावी. मलिकंबरानें निजामशाहींतील मुलूख मोंगलांनीं जिंकला होता तो बराच परत मिळविला, आणि जमीन महसुलाची नवीन पद्धती घालून राज्याचा वसूल वाढविला. तो

पद्धनी मलिकंबरीधारा व तनखा ह्या नांवानीं प्रसिद्ध आहे. पहिल्या मूर्तिजा निजामशाहास मोंगलांनीं कैदेंत ठेविल्यावर मलिकानें दुसरा मूर्तिजा निजामशाहा या नांवाचा मुलगा तक्तावर बसवून सुमारें २० वर्षें (१६०७–१६२६) राज्यकारभार मुक्त्यारीनें चालविला, आणि निजामशाही बुडवूं पाहणाऱ्या मोंगलाशीं टक्कर देऊन आपल्या धन्याच्या राज्याचा बचाव केला. हा शूर शिपाई व शाहाणा मुत्सद्दी आपल्या ८० व्या वर्षीं मरण पावला. इ० स० १६२६. यागी = खिन्न, दुःखी. विजापूरनें निघोन– पंचमी विभक्तीच्या ऐवजीं तृतीयेची योजना. विजापुराहून अगर विजापूर येथून हा अर्थ. शाहाजी राजे वजीर होऊन– शाहाजी हा आपल्या बापाच्या मागून जाहागिरीचा मालक झाला. मलिकंबराच्या हाताखालीं तो लढाया मारीत असे. त्यानें १६२० मध्यें जी मोंगलाशीं मलीकची लढाई झाली तींत फार मोठा पराक्रम केला. १६२९ मध्यें शाहाजीनें शाहाजहान यास भेटून ६ हजारांची मनसब मिळविली. पण त्याच्या जाहागिरीपैकीं कांहीं प्रांत फत्तेखान यास मोंगलांनीं दिल्यामुळें त्याचें व शाहाजहानाचें बिघडलें. वर परिच्छेद २६ मध्यें शके १५४१ मध्यें शाहाजीस वजिरी मिळाली असें लिहिलें आहे. शके १५४१ म्हणजे इ० स० १६१९ येतो. पण मलिकंबर १६२६ सनांत मृत्यू पावेपर्यंत शाहाजीकडे वजिरी (मुख्य कारभारीपणा) येण्याचा संभवच नव्हता. आणि मलिकंबरामागून त्याचा पुत्र फत्तेखान हा मुख्य कारभारी झाला. यावरून शाहाजी मुक्त्यारीनें कारभार करूं लागला तो इ० स० १६३३ च्या सुमारास होय. असो. ही ह्या चरित्रांतील शाहाजीसंबंधाची हकिकत कालासंबंधें फार भानगडीची आहे. येथें रा० वासुदेव वामनशास्त्री खरे यांचा शाहाजीच्या कर्तबगारीवरील निबंध पाहावा. सर्व यांशीं द्वेष करूं लागले– २६–२७ परिच्छेदावरून शाहाजी दोनदा वजिरी करीत होता काय ? असा संशय येतो. या चरित्रांत आधीं शाहाजी वजीर होऊन साबाजी अनंत याच्या धोरणानें कारभार करीत होता व मागून मलिकंबर आला व तो निजामशाहींतील मुसलमान सरदारांच्या मसलतींत शाहाजीच्या उलट सामील झाला असें म्हटलें आहे. पण याच परिच्छेदांतील मलिकंबरावरील टीप पाहावी.

परिच्छेद २८. चाकणचें ठाणें–चाकण पुण्याचे उत्तरेस १८–१९ मैलांवर पुणें–जुन्नर रस्त्यावर आहे. येथें लहानसा चौकोनी भुईकोट असून त्यास

खंदक आहे. हा एका हबशी पाळेगारानें इ० स० १२९४–९५ च्या सुमारास बांधिला असें म्हणतात. पण तो हबशी त्या वेळीं येथें कसा प्राप्त झाला तें सांगतां येत नाहीं. ह्या पाळेगाराचें नांव स्पष्ट होत नाहीं. **शके '१२१६'** बद्दल **की०** ' १२०० साली ' असें देते. येथें ' सोळा ' असें मोडींत वाचण्याऐवजीं ' साली ' असें वाचलें असावें. ' जय ' संवत्सर शके १२०० मध्यें येत नाहीं, १२१६ मध्यें येतो. **मळठण** हल्लीं **शिरूर** तालुक्यांत (पुणें जि०) मोडतें.

परिच्छेद २९. जड = वजन, प्रभाव, दाब. **अलमगीर**– येथें ' शाहाजहान ' असें असावें. ' अलमगीर ' औरंगजेब आपणांस पुढें म्हणवूं लागला. **मिरजुमला**– हा प्रथम **कुतुबशाही** नौकर असून पुढें **औरंगजेबास** सामील झाला. **दुलंग**– (दोन + अलंग) अशी व्युत्पत्ती **मोल्स्वर्थ** देतो. पण दु (दोन) + लग (लागणें) = दोहींकडे लागून असणें, दोहींकडे संधान ठेवणें, अशी व्युत्पत्ती बरी जुळते. अलंग म्ह० चाळीसारखी लांब इमारत. दुलंग म्ह० एक पक्ष सोडून दुसऱ्या पक्षाकडे मिळणारा. **निमक हराम** (**फा०** निमक् = मीठ. **अ०** हराम् = धर्माविरुद्ध, निषिद्ध) निमकहराम = कृतघ्न. **नारोपंत मजमदार**– नारो त्रिमल हणमंते हा शाहाजीचा कारभारी. **मुजूमदार, मुजूमदार** मझ्मूदार, (**अ०** मझ्मू **फा०** दार) = वसुलाचा हिशेब ठेवणारा, जमाखर्च पाहणारा अधिकारी. यासच पुढें **शिवाजीनें** ' अमात्य ' असें संस्कृत नांव दिलें. **यख्तियारी**– (**अ०** इख्तियार) सकल अधिकार दिलेला, प्रमुख अधिकारी. **काबील**– (**अ०** काबिल्) = कर्तृत्ववान, कर्ता, शाहणा. **ते पादशाहात**– ती **निजामशाही**.

परिच्छेद ३०. मलीक = **मलिकंबर. मलिकंबर** मोंगलांशीं नेहमीं बांकून असे. तो त्यांस सामील कधींच झाला नाहीं. **चिटणीस** तर **शाहाजीच्या** उलट **मलीक मोंगलांस** सामोरा जाऊन घेऊन येतो असें स्पष्ट लिहितात ! ! **माहुली किल्ला**– हा बिकट किल्ला हल्लीं **ठाणें** जिल्ह्यांतील **शाहापूर** तालुक्यांत मोडतो. **मोरचे मारणें**–मोंगल वेढा घालून बसले होते, त्यांच्या मोरच्यांवर किल्ल्यांतून हल्ले करणें. 'मोरचे लावणें' पाठ **की०** देते तो बराबर नाहीं. **बुद्धिभ्रंश केला**–शाहाजीकडील सरदारांचा. **कची** = (कची = अडचणीची स्थिती) अडचणीच्या स्थितींत आलेला. **शके १५४८** म्ह०

इ० स० १६२६ या वर्षी म्हणजे शाहाजी विजापुरास गेला (१६३६।३७) त्यापूर्वी १० वर्षे. चिटणिसांचीं सालें ग्रां० ड० च्या सालांशीं जुळत नाहींत.

परिच्छेद ३१. मुजाका न धरितां–मुजाखा (अ०) = हिशेब, बरखा महत्त्व. **गुरूदर होतीं**–(गुरु + उदर) जड किंवा मोठें उदर झालेली, गर्भवती. येथें थोर घराण्यांतील बायकांविषयीं प्रयोग अनेक वचनीं, नपुंसक लिंगीं, करण्याचा प्रघात ध्यानांत ठेवावा. ' गुरूदर ' याचें आतां ' गरोदर ' रूप प्रचारांत आलें आहे, परंतु त्याचा अर्थ करूं गेलें असतां भलताच होईल. **ऐसे व कांहीं सरदार**–की० येथें ' व ' शब्द गाळते तें बरावर नाहीं; कारण हणमंते वगैरे पुरुष मुत्सद्दी होते, लढवय्ये नव्हते. त्यांशिवाय सरदारही कांहीं त्यांजबरोबर ठेविले होते. वरील पाठ शुद्ध दिसतो. **महाराजांचे आप्त**–शाहाजीचें मातुलगृहच निंबाळकर. **मालोजीची** बायको दीपाबाई **निंबाळ**-करांची मुलगी. **शिरकटें वगैरे**–हे पांच परगणे हल्लीं म्हैसूर संस्थानांत मोडतात. पांचवा **कोलार** येथें गाळला आहे. **बेंगरूळ**–म्ह० हल्लींचें **बंगलूर**. येथें ' लूर ' च्या स्थळीं ' रूळ ' असें **मराठींत** झालें आहे. **नामांकित वजीर** इ०–हें शाहाजी यास उद्देशून लिहिलें आहे. **मुरारपंत**–मुरार जगदेवराव आदिलशाहींत, **साबाजी अनंत (चतुर साबाजी)** निजामशाहींत, **मादण्णापंत** व **आकण्णापंत कुतुबशाहींत** असे बुद्धिवंत शाहाणे ब्राह्मण प्रधान मुसलमान बादशाहींत होऊन गेले, त्यांपैकीं बहुतेक थोर मुत्सद्दी असून लढवय्येही होते. **अकबराच्या** वेळीं राजा **बिरबल** होता, तोही मोठा चतुर, हजरजबाबी ब्राह्मण मुत्सद्दी असून लढवय्याही होता.

परिच्छेद ३२. जिजाबाईसाहेब ठेविलीं होतीं–परिच्छेद ३१ मधील ' गुरूदर ' शब्दावरील टीप पाहावी. अशा स्थळीं **की०** स्त्रीलिंगीं एकवचनीं प्रयोग करते, पण तें चुकीचें आहे. **शके १५४९ प्रभव** इ०–ही जन्मतिथी अलीकडील शोधावरून बरावर नाहीं असें सिद्ध होऊं पाहातें. नवीन शोध असाः—शके १५५१ शुक्लनाम संवत्सरे, फाल्गुन कृष्ण ३ भृगुवासर, मध्यरात्रीं शिवाजी जन्मला. (भा० इ० सं० मंडळ पुणें, त्रैमासिक, शके १८४३ अंक १ ते ४ जून १९२२. **दिवेकर** व **चांदोरकर** यांचा निबंध पाहावा). **सा ग्रह उच्च पडले—सा** म्ह० अलीकडील साह्य. ' ह ' किंवा ' ह्य ' अक्षर जोरा-

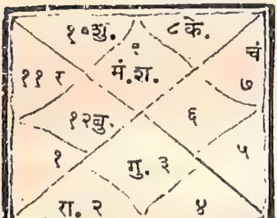
साठीं किंवा सुखोच्चारासाठीं घालण्याचें एक उदाहरण. सा ग्रह उच्च पडले असें चिटणीस म्हणतात. पण शिवाजीच्या परिचित असलेल्या जन्मकुंडली- वरून ४ ग्रह उच्चींचे आणि १ स्वगृहींचा असे होते. ती कुंडली अशीः—

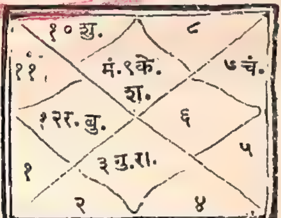

चार उच्चींचे ग्रह र०, चं०, मं०, गु०. व स्वगृहींचा शु०.

नवीन शोधाच्या मितीप्रमाणें जन्मकुंडली होते तीः—

जन्मकुंडली. भावचलित कुंडली.

परिच्छेद ३३. शके १५५० यांत मोहिते यांची कन्या इ०—शके १५५० म्हणजे इ० स० १६२८, पण तुकाबाईशीं लग्न १६३० मध्यें झाल्या- बद्दल डफ साहेब लिहितो. हे मोहिते पोगरवाडीचे. तुकाबाई बाजी मोहित्याची बहीण. **बहूत कजाखी करून**–(कजाख, तुर्की कॉसक Cossack) कजाखी = भयंकर मेहनत, दांडगें श्रमसाहस.

परिच्छेद ३४. बू साहेब–बू = आई, मा. ' बडी साहेब ' असें की० म्हणते, पण मग ' बडी साहेबीण ' अगर ' बडी साहेबा ' असें तरी पाहिजे होतें. **नाकरेपण** = (नाकरा म्ह० नाकर्ता, कुचकामाचा) नाकर्तेपणा. ' नाकरेपण ' की० देत नाहीं. **मालमवेश**–(अ०) माल- मत्ता, चजिवस्त.

परिच्छेद ३५. भातोडीचे तलावावर–भातोडीचा तलाव **नगर** जिल्ह्यांत **भातोडी** गांवाजवळ. याजवर बागाईत होत असे. **पाणी बंद केलें** अर्थात **विजापूरकरांचें. पाडाव करणें**–जिवंत धरणें.

परिच्छेद ३६. चंजाउरीं असतां कनकगिरीकर इ०—**कनकगिरी** हल्लीं **म्हैसूर** राज्यांत आहे. येथें ' आप्पाखान ' नामक सरदार होता, असे **सरदेसाई** म्हणतात. **मराठी रियासत**, पृष्ठ २७५. **अफजलखान**– हा **मुस्तफाखान** नांवाच्या सरदाराच्या हाताखालीं **कर्नाटकांत** काम करीत होता. त्याच्या सांगण्यावरून **संभाजी** मारला गेला असा आशय तेव्हांच्या **मराठी** ग्रंथकारांचा असतो. **आंतलें हातें** = आंतून, गुप्त रितीनें. **होणारानुरूप**– होणार = घडून येणार. अनुरूप = त्यासारखें, त्याप्रमाणें. होणार (**मराठी**) आणि अनुरूप (**संस्कृत**) यांचा समास येथें झाला आहे हें लक्ष्य आहे. **नतीजा** (अ० = परिणाम) = शिक्षा. **सबूरी**– (**अ०**) गमखाणें, दुर्लक्ष्य करणें. **टाळा दिला** = चालढकल केली, पुढें ढकलिलें.

परिच्छेद ३७. बाजे उमराव = इतर मानकरी. **मनसबा**– (**अ०** मन्सूबा) = विचार, ठराव. **गर्दीस नेऊन**–(गर्दी **फा०**)= नाश, विध्वंस करून. **बमै-फौज** = बा (**फा०**) + मअ (**अ०**) बमय = सह, सुद्धां. बमय-फौज = सेनेसह. **फारसी** ब किंवा बमय वगैरे प्रत्यय नामाच्या पूर्वी येतात. **मराठीप्रमाणें** किंवा **संस्कृतप्रमाणें** पुढें येत नाहींत. **गाढवाचा नांगर फिरविला**–गांवाचा किंवा शेताचा विध्वंस करून पुन्हा वसाहत होऊं नये किंवा लागवड होऊं नये म्हणून गाढवाचें औत लावून गांवठाणावर किंवा शेतावर नांगर फिरविणें, ही एक प्रकारची शपथ आहे. सोन्याचा नांगर बैलाचें औत लावून जेव्हां फिरवावा तेव्हां ही शपथ उठून पुन्हा वसाहत अगर लागवड होते. **म्हसवडाजवळ– म्हसवड सातारा** जिल्ह्यांत आहे. **भोर** संस्थानांतही **म्हसवड** आहे– **भोर** संस्थानांतलेंच हें बहुधा असावें. 'म्हसावद' म्हणून गांव आहे तो **खानदेशांत** आहे. **बाजे सरदार**–इतर किरकोळ सेना-नायक. **पोख्त सामानानिशीं** पोख्त (**फा०** पुख्त) = परिपक्क, पुरें, उत्तम प्रकारचें. सामान (**फा०**) = हत्यारें-पात्यारें, युद्धसामग्री. **आडून** = तटून, इटातटानें. **अरेतुरेचें झुंझ**–(अरे + तूं रे) मी तूं असें एकेरी शब्दांनीं,

निर्भत्सनायुक्त बोलणें, कडाक्याचें भांडण. येथें कडाक्याची (जुंझ) लढाई, तुमुल युद्ध. की० 'और तऱ्हेचें' लिहिते, पण ती मोडी वाचनाची चुकी होय. **उखळून** = उखडून = मुळापासून उपटून. **हक्क होणें**–(अ० हक्) = मरण पावणें. **या नशीब [या] ताले**–नशीब (अ०) या (फा०) ताले (अ० पुल्लिंगीं अनेक वचनीं.) दोन्ही शब्दांचा अर्थ दैव, भागधेय असाच आहे. 'या नसीब या ताले' = दैवांत भागधेयांत असेल तेंच घडेल असें म्हणून. **असंभव्य** = अशक्य असा, फार मोठा. मागें परिच्छेद २१ पाहावा तेथें 'असंभाव्य' शब्द ह्याच अर्थानें योजिला आहे. **बाजद-बरसाद**– बरसात = वर्षाकाला बाजद (फा०) नंतर, मागून. पावसाळा गेल्यावर. मागें ह्याच परिच्छेदांतील 'बमै फौज' वरील टीप पाहावी.

परिच्छेद ३७ (अ). अग्रहार– ब्राह्मणास योगक्षेमासाठीं दान केलेल गांव किंवा जमिनी इनाम दिलेल्या, इनाम. **नागरगांव (तुळापूर)** १६ ब्राह्मण कुटुंबांस अग्रहार करून दिला, तीं घराणीं त्या गांवीं नांदत आहेत. **हत्ती नावेंत घालून** इ०–हत्तीचें वजन करण्याची ही शक्कल कोणी **औरंगजेबानें** काढिली म्हणून सांगतात, पण तें चुकीचें आहे. ही युक्ती **शाहाजीनें** सुचविली व तिच्या योगानें हत्तीची तुळा झाली.

श्री शिव छत्रपती[1] यांनीं राज्य-आक्रमण आणि सज्जन-सेवन केलें तें प्रकरण—द्वितीय[2].

३८. श्री शाहाजी महाराज व मुरार जगदेवराव [यांनीं] विजापुरास परतोन जाण्याचा निश्चय केला असतां, शाहाजी महाराज [यांनीं] पूर्वीं माहुली[3] किल्याहून दौलताबादेचे पादशाहींतून जाते समयीं जिजाबाईसाहेब गुरूदर निभावणार नाहींत, म्हणून शिवनेरींत ठेविलीं [होतीं] तेथें [त्यांस] शिवाजी राजे पुत्र जाले. महाराज चंजाऊर प्रांतीं जाहागिरींत गेले, तिकडेच राहिले. जिजाबाईसाहेब [यांचे व] पुत्राचे भेटीस फार दिवस जाले. सात वर्षांचें वय जालें. त्यास अवलोकन करावें [अशी इच्छा महाराजांस जाली.] सात वर्षांत सर्व विद्याभ्यास केला. बहूत स्वरूपें करून सुंदर, गुणवान, लिहिणें, घोड्यावर बसणें, हत्तीवर बसणें, तालिमखाना, शस्त्रविद्या, तिरंदाजी करणें, बंदूक मारणें व शास्त्र-अभ्यास यासही प्रारंभ केला. बोलणें व कल्पना-चातुर्य [बहूत.] ऐसे गुण श्रवण करून [महाराज] बहूत उत्कंठित होते. त्यांत वडील पुत्र संभाजी राजे युद्धीं पडले [म्हणून] राज्यास अधिकारी [हे.] संपत्ती मेळविली त्यास हे [अधिकारी] व श्रीचा दृष्टांतही यांचे जन्मकाळीं जाला, तो पुत्र हा. वरही श्रीचा पूर्वीं जाला आहे. म्हणून बोलावणें

---

१. ' शिव छत्रपति शककर्ते यांनीं राज्य आक्रमण करून सज्जन सेवन केलें तें प्रकरण द्वितीय ' की०. ' श्रीशिव छत्रपती राज्य आक्रमण प्रकर्ण द्वितीय ' सा०. २. ' श्री शिव प्रकर्ण राज्य आक्रमण द्वितीय सज्जनसेवन ' सा० २. ३. 'माहुली' हा शब्द सा० व को० देत नाहींत. त्या ऐवजीं जागा कोरी सोडली आहे. ' परळी किलियांतून ' सा० २ ! 'माहुली' हा पाठ की० चा, तो बरावर आहे.

पाठवून ४घेऊन येऊन भेटी जाली बहूत दानधर्म व साकरी वाटणें४ [असा] उत्सव केला आणि समागमें घेतलें. किल्ले व जाहागीर यांचे बंदोबस्तास कारभारी होते तेच ठेविले.

३८ (अ). नंतर विजापूरीं आलियावरि मुरार जगदेवराव यांनीं राजे यांचा पराक्रम पादशाहास निवेदन करून फार तारीफ केली. आणि सन्मान हत्ती घोडे जवाहीर देऊन पुणें देश, ५सुपें, बारामती, इंदापूर, बारा मावळें सरंजाम दिल्हा. त्याचा कारभार शिवनेरीं दादाजी कोंडदेव होते त्यांजकडेच सांगितला. त्यांणीं मावळें येथें लांडगे बहूत व शामलाचे उपद्रवें करून उजाड जालीं होतीं व प्रांतही जागां जागां मोंगली अंमल इजारेयाचा याजमुळें पडला होता. त्याचा तह करून, कौलकरार देऊन लावणी केली, आणि मावळांत मावळचे जमेदार मेळवून, मावळे लोक बरकंदाज ठेवून, जो लांडगा मारून आणील त्यास बाक्षिस द्यावें, असें करून वस्ती व लावणी करविली. निमताने वगैरे धारे बांधून कौल दिल्हा. शामलाकडील उपद्रवाचा बंदोबस्त जागां जागां चौक्या लोक ठेवून केला आणि आबादानी केली.

३९. इकडे महाराज शाहाजी राजे यांणीं शिवाजी राजे विजापूरीं नेलियावर जैसे गुण ऐकिण्यांत आले त्याहून अधीक गुणवान व बोलणें मसलतींत अकस्मात बहूत चमत्कारिक बोलावें, विद्याभ्यास जो करविला तो शीघ्र आणि प्रयास न करितां साध्य व्हावा, स्वरूपें करून सुंदर, ६शरीर-पाटव्य फार चांगलें, सुदृढ, लक्षणवान दौलतीचे ठायीं हत्ती घोडे, सर्वकाळ कारखाने पाहाणें, कारभारी थोर माणसें शाहणीं यांस माहित-गारी विचारणें, त्यांचे सन्मान करणें व चौकशी करणें, लघू मनुष्यें व दुर्गुणी यांचा त्रास करून त्यांची संगती न करणें, दुर्व्यसन कांहीं एक नाहीं, विशाल नेत्र, आजानुबाहू, वयें अल्प असोन प्रौढीनें चालतात. असें पाहून

४–४. ' घेऊन गेले भेट झाली. दानधर्मही बहूत केला ' इतकेंच की० देते. ५. ' सुपें ' की० देत नाहीं. ६. ' शरीरपाठ व्यापार चांगले ' की० !

फारच हर्षायमान [जाले.] "हा पुत्र भाग्यवान होईल, दृष्टांत जाला, वडिलांस वरप्रदान जालें, तो पुरुष हाच होय; व ज्येष्ठ [होत्साते] दौलतीचे अधिकारीहीं हेच," म्हणून कृतनिश्चय करिते जाले. आणि यांस मुरारपंत व वजीर यांच्या भेटी करणें, बराबर नेणें करिते जाले. महाराजांचें वय विशेष नसतां मर्यादा व आज्ञापालन करून, मर्जी तेच समजोन, वडील म्हणजे ईश्वर, त्यांची आज्ञा तोच धर्म हें लक्ष धरून, वडिलांची आज्ञा शिरसीं [वंद्य] जाणोन अवज्ञा न करितां वर्तते जाले. याजवरून शिवाजी महाराज यांस पादशाहाचे दर्शनास न्यावें अैसा निश्चय केला. पंतांनींही पादशाहापाशीं राजे यांचे पुत्र आले ते बहूत योग्य, गुणसंपन्न वजिरी करावी अैसे, पुढें दौलत चालवावयाजोगे, सांभाळावया जोगे आहेत म्हणोन तारीफ केली. यांणींहि दर्शनास आणावे सांगितलें. तें पंतांनीं महाराजांस सांगितलें.

४०. त्याजवरून सुमुहूर्त पाहिला असतां, शिवाजी राजे यांणीं महाराजास सांगून पाठविलें जे–" आपण हिंदू व हे यवन, परम नीच, यापरते नीच दुसरे कोण आहे ? अंत्यजादिकांचा संपर्क करितात. त्यांची सेवा करणें, त्यांचें अन्न भक्षणें, आर्जव करणें, त्यांस नमस्कार करणें, [यांनीं] माझे प्रकृतीस फार त्रास उत्पन्न होतो. [यवन] गोवधादी करितात. ब्राह्मणेंवध व निंदा धर्माची हें पाहाणें परम अनुचित दिसतें. आपण रस्त्यानीं जातां गोवध होतो. तें पाहातांच त्याचा शिरच्छेद करावा अैसें वाटतें व श्रम वाटतात. गाईस पीडा पाहावी त्याहून आपलें जीवित्व व्यर्थ. वडील काय म्हणतील हेंचें [संकट] येऊन पडतें;

---

७. 'ज्येष्ठ' की० देत नाहीं. ८. 'मुरारराव' की०. ९–९. याबद्दल 'मर्यादा आज्ञा पालन' करून, वडील ईश्वर त्यांची आज्ञा तोच धर्म, हें लक्ष धरून वडिलांची आज्ञा अवज्ञा न करितां' की०. १०. 'सिसा जाणोन' सा०. ११. 'वध' की० देत नाहीं, फक्त 'ब्राह्मण व धर्मनिंदा' देते. १२–१२. हें चित्तांत वागतें यास्तव उपाय नाहीं' की०.

नाहीं तरि पाहातांच समयीं गाईस पीडा करणाऱ्याचा वध करवावा हें मनांत येतें. मुसलमानांचा संसर्ग करणें चांगलें नाहीं. तसेंच पादशाही दरबारास जाणें अथवा हरयेक अमीर यांचे घरीं जाणें ठीक नाहीं." [परत] येतांच [शिवाजी राजे यांनीं] स्नान करावें, दुसरीं वस्त्रें घ्यावीं, ऐसें करूं लागले. आणि याअन्वयें सांगून पाठविलें.

४१. यां[13]जवरून राजे यांणीं बहूत निषेध केला. " आम्ही यांची वडिलोपार्जित उपार्जना करून सेवा करीत आलों. वैभव, योग्यता पादशाहापासूनच मेळविली. तुम्ही वडील पुत्र सर्वजाण असतां हें बोलणें, आचरण, चांगलें नाहीं. ऐसें करूं नये, " म्हणून कारभारी यांजपासून बोध करविला. तथापि यांचे विचारास कांहीं एक[14] गोष्ट[14] न ये. [हें] जाणून महाराजाचे समान वयस्क मैत्र यांजपासून सांगविलें व जिजाबाईसाहेब यांजपासूनही बोध कराविला आणि आपणही समक्ष आणून कित्येक प्रकारें समाधान केलें कीं, " पृथ्वीचे आधिपती ते, आपला धर्म आपण रक्षून त्यांची सेवा करणें, त्यां[15]अर्थीं त्यांचे धर्मास विरुद्ध दाखवूं न[15]ये. पूर्वीपासून देवादिक, दैत्यांचे प्राबल्य असतां, रावणाचे घरीं दे[16]वांनीं कालाची प्रतीक्षा करून जसें म्हटलें तसें चालले. तु[17]म्हीहि थोरले वंशां[17]तील. ईश्वरास असें न करणें असतें तरि तुमचे वंशांतील सार्वभौम पद कां जातें ? असो. या काळीं असाच समय ! या अर्थीं तसेंच चालून आपलें वैभव आम्ही इतके श्रम करून तुम्हांसाठीं मेळविलें व लौकिक मेळविला तो जतन करून पुढें दिवसेंदिवस पादशाहाची कृपा अधीक संपादन करावी." या रितीनें बहूत प्रकारें सांगितलें असतांही [18]खंबीर ढळेना. जी वृत्ती होती त्यांत अंतर न पडे. " गाई-देव-ब्राह्मणांस पीडा करितात त्याकरितां प्राण

---

१३. या परिच्छेदांत **की०** प्रतीचे पाठ निराळे आहेत. १४–१४. हे शब्द **की०** देत नाहीं. १५–१५. हे शब्द **की०** देत नाहीं. १६. ' देवांनीं ' हा शब्द **की०** देत नाहीं. इतर तिन्ही प्रती देतात. १७–१७. हें वाक्य **की०** देत नाहीं. १८. ' खंबीर वृत्ति ' **की०**.

गेला तरी जावो, वडिलांची आज्ञा शिरसा [वंद्य] परंतु हें पाहाणें नाहीं. ” ऐसेंहि उद्दामपणें[१९] बोलों लागले. ते समयीं राजे यांणीं आपले कारभारी यांसह विचार केला जे– “ हे ‘ म्लेंछ ’ म्हणतांच अधीक तिरस्कार करितात[२०]. आम्ही पादशाही चाकर. [२१]त्यांचा धर्म, पादशाहात त्यांची, त्यांस [मुलाचे विचार] कळलिया वाईट पडेलें[२१]. यांची बुद्धी व दैव विचित्र दिसतें. ईश्वरनिर्मित काय आहे न कळे. यास्तव यांस लांब ठेवावें हें युक्त. ”

४२. [२२]ऐके दिवशीं आग्रह करून पादशाहाचे भेटीसही नेले असतां त्यांणीं त्यांस [२३]मुजेरा करणें, अथवा आदब [बजावणें] तें न करितां[२३] जाऊन बसले. चित्तांत फार व्यग्र जाले. पादशाहांनीं पंतांस विचारलें, “ हेच राजाचे पुत्र कीं काय ? ” तेव्हां पंतांनीं सांगितलें, “ बहूत गुणवान विद्वान आहेत. निशस्त[२४] व बरखास्त दरबार अद्यापि पाहिला नाहीं; परंतु आपले सेवेसि योग्य आहेत, ” म्हणोन विडे देऊन निरोप देवविला. पादशाहांनीं पोषाख जवाहीर राजे यांचे पुत्र, प्रथम भेटीस आले, म्हणोन सन्मान दिल्हा. हे घरीं आल्यावरि स्नान करून, तीं वस्त्रें[२५] [यांचा] त्याग केला. नंतर पंत यांस [महाराजांनीं] हें वर्तमान, “ याचें चरित्र बोलणें असें पडतें, आम्हीं प्रयत्न [होईल] तितका केला, याजकरितां प्रौढ होत तों लांब ठेवितों,” सांगितलें. यांनींही सलाह दिल्ही आणि तारीफ केली. त्या समयीं शिवाजी महाराज यांचें लग्न शिर्के यांची कन्या करून बहूत समारंभें केलें. नांव सईबाई असें ठेविलें. आणि विचार करून दादाजी कोंडदेव सुभेदार पुणें वगैरे येथील मोहसबा देण्यास आले होते, त्यांस ठेऊन घेऊन पुण्यास जिजाबाईसाहेब व राजे

---

१९. ‘ उदासपणें ’ की० व सा०. २०. ‘ करितो ’ सा०. २१–२१. हें वाक्य की० देत नाहीं. २२. ‘ एके ’ या शब्दापूर्वी ‘ म्हणोन ’ हा शब्द सा० व सा० २ देतात. २३–२३. ‘मुजरा न करितां जाऊन बसले’ एवढेंच की० देते. २४. निशस्त तो बरखास्त ’ की०. २५. ‘ तीं वस्त्रें टाकिलीं ’ की०.

बरोबर देऊन रवाना केलें. शके १५५९. बराबर कारभारी पूर्वी शिवनेरींत होते ते दिल्हे.

४३. [इकडे] दिल्लीमध्यें अलमगीर पादशाही[२६] करीत होते.[२६] त्यांस पुत्र औरंगजेब उत्पन्न शके १५५० यांत जाले होते वें आणखी तीन पुत्र होते. त्यांत औरंगजेब बालत्वें असतां परम क्रूर व पराक्रमी. शरीरही मोठें, दराज; *मनसबादार, बहूत उद्दाम, दैत्यांश, उग्र, असे शूर प्रौढ होते जाले. हें पादशाहानीं पाहून [त्यांस] अमदाबादेचे सुभ्यावर फौज देऊन रवाना केलें. ते सुभा घेऊन, कांहीं दिवस तेथील दौलतीचा उपभोग करून होते. तों मलिकानीं पादशाही फौज नामोहरम करून घालविली. त्याजवरून पादशाहानीं [औरंगजेबास] अमदाबादेहून आणविलें आणि दौलताबादेवर फौज [व] मातबर सरदार बराबर देऊन रवाना केलें. त्या संधींत मलिकांबर व साबाजीपंत दोघेही निवर्तले. पादशाहात कमकुवत पडली. मलिकाचे लेक फत्तेखान कारभार करूं लागले. हें वर्तमान कळलियावरि औरंगजेब दरमजल चालून येऊन बराणपूर, आशेर घेतली. खानदेश हस्तगत करून येऊन दौलताबादेस पोहोंचले. आणि दौलताबादेस मोर्चे देऊन खडकी म्हणून गांव नजीक होता, तेथें मलिकानीं पेठ बसविली होती, ते जागा चांगली म्हणोन आपण खडकीवर राहिले. तें शहर वसवून नहर आणिले. रस्ते वगैरे तरतुदीनें करून त्याचें नांव औरंगाबाद असें ठेविलें शके १५६० यांत; व नगरचा किल्ला बांधिला. नंतर कांहीं दिवशीं दौलताबाद घेऊन सर्व पादशाहात दौलताबादची आक्रमून खानदेश, बराड सुभे खुदस्ते बुनियाद औरंगाबाद येथील सुभेदारी करून औरंगजेब राहाते जाले.

४४. शिवाजी महाराज पुणियास आल्यावर रंगमहाल म्हणून वाडा दादाजीपंतीं बांधिला होता तेथें राहाते जाले. दादाजीपंतीं प्रांत

२६–२६. हे शब्द की० देत नाहीं. २७–२७. या शब्दांऐवजीं 'शिवाय' हा शब्द की० देते. २८. 'बालवय' की०. * 'मनसबदार' को० 'जो मनसबदार' की० 'मुनसबदार' सा० २.

पूर्वी लाविलेंच होता. जागां जागां प्रांतास उपसर्ग देणार यांस नतीजा देऊन प्रांतींची आबादानी करून, महाराजांची मर्जी रक्षून, यांचे आज्ञेप्रमाणें कारभार करून व यांस माहितगारी व दौलतीची कवाईत सांगून चालविते जाले. राजेसाहेब वडील पुत्र, सर्व दौलतीचे खावंद हे होत, आणि यांचे गुण व शाहाणपण, दैव विचित्र दिसतें, जाणून आज्ञा तसेंच राखून चालावें, म्हणून चालले. महाराजांनींही वडिलीं ठेविले सेवक आणि कर्ते, बहूत पोख्त, इतबारी जाणून त्यांची मर्यादा वडिलांप्रमाणें धरून, भिडेनेंच त्यांशीं वागावें ऐसें मनांत आणून [तसें] करिते जाले.

४५. एके दिवशीं दादाजीपंतांनीं हातांनीं सरकार बागेंतलि पाडाचा आंबा महाराजांचे स्वारीबरोबर असतां तोडिला, आणि आपणच आम्हीं स्वामींचे आज्ञेखेरीज हा विचार केला म्हणोन आम्हांस शासन असावें, हात तोडावा, बोलिले. आणि तोडावयास चाकर यांसि सांगितलें असतां, सर्व बराबर होते [त्यांनीं] व महाराजांनीं सांगितलें "हें करणे श्रेयस्कर नव्हे, तुम्ही मालिकच आहां," असें म्हटलें. त्याजवरून पंतांनीं एक अस्तनी आंगरखियाची कापून लांडी केली. आणि सर्वांस सुचविलें जे, "याप्रमाणें महाराजांचे आज्ञेखेरीज चालूं नये." असे निष्ठेनें व यानतँदारीनें इतबारेंकरून स्वामींचें कार्य तें प्राणापरतें जाणोन, सेवा [पंत] करीत होते.

४६. ते समयीं महाराजानीं विचार केला जे, "आपण वडिलांनीं मेळविलें तें खाऊन राहाणें योग्य नाहीं. आपण हिंदू. दक्षिणदेश सर्व देण्यारांनीं ग्रासिला. देव, ब्राह्मण, क्षेत्रें, गाई यांस बहूत पीडा जाली. —र्म बुडाला. तेव्हां धर्म-रक्षणार्थ प्राणही वेंचून धर्म रक्षावा, आणि आपले पराक्रमानें नवीन दौलत संपादावी. तें अन्न भक्षून फौज व

---

२९. 'पुरविलाच' को०. ३०. 'चालते' सा०. ३१. 'यानत दारीनें' हा शब्द की० देत नाहीं.

लोक जमा करावे, आणि वडिलीं मेळविलें तेंही रक्षून नवें साधन करावें हेंच या कुळांत जन्म झालियाचें सार्थक, व श्रेयस्कर. देवा[३२]-वर व दैवावर भार घालून, पुरुष-प्रयत्न[३३]-अवलंबन करावें[३३]. त्यास[३४] दैव जसें जसें साह्य होईल तसें तसें अधीक करीत जावें. मग देव परिणामास नेणार समर्थ आहे.” याप्रकारें मनांत कल्पना पूर्व-जन्मांतर-योगें आणूं लागले. व निश्चयही तसाच करिते जाले. वय असेंच वेंचणें व्यर्थ, म्हणून दादाजी कोंडदेव यांस सल्हा विचारली. त्यांणींही “ आपण मनांत आणिलें परंतु या कर्माचा शेवट लागणें परम दुर्घट आहे. सर्व पृथ्वी यवनांनीं बहूत काल पादाक्रांत केली. स्थळें व किल्ले, जागे, फौज त्यांची पृथ्वींत भरून निर्घाली[३६]. या करण्यास आपणांस मातबर स्थळें असावीं; हिंदू राजे व हिंदू फौज जागां जागां आपलें साह्य करीत असें असावें; आपणही परम दुष्कर[३७] कर्म, श्रम, साहस जिवाहून अधीक करावें; त्यास ईश्वराची अनकूलता व येखादे सिद्धपुरुषाचा आशीर्वाद घडावा, तेव्हां अशा गोष्टी अवलंबाव्या[३८]. असें असून साहेब[३९] मनांत आणितात हें कठीण. वडील यवनांची सेवा करून, योग्यता मेळवून, त्यांजपासून दौलत मेळवून, त्यांचें जें [अन्न] खात आहेत याचा विचार म्हणावा, तरि हे युगच विपरीतच आहे. तेव्हां दिवसेंदिवस धर्म अधीक क्षयास जाणार. तेथें साहेब चित्तांत आणितात हें दुरासद. काल-देश-वर्तमान तिहीं करून मनसब्यास येत नाहीं. नवें न मिळे आणि वडिलीं दौलत, मनसब, सरंजाम, लौकिक मेळविले ते गमाविले हें वांट्यास न यावें. ”

४६ (अ). अैसे प्रकारें मसलत सांगितली असतां महाराजांचे चित्तास त्यांनीं मसलत करण्याचे गूण सांगितले तितके मात्र घेऊन, दोष

---

३२. हा शब्द की० देत नाहीं. ३३–३३. 'प्रयत्नें अलचल करावें ' की० ! ३४ 'करावें' या शब्दापुढें 'दैव पंगू आहे' असें वाक्य की० देत. ३५. 'सेवक' असें सा०. मध्यें दिसतें. ३६. सा० व को०. 'फौज त्यांची भरली ' की० ३७. ' दुष्कर्म ' की० । ३८. ' अविलंबाव्या ' सा०. ३९. 'साहेबीं' सा०.

ठसले नाहींत. उपेक्षा करणें ठीक नाहीं. आपण चित्तांत आणिलें तसें करावें. धर्म वृद्धिंगत करावा यासाठीं प्राण, दौलत गेली तरी जावो; परंतु प्रयत्न करावाच करावा. हेंच मनःपूर्वक [चित्तास] येतें जालें. ते समयीं पाहिलीं दौलतींतील माणसें संक्राजी नीळकंठ व बाळकृष्णपंत मजमदार व सोनोपंत [व] रघुनाथ बल्लाळ कोरडे शिवाय सरदार वगैरे ममतेंत मसलतींत येतीलँ[40] ते ते तसे प्रँकारे[41] घेऊन, आणखी चांगले मर्द शिपाई, नांवाचीं[41] माणूसें[41] पाहून, त्यास जवळ ठेवावें, कारकून चांगला कर्ता, लिहिणार पाहून ठेवावा, असें करूं लागले. तशींच राजकारणें करावीं. मातबर चहूं जागांचे मराठे यांसि आप्तपणा करावा, पत्रें लिहावीं, त्यांस आणोन भेट घ्यावी, आपण त्यांजकडे जाऊन आम्हांस अनकूल असोवें[42] ऐसें बोलावें अैसें करण्यांत ज्यांनीं महाराजाचें बोलणें परम आदराचें, पराक्रमाचें ऐकावें त्यांस वेध लागून वाटावें कीं, "हा[43] महाराज परम थोर होय, याचेच लक्षें चालावें, हे सांगतील तसें करावें, प्राणहि गेले तरी जावोत, परंतू याची सेवा करून याचे आज्ञेंत चालावें." अशीं सर्वांचीं चित्तें वेधून घेतलीं. याप्रमाणें[44] शके १५६३ यांत [या मसलतीचा] आरंभ करिते जाले. तों वय चवदा पंधरा वर्षांचे जालें.[44]

४७. तेव्हां तोरणा किल्ला[45] विजापूरी पादशाहींतीलच, येथें राजकारण करून मावळे लोक पासलकर, कंक, मालुसरे वगैरे सरदार ठेऊन ममतेंत ठेविले [होते], त्यांचे हातें वरील नामजाद लोक यांस वश करून,

४०–४०. 'त्याप्रमाणें' इतकेंच **की०** देते. ४१–४१. हे शब्द **की०** देत नाहीं. ४२. 'असावें' या पुढें 'असें बोलावें' **की०** देते. ४३. 'हे महाराज परम थोर होत' वगैरे अनेक वचनी प्रयोग **की०** देते. ४४–४४. 'शके १५६२ यांत या मसलतीचा आरंभ करिते झाले तों वय १३ वर्षांचें झालें' **की०**. 'शके १५६३ यांत आरंभ करीते जाले तों वय पंधरा सोळा वर्षांचें जालें' **सा० २**. वरील पाठ **सा० व को०** प्रतींचा ४५. 'किला' **सा०**.

भेद करून, किल्ला आमचे निसबतीस द्यावा, आम्हीं पादशाहापासूनही आपलेकडे करून घेऊं, म्हणून वश करून घेतला. आणि किल्ला पाहावयास जाऊन पाहून, प्रचंडगड असें नांव ठेविलें. [४६]रुंरजा देवीचा डोंगर त्याचे संनिध फार चांगला पाहून, तेथें वस्ती करून किल्ला करावा असें चित्तांत आणून सांप्रदायानरूप लोकं[४७] हवलदार, कारकून नेमून किल्ला केला. त्या पर्वतास तीन माच्या चांगल्या होत्या. त्यांसही काम लावून बांधिल्या व किल्यास इमारत कराविली. आणि किल्याचें नांव राजगड ठेवून माच्यांचीं नांवें एक सुवेळा व एक संजीवनी व एक पद्मावती अशीं ठेवून चार किल्लेच असे केले. राजधानीस राहाण्यास योग्य अशी कल्पना करून बांधिते जाले. हें वर्तमान पादशहास कळालियावरि शाहाजी महाराज यांस विचारिलें. यांनीं सांगितलें जे, "त्या किलियावरि दुसरेकडील कांहीं गलबलॅ[४८] आढळली याजवरून बंदोबस्त तोरण्याचा केला. त्यालगती जागा चांगली दिसली, तेथेंही मेटें[४९] बांधून जागा कराविली. आमचे जाहागिरीलगत चांगली जागा, आम्हांकडेच असावी," असें बोलोन सरपोष राखिला. आणि शिवाजी राजे यांस व दादाजी कोंडदेव यांस निषेध करून लिहिलें "हें करणें चांगलें नाहीं." [५०]दादाजीपंत यांस लिहिं[५०]लें जे "तुम्हीं जवळ असोन हें कसें करवितां?" तेव्हां त्यांणीं आंतील पर्याय होते ते लेहून पाठविले. "शिवाजी राजे यांस विनंती केली, परंतु त्यांचे चित्तांत ते[५१] गोष्ट कांहीं एक नें[५१] ये." [५२]यांजमुळें बहूत यागी जांले[५२].

४८. तों पादशाही [५३]खंजाना विजापूरीं जात होता त्याची बातमी राखून, त्याजवर लोक पाठवून, आणिला. व प्रचंडगडावरिही द्रव्य

---

४६. 'तुरजा' असेंही होईल. ४७. 'केला' की० ४८. 'गडबड' की०. ४९. 'किल्ले' की०. ५०–५०. हे शब्द की० देत नाहीं. ५१–५१. याबद्दल 'तें कांहीं नये' इतकेंच की० देते. ५२–५२. हें वाक्य की० देत नाहीं ५३. 'खजीना' को० व की०.

सांपडलें. तेव्हां दादाजीपंतीं सांगितलें," आपण आक्रम घालणें, [त्याचा] पाया घातला, हें युक्त नव्हे. दैवावर भौंर ठेवून हें कर्म आरंभिलें. [परंतू] आपले स्वामित्व तें किती ? पादशाहाती चार चहूंकडे. दिल्लीचा सुभा साहेबजादाच येऊन औरंगाबादेंत [राहिला] आहे. महाराज वारंवार लिहितात. केलें कर्म सिद्धीस न गेल्यास फार वांकडें पडेल. तथापि साहेब दैवाचे दिसतात. कर्तृत्वबुद्धीही विचित्र दिसती. फार सावधपणें जें करणें तें करावें, " बोलले. आणि याउपरि "यांजपाशीं कारभार करणें युक्त दिसत नाहीं, महाराजांस तेथें पेंच यांचे करण्यांनीं पडून आपण न केलें असतांही अपयश आपणांवरि येईल. " म्हणून चिंताग्रस्त होऊन राहिले. तों शरिरीं व्यथा होऊन क्षीण जाले. देह-अवसानसमयीं महाराजांस जवळ नेलें " आम्ही बहुतां दिवसांचे पदरचे सेवक, आमचा शेवट जालाच; परंतु वडिलीं वाढविलीं माणसें व मुलूक, द्रव्य [आम्हीं] जतन केलें. [पुढें] साहेब खावंद [आहेत] सर्व पाहून जतन करावें, " म्हणून आपले पुत्र स्वाधीन केले आणि [ते] वारले.

४९. या संधींत शाहाजी महाराज यांनीं दादाजीपंतांस " द्रव्य जमा जालें असेल तें पाठवावें, " लिहिलें. तों हे वारले. नंतर महाराजांनीं उत्तर पाठविलें कीं, " येथें खर्च वाढला आहे, याउपरि खर्चास खजीना आणवणें तो कर्नाटक प्रांतींचा आणावा. येथील पाठवीत नाहीं, " असें लिहिलें. त्याजवरून सर्व आटोप पुत्रानीं केला, अचाट कर्म करूं लागले, द्रव्य व मुलूक त्यांचाच आहे म्हणून संतोष मानिते जाले. आणि आपण येथेंच विजापुरीं जवळ राहाणें ठीक नाहीं, म्हणून चंजाउराकडे जाण्याची मसलत काढून तिकडे जाते जाले.

५०. यानंतर चाकणचें ठाणें येथें फिरंगोजी नरसाळा हवलदार होता तो महाराजांस येऊन भेटला. त्याजवरि संतोषी होऊन ठाणें त्याचे स्वाधीन

---

५४. ' भरंवसा ' की०. ५५. ' नरसोला ' की०.

केलें. वर[५६]कडही तालुकियांत जे जेथें होते व आज्ञेंत चा[५६]लिले, त्यांचीं कामें त्यांचे स्वाधीन करून, दा[५७]दाजीपंतीं [जे] धारे कौल दिले, त्या धाऱ्यांनींच प्रांत-वहिवाट यथास्थित चालावी असें क[५७]रविलें. सिद्दी बिलो[५८]ल पाग्या जुना होता त्या[५९]चें चालणें महाराजांचे विचारांत न पडे. ते समयीं [तो] पागा ठेऊन शाहाजी महाराजांकडे उठोन गेला[५९]. बाजी मोहिते, तुकाबाई साहेबांचे भाऊ, यांचे स्वाधीन सुपें येथील ठाणें व[६०] तालुका होता. त्यांस भेटीस बो[६१]लाविलें असतां न आले, जाणून त्यांजवर स्वारी केली. त्यांस धरून आणून, पागा वगैरे घेऊन, महाराजांकडे चंजाउराकडे पाठवून दिल्हे.

५१. त्यानंतर सामराजपंत रांझेकर यांस ‘ पेशवे ’ असें पद दिलें. आणि महाराजांनीं विचार केला जे, तीन हजार पागा व मावळे लोक दाहा हजार जमा केले, मोगलांचे किल्ले प्रांत घेतले, हे जतन जाले पाहिजेत. यास द्रव्य पाहिजे. द्रव्यें करून लोक राजी राहातात. किल्ले कोटा-वरून मुलूख जेरदस्तींत येतो. मुलूख हस्तगत जाला म्हणजे राज्य साध्य होतें व मोंगलाई राज्यांत बिकट जागा सह्याद्रीचा[६३] बांधारा[६४] होता; त्यांची फौज आली असतां [तो] आपणांस आश्रा होय. त्यांस असाध्य[६५], यास्तव हीं[६६] आधीं साध्य करावा. साधण्यास त्या मुलुखांतील कजाखीचे लोक व मा[६७]हीतगार पावसांत डोंगरांत जा[६८]णें, चढणें, प[६८]ळणें, झाडींत शिरणें हें[६९] मावळे व कोंकणे लोक यांजवांचून घडणार नाहीं. म्हणोन तेच लोक अधीक ठेवून त्यांस सरदार येसाजी कंक व तानाजी मालुसरे व पासल-

---

५६–५६. वरकड जे जेथें होते ते आज्ञेंत चालले ’ की०. ५७–५७. याबद्दल ‘ पूर्वींचे कौल यथास्थित प्रांत वहिवाटींत चालले ’ इतकेंच की० देते. ५८. ‘ सिद्दी बिलाल ’ सा० व की०. ५९–५९. याबद्दल ‘ त्यास प्रशस्त न वाटे म्हणून शाहाजी महाराजाकडे गेला, ’ इतकेंच की० देते. ६०. ‘ व ’ की० देत नाहीं. ६१ बोलाविला ’ सा०. ६२. ‘ किल्ले काट्यानें ’ की०. ! ६३. ‘ षयाद्रीचा ’ सा०. ‘ शयाद्रीचा ’ की०. ६४. ‘ बंधारा ’ की०. ६५. ‘ साध्य ’ सा०. ६६ ‘ हें आधीं साध्य करावें ’ सा०. ६७. ‘ माहीत ’ सा०. ६८. ‘ जाणें ’ व ‘ पळणें ’ हे शब्द की० देत नाहीं. ६९. ‘ यास ’ सा०.

कर व देशपांडे मुसे खोरें, पौडँ[70] खोरें व हिरडस मावळ वगैरे प्रभूं लोक यांस किताब, सरदाऱ्या देऊन, नांवांजसी[71] [चे] लोक व शिपाई असे ठेविते जाले. आणि विचार केला कीं, किल्ले कोट घ्यावे, प्रांतांत अमल बसवून नीतीनें रयतेस[72] सुख वाटे कीं " ईश्वरा, यांचें राज्य चिरकाल होवो. " अशी लावणी कौल देऊन करावी. यवनांचा उत्कर्ष आहे, त्यांचीं मोठीं मोठीं शहरें व जागा, तेथें [द्रव्य बहूत आहे, यांची पाळत राखून [तीं] मारावीं, म्हणं[73]जे दुष्ट यवन सहजच आयास येतील. [74]आणि आपण झाडी स[75]ह्याद्री धरून होती[76]ल तसे यत्न करावे. तसेच त्यांचे [77]तालुक्यांतील द्रव्यवान असतील ते जेरदस्तींत आणोन त्यांजपासोन निघेल[77] तसें खंड अथवा कर्ज म्हणोन द्रव्य घ्यावें. म्हणजे सहजच [78]तो द्रव्यहीन होतो. [79]आपणास [त्या द्रव्याचा] जमावाचे खर्चास उपयोग [79]पडतो. जाणून या रितीनें द्रव्य साध्य करिते जाले. लोकांस द्रव्य पाऊं लागलें म्हणजे लोक राजी राहातात. नामांकित कर्ते माणूस शिपाई असेल तेथून आणावयास अवघड पडत नाहीं. या विचारें तमाम किल्ले यांचीं राजकारणें करविते जाले. किल्ले घेण्यास आपणच खासे जावें. धारकरी यांजबरोबर आपणच माळेस अगोधर चढावें. तसेंच भेदानीं व माहितगार मावळे लोक यांचे युक्तीनें घ्यावे. कोट-घेरियाचे गांवचा सेकार अगोठीस[83] किल्ल्यावरि जाणार, त्या दिवसांत धारकरी निवड करून

७०. 'पौंडखोरें' की० । ७१. 'नांवनशी लोक' की०. । ७२. यापुढें 'वागवावें. त्यांनीं अशी प्रार्थना करावी' असें की० देते. ७३. 'आणि जे' सा० व को०. वरील पाठ की० चा आहे. ७४-७४. हें शब्द की० देत नाहीं. ७५. 'शयाद्री' सा०. ७६. 'होईल' सा०. ७७-७७. हे शब्द की० देत नाहीं ७८. तो' म्ह० य व न. येथें 'ते' असा पाठ असता तर बरें झालें असतें पण 'तो' असा पाठ सर्व प्रतींचा आहे. ७९-७९. याबद्दल 'आपणांस उपयोग' इतकेंच की० देते. ८०-८०. हे शब्द की० देत नाहीं. ८१-८१ या वाक्याबद्दल 'पुढें व्हावें' इतकेंच की० देते. ८२. 'घ्यावें' की०. ८३. 'आगोटीस' की०.

किल्ल्याचे घेरांतील गांव तेथें[८४] आपले लोक मजूर करून डोईवर भारे द्यावे, त्यांत तरवारा[८५] घालून आपणही त्यांत जावें. किल्ल्यावर जाऊन किल्ला घ्यावा. असे अनेक प्रकारें सीमेपरती मेहनत करून महाराज किल्ले घेत चालले. ते बांधारीचे कांगोरी[८६], तुंग[८६], तिकोना, लोहगड, राजमाची, कुवारी[८७], भोरप, घनगड, केळजा आदिकरून किल्ले घेतले. मावळें सारीं सोडविलीं. जवळ जवळ पुढें[८८] देशीक[८९] पाळेगार होते ते कोण्हास ममतेंत घेऊन आपले केले. आम्हांस राज्य साधून म्लेंछांचें पारिपत्य करून, महाराष्ट्र धर्म वृद्धीतें[९०] पावऊन रक्षणें, तेव्हां जसे ज्या हुनरेंकरून आपले होतील [तसे] त्यांस आपले करावे. यांत त्यांजपासून विपरीत दिसों लागल्या, त्यांचें पारिपत्य करावें. ते समयीं मोरोपंत पिंगळे व[९१] कारभारी संक्राजीपंत वगैरे साहस कर्मांत जवळ होते, तेही बहूत धाडसेंकरून उपयोगीं पडूं लागले. अैसें राज्यसाधन [याचा] हव्यास दिवसेंदिवस अधीकच चालला.

५२. बांदले[९२] देशमूख तर्फ हिरडस मावळ हे येऊन न भेटत, तेव्हां त्यांजवर स्वारी करून धरून आणले, मारले. रोहिडा किल्ला घेतला. त्याजवरून दहशतही लोकांस पडली. किल्ले कोट घेतले त्यांजवर विश्वासू आणि मर्द अैसे हवालदार सरनोबत घाटगे, निंबाळकर, गुजर, पालकर, जगताप[९३], शिर्के, मोहिते, अैसे पाहून ठेविले. व[९४] सरदाऱ्या माहाडीक घाटगे, घोरपडे[९५], शिर्के, मोहिते मातबर पाहून, लोक स्वार ठेवून, दिल्ह्या[९४]. माणूस योग्य पाहून वाढविले. फौजेचा जमाव केला.

---

८४. ' तेथें ' या शब्दापुढें ' लोक ' असा शब्द सा० प्रत देते, पण तो फाजील पडला आहे. ८५. ' तलवार ' एकवचनी प्रयोग की०. ८६–८६. ' कांगोरी तुंग ' या शब्दांऐवजीं ' कागारी दुर्ग ' इतकेंच की० देते. ८७. ' तुवारी ' सा०. ८८. ' पुडे ' सा० ' पुढें ' को०. ८९. ' देशमुख ' की० ९०. ' वृत्तीतें ' सा०. ९१. ' व ' की० देत नाहीं. ९२. ' बंदल ' की०. ९३. येथें ' किनी ' व ' यवले ' हीं दोन नावें की० अधीक देते. ९४–९४. हें वाक्य की० देत नाहीं. ९५. ' घोरपडे ' नांव की० देत नाहीं.

५२. [इतक्यांत] विजापूरचे पादशाहींतून सातशें पठाण तिकडे बदलून चाकरी राहावयास आले. त्यांस चाकर ठेवावे न ठेवावे, व कसें करावें? मुसलमान लोक, विजापूरच्या पादशाहींतून आले, विजापूरकरांचा आपला द्वेष पडला, ठेवावे कसे ? यांचा भरंवसा मानावा कसा ? म्हणून विचार करितां गोमाजी नाईक पानसंबळ हवलदार, जिजाबाईसाहेबांचें लग्न जालें ते समयीं जाधवराव यांणीं त्यांचे सेवेसि दिल्हे [होते.] शहाणे, वडिलांचे चाकरीचे विश्वासू जाणून त्यांजवरि इतबार ठेवून, त्यांची अब्रू वाढवून सेवा घेऊं लागले [होते.] त्यांनीं उत्तर केलें कीं, "महाराज राज्य-आक्रमण करणार. आले लोक न[100] ठेवितील तरि पर-राज्यांतील चांगलें नामी माणूस कसें येईल ?" असें बोलले. ते सलाह फार चांगली वाटून चाकर ठेविले. त्यांची सरदारी राघो बल्लाळ अत्रे यांसि सांगितली.

५३अ. त्यानंतर सोंढवळकर ‡ व कोंढवळकर, हपसियाचे चाकर, मर्द जमातदार होते. त्यांचे राजकारण महाराजांकडे आलें. "आपली स्वारी कोंकणांत यावी, म्हणजे तळा घोसाळा घेऊन देतों." व* जंजिरियाचेंही राजकारण आलें. याजवरून खासा स्वारी कोंकणांत जाऊन दोन किल्ले तळा घोंसाळा व पेवंचा किल्ला घेतला. प्रांतांत अंमल बसविला. बिरवाडी सैदांची, मेट चांगलें पाहून, किल्ला केला. याप्रमाणें करून नंतर हरिहरेश्वराचें दर्शन करून, तिकडून येतां मार्गीं गोवैलेकर सावंत येऊन भेटले. त्यांस नांवाजून चाकर ठेविलें. त्यांजपाशीं तीनशें होनांची तरवार नामांकित होती ती महाराजांना कळलियावरि तीनशें होन व पोषाख देऊन घेतली.

---

९६. 'पांचशें सातशें' की०. ९७. 'हें म्हणतात तों' की०. ९८-९८. या शब्दांबद्दल 'त्यास विश्वासू जाणून' इतकेंच की० देतें. ९९. 'इतबार ठेवून' हे शब्द की० देत नाहीं. १००. 'न व' की०. ‡ 'सोडवेलकर व कोडवेलकर' की० * 'व वजीरयाचें ही' की०. ! १. 'व दे पे ह चा' सा० 'बैचाचा किला' सा० २. २. 'बिरवाडीस साची मेट' की०. ३. गोवलकर' की०.

तिचें नांव ' भवानी ' असें ठेविलें. प्राप्त जालियावरि बहूत यशस्वी जाली. तिची पूजा नित्यनेमें आदरेंकरून करिते जाले. हरिहरेश्वरास जाण्यांत जंजिरे याचें व राजापूरचें [अशीं] राजकारणें करून गेले, परंतु पक्कें न दिसलें, त्याजवरून माघारे आले.

५४. राजापुरीं बाळाजी आवजी प्रभू [होते.] पूर्वीं हबसी याचे दिवाण मजमदार आवजी प्रभू यांजवरि इतराजी त्याची होऊन, त्यांस मारिलें; याजमुळें राजापुरीं मामाचें घरीं, त्याणीं द्रव्य देऊन मुलें माणसें सोडविलीं, तेथें होते. राजकारणाचें पत्र आलें, तें अक्षर फार चांगलें व मजकूरही बहूत तारफेचा पाहून त्यांस येण्याविषयीं पत्र पाठविलें असतां, कर्ज फिटल्यावांचून जाणें ठीक नाहीं म्हणून आले नाहींत. स्वारी वरघाटी येतां दळवी पाळेगारी करीत होते ते मोडून त्यांचे हातीं प्रांत, जागे होते ते घेतले. राजगडास येऊन तेथें शिवापट्टण असें नांव ठेऊन किल्ल्याजवळ घरें, रस्ते, पेठ असें करविलें व शिवापूर येथें पेठ कराविली. आंबराई तेथें व पुण्यांत लावविली. रायगडचें राजकारण आलें. तेथें जाऊन, रायगड भेद करून घेतला. तो किल्ला हबसी याजकडे होता. शके १५६८. किल्ला बहूतच नामी, उंच, बिकट पाहून फार संतोषी जाले. त्याजपाशीं चांगला डोंगर होता तो पाहून किल्ला केला. नांव लिंगाणा ठेविलें आणि राजगडास आले. आणि कल्याणावरि स्वारी करावी, कल्याण प्रांत घ्यावा, म्हणून आबाजी सोनदेव पाठविले. त्यांनीं फौज सुद्धां जाऊन शहर लुटलें, मुलूख घेतला व किल्ले घेतले. ते त्यांसच सुभा सांगून त्यांजकडेच ठेविले. शहरांत मुलाणा हयाती सुभेदार होता [तो] दस्त केला. त्याची सून परम सुंदर होती, ती आबाजीपंतीं ठेऊन घेऊन त्यास वस्त्रें देऊन निरोप दिला. तो विजापूरीं जाऊन [त्यानें] बोभाट सांगितला.

---

४. ' आम्हांसी ' सा० ' आम्हांपाशीं ' को०. वरील पाठ सा० २ व की० यांचा आहे. ५. ' मुलाण ' सा० व को०.

५५. साम[६]राजपंतांस जंजिरे येथील राजकारण सांगितलें. तें बेताप्रमाणें न जालें. नाकर्ते असा शब्द ठेऊन मोरो त्रिमल पिंगळे यांस राजगडीं ठेविलें होतें त्यांस पेशवाई दिली. निळो सोनदेव कामावर पडले जाणून बाळकृष्णपंताची मजमू काढून दिल्ही. अंणाजी दत्तो यास सुरनिसी दिल्ही. गंगो मंगाजी यास वाकेनिसी सांगितली. माणकोजी दौं[७]हातोंडे यांस सरनोबती होती ते वारले. पागा शिलेदार अधीक वाढत चालले. त्याजवरून ने[८]र्ताजी पालकर यास सरनोबती दिल्ही. राघो बल्लाळ यास फौजेची सबनिसी दिल्ही. पायलोकांची सरनोबती येसाजी कंक यास सांगितली. याप्रमाणें पायलोक व पागासरदार [यांचा] गाहोकरून, घाट[९] चढून चंदन, वंदन, केळं[१०]जा, पांडवगड, नांदं[११]गिरी हे किल्ले घेऊन सातारियास आले. महाराजांचे पुण्यप्रभावेंकरून सातारा, परळी आदी किल्ले स्वल्पप्रयासें आं[१२]ले. ते घेऊन ईं[१३]कडील बंदोबस्त किल्लेदार यथास्थित करून, अंणाजी दत्तो सुरनीस व माल सावंत यांस पनाळाप्रांतीं पाठविलें. त्यांणीं पनाळा वगैरे घेतले. हें वर्तमान महाराजांस कळतांच पनाळप्रांतीं जातां वसंतगड घेतला. तेथून शिरोळ वगैरे ठाणीं घालीत पनाळ्यास गेले. पावनगड घेतला. विशाळगड, बावडा, रांगणा किल्ले घेतले[१४]. आणि कोंकणांत उतरून राजापूर शहर लुटलें. तेथेंही बहूत द्रव्य सांपडलें. महाराजांचे प्रभावें, जेथें जावें तेथें कार्यें फत्ते व्हावीं असें होऊं लागलें. त्या प्रांतींचे किल्ले, कोट, ठाणीं, जंजिरे यांत ठाणीं घाळून, सुभा रावजी सोमनाथ यांस सांगून ठेविले. बाळाजी आवजी लिहिणार येथें

---

६. ' सामराज पंतांस ' हें नांव की० देत नाहीं, त्याबद्दल ' त्यास ' असें देते. ७. ' दहातोंडें ' की० ' दाताडे ' सा० व को०. ८. ' नतोजी ' सा० व को० ९. ' गांठ ' की० । १०. ' केळणा ' की०. ११. ' नादगिरि ' की०. १२. ' साह्य होऊन ' की०. १३. ' इकडील बंदोबस्त ' हे शब्द की० गाळते. १४. ' घेतले ' यापुढें ' रांगण्याचें नांव खेळणा ठेवलें ' हें वाक्य सा० को० व सा० २ ह्या प्रती देतात.

आहेत, त्यांस आणवा म्हणून सांगून आणिले. अक्षर लिहिणार व[१५] बोल[१६]-णार शाहाणे असे पाहून, कर्ज होतें त्यास वारावयास पैका देऊन, चिट-निसीचीं वस्त्रें साडेतीन [१७]सनगें व कलमदान रुपेचें देऊन चिटनिसी सांगितली. शके १५७०. त्यांचे बंधू दोघे होते, त्यांत चिमणाजी आवजी जमाखर्ची लिहिणार पाहून [१८]मजमूची फडनिसी दफ्तरदारी दिल्ही. [१९]धाकटे शामजी आवजी यांस रायगडची कारखानिसी सांगितली आणि पाठविले.

५६. स्वारी माघारी येतां शृंगारपूर येथें सुरवे पाळेगारी राज्य करून होते. दाहा पांच हजार लोक पाहिजे तसे बाळगून असतां तें संस्थान आपलेंसें व्हावें, त्यांणीं आपले लक्षांत वागावें, हें महाराजांचें मानस. [२०]सुरवे यांजपाशीं कारभारी शिरके, पिलाजी व तानाजी शिरके होते. पिलाजी शिरके वकिलीस महाराजांकडे आले[२१]. [२२]सुरवे यांचें राजकारण बनून येईनों[२२]; तेव्हां वकील तेथेंच दस्त[२३] करून ठेविले आणि फौज पाठवून संस्थान घेतलें. सुरवे बुडविले. [२४]वरकड शिरके हबसाणांत परागंदा होऊन गेले, त्यांचे राजकारण महाराजाकडे आलें. ते[२५] व हे[२६] अनुकूळ जाले. सर्वांस आणून सरदारी व[२७] सेवा सांगून आपणांपाशीं ठेविले. ते बहूत निष्ठेनें चालूं लागले याजवरून वाढविले. जेथें जावें तेथें चांगलें मनुष्य शिपाई व कर्ते, गुणी कारकून लिहिणार पाहून ठेवावे. महाराज गुण-ग्राहक, पद्म[२८]हस्ती. याप्रमाणें माणसांनीं उमेदीनें कार्यें अधीकच करावीं,

---

१५. 'अक्षर लिहिणार व' येथें **सा०** प्रतीचा २२ वा बंद संपला व २३ वा बंद गहाळ झाला. पुढील मजकूर **को०** प्रतींतून घेतला आहे. १६. 'बोल-णार शहाणे' इतकेंच **की०** देते. १७. 'सनगें' **की०** देत नाहीं. १८. 'मजमूची' **की०** देत नाहीं. १९. 'धाकटे' **की०** देत नाहीं. २०. त्यांजपाशीं सुरवे कारभारी' असा पाठ **की०** देते. २१. 'आले' याबद्दल 'होते' **की०** देते. २२–२२. या वाक्याऐवजीं 'न जमे' इतकेंच **की०** लिहिते. २३. 'पस्त करून' **की०** ! २४. 'वरकड' शब्द **की०** गाळते. २५. ते म्ह० परागंदाझालेले. २६. हे म्ह० पिलाजी शिर्के. २७. 'व' येथ पासून **सा०** प्रतीचा २४ वा बंद सुरू. २८. पद्महस्ती=यशस्वी.

असें होऊं लागलें. याप्रमाणें दाभोळापासून राजापूर [पावेतों] देश, किल्ले, बांधारीसुद्धां महाराजानीं घेतले. सर्व हतवीर्य होऊन, ' महाराज परम भले, धर्मबुद्धी, यांचे राज्य वृद्धीस पावावे, ' हे सर्वांस इच्छा निर्माण होऊन महाराजांचे आश्रय करिते जाले. राजें।पूरची स्वारी [होऊन] देश, दुर्ग फत्ते करून राजगडास आले. प्रभाकर उपाध्ये यांचे पुत्र बाळंभट व [२९] गोविंदभट जवळ ठेऊन उपाधीक परंपरागत त्यांचे स्वाधीन केलें.

५७. महाराजांनीं कल्याणापासून राजापूरपर्यंत कोंकण घेतलें. किल्ले, कोट घेऊन बंदोबस्त केला. [३०]राजगडनें रायगडास आले. तेथून सर्व जमियत करून, सरनो[३१]बत व सरदार फौजेची निवड करून, चेउलावर स्वारी केली. शहर लुटलें. सोनें, रुपें, मोतीं, माणीक, हिरे इत्यादी द्रव्य बहूत सांपडलें. तीन दिवस मुकाम केला. कोट घेतला. रामेश्वर तेथें [देवस्थान], त्याचें दर्शन करून [३२]खंजोजी ठाणेदार कैद केला.

५८. हें [सर्व] वर्तमान वरचेवर विजापुरीं जात गेलें. मुलाणा हयाती कल्याणाहून गेला. त्यानीं पादशाहास शिवाजी राजे यांनीं बहूत फंद केला, किल्ले कोट फार घेतले, खजिने मारले, शहरें मारलीं वगैरे बोभाट सांगितला. ' यांचें पारिपत्य लौकर करावें. दिवसेंदिवस बळावत चालले, हें चांगलें नाहीं. ' [असेंही सांगितलें.] त्याजवरून सारे अमीर जमा करून विचार केला आणि बाजी सामराज म्हणून सरदार दाहा हजार फौजेनिशीं, [शिवाजीस] धरून आणावें [असें] सांगून रवाना केले. ते माहाडापर्यंत गेले. तों महाराज स्वारी करून, चेऊल लुटून, ठाणीं घालून राजगडास पावले. हें कळलियावरि बाजी खरा[३३]ब होऊन, असाध्य जाणून, माघारे फौजसुद्धां विजापुरीं गेले.

२९–२९ हें वाक्य की० देत नाहीं. ३०. राजगडाहून पायगडीं, १ की० देते. ३१. ' सरनौबत ' की० गाळते. ३२. ' खोजोजी ' की०. ३३. ' खराबा ' की० व सा० २.

५९. तेव्हां पादशाहांनीं राजे कर्नाटक-प्रांतीं होते, त्यास लेहून पाठविलें कीं, " तुमचा बेटा यांणीं आफरी होऊन बेकैदी करतात. किल्ले कोट, ठाणीं घेतलीं. शहरें लुटलीं. तुम्हीं पादशाहींतील उमराव विश्वासू असतां, हें करितां ठीक नाहीं. तरि त्यांस हुजूर आणवावें. " त्याजवरून उत्तर पाठविलें कीं, " लेंक आपले स्वाधीन नाहीं. हँजरतीनें त्याचें पारिपत्य पाहिजे तसें करावें. " असें सांगून व लिहून पाठवीत गेले असतां, पादशाहास राजे याचा इतबार न पडे. राजे यांनीं शिवाजी राजे यांस पत्र लिहिलें जे, " आम्हांवर तुमचे बेकैदी वर्तणुकेवरून इतराजी पादशाहाची जाली. तुम्ही करितां वें केलें हें चांगलें न केलें. याउपरि पादशाहास जाऊन भेटावें. पादशाही किल्ले, कोट व मुलूख त्यांचे आज्ञेप्रमाणें सोडून देणें. " असें बहूत प्रकारें लिहिलें.

६०. ते समयीं महाराजांनीं विचार केला जे, " वडील देवाप्रमाणें, त्यांची आज्ञा ते शिरसा प्रमाण. परंतु आम्हांस धर्म-उच्छेद जाला, म्लेंछमय सर्व जालें, हिंदू धर्म बुडाला, तो जिवाभ्य श्रम करून स्थापावा हें प्राप्त. हेंच मनांत. तेव्हां वडिलीं लिहिलें तसें चालणें कसें घडतें ? त्याहून हें श्रेयस्कर होय. तथापी [हा] मार्ग अवलंबिला, [त्यावरून] वडील लिहितात, तेव्हां, पादशाहाची बेमर्जी आम्हांमुळें वडिलांवरि, यास्तव वडिलांस श्रम वाटत असतील, याचा विचार कसा करावा ? " म्हणोन विचारग्रस्त होते. जवळ स्त्री सईबाई-साहेब होतीं, त्यांस " प्राप्त जाला विचार असा, वडिलांची पत्रें आलीं, कसें करावें ? " [असें] ते समयीं विचारिलें. त्यांनीं उत्तर केलें जे, " आम्ही स्त्रिया ' स्त्रीबुद्धिः प्रलयंगता' असें शास्त्र आहे. साहेबांजवळ मोठे मोठे सरदार व सरकारकून आहेत, त्यांस येविषयींची सलाह विचारून करणें तें करावें. तथापी विचारिलें त्याअर्थीं आमचे विचारें दिसतें कीं, " साहेबीं राज्य साधावें, देव-ब्राह्मणांची स्थापना करावी, धर्म रक्षावा, हे इच्छा धरिली, ते देवावर भार घालून [चालवावी.] चांगले गोष्टीस

---

३४. 'हजरतीनें' की० गाळते. ३५ 'व केलें' हे शब्द की० गाळते.

देव यश देणार, देईल. वाईट होणार नाहीं. राज्य साधणें यास मोह काय उपयोगी ? म[३६]हाराज दूरदेशीं[३७], संस्थानही मजबूद, तिकडेच बळावून असावें. इकडील स्वस्थता जालियावरि आणावे[३८]. असें लिहून पाठवावें[३७]. त्यांसही या गोष्टीचा संतोषच आहे. " असें याप्रमाणें बोललियावरि महाराजाचे मनोगत, अंतःकरणांत विचार तेच बोललीं, यावरून फारच संतोष पावले. आणि सर्वत्र कारकून व सरदार यांस जमा करून विचारितां याच अन्वयें त्यांतही सर्वांच्या सलाह पडल्या. तेव्हां हाच विचार ठरला. " आम्हीं गेल्यावर पादशाहा गौरव करणार, करितील म्हणावें, तरि आम्हीं किल्ले कोट घेतले ते सोडीत नाहीं. अधीकच घेणार. याचें त्यांस सुखावह कसें वाटेल ? " असें ठरावून उत्तरें निविष्ट दाखवावयाजोगीं पाठविलीं; व आंतून महाराजांस, " आपण तो प्रांत बळावून फौज जमियत करून व आणखी साध्य करून, हिंदू राजे यांचीं सख्य-साध्यता[३९] राजकारणें करून असावें. तों आम्ही लवकरच इकडील बंदोबस्त करितों. नंतर इकडे येण्याचें करावें. तोंपर्यंत सावधतेनें असावें " असें लिहिलें.

६१. तेव्हां शाहाजी महाराजांनीं दाखवावयाजोगीं पत्रें आलीं तींच पाठवून, आपले स्वाधीन लेंक नाहीं अशी खातरजमा करविली. तीं पत्रें पाहिलीं. परंतु राजे याचा विश्वा[४०]स पडून संशय पादशाहाचा न जाई. तेव्हां बाजी घोरपडे त्या प्रांतीं होते, त्यांस सांगो[४१]न हरतऱ्हेनें शाहाजी राजे कैद करून आणावे[४१], असें कराविलें. राजे ते समयीं त्रिवा[४२]दी नजीक चंदा[४३]वर येथें असतां घोरपडे याणीं भोजनास म्हणून बोलावून निखालसपण दाखविलिया-वरून जेवणास गेले. तेथें दगा करून धरिले आणि पादशाहापाशीं घेऊन आले.

---

३६. महाराज=शाहाजी ३७–३७. ' दूरदेशीं, ' याच्या पुढें ३ वाक्यें ' पाठवावें, ' पर्यंत की० देत नाहीं. ३८. ' यावें ' असें असतें तर पुढील वाक्यांशीं चांगलें जुळलें असतें. ३९. ' सख्ये साह्यता ' सा०. ४०. ' विश्वास पडून ' असा पाठ सर्व प्रतींचा आहे. ' न पडून ' असें असतें तर अधीक स्पष्ट झालें असतें. ४१–४१. ' सांगितलें कीं, राजे यांस हरतऱ्हेनें कैद करून शाहाजीस आणावें ' की०. ४२. ' त्रिवापी ' की०. ४३. ' चंजाउरीं ' की०.

६२. त्या संधीस दिल्लीहून औरंगजेब यांस त्यांची बहीण तेथें होती त्यांनीं, औरंगाबादेस सुभा करून होते, त्यांस लिहिलें जे, " बादशाहाची बदनदर[44] जाली, बेहोष जाले आहेत, तरि तुम्हीं सत्वर येऊन पादशाहीचा बंदोबस्त करावा. " अशी तेथील बातमी येतांच महकूबसिंग यास सुभेदारीवर ठेवून आपण फौजेसुद्धां दिल्लीस जाण्याचा मनसबा केला. शिवाजी राजे बहूत प्रतापी, पुंडपणें[45] बळावले, योग्यता आली, सामान, लोक चांगले जथविले, आपले किल्लेकोटही घेतात, गेलियावरि अधीकच घेतील. त्याअर्थीं आपण असतां हिसाब धरीत नाहींत, मागें सुभे ठेवणें त्यांशींही[46] सुरळीत चालणार नाहींत, हें एक. दुसरें, मर्द शिपाई, आपणांस मसलत पडली त्याअर्थीं आपले सेवक करून बरोबर घ्यावे, सुभाही सांगावा. म्हणून राजकारण पाठविलें. " तुम्ही बराबर यावें " असें सांगून पाठविलें असतां महाराजांनीं अनादर करून वकिलास सांगितलें " आम्हांस तूर्त विजापूरची मसलत पडली [आहे.] शाहाजी महाराज [यांवर] इतराजी होऊन पेंचांत आहेत, हें[47] एक जालेवांचून येणें घडत नाहीं " [असें] सांगून निरोप वकिलांस दिला. गेले नाहींत.

६३. औरंगजेब दरमजल निघोन दिल्लीस गेले. अलमगीर पादशाह बाप कैद करून डोळ्यांत सळया फिरविल्या. आणि आपण तख्तावरि बसोन पादशाहात करूं लागले. या गलबलींत चार अमीर औरंगजेब यांचे भाऊ होते, त्यांनीं लढाई केली. त्यांत उदेराम[48] माहूरकर देशमूख होते ते युद्धीं पडले. त्याची स्त्री इणें हिंमत धरून, आपली सरदारी[49] कायम करून युद्ध केलें. फत्ते पावलियावरि वर्तमान कळलें. त्याजवरून तिजवर संतोषी होऊन ' रायबागीण ' होय, म्हणून किताब ' रायबागीण ' असा औरंग-

४४. ' बदनजर ' कीं० देत नाहीं. ४५. ' पुंडपणें ' कीं० देत नाहीं. ४६. ' त्यांसही, ' सा०. ४७. ' हें एक जाले वांचून ' कीं० देत नाहीं. ४८. ' उमराव माहूरकर ' कीं०. ४९. ' सरदारी ' पुढें ' कायम करून ' हे शब्द कीं० गाळते.

जेबांनीं दिल्हा. माहूरचे देशमुखीचें फरमान तिचे नांवें करून देऊन, कांहीं दिवशीं औरंगाबादचे सुभ्याचे निसबतीस चाकरी करावी म्हणोन पाठविली. मुरादबक्ष व सुजातशाह [व] दाराशुक्र असे तिघे भाऊ होते ते औरंगजेबांनीं मारून आपणच पादशाही बळकाविली. याजें-प्रमाणें जाऊन दिल्लीचें आधिपत्य बाहिणीनीं लिहिल्यावरून प्राप्त होऊन करिते जाले.

६४. इकडे शाहाजी महाराज विजापुरीं आणिलियावरि पादशाहांनीं फार सांगून पाहिलें व मुरारपंत यांजपासून सांगविलें असतां "पुत्र स्वाधीन नाहीं" हींच बोलणीं पडत गेलियावरि भिंतीस कोनाडा करून, त्यांत एक चिरा बसवावयाची जागा राखून, चिनले. असे केलें आणि याउपरि ल्याहावे जे, "आमची हे अवस्था जाली, तुम्ही बादशाही मुलूख, किल्ले न याल तरि आम्हांस चिरा बसवून शेवट करितात" [असें राजांस बाद-शाहानें म्हटलें.] त्याजवरून पत्रें लिहिलीं. नित्य राजे यांस एकदोन वेळे त्यांतून काढावें व फिरून ठेवावें असें करूं लागले. उत्तर आलियावरि चिरा बसवावा [असा] निश्चय केला. ते समयीं महाराजांस बहूतच पश्चात्ताप जाला. तेव्हां "आपण जाऊँन परिणाम नाहीं; धर्मस्थापनेसाठीं हें कर्म केलें. श्रीनीं आपले मळें वडिलांस हा समय प्राप्त केला. तेव्हा जाऊन अथवा मसलत करून कांहीं होत नाहीं. अधीकेंच वांकडे पडणार. त्याअर्थीं महाराजांस तसाच प्रसंग प्राप्त जाल्यास आपणही देहत्याग करावा. यापरती तोंड दिसत नाहीं. चालून जाऊन युद्ध केलें तरि अधीक पीडा करितील." असे बहूत चिंताग्रस्त असतां रात्रीं श्रीचा दृष्टांत जाला

५०. 'नूरावक्ष' सा० व को०. ५१. 'का' अक्षर सा० व० को० देत नाहींत चुकून राहिलें असावें. 'बळाविली' सा० व को०. ५२-५२. 'याजप्रमाणें' येथपासून तों 'करते जाले' येथपर्यंतचें वाक्य को० देत नाहीं. ५३. 'न जाऊन परिणाम नाहीं' को०. ५४. 'जाला' सा० 'जाहाला' को०. ५५-५५. हें वाक्य को० देत नाहीं.

कीं, " राजे यांस भय कांहीं लागू देत नाहीं. हें संकट परिहार करितों[५६]. चिंता[५६] करूं नको[५७]." याजवरून संतोषी होऊन आंतून बातमी याप्रमाणें पोहोंचविली, आणि पत्रें आलीं त्यांचीं उत्तरें पाठविलीं कीं, " आपले दैवें करून होणार तसें होईल; आमचे दैवीं असेल तसें आम्ही करणार." तीं पत्रें दाखविलीं आणि पुसतां सांगितलें " पुत्र स्वाधीन नाहीं, पाहिजे तसें करावें." तेव्हां पादशाहानीं निश्चय केला जे, " प्राणापर्यंत आली असतां [यांचे हातें] गोष्ट घडत नाहीं. स्वाधीन असते, तरि हरतऱ्हें करून आणविते. याउपरि यांचा अपराध नाहीं." अशी खातरजमा जाली. याजवरून रणदुलाखान व मुरारपंत व सरजाखान यांणीं अर्ज केला जे, " यांचे स्वाधीन बेटा नाहीं, [हें] प्रमाण. शाहाजी राजासारिखे अमीर, मर्द असे प्रकारें मारूं नये. मोठ्या कामावर घालून मारावे." अशी फारच रदबदली करून वांचविलें. आणि रणदुलाखान जामीन होऊन स्वाधीन करून घेतले. जागीर करार राखून उपकार केला. त्यास वाई, कराड, रहिमतपूर[५८] जागीर होती.

६५. नंतर कांहीं दिवशीं सुलतान सिकंदर पादशाह शरिरीं पीडा होऊन वारले. त्यानंतर त्यांचे लेंक अली इदलशाहा पादशाहा जाले. व बेगम बूसाहेबीण[५९], त्यांची मातुश्री, इणें पादशाहा लाहान त्यास घेऊन आक्रम केला. स्त्रीबुद्धी ! मुरारपंतावर कांहीं अंतर आणून दस्त करावे, मारावे, हें चार त्यांचे द्वेषी होते त्यांनीं सांगितल्यावरून, विचार न करितां, बोलावून आणून, कैद करून मारावे [असें ठरविलें.] हें त्यांस कळतांच जवळ हौद होता त्यांत स्नान करून शिखात्याग[६०] करून संन्यासग्रहण केलें असतां तसेंच मारिलें. याप्रमाणें[६१] स्त्रीनाइकी बाळनाइकी जाली ! [हें] पाहून शाहाजीराजे निघोन कर्नाटकांत गेले.

---

५६. ' करितें ' की०. ५८–५७. ' चिंता करूं नको ' हें वाक्य की० देत नाहीं. ५८. ' हिम्मत पूर ' की० ! ५९. ' बू ' बद्दल ' बडी ' की० म्हणते. ६०. ' शिखात्याग ' ऐवजीं ' शिक्का त्याग ' असें की० ! ६१. ' याप्रमाणें राज्य स्त्रीबल पाहून ' असा की० चा पाठ आहे.

६६. इकडे शिवाजी महाराज यांनीं किल्ले कोंढोणा[62] येथील भेद तानाजी मालुसरे यानीं आणल्यावरून त्यास किल्ला घ्यावयास पाठविलें. किल्लेदार उदयभान रजपूत [होता.] मालुसरे यांनीं भेद करून, माळ[63] लावून वरते चढतात, हे बातमी उदयभान यास समजतांच हुशार होऊन चालून आला. युद्ध जालें. इकडील तिकडील लोक कामास आले. महाराजांचे दैवें करून उदयभान रणीं पडला. फत्ते जाली. किल्ला घेतला. हें वर्तमान कळलियावरि महाराज किल्ला पाहावयास गेले. किल्ला फारच चांगला पाहून किल्याचें नांव 'सिंहगड' असें ठेविलें. तानाजी मालुसरे याचे भाऊ सूर्याजी मालुसरे यास तेथील सुभा देऊन ठेविलें.

६७. नंतर नगरशहरावरि चालून गेले. पुरा मारिला. [64]तेथें सोनें, रुपें, कापड बहूत मत्ता सांपडली.[64] हत्ती व पांच सातशें घोडे पाडाव करून आणिले. द्रव्यें[65] पदरीं जालें. लोकांस बक्षिसें बहुमान देऊं लागले. याजवरून माणूस बहूत कामकाज करूं लागले.[65]

६८. नीळकंठ हैबतराव सरनाईक[66], मर्द, शहाणे, परमक्रूर होते. यांजकडे किल्ला पुरंदर दौलतमंगळ[67] पादशाही, मुरारपंतीं, बांधिला होता. [सरनाईकयांस] इनामगांव व गात्रगन्ना हक्करुसूम चालत होते. निजामशाही[68] लोक पादशाहाशीं बदलून चालूं लागले.[68] त्याजवरून औरंगाबादेचे सुभ्याची फौज चालून किलियावरि आली. खावंदाशीं निमक हरामी न करावी असें लोकांनीं[69] सांगितलें. तें[70] न ऐकिलें. म्हणून स्त्रीनीं सांगितलें असतां तिजला तोफेचे तोंडी बांधून उडविली. पादशाही फौजेंत हें

---

६२. 'कोसाणा' की० ! ६३. 'माळ लावून' हे शब्द की० गाळते. ६४–६४. या वाक्याबद्दल 'तेथें माल पुष्कळ सांपडला' इतकेंच की० लिहिते. ६५–६५. या वाक्याबद्दल 'लोकांस बक्षीस दिलें. लोक संतोषी झाले' इतकेंच की० लिहिते. ६६. 'सरनाईक' हा शब्द की० देत नाहीं. ६७. 'दौलत मोगल' की० ! ६८–६८. या ऐवजीं 'निजाम शाही केला. पादशाही शिबंदी ठेवून चालूं लागले.' असें की० देते. ६९. 'लोकांनीं' हा शब्द की० मात्र देते. ७०. 'तें न ऐके' असें सा० व को० प्रती लिहितात.

वर्तमान समजलें तेव्हां फौज उठोन गेली. असे तँपीळ, क्रूर, पुंडावे करून किल्ला बळकावून होते. ते वारले. पुत्र निळो नीळकंठ व पिलाजी नीळकंठ व संक्राजी नीळकंठ असे तिघे भाऊ चांबँळीकर सर नाईक ब्राह्मण तिघेही भांडूं लागले. निळोपंत याचा व दादाजी कोंडदेव याचा पूर्वीं घरोबा चालत होता, त्याजवरून महाराजाशींही स्नेहानींच होते. महाराज राजगडाँनें निघोन सुपे-देशीं जावें म्हणून पुरंदरावरून चालले. नारायणाचे देवालयाजवळ मकाम केला. ते समयीं किल्ल्यावरील लोक यांणीं विचार केला जे, 'घर-कलह सरनाईक करितात, तेव्हां किल्ला हरकोण्ही घेईल, गमावितील. याकरितां शिवाजी महाराज थोर व भोंवता मुलूख, किल्ले यांचे जाले. यांचे पदरीं पडावें. असा बेत करून त्रिवर्गांस बोलले जे, " राजे साहेबांचा व तुमचे वडिलांचा घरोबा; अनायासें स्वारी जवळ आली, तुम्हीं जाऊन भेट घ्यावी, त्यांचा आदर करावा, त्रिवर्ग भांडतां हें त्यांसि बोलावें, ते सांगतील तसें चालावें, " म्हणून सांगितलें. यावरि त्यांचेही विचारास येऊन, भेटले. महाराजांस राहाविलें. त्या दिवसांत दिपवाळीचा सण आला. तेव्हां स्नानास किलियावरि बोलाविलें. ते समयीं " चार मातबर सरदार यांस टाकून यावें हें ठीक नाहीं, " [महाराज] बोलले. तेव्हां 'मानकरी असतील तितके घेऊन यावें,' सांगितलें. यावरून किलियावरि गेले. तीन दिवस वरतेच राहिले. ते सणाचे दिवसांत त्रिवर्गाचें प्रकरण मनास आणूं लागले. वडील भाऊ दोघाँस [दाद] ला देत नाँहीं. त्यारून त्या दोघांचे विचारें महाराज थोर, यांचे पदरीं पडावें, असें राजकारण महाराजाशीं लागलें. लोकांचें [राजकारण] होतेंच. महाराँजांस तेंच कर्तव्य अगत्य जाणून त्यांस हातीं घेतलें व तिघे फर्जंद व लोक सर्व अनकूल जाँले. तिसरे दिवशीं निरोप घेऊन यावें, तों निळो-

---

७१. 'तपीळ' की० देत नाहीं. ७२. 'चावलीकर नाईक' असें की० लिहिते. ७३. 'राजगडचे' की०. ७४–७४. या ऐवजीं 'दोघांस कांहीं न देत ?' की०. ७५–७५. हीं वाक्यें की० देत नाहीं.

पंत निजावयास गेले हे बातमी उभयतांनीं कळविलियावरि किल्ल्यावरील लोक संधानावरि होते. ते व आपले लोक पाठवून निळोपंतास दस्त केलें. आणि त्रिवर्गांसही किल्ल्याखालीं बराबर आणिलें. किल्ला घेतला. किल्ल्याचा बंदोबस्त केला. 'इनामगांव चांबळी व हक्क त्रिवर्गांनीं यथाविभाग खावे आणि सुखरूप राहावें, [असें] सांगून बराबर घेतले. सेवा सांगितली. हिरोजी फर्जंद व हरबाजी व तुळोजी असे तिघे शिपाई जाणोन वाढविले. या प्रमाणें पुरंधर किल्ला फत्ते करून, पुण्यास जाऊन, श्री जेजोरी [येथें] देवदर्शन करून राजगडास माघारे आले. जेजोरींत राजवाडा बांधविला.

६९. कल्याण प्रांत पाहावयास स्वारीस गेले. तेथें गेलियावरि मालमावेशी[७६] सांपडली ते पाहून, मोजदाद करून राजगडास पाठविली. बहूत द्रव्य सांपडलें. महाराजास संतोष जाला. हें पाहून आबाजीपंतीं अर्ज केला जे, "एक स्त्री बहूत सुंदर, लावण्यवान महाराजांचे सेवेशीं योग्य जाणोन ठेविली आहे." असें बोललियावरि मातबर दरबार करून, आबाजीपंतास 'तुम्ही स्त्री चांगली आहे बोललां ती पाहाण्यास घेऊन येणें,' म्हणून सांगितल्यावरून तिला वस्त्रें भूषणें देऊन आणिली. महाराजानीं तिला पाहून परम संतोषी जाले आणि बोलले जे, "इचें लावण्य असेंच आमचे मातुश्रीचें असतें, तर आमचेंही स्वरूप असेंच जालें असतें!" याप्रमाणें दरबारांत बोललियावरि सर्वांस आश्चर्य वाटतें जालें. आबाजीपंतास सांगितलें, "राजांनीं, ज्यांस यश पाहिजे त्यांनीं, उच्छिष्ट स्त्री-अंगिकार करूं नये; परस्त्री-अभिलाष करून रावणादिक क्षयास गेले. त्यांत राजास प्रजा सर्व अपत्याचे जागां [होत.] स्त्रिया करणें तरि शतावधी शक्ती पाहून कराव्या असा राजधर्म आहे." तेव्हां महाराज थोर होत, असें सर्व मानिते जाले. आणि त्यासमयीं त्या स्त्रीस वस्त्रें अलंकार देऊन तिचा सासरा विजापुरास गेला [होता] त्याजकडे पाठविली. जागा चांगली पाहून तेथें इमारत करावी म्हणोन त्याचें काम आबाजी पंतासच सांगितलें. आणि रायगडास आले.

---

७६. 'माल सांपडली' की०; 'माल मवेसी' सा०. वरील पाठ सा २ चा.

७०. मोरो त्रिमळ पिंगळे पेशवे नासीक प्रांतीं फौज, सरदार देऊन रवाना केले. त्यांणीं जाऊन सत्तावीस किल्ले बांधारीचे घेतले. त्यांजकडेच तेथील बंदोबस्त सांगितला.

७१. महाराजांनीं आपलीं लग्नें करावीं असें चित्तांत आणून, तीनँ लग्नें अष्टकाशें करून दोन तीनँ वर्षांत केलीं. शरीरसंबंध जाधवराव, मोहिते व गायकाड [यांशीं करून] केलीं.

७२. चंद्रराव मोरे जावलींत, दाहा हजार लोक पदरीं, तसेच किल्ले व खोरें बळावून होते. महाराजांनीं त्यांशीं सलूक लावून ‘ तुम्ही आमचे म्हणावें, आज्ञेंत वागावें, चालावें. ’ असें राजकारण करविलें असतां, मुँदाईनें महाराजांस खातरेंत न आणितां चालूं लागले. याजवरून महाराजांनीं विचार केला जे, “ मावळे लोक यांचा सरदार जवळ, पुंड, राजकारणें करून हातीं न लागे; तेव्हां कावेबाजीचे हुनरे हातीं घ्यावा. ” म्हणून विचार करून त्याजकडे बोलण्यास राघो बल्लाळ *सबनीस यांस पाठविलें. शें दोनशें लोक बरोबर निवडक दिल्हे. त्यांणीं जावळीस जाऊन शरीरसंबंधाचें बोलणें लाविलें. आणि तेथेंच राहिले. तेथील विचार पाहातां चंद्रराव कैफी पाहिला. लोकांचीही फूट. राजकारण सिद्ध करून महाराजांस सांगून पाठविले जे, “ साहेबांचे पुण्यप्रभावें चंद्रराव याचें काम करितों. साहेबीं स्वारी हरएक निमित्यें या रोखें [करावी.] येणें सिद्ध करावें. येथील संकेताप्रमाणें कार्य करून सूचना करितों, तसें घाटाखालीं उतरून यावें. ” त्याजवरून महाराजांनीं सबनिसाचे लिहिले अन्वयें राजगडाहून पुरंदरीं आले. तेथून श्रीमहाबळेश्वराचे दर्शनास गेले असतां, त्या अवसरांत रघुनाथपंतांनीं चंद्रराव [व] त्याचे भाऊ सूर्याजीराव या दोघांस खलबतास म्हणून नेलें. तेथेंच मारिलें. आणि [पंत]

७७. ‘ तीन लग्नें तीस वर्षांत केलीं ’ की० म्हणते. ७८. ‘ दुंदाईने, सा० २. वरील पाठ सा० को० व की० यांचा आहे. *अत्रे कोडीतकर. ७९. ‘ महाराजांनीं लिहून पाठविलें ’ की० देते !

दरवाज्यास आले. तों लोक कांहीं सावध जाले. थोडे होते. त्यांस मारामार करून, संभाळून आपले लोकांत आले. तेथून निघतां संभाजी कावजी यानीं मोरे याचे कारभारी हणमंतराव म्हणून नामी सरदार होते, त्यांस मारिलें. महाराज महाबळेश्वरीं होते, तेथें देवाचें दर्शन होऊन, सूचना येतांच निसणीचे घाटें जावलीस गेले. जावली दोन प्रहरपर्यंत भांडली. नंतर ठाणें घेतलें. चंद्रराव[८०] याचे लेंक बाजीराव व कृष्णराव धरिले[८१] व कबिले-ही धरिले[८१]. ते पुरंदरी नेऊन कैदेंत ठेविले. आणि उभयतां पुत्र मोरे पुण्यास नेऊन दक्षिणेकडे निर्[८२]मजगा आहे तेथें मारिले. कबिले कैदेंत होते ते कांहीं दिवशीं सोडिले[८३]. जावली फत्ते केली. शके १५७७. मत्ता बहूत हातीं लागली. वासोटा किल्ला घेतला. त्याचें नांव व्याघ्रगड ठेविलें. शिवं[८४]-तरें खोरें येथें दादाजीपंत म्हणून मोरे यांजकडील राहात होते, ते दस्त केले. तेंही खोरें घेतलें. याप्रमाणें मोरे यांचीं ठाणीं प्रांत होता तो घेतला.

७३. नंतर प्रतापगडीं मेटें[८५] मेढा [घालून] बांधिलें होतें ते जागा फार चांगली पाहून किल्ला वसविला. इमारत करविली. त्याचें नांव प्रतापगड असें ठेविलें. कांहीं दिवस तेथें राहून, तेथील बंदोबस्त करून राजगडीं स्वारी आली.

७४. आणि बेदरावर स्वारी करावी असा विचार करून, जमाव करून स्वारीस गेले; ते बेदर शहर मारून मालमत्ता घेऊन ठाणीं घेतलीं, व माघारे येते जाले. [८६]मधीं प्रांतांत महाल, ठाणीं लुटीत येऊन पोंचलें[८६].

७५. जुनर व चाकण येथें औरंगजेबाकडील सुभ्यांनीं ठाणीं घातलीं होतीं, तिकडे जाऊन जुनर मारून, अंमल बसविला. चाकणचा किल्ला घेतला.

---

८० 'चंदेरराव' असा को० प्रतीचा पाठ सर्वत्र आहे. ८१–८१. हें वाक्य की० देत नाहीं. ८२. 'निमगजा' को० 'निमजागा' की०. ८३. 'कबिलें सोडिलीं' की०. ८४. 'सावतरे खोरें' की० ! ८५. 'मठ बांधिले' की० ! ८६–८६. हें वाक्य की० देत नाहीं.

७६. वडिल स्त्री सईबाई-साहेब गुरूदर होतीं तीं प्रसूत जालीं. पुत्र जाला. शके १५७९, हेमलंबीनाम संवत्सरे, जेष्ठ शुा द्वादशीस. त्याचा समारंभ साकरा वगैरे वांटून, दान धर्म करून, नांव संभाजीराजे असें ठेविलें.

७७. पृथ्वीचे ठायीं धर्माची ग्लानी जाली, व देव-ब्राह्मण-यज्ञयागउच्छेद जाला. पृथ्वीस पीडा जाली असतां, पूर्व-युगांतरीं देवांनीं मनुष्यवेषें अवतार धारण करून व महान ऋषी ब्राह्मण भूदेव निर्माण होऊन धर्मस्थापना घडावी; तसेंच कलियुगाचे ठायीं धर्म-उच्छेद जाला असतां ईश्वरी अंशें करून राजे निर्माण व्हावे व ऋषी यांनींही अवतार धारण करून कर्म-ज्ञान-उपासना-कांडत्रयात्मक वेदमार्ग दाहा हजार वर्षेंपर्यंत स्थापावा, अशीं विष्णुपुराणादिकांचे ठायीं वचनें आहेत. त्या अन्वयें म्लेंछमय पृथ्वी जाली, सर्व धर्म-उच्छेद जाला, गाईब्राह्मणांस बहूत पीडा जाली. त्यायोगें शिवाजी महाराज पूर्वीं श्रीचें वरप्रदान होऊन निर्माण जाले. त्यांस बुद्धी म्लेंछांचा उच्छेद करावा आणि धर्म स्थापावा अशी जाली असतां, त्यांस साह्य-भूत ऋषींचे अवतार सत्पुरूष सिद्ध असे त्यां काळाचे ठायीं बहूत निर्माण जाले. कलियुगाचे ठायीं मुख्य धर्म उपासना, नामस्मरण, कीर्तन. हे सुलभ उपाय. यांची स्थापना करून धर्मही राक्षिते जाले.

७८. चिंचवडाचे ठायीं [मोरया] देवें श्रीगणपति-उपासक, साक्षात्कारीच, गणपतीनें प्रत्यक्ष दर्शन द्यावें, भोजनादी [कर्में] एके ठायीं घडावीं, असे परम सिद्ध व तपस्वी [होते जाले.] त्यांनीं कीर्तन-धर्म व उपासना स्थापिली. निगडी येथें रंगनाथस्वामी व विठलराव त्यांचे बंधू हे विजापूरीं पादशाहाची सेवा करीत असतां, श्रीदत्तात्रेयें सांप्रदाय, श्री-साक्षात्कार असे, रंगनाथस्वामी ब्रह्मचारी व विठलराव गृहस्थधर्में

---

८७. ' पूर्वकालाचे ठायींप्रमाणें, ' की०. ८८–८८. ' यांची स्थापनाही ते-स्थापिते झाले ' की०. ८९. ' देव ' याच्यापुढें ' धरणीधर ' हें नांव की० देतें! ९०. ' साक्षात्कार ' सा० व की०. ९१. ' बेदरीं ' की०. ९२. ' श्री-दत्तात्रय संप्रदाय ' की०.

करून [होते. त्यांनीं] उपासना, कीर्तन, भक्ती स्थापिली. औरंगाबादेस[९३] वामन जाले. *पहिठणीं निंबाजीबाबा हे थोर सिद्ध जाले. तसेच बोधलेबावा जाले. जयरामस्वामी ब्रह्मचर्य-व्रतें करून व तीर्थें व तपें करून भगवद्भक्ति-योग परम सिद्ध कृष्णउपासक दत्तात्रेय[९४] शांत सांप्रदायी महायोग्य असे वडगावीं जाले. केशवस्वामी भागानगरीं परम सिद्ध, कीर्तन-भक्ति-ज्ञान-स्थापक जाले. परमानंद बाबा पोलाद-पुरीं बहूत योग्य, तपस्वी, सिद्ध जाले. तसेच त्रिंबक नारायणाश्रम-बाबा जाले. पॉटस येथें मौनीबाबा[९५] जाले. अचलपुरी म्हणून गोसांवी परम सिद्ध जाले, [ते] संगमेश्वरीं राहिले. श्रीतुकारामबावा लोहगांव देहू येथें जन्मान्तर-योगें शूद्रवर्णांत मोरे म्हणून कुळीं उत्पन्न जाले. श्रीपांडुरंगाचे परम भक्त, धुरीण होऊन, पांडुरंगाचा साक्षात्कार प्रत्यक्ष व पूर्ण कृपा त्या योगें अभंगें करूनच सकल धर्म व शास्त्रें, पुराणें यांचे प्रमेय रचना करून जगदोद्धार करिते जाले.

७९. त्यांचें कीर्तन ऐकावें म्हणून शिवाजी महाराज सिंहगडाहून रात्रीस घोड्यावर बसून, दोन हुजरे बराबर घेऊन, पुण्यास येऊन, कीर्तनास ओळख न देतां बसून, कीर्तन ऐकून जावे. असें होत्सातां एके दिवशीं नित्याप्रमाणें पुण्यांत वाण्याचे घरीं तुकोबांचें कीर्तन चाललें आहे, शिवाजी महाराज जाऊन कीर्तन ऐकत बसले आहेत, तों अविंधाचें प्राबल्य [असल्यामुळें] महाराज कीर्तनास येत असतात अशी बातमी अविंधास कळलियावरून, चाकणचे ठाणियांतून दोन हजार पठाण पाठवून ते तो वाडा वेढून उभे राहिले. हें कीर्तनांत लोकांस कळून कथेंत गलबल जाली. शिवाजीराजे यांस धरून न्यावें तरि वोळख पुरून सांपडत नाहींत. याज-करितां सर्वांसच धरून न्यावें, मारावें [असें] पठाण बोलूं लागले. तें तुकोबांस कळतांच " सर्व [जणांनीं] स्वस्थ बसावें, कीर्तन ऐकावें " म्हणून सांगून श्रीपांडुरंगाचा धांवा केला. शिवाजीराजे भय न पावतां

---

९३. 'वारणातीरीं शिंगाटाचे जोश वामन' की०. *दहिठणीं ? ९४. 'कृष्णउपासक शाक्त संप्रदाय' की० । ९५. 'पाटगांव मानीबोआ' की०.

कीर्तन ऐकत बसले. तों इतक्यांत श्रीपांडुरंगानीं शिवाजी महाराज यांचें स्वरूप धरून, घोड्यावर बसून, वाड्यांतून पठाणाचे आंगावरून बाहेर निघाले. तें पाहून राजे जातात [म्हणून] त्यांचे मागें सारे पठाण लागून गेले. त्यांस अरण्यांत घेऊन जाऊन नाशातें पावविले आणि गुप्त जाले. इकडे महाराज कीर्तन ऐकून आरती जाल्यावरि सिंहगडास निघोन गेले.

८०. तसेच सर्व जगाचा उद्धार घडावा म्हणून **श्रीमारुतीचा** अवतार **श्रीराम**उपासक असेच तदंश **श्रीरामदास** स्वामी निर्माण जाले. **गंगा-तीरीं जांब** म्हणून गांव आहे तेथील वृत्तिवंत कुळकर्णी, परंपरा-**श्रीराम**-भक्त, त्यांत **सूर्याजीपंत** परम धर्मशील, तपस्वी, श्रीसूर्यउपासना करिते जाले. **श्रीरामचंद्राची** व **मारुतीची** परम भक्ती करिते जाले. त्यायोगें ब्राह्मणरूपें **सूर्य** प्रत्यक्ष होऊन दर्शन जालें. **रामनवमींत** मध्यरात्रीं, श्रीचे देवालयीं साक्षात्कार होईल सांगून, प्रसाद देऊन अदृश्य जाले. यांणीं त्याअन्वयें मध्यरात्रीं **श्रीमारुतीचे** देवालयीं असतां **श्री-रामचंद्र-**साक्षात्कार होऊन पंचायतन पुजेस दिल्हें, व " दोन पुत्र उदरीं होतील ते जग-विख्यात कीर्ती करून जगाचा उद्धार करतील, भगवद्भक्त सिद्ध होतील " [अशी] आज्ञा जाली. त्या-अन्वयें दोन पुत्र जाले. ज्येष्ठ ते प्रपंच व परमार्थ दोन्ही करून गृहस्थाश्रमधर्मे त्या प्रांतींच परम कीर्ती करून भगवद्भक्त जाले. दुसरे **रामदास** स्वामी बालविरक्त, व्रतबंध जाला असतांच सावधान म्हटलें. तेव्हां प्रपंच कशास करावा म्हणून तपश्चर्या अरण्यवास करिते जाले. गायत्री पुरश्चरणें व उपासना, अष्टांग-योगसाधन व

९६-९६. ' **श्रीराम**दास उपासक कलियुगीं, जसें पूर्वी अगस्तिमुनी श्रीरामउपासना स्थापक झाले, असेंच तदंश श्रीरामदास स्वामी निर्माण झाले, ' असा **की०** चा पाठ आहे. ९७. ' जाले ' पुढें ' सन १५२६. ' हा सन **की०** देते ! ९८. 'बलत्विच विरक्त' **की०**, 'बालविच', **को०**, 'बालत्विच' **सा० २.** ९९. इतर ग्रंथीं विवाहाच्या वेळीं ' सावधान ' म्हटलें तेव्हां **रामदास** पळून गेले असें आहे; तेव्हां वरील पाठ बरोबर नाहीं; पण सर्व प्रतींचा पाठ ' व्रतबंध ' असाच आहे. १००-१००. ' कशाचा ' **सा०** व **को०**.

ज्ञान [यांनीं] संपन्न असे होत्साता गंगातीराचे ठायीं अरण्यांत फलाहार पर्णाहार, शीतोष्ण-पर्जन्य-सहनादी उग्र तप करिते जाले. तदनंतर पंचवटीस बारा वर्षें राहून उपासना केली. तेसमयीं श्रीरामचंद्र दर्शन व मारुतीचा साक्षात्कार होऊन उपदेश जाला. तेव्हांपासून श्रीमारुतीचें नित्य दर्शन, भोजनादी एक ठायीं घडावें असें जालें. तेथें आज्ञा जाली कीं, "तुम्हांस जगदोद्धारास्तव अवताररूपी निर्माण केलें. तरि जगांत संचार करून जनांस उपासनामार्गी लावावा. शिवाजी राजा धर्म स्थापनेस अवश्यभूत भीमावतार जाला त्यास साह्य होऊन सहवास करावा. त्यायोगें श्रीकृष्णातीरीं येऊन, चाफळ येथें पर्वतांत घळी आहे तेथें राहून, श्रीकृष्णास्नान व मनाचे श्लोक करून पांच सात घरीं भिक्षा करावी, एक श्लोक होय तों उभें राहावें, पीठ येईल तें खडकावर मळून पानगे करून भक्षावें. केव्हां निरशनव्रतें पर्वतांतच असावें असे असते जाले.

८१. कोणे एके समयीं महाराज महाडचे मुकामीं कांहीं कार्याचे उद्देशें असतां तेथें [एका] सत्पुरुषाचें कीर्तन जालें. त्यांत ध्रुवाख्यान-कथा जाली. तेव्हां श्रीनारदांनीं ध्रुवास कृपा करून उपदेश केला. त्यायोगें भगवत्साक्षात्कार होऊन, या लोकींचें राज्य भोगून, ध्रुवपद प्राप्त होऊन भक्तशिरोमणी मुक्तीस अधिकारी जाले. हें श्रवण करून आपणांस असे प्रकारें नारदांचे सारखा सत्पुरूष याची कृपा होऊन, आपण म्लेंछ वधून धर्म स्थापावा हा संकल्प केला, हा सिद्धीस जाऊन भगवत्कृपा होय असें घडावें, हा निजध्यास प्राप्त जाला. सर्व सत्पुरुषांचीं दर्शनें घेतलीं, व त्यांचे त्यांचे निर्वाह, उत्साह, महोत्साह, अन्नदानें यांची स्वस्थता गांव भूमी आदी करून [देऊन] करून दिलीं. सर्वांचे आशीर्वाद घेतले. आणि आपले अंतःकरणीं तसें आचरण व प्रताप [व्हावा असें आणिलें.]

---

१. 'सीतोष्ण पर्जन्यसहना' की०. २-२. हें वाक्य की० देत नाहीं. ३. 'नारदाचे' व 'सारखा' यांच्या मध्यें 'तपा' असा शब्द सा० व को० प्रती देतात. ४. 'दिल्या' सा० व को० आणि की०.

८२. पुढें रामदास स्वामी यांची कीर्ती श्रवण केली. त्यांचें दर्शन, प्रसाद व्हावा [हा] बहूतच वेध लागला. आणि भेटीविषयीं एक दोन वेळ प्रयत्न केला. परंतु पर्वताचे ठायीं दर्शन न घडे. हे आले असतां यांनीं निश्चय पाहाणें यास्तव अन्य ठिकाणीं जावें, असें जालें. ते समयीं बहूतच रात्रदिवस दर्शनाविषयीं चिंतन करूं लागले. तेव्हां एके दिवसाचे [ठायीं] स्वप्नगत स्वामींचें दर्शन होऊन प्रसाद श्रीफळ दिल्हें. " तुमचा हेतू सर्व पूर्ण होईल. मनोरथ सिद्धीस जातील. ज्या किल्ल्याचा उद्योग करितां तोही उदयीक५ हस्तगत होईल. " [असें] सांगून अदृश्य जाले. हे जागृत होऊन पाहातात, तों नारळ हातीं आहे, स्वामी नाहींत! हें पाहून चित्तवृत्ती बहूत उद्विग्न दर्शनाविषयीं जाली. प्रातःकालीं किल्लाही हस्तगत जाला. तेव्हां आणखी प्रयत्न कोणी पाठवून करविला जे, "आपणांस दर्शन द्यावें. नाहीं तरि राज्यत्याग करून येणें प्राप्त." म्हणून हें कसें घडतें, हें चिंतन करितां यांणीं " आम्ही निस्पृह, अरण्यचर, तुम्ही धर्मस्थापक म्हणून तुमचेंच कल्याण चिंतून तुमचे राज्यांत येऊन, वास करून आहों. समयानरूप दर्शनही घडेल " [असें] सांगितलें.

८३. नंतर६ तुकारामबावांस आपण येथें यावें, दर्शन द्यावें. म्हणून पत्र पाठविलें, व श्रीदेव चिंचवडकर यांचेंही दर्शन घेऊन त्यांस वृत्तांत सांगितला ? असतां, तुकारामबोवा यांनीं पत्र लिहिलें. अभंग पंधरावीस कडवीं करून " तुम्हीं रामदास यांचे ठायीं निश्चय केला तो दृढ करावा; आम्ही तेच ते, भेद नाहीं; त्यांजपासूनच सर्व कार्यसिद्धी व मनोरथ शेवटास जावे, असेंच निर्मित आहे; तुम्हीं तेथेंच विश्वास ठेऊन आपलें मनोगत पूर्ण करावें. " म्हणोन निरोप सांगून कारकून गेले होते त्यांजपाशीं पत्राचें उत्तर अभंग करून पाठविलें तेः—

---

५. ' उदेक ' सा० व को०. ६. ' नंतर ' च्या ऐवजीं ' यावरून ' सा० व को०. ७. ' यावें ' व ' दर्शन ' यांच्या दरम्यान ' यास घेऊन ' असे शब्द सा० व को० प्रती देतात. ८. 'द्यावें' ऐवजी ' द्यावें ' सा०.

॥ श्री ॥

विरंचीनें केलें ब्रह्मांड सकळ । तयामाजी खेळ नानायुक्ती ॥१॥ युक्तीचें बाळक तपोनिष्ठ ज्ञानी । गुरु-भक्ती मानीं विश्वासेंसी ॥२॥ ऐसा* तुझा प्रेमा केंळे कांहीं एक । पाहोनियां लेख पत्रिकेचे ॥ ३ ॥ शिवनाम तुझें ठेविलें पवित्र । छत्रपती सूत्र विश्वाचें कीं ॥४॥ व्रत तप नेम योग ध्यान कळा । करोनि मोकळा जाहालासि तूं ॥ ५ ॥ हेत लागला हा आमुचेया भेटी । पत्रामाजी गोष्टी हेची[11] थोर ॥६॥ याचें हें उत्तर ऐके गा भूपती ! लिहितों विनंती हेताचि हे ॥ ७ ॥ अरण्यवासी आम्हीं फिरूं उदासीन । दर्शन हें हीन अमंगळ ॥ ८ ॥ वस्त्रावीण काया झालीसे मळीण । अन्नरहित जिणें फळाहारीं ॥ ९ ॥ रोड हात पाय दिसे अवकळा । काय तो सोहळा दर्शनाचा ॥ १० ॥ तुका म्हणे मोझी विनंती सलगीची । वार्ता हे भेटीची करूं नको ॥ ११ ॥

ऐसी माझी वाणी दीनरूप पाहें । करुणा त्या आहे हृदयस्थासी ॥ १ ॥ नव्हों केविलवाणे नाहीं आम्ही दीन । सर्वदा शरण पांडुरंगा ॥ २ ॥ पांडुरंग आम्हां पाळिता पोशीता । आणिकाची वार्ता काय तेथें ॥ ३ ॥ तुझी भेटी घेणें काय हो मागणें । आशेचेंही शून्य केलें तेणें ॥ ४ ॥ निराशेचा गांव दिधला आम्हांसी । प्रवृत्ती भावासी सांडियेली ॥ ५ ॥ पतिव्रतेचें मन पतीसच भेटों । तैसे आम्हीं विठो-माजी नांदों ॥ ६ ॥ विश्व हें विठ्ठल नाहीं कांहीं दुजें । देखणें हें तुझें तुजमाजी ॥ ७ ॥ तुजही विठ्ठल व्हावा ऐसा वाटे । परी एक मोठें आडवेंची ॥ ८ ॥ सद्गुरू श्रीरामदासाचें भूषण । तेथें घालीं मन चळूं नको ॥ ९ ॥ बहु स्थानीं वृत्ती चाळविल्या जेव्हां । रामदास्य तेव्हां घडे केंवी ॥ १० ॥ तुका म्हणे बापा चातुर्य-सागरा । भक्ती एक थारा भाविकांसी ॥ ११ ॥

---

९. 'चाळक' की० 'तपाचे' सा० २. * 'तैसा' सा० २. १०. 'कल्प' पाठान्तर. ११. 'हाचि' सा० व को०. १२. 'माझी' गाथा. 'माझी' सा० देत नाहीं.

८४. याप्रकारें करून तुकारामबावांचें उत्तर आलें. चिंचवडचे श्रीदेव यांचें दर्शन घेऊन त्यांसहीं प्रश्न केला कीं, " आमचा मनोरथ श्री-नारदांनीं ध्रुवास कृपा केली, तैशी सद्गुरुकृपा घडावी. आम्हीं चित्तीं धरिला धर्म सिद्धीस जाऊन श्रीहरिप्राप्ती व्हावी. " तेव्हां त्यांनीं सांगितले " रामदासस्वामींचे ठायीं निश्चम धरावा, तुम्हीं चित्तीं धरिले तसे अधिकार सर्व गूण तपेंकरून ज्ञानभक्तियोगें उपासनेंकरून पुर्णत्वास येऊन सिद्ध-दशा प्राप्त जाली [आहे.] आम्हां सर्वांस मान्य, वंद्य आहेत. तुमचे मनोरथ त्यांजपासून सिद्धीस जाणार. " याजवरून बहूत उद्युक्त जाले असतां, यांचा वेध पाहून, स्वामींनीं पत्र पाठविलें तें पत्रः—

निश्चयाचा महामेरू । बहूत जनांसि आधारू ॥ अखंड स्थितीचा निर्धारू । श्रीमंत योगी ॥१॥ परोपकाराचिया राशी । उदंड घडती जयासी ॥ तयाचे गुणा[१३]-महत्त्वासी । तुळणा कैंची ॥ २ ॥ नरपती हयपती गजपती । गडपती भूपती जळपती ॥ पुरंदर आणि शक्ती । पृष्ठभागीं ॥ ३ ॥ यशवंत कीर्तिवंत । सामर्थ्यवंत वरदवंत ॥ पुण्यवंत नीतिवंत* । जाणता राजा ॥ ४ ॥ आचारशील विचारशील । दानशील धर्मशील ॥ सर्वज्ञपणें सुशील । सर्वांठायीं ॥ ५ ॥ धीर उदार सुंदर । शूर क्रियेसी तत्पर ॥ सावधपणें[१४] नृपवर । तुच्छ केलीं[१५] ॥ ६ ॥ तीर्थ-क्षेत्रें तीं मोडलीं । ब्राह्मण-स्थानें भ्रष्ट जालीं ॥ सकळ पृथ्वी आंदोळली । धर्म गेला ॥ ७ ॥ देव-धर्म-गो-ब्राह्मण । करावयासी रक्षण ॥ हृदयस्थ जाला नारायण । प्रेरणा केली ॥ ८ ॥ उदंड पंडित पुराणिक । कवीश्वर† वैदिक याज्ञिक ॥ धूर्त तार्किक सभानायक । तुमचे ठायीं ॥ ९ ॥ या भूमंडळाचे ठायीं । धर्म रक्षी‡ ऐसा नाहीं ॥ महाराष्ट्र-धर्म राहिला कांहीं । तुम्हांकरितां ॥ १० ॥ कांहीं धर्म-कृत्यें चालती ।

---

१३. ' गुणे ' सा० व को०. *' जयवंत ' सा० २. १४. 'सावधानपणें' की० ' साव ' (प) णें ' को०. १५. ' केला ' सा० को० व सा० २. ' तुच्छ केले ' की०. †' कवेश्वर, ' सा० को० सा० २. ‡' धर्मरक्षिक ' सा० २.

आश्रित होऊन कितेक असती । धन्य धन्य तुमची कीर्ती । विश्वीं विस्तारली ॥११॥ कितेक दुष्ट संहारिला । कितेकासी धाक सुटला । कितेकासी आश्रयो जाला । शिव कल्याण राजा ॥ १२ ॥ तुमचे देशीं वास्तव्य केलें । परंतु वर्तमान नाहीं घेतलें । रुणानुबंधें विस्मरण जालें । काय नेणों ॥१३॥ सर्वज्ञ-मंडळीं धर्ममूर्ती । सांगणें काय तुम्हांप्रती । धर्मस्थापनेची कीर्ती । सांभाळिली पाहिजे ॥१४॥ उदंड राजकारण तटलें । तेथें चित्त विभागलें ॥ प्रसंग नसतां लिहिलें । क्षमा केली पाहिजे ॥ १५ ॥

८५. याप्रमाणें पत्र आलें याजवरून महाराज यांस निश्चय जाला कीं, " या उपरि स्वामींचें दर्शन घडतें, कृपा करितात. " म्हणून चाफळीं जाऊन पर्वतांत गेले असतां स्वामींची भेटी अकस्मात जाली. ते समयीं साष्टांग नमस्कार केला. स्वामींनीं मस्तकीं हात ठेऊन उठविलें, आणि आशीर्वाद दिल्हा जे, " सर्व मनोरथसिद्धी होईल. " ते समयीं राजे यांणीं प्रार्थना कीं, " अनुग्रह-प्रसाद घडावा. " तेव्हां स्वामींनीं उत्तर केलें कीं, "आम्ही निस्पृह, अरण्यचर. तुम्हीं या छंदीं पडो नये." तेव्हां यांणीं आग्रह केला कीं, " यासाठीं राज्यत्याग करीन. स्वामीपरता लाभ मानीत नाहीं. " असा दृढनिश्चय व भाव पाहून महाराज बहूत तृषाक्रांत जाले पाहिले. तेव्हां तेथेंच कुबडीनें खाणून उदक केलें. तें घ्यावें, सांगितलें. यांणीं चूळ भरून नेत्रांस लाविलें. आणि [उभयतां] खालीं सिंगणवाडी येथें आंब-राईंत आले. महाराजांस स्नान करवून श्रीमारुतीस अकरा नमस्कार करविले. आणि उपदेश जाला. नंतर उभयतांचा चार घटका आणखी एकांत जाला. तें वृत्त ते व तेंच जाणत. महाराजांनीं लक्ष रुपयांचे होन, मोहोरा, पुतळ्या अशी खिचडी करून, त्यांत कांहीं मोतीं रत्नें घालून स्वामींस अभिषेक-पूजा केली ती सर्व सुवर्णाचीच केली. तें द्रव्य स्वामींनीं त्या काळीं अरण्यांत उधळून दिल्हें आणि सर्व गुराखी पोरें बोलावून जमा

---

१६. ' उभयतां जाणत ' की०. १७. ' पुतळ्या ' च्या पुढें 'रुपये ' असा शब्द सा० व को० देतात.

करून लुटण्यास सांगितलें. लुटविलें त्या स्थानीं अद्यापी कोण्हास कांहीं मोहोर, पुतळी असें एखादे समयीं [सांपडतें] असें आहे. त्यानंतर वानरें भोंवतीं होतीं, त्यांत एक वानरास प्रसाद आण सांगितलें. त्याणीं झाडावर जाऊन दोन आंबे आणिले, ते दिले. [तेव्हां महाराज म्हणाले.] " सेवा व नित्य सहवास होत असावा, राज्य संपादिलें यांतील उपभोग [स्वामीकडून] माझे हातीं घडावा, येविषयीं आज्ञा व्हावी. " तेव्हां " उपाधीचें [आम्हांस] कारण नाहीं. अरण्यवास, पर्वतवास सोडावयाचा नाहीं. " [असें स्वामींनीं] म्हटल्यावरून " कांहीं तरी सेवा द्यावी, " [असा] आग्रह केला. ते समयीं " अकरा मारुती यांस पूजा, नैवेद्य [यांसाठीं] अकरा बिघे जमीन[१९] याप्रमाणें त्या गांवचे गांवीं देऊन पूजा करवावी. जेथें श्रीराम-स्थापना, भक्ती, पूजा, तेथें उत्साह, पूजा, नैवेद्य साहित्य करीत असावें " [अशी] आज्ञा केली. आणि " सर्वही सेवा तुमचे हातें यथावकाशें घडेल. पूर्वीं श्रीकुलदेवतावर जाला तोच भीमावतार तुम्ही. संकट समयीं श्रीदेवीचें स्मरण करावें. हृदयस्थ होऊन आज्ञा करील तसें करीत असावें. नित्यनेम पांचं[२०] चालवावे. परमार्थ ग्रंथ–दासबोधाचें अवलोकन अथवा श्रवण कांहींतरी करावें, मानसपूजा आणि सगुण-मूर्ति-पूजा आणि जप व तीर्थ-सेवन असे पांच नेम चालवावे. शास्त्रें वेद यांणीं धर्म स्थापिले तसे दृढ चालावे. समागमही इच्छाल तेव्हां घडेल. " याप्रमाणें आज्ञा करून घोड्याची लीद पडली होती ती वोंजळ[२१] भरून पदरीं घातली, आणि लेंड्या मोजविल्या. आठ होत्या. अैशीं हजार घोडीं [यांची] पागा होईल, आणि यवन, दीपावर पतंग तसे, क्षयास जातील." अशी आज्ञा करून निरोप दिल्हा. ते समयीं कल्याण गोसांवी समीप होते, त्यांस आज्ञा केली कीं, " तुम्हीं राजासमागमें जाऊन श्रीरामचंद्रजीचें दर्शन टेकावरि करवावें आणि श्रीस आमची प्रार्थना सांगावी

१८. ' होत असावा ' की०. १९. ' अकरा बिघे जमीन ' हे शब्द की० त नाहीं. २०. ' नित्यनेम चालवावा ' की०. २१. 'वोञळ' सा० व को०.

जे, " राजे यांस तुरा प्रसाद द्यावा." त्याजवरून श्रीपाशीं आले. पूजा करून उभे राहिले. कल्याण गोसांवी यांणीं प्रार्थना केली, तों श्रीचा तुरा मस्तकींहून घरळून[२२] खालीं आला. महाराजांनीं घेऊन कृतकृत्य जाले. नमस्कार घातला. या रितीनें महाराजांस अनुग्रह जालों[२३] असतां नित्यनेम तीर्थसेवन, भक्ती, अंतर्निष्ठ ज्ञान, परमार्थ व राज्यवैभव [यांचा] दिवसें दिवस उदय प्राप्त होता जाला. ज्या काळीं स्मरण करावें तेव्हां तत्काल एकांतीं व स्वप्नगत श्रीस्वामींचें सादृश्य दर्शन [होऊं लागलें.] कल्याण स्वामी वगैरे शिष्य त्यांतच यांचीही गणना होती जाली. यांस राजनीती व क्षत्रधर्म[२४] म्हणून ग्रंथही अवलोकनास पाठविले. आणि "मुख्य प्रजापालन, धर्म-स्थापन त्या अंगें राज्य-उपभोग सेवन करावे, हाच तुम्हांस मुख्य योग व तपश्चर्याही तुमची येणेंकरूनच सफळ होय. सर्व जनांचें पोषण करून धर्में करून राज्य [कर्ते] होत्साता श्रीभक्ती करीत असावें. " अशी आज्ञा जाली ती मान्य करून महाराज प्रतापगडीं येते जाले.

८६. तेथें आले-नंतर प्रतापगडाहून श्रीतुकारामबावाकडे पत्र व कारकून पाठविले जे, "आपण एक वेळ कृपा करून येऊन दर्शन घडावें. श्रीरामदास स्वामींनीं कृपा करून मनोरथ सिद्धीस नेले, सनाथ केलें. हें सर्व वृत्त आपणांस निवेदन करण्याचा हेतू बहूत लागला आहे म्हणोन." त्याजवरून " शीघ्र कालें, कारणें करून, भेटी होणें ते सहज रितीनें होईल म्हणून सांगून पाठवून, उत्तर अभंग करून पाठविले ते:—

तुम्हांपाशीं आम्हीं येवोनिया काय । वृथा शीण होय चालण्याचा ॥१॥ मागावें हें अन्न तरि भिक्षा थोर । वस्त्रांचिये थार चिंध्या बीदीं ॥ २ ॥ निद्रेसि आसन उत्तम पाषाण । वरी तें *प्रावर्ण आकाशाचें ॥ ३ ॥ तेथें काय करणें कवणाची आस । वायां होय नाश आयुष्याचा ॥ ४ ॥

२२. ' घरटून ' की०. २३. ' शके १५७१, विरोधिनामसंवत्सरे वैशाख शु॥ ९ मु० चाफळ येथें ' असें की० मात्र देते. २४. ' क्षात्रधर्म व राज-धर्म ' की०. * ' वरी आवरण ' गाथा.

राजगृहा यावें मानाचिया आशे। तेथें काय वसे समाधान ॥५॥ रायाचिया घरीं भाग्यवंता मान । इतरा सन्मान नाहीं तेथें ॥ ६ ॥ देखोनीया वस्त्र-भूषणाचे जन । तात्काळ मरण येतें आम्हां ॥ ७ ॥ ऐकोनीयां मनीं उदास व्हाल जरी । तरी आम्हां हरी उपेक्षीना ॥ ८ ॥ आतां हेंचि तुम्हां सांगेन कौतुक । भिक्षे ऐसें सूख नाहीं नाहीं ॥९॥ तप-व्रत-याग महा भले जन । आशाबद्ध हीन वर्ततातीं ॥१०॥ तुका म्हणे तुम्ही श्रीमंत नांवाचे । पूर्वील दैवाचे हरीभक्त ॥ ११ ॥

आतां एक योग साधावा हा नीट । भल्याचा हा वीट मानूं नये ॥ १ ॥ जेणें योगें तुम्हां लागू पाहे दोष । ऐसा हा सायास करूं नको ॥२॥ निंदक दुर्जन सांगातें असती । त्यांची युक्त चित्तीं आणूं नको ॥ ३ ॥ परिक्षावे कोण राज्याचे रक्षक । विवेकाविवेक पाहोनियां ॥ ४ ॥ सांगणें नलगे सर्वज्ञ तूं राजा । अनाथाच्या काजा साह्य होसी ॥ ५ ॥ हेंचि ऐकोनियां पाऊं समाधान । आतां या दर्शना काज नाहीं ॥ ६ ॥ घेवोनिया भेटी कोण हो संतोष । आयुष्याचे दिवस गेले गेले ॥ ७ ॥ एकदोनी कर्में जाणोनीयां वर्में । आपुलीया श्रमें राहें आतां ॥ ८ ॥ कल्याणकारक अर्थ याचा एक । सर्वांभूतीं देख एक आत्मा ॥ ९ ॥ आतां रामीं मन ठेऊनीयां राहें । राम-दास पाहें आपणची ॥१०॥ तुका म्हणे राया धन्य धन्य स्थिती । त्रैलोक्यीं हे ख्याती कीर्ती तुझी ॥ ११ ॥

• आतां हे विनंती प्रधान-अष्टका । प्रभूसी विवेका ऐशा सांगा ॥ १ ॥ प्रतिनिधी मनरंजक चतूर । सात्विकाचें घर तुम्हांपाशीं ॥२॥ मजुमूचे धणी लेखन-कारक। पत्रींचा विवेक समजावा या ॥३॥ पेशवे सुरनीस चिटणीस डबीर । राजाज्ञा सादर सेनापती ॥४॥ भूषणपंडित विद्या अध्ययन। वैदिका नमन माझें असो ॥५॥ पत्राचा हा अर्थ अंतरीं जाणोनी । श्रवणीं विवंचोनी

घाला राया ॥ ६ ॥ सात्विक प्रेमळ दृष्टांतांचें मत । बोलावें बहूत कळावया ॥ ७ ॥ यथास्थित नेम सांगणें ते राया । अर्थ पाहावया नेदां भीड ॥ ८ ॥ भीडे ऐसा बोल गाळुनीया अर्थ । अनर्थकारी तुम्हां होईल तें ॥ ९ ॥ सत्यवंशीं जन असाल भूषण । अर्थ हा सांगणें वाचोनियां ॥ १० ॥ तुका म्हणे तुम्हां नमन अधीकाऱ्यां । सांगावें तें राया पत्र माझें ॥ ११ ॥

राया छत्रपती ऐकावें वचन । रामदासीं ध्यान लावा वेगीं ॥ १ ॥ रामदासस्वामी सोयरा सज्जन । त्यासि तनुमन अर्पीं बापा ॥ २ ॥ मारुती-अवतार स्वामी प्रकटला । उपदेश केला तुजलागीं ॥३॥ रामनाममंत्र तारक केवळ । जालासे शीतळ उमाकांत ॥४॥ उफराठी नामें जपतां वाल्मीक । जाला पुण्यश्लोक तात्काळिक ॥ ५ ॥ तेंच बीज त्यासी वसिष्ठ-उपदेश । त्याहून विशेष काय आहे ॥ ६ ॥ आतां धरूं नको भलत्याचा संग । राम पांडुरंग कृपा करी ॥ ७ ॥ धरूं नको आस आमुची भूपाळा । रामदासीं डोळा लावीं वेगीं ॥८॥ तुझी चाड नाहीं आम्हां छत्रपती । आम्ही पत्रपती त्रैलोक्याचे ॥ ९ ॥ चारी दिशे आम्हां भिक्षेचा अधिकार । [२५]नेमिली भाकर भक्षावया ॥ १० ॥ पांडुरंगीं आमुची जाली पूर्ण भेटी । हातांत नरोटी दिधली देवें ॥ ११ ॥ आतां पडूं नको आमुचिया काजा । पवित्र तूं राजा रामभक्त ॥ १२ ॥ विठ्ठलाचे दास केवळ भिकारी । आम्हां लागीं हरी उपेक्षीना ॥ १३ ॥ शरण असावें रामदासा लागीं । नमन साष्टांगीं घालीं त्यासी ॥ १४ ॥ तुका म्हणे राया तुंज असो कल्याण । सद्गुरू शरण असे बापा ॥ १५ ॥

८७. याप्रकारें उत्तर व निरोप आलियावारि बहूत समाधान पाऊन कृतार्थ जाले. स्वामींनीं आज्ञा केली त्याअन्वयें परमार्थ व प्रपंच, राज्य, प्रजापालन, धर्मस्थापन, करिते जाले. आणि पृथ्वीचे ठायीं दिगंत कीर्ती संपादन करून

२५. ' नमिळे ' सा० को० व सा० २.

श्रीरामदास स्वामींचे अनुग्रहें हे संत मंडळींत परम पवित्र यांत गणना, योग्यता, असे झाले.

याप्रमाणें राज्य-आक्रमण उपदेशकथन-प्रकरण समाप्त.

राज्य-आक्रमण आणि सज्जन-सेवन-
प्रकरण दुसरें-टिपा.

परिच्छेद ३८-परतोन जाण्याचा इ०—तुळापुराहून परत विजापुरास. **गुरूदर** इ० मागें परिच्छेद ३० मधील या शब्दावरील टीप पाहावी. **जाहागिरींत**-जागीर (**फा०**) असा मूळ शब्द असून जोराचा उच्चार होण्यासाठीं 'हा' मध्येंच अधीक घालून 'जाहागीर' असें रूप मराठींत झालें आहे. **बहूत**- हा शब्द संस्कृत न०; पण 'बहु' हा संस्कृत शब्द असल्यावरून 'बहुत', असें रूप मराठींत लिहूं लागले, तें शुद्ध नाहीं. मराठीच्या नियमाप्रमाणें अकारांत शब्दाचें उपांत्य 'इ' 'उ' दीर्घच पाहिजेत, म्हणून 'बहूत' हें रूप शुद्ध होय. 'बहूत' याचा संबंध 'सुंदर' शब्दाशीं. **लिहिणें**-

---

२६. 'संत मंडळींत' यापुढें 'परम पवित्र अशी योग्यता संपादिली' हे शब्द **की०** देते. २७. पुढील मजकूर **की०** प्रतींत अधीक आहे. तो **सा० को० सा० २** या प्रतींत नाहीं. तो मजकूर असा:— "याप्रमाणें राज्य संपादून सत्कीर्ती व्यय धर्मं करून करिते झाले. आणि म्लेंछ यांचा पराभव करून गोब्राह्मणांस पीडा होती ती दूर करून धर्म स्थापिला आणि राज्य संपादिलें. तें राज्य धर्माप्रमाणें चालविण्यासारखीं मनुष्यें योजून त्यांजवर आपण पाहात; आणि कांहीं परत्र साधन करावें याकरितां साधूंचा सहवास, वरचेवर जाणें येणें, तेंही करीत; आणि श्रीरामदास स्वामींनीं उपदेश केला व त्यांनीं नित्य नेम सांगितल्याप्रमाणें गुरु-आज्ञा मान्य करून करीत. या योग्य सर्वांसच गणणें. स्वस्थ अंतःकरणें करून स्वामींचे चरणीं दृढनिश्चय झालेवरून योग्य झाले.'

यावरून **शिवाजीस** लेखन-कला माहीत होती असें होतें. पुढें ' शास्त्र-अभ्यास यासही प्रारंभ केला ' असेंही **चिटणीस** लिहितात. **संभाजीराजे युद्धीं पडले-** कनकगिरी येथें-मागें परिच्छेद ३६ पाहावा. **समागमें घेतले**-जवळ विजापुरीं ठेविले असा अर्थ. **कारभारी होते तेच ठेविले-पुणें** वगैरे जाहागिरींत-**दादाजी कोंडदेव** वगैरे कारभारी होते ते तसेच ठेविले.

परिच्छेद ३८ (अ)-पराक्रम इ०-पराक्रम म्हणजे गुण. **तारीफ (अ०)** वर्णन, स्तुती. **पुणेंदेश** इ०-**पुणें, सुपें** हे परगणे **शाहाजीकडे** होतेच. **बारा मावळें-नाणें, अंदर, पवन, गुंजाण, हिरडस, हिंजण, कर्यात** हीं सात प्रसिद्ध आहेत. बाकींचीं ५ **मा**वळें कोणतीं? **मुठे-खोरें, मुसे-खोरें** वगैरे खोरीं धरून १२ होतील. सूर्य जिकडे मावळतो तो ' मावळ ' प्रदेश. अर्थात हें देशामधील लोकांच्या दृष्टीनें. **शामलाचे उपद्रवें** इ०-**शामल** (श्यामल=गहिरा निळा, काळा) **जंजिऱ्याचे** हबशी यांस **शामल** म्हणत असत. त्यांचे हल्ले व लुटालूट या प्रांतांत होत असावी. हबशी यास ' शामल ' म्हणत, पण त वर्णानें काळेच होते असें म्हणतां येत नाहीं. **इजारियाचा**=इजाऱ्याचा-इजारा (**फा०**)=खंड, मक्ता. **पडला होता** = खराब, पडीत झाला होता. **तह** (तह्‌ **फा०**) = ठराव. **कौलकरार देऊन** - (कौल्‌-करार अ०) भरंवसा, अभयवचन. **जमेदार** = जमीदार, (**फा०** झमीन्‌ + दार जमिनीचा-शेताचा धनी, शेतवाला,) येथें देशमूख देशपांडे वगैरे वसूल जमा करणारे वतनदार. **बरकंदाज** ठेवून (**अ०** बर्क्‌ = वीज. **फा०** अन्दाख्तन्‌ = फेकणें. बरकन्दाज=वीज फेकणारा), बंदूक मारणारे, बंदुखी. **निमताने वगैरे धारे बांधून**- निमताना (**फा०**) शेताच्या निरनिराळ्या भागांतील थोडें थोडें पीक घेऊन त्यावरून सबंध शेतांतील पिकाचा अदमास करणें, सबंध शेताच्या पिकाचें मान ठरविणें. **धारे**- धारा = नियम, वहिवाट, वसुलाची रक्कम. **आबादानी, आबादान्** (**फा०**) वस्ती व भरभराटी, आबादी.

परिच्छेद ३९.-शरीर-पाटव्य = शरीर-पाटव = शरिराची निरोगिता, आंगाची चपलता. **दौलतीचें ठायीं**-(**अ०** दौलत्‌) = श्रीमंती, लक्ष्मी, राज्यलक्ष्मी.) = राज्यांत, जागिरींत. **कार-खाने** (**फा०** कार-खाना = कार्य-स्थान) कामकाजाची जागा, खातें. **कार-भारी** (**फा०**) कामकाज

करणारा, मोठीं कामें (राज्यादिकाचीं) करणारा. **माहितगारी**–त्या त्या कामांतील. (**फा०** माहित्‌गार्‌ = हकिकत, माहिती, ज्ञान असणारा.) **चौकशी** (चतुर् + कर्ष्) चार प्रकारांनीं परीक्षा पाहणें. ' कसोटी, ' ' सुलाख ' ' ताव ' आणि ' वजन ' ह्या चार प्रकारांनीं सोन्याची परीक्षा करितात. यावरून सर्व बाजूंनीं शोध घेणें तो ' चौ-कशी.' " यथाचतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते, निघर्षण-च्छेदन-ताप-तोलनैः ॥ " वृद्धचाणक्य. **लघुमनुष्यें** = हलकट, पाजी माणसें. **त्रास** (**सं०** त्रास = भय) = तिटकारा, नावड. **आ-जानु-बाहू** (उभा राहिला असतां) ज्याचे हात गुडघ्यास पोंचतात तो. असे लांब हात असणें हें पुरुषाच्या उत्तम लक्षणांपैकीं एक होय. सवाई माधवरावही आजानुबाहू होता म्हणतात. **प्रौढीनें चालतात**–प्रौढ, पोक्त पुरुषाप्रमाणें वागतात. **दृष्टांत जाला**–स्वतां शाहजीस. **वडिलांस वरप्रदान**—मालोजीस. मागें परिच्छेद **२२** पाहावा. **ज्येष्ठ**–वडील बंधू **संभाजी** लढाईंत पडल्यामुळें व **वें**कोजी कनिष्ट बंधू असल्यामुळें. **कृत निश्चय करिते झाले**–ही गोष्ट निश्चयांत आणिली, पक्केपणें मनांत गांठ बांधिली. **वडिलांची आज्ञा शिरसा**—पुढें **परि**च्छेद ४१ मध्यें 'शिरसा' शब्दावरील टीप पाहावी. **मुरारपंत व वजीर**—वजीर **खवासखान**, त्याचा **मुरार**पंत कारभारी. **खवासखान विजा**पुरीं राहून सुलतानाचा सांभाळ करी, व **मुरार**पंत स्वारीशिकारी, लढाया मारणें वगैरे करी. **वजिरी करावी ऐसे**–वजिरी म्हणजे मोठी सरदारी इतकाच अर्थ येथें घ्यावयाचा.

परिच्छेद ४०. –त्याचा शिरच्छेद–त्याचा म्ह० गोवधादी करणाराचा. **श्रम वाटतात**–श्रम = क्लेश, संताप, चीड.

परिच्छेद ४१ –उपार्जना करून–नम्र प्रार्थना करून, मर्जी राखून. **समाधान केलें**–समाधान = आक्षेपांचें निरसन. **कालाची प्रतीक्षा**–योग्य वेळेची वाट पाहणें. **जतन करून** = (जतन **सं०** यत्न) यत्नानें, काळजीनें राखून. **तुम्हीही थोरले वंशांतील**– थोरला वंश = **शिसोदेवंश, सूर्यवंश. सज्जन** सिंहापासून **भोसले** घराण्याची उत्पत्ती यास अनुलक्षून हें बोलणें आहे. **खंबीर ढळेना**–खंबीर = बळकटी, पक्केपणा, दृढनिश्चय. **त्यांत अंतर** इ० – त्यांत = त्या वृत्तींत. **वडिलांची आज्ञा शिरसा**–येथें ' शिरसा ' हें **चिटणीस** विशेषण करितात. मागें **परिच्छेद** ३९ मध्यें ' शिरसा ' शब्दाची योजना

विशेषणार्थीच केली आहे. पण ' शिरसा ' ही **सं०** ' शिरस् ' शब्दाची तृतीया असून त्या तृतीयेपुढें ' मान्य ' ' वंद्य ' अशा शब्दाची अपेक्षा आहे ' शिरसा ' हें विशेषण नव्हे.

परिच्छेद ४२.– ईश्वरनिर्मित = ईश्वरनियमित याअर्थी. **मुजरा करणें अथवा आदब बजाविणें–** ' मुजूरा ' (**अ०**) = प्रणाम, सलाम. ' आदब्' (**अ०**) नम्रतेनें मुजरा करणें, नम्र प्रणाम. **व्यग्र** = बावरलेला, क्षुब्ध, खळबळ उडालेला. **निशस्त व बरखास्त–** (**फा०**) सभेंत, दरबारांत बसणें आणि उठणें. **दरबार–** (**फा०** दर्बार्) राजाची कचेरी, राजसभा. **सलाह–** (**फा०** सलाह्) मसलत, संमती. **शिर्के यांची कन्या–** **सई**बाई ही **निं**बाळकरांची मुलगी. येथें **चि**टणीस घसरले आहेत. **शिर**क्यांच्या मुलीशीं लग्न पुढें झालें, तिचें नांव **सो**यराबाई. **सई**बाईशीं लग्न सन १६३७ मध्यें झालें. **सुभेदार–** (सूबा **अ०** = प्रांत + दार् **फा०** = धारण करणारा) प्रांताचा अधिकारी. **मोहसबा–** (**अ०** मुहासबा) = हिशेब. **बराबर देऊन रवाना केले–** बराबर (**फा०**) सह, समेत, संगतीनें, सोबतीनें. **रवाना** (**फा०**) **करणें** = प्रस्थित करणें, पाठविणें. **शिवनेरी–** हा गड **पु**ण्याच्या थेट उत्तरेस ५६ मैलांवर **जु**न्नराजवळ आहे. येथेंच **शि**वाजी जन्मला. **कारभारी–** **शि**वनेरींत **जि**जाबाईस ठेविलें तेव्हां कारभारी **बा**ळकृष्णपंत **ह**नमंते, **सं**क्राजी **नि**ळकंठ वगैरे होते. (मागें परिच्छेद ३१ पाहावा.)

परिच्छेद ४३. –अलमगीर. म्ह० ' **औ**रंगजेब ' ; येथें ' **शा**हाजहान असें पाहिजे होतें. **दराज्** =(दराज् **फा०**) + कद्द् (**अ०**) = दराज्कद्द= उंच बांध्याचा, बांध्यानें उंच. **मनसबादार** = मनसुबादार (**अ०**) मन्सूबा = युक्ती + दार् (**फा०**) मनसुबादार = कारस्थानी, हिकमती, मसलती. ' मनसुबेबाज ' असें असतें तर बरें झालें असतें. **अमदाबादेचे सुभ्यावर इ०– गु**जराथचा सुभा **अ**कबराच्या कारकीर्दीतच **मों**गल साम्राज्यांत सामील झाला होता. **औ**रंगजेबाची नेमणूक प्रथम **द**क्षिणच्या सुभ्यावर झाली. तेथें १६३६–१६४४ पर्यंत राहून तेथील व्यवस्था त्यानें चांगली राखिली. **गु**जराथच्या सुभ्यावर (१६४५–४७) दोन वर्षे होता. १६४९–१६५२ तो **मु**लतान सुभ्यावर होता व पुढें १६५२ मध्यें **द**क्षिणच्या सुभ्यावर

त्याची पुन्हां नेमणूक झाली. **तों मलिकांनीं** इ०—मलिकंबर १६२६ मध्येंच वारला व पुढें त्याचा मुलगा **फत्तेखान** हा **नि**जामशाहीचा वजीर होऊन कारभार करीत असतां **शाहा**जहानानें १६३६ मध्यें **नि**जामशाही बुडविली व **शाहा**जी थोडे दिवस निजामशाहीसाठीं धडपड करीत होता, त्याचें कांहीं न चालून त्यास **आ**दिलशाहींत जावें लागलें (१६३७). **त्या संधीस मलिकांबर व साबाजीपंत दोघेही निवर्तले**-येथें आणि इतरत्रही कालाचा आणि ऐतिहासिक घडामोडींचा क्रम चुकलेला आहे. **फ**त्तेखान यास किंवा **नि**जामशाही जिंकण्यांत **औ**रंगजेबाचा संबंध बिलकूल नव्हता. तें काम **शाहा**जहानानें व त्याच्या सरदारांनीं आधींच करून ठेविलें होतें. **औ**रंगजेब आला तो त्या मुलखाची व्यवस्था करण्यास आला, व ती त्यानें १६३६ ते १६४४ पर्यंत उत्तम प्रकारें केली. सन १६५२ मध्यें पुन्हां दक्षिणच्या सुभ्यावर तो आला, तो **शाहा**जहान अजारी पडेपर्यंत (१६५८) तेथेंच होता. सन १६५८ मध्यें **शाहा**जहानास त्यानें कैद केलें. **नामोहरम**— (अ० ना + मह्रूम्)=अकृतार्थ, पराभूत. **कमकुवत**—(फा० कम् + अ० कुवत्) हीन-बल, दुर्बल. **बऱ्हाणपूर व अशेर**– बऱ्हानपूर पूर्वीं **खान**देशची राजधानी होतें. हल्लीं तें **मध्य**प्रांतांत **ता**पी नदीच्या काठीं आहे. **अ**शेर उर्फ **अशेरी**-गड हा बळकट गड **बऱ्हा**नपूरच्या उत्तरेस आहे. त्याला 'दक्षिणचा दरवाजा' म्हणतात. **खडकी**– (ज्यास हल्लीं **औ**रंगाबाद म्हणतात) हें शहर **मलि**कं-बरानें बसविलें व **नि**जामशाहीची राजधानी कांहीं काळ तेथें त्यानें प्रस्थापित केली होती. **नहर**–(अ० नह्र्)=कालवे, पाण्याचे नळ. **नगरचा किल्ला बांधिला**—**न**गरचा किल्ला **म**लीक अहमद **ब**हिरी (**नि**जाम-उलमुल्क याचा मुलगा व **दौ**लताबादच्या **नि**जामशाहीचा पहिलाच सुलतान) यानें बांधिला. सन १४९४. ह्यावेळीं **औ**रंगजेबानें त्याची कांहीं दुरुस्ती कदाचित केली असेल, इतकेंच. **अ**हमद सुलतानानें वसविलें म्हणून '**अहमद-नगर**' असें नांव पडलें. पूर्वींचें नांव '**भिं**कर असें असून तें खेडें **दौ**लताबादेहून **जु**नरास जाण्याच्या रस्त्यावर सोईचें असें पाहून **अ**हमदशाहानें तेथें शहर वसविलें व त्यास आपलें नांव दिलें. **खुदस्तेबुनियाद**–**दौ**लताबाद राज्याचें नांव. मागें परिच्छेद ११ पाहावा. तेंच नांव पुढें **औ**रंगाबादेस पडलें.

परिच्छेद ४४. – **रंगमाहाल**— ' लालमहाल ' असें इतरत्र म्हटलेलें

आढळतें. हल्लीं अंबारखाना म्हणून जी जागा पुणें येथें कसब्यांत प्रसिद्ध आहे तिच्या नजीक. अंबारखाना म्ह० कोठार, धान्यागार; आंबाऱ्या ठेवण्याची जागा नव्हे. **नतीजा**–(अ०) शिक्षा, शासन. **मर्जी**– (अ०) इच्छा, तबियत. **कवायत**–(अ० सैन्याच्या हालचाली करविण्याची विद्या, कला.) येथें मुलखाचा, राज्याचा कारभार करण्याच्या युक्ती, कला. **दौलतीचे** (अ०) **खावंद** (फा०) –राज्याचे धनी. **आज्ञा**– शाहाजीची. **पोक्त**–(फा० पुख्त्) पक्क, थोर, भारदस्त. **इतबारी**– (इतुबार् अ० = विश्वास) विश्वासास पात्र, विश्वासू. **भिडेनें**–(भीड) = पूज्यबुद्धीनें, आदरानें.

परिच्छेद ४५– **श्रेयस्कर**= शुभावह, चांगलें, योग्य. **मालिक**—मालक (अ०) धनी. **अस्तनी** (फा०) बाही. **आंगरखियाची** – आंगरखा (हिं० अंग + रखना) = कंचुक. **निष्ठेनें व यानतदारीनें**– निष्ठा = श्रद्धा (स्वामिकार्यावर) यानतदारीनें–दियानतदारीनें— (अ० दियानत् = धर्म) दियानतदारी = धर्मशीलता, सचोटी. **प्राणापरतें जाणोन**—**परतें** म्ह० पलीकडे, प्राणाहून अधीक. ' अरता ' (म्ह० अलीकडे) च्या उलट ' परता.' **पाडाचा आंबा** इ० — ही गोष्ट बहुधा शिवापूर नजीकचा जो शाहबाग त्यांत घडून आली असावी.

परिच्छेद ४६. –**किल्ले जागे** – किल्ले (अ० कल्अ) = दुर्ग; **जागे** (फा० जायगाह् = स्थळ, ठिकाण) = ठिकाणें, ठाणीं. मातबर = सन्मान्य, थोर. **दिवसोंदिवस** – दिवसानुदिवस, जसजसा काल जात आहे तसतसा. **दुरासद**– (दुर् + आसद) = दुःसाध्य. **काल-देश-वर्तमान** = कोणती वेळ; कोणती देशास्थिती; सांप्रत चाललें आहे काय तें, प्राबल्य कशाचें किंवा कोणाचें चालू आहे ती गोष्ट. **तिहींकरून** = तीन दृष्टींनी. **मनसब्यास येत नाहीं**–(अ० मन्सूबा) युक्तीस, ध्यानास, येत नाहीं; पसंत पडत नाहीं. **मसलत**–(अ० मस्लहत्) योग्य विचार, सल्ला; २ अंगीकृत कार्य (येथें) स्वराज्य-स्थापना. **गूण**–हिंदू राजांचें साह्य, दुष्कर कर्म करण्याचे श्रम, साहस, ईश्वराची अनुकूलता इ०. **दोष**— यवन-पादाक्रांत पृथ्वी, वडील यवनांची सेवा करून दौलत मिळविते झाले, इ०. **उपेक्षा**– हयगय, (आपले चित्तांतील विचारांची.)

परिच्छेद (४६ अ).–**पाहिलीं दौलतींतील माणसें** इ०– शाहजीनें

शिवनेरीस ठेविलेली मंडळी. मागें परिच्छेद ३१ पाहावा. **आप्तपणा**–मैत्री, स्नेह. **वेध लागून–वेध** = ओढ, ममता, कळवळा. **वेधून घेतलीं** = ओढून आपणाकडे लाविलीं.

परिच्छेद ४७.–तोरणाकिल्ला उर्फ प्रचंडगड–पुण्याच्या नैर्ऋत्येस २० मैलांवर. हल्लीं **पंत सचीव** यांच्या मुलखांत. **पुण्यांतील** लकडीपुलावरून **तोरणा** स्पष्ट दिसतो. **तोरणा** सन १६४६ मध्यें घेतला. **ग्रा० डफ. राजकारण** = संधान, भेद. **नामजाद** (**फा०**) नेमिलेले. **निसबत** (**अ०**) ताबा. **दुरजा** (तुरजा) **देवीचा** ' हें ' दुर्गादेवी ' तर नव्हे ? इतरत्र ' मुरबद डोंगर ' असें आढळतें. हा डोंगर (**राजगड**) **तोरण्याचे** अग्नेयीस तीन मैलांवर व **सिंहगडाच्या** नैर्ऋत्येस सुमारें १० मैलांवर **पंत** सचीव यांच्या मुलखांत आहे. **माच्या**-माची = उपत्यका. पर्वताचा पायथा व शिखर यांच्या दरम्यान असणारी सपाट जागा. **लगतीं**-(लगत = लागून असलेलें स्थान) लगतीं = जवळ, नजीक. **मेटें बांधून**– मेट = गड चढतांना मार्गांत जेथें बांक अगर वळण असतें तें. तेथें पाहरा करण्यासाठीं, पाहरेकऱ्यांसाठीं बांधलेलें घर, किंवा खोली. **सरपोष राखिला**– (**फा०** सरपोश्=वरील आच्छादन, वरील आच्छादनाचें वस्त्र, रुमाल) = वरून संपादणी केली, बाहेरून बतावणी केली. **यागी जाले**–दुःखी झाले. कोण ? **दादाजी** कीं **शाहजी** ?

परिच्छेद ४८ —खजाना–खजीना (**अ०** खज़ीना) = कोश, तिजोरी. **साहेबजादाच**- (साहिब् **अ०** + जादा **फा०** = स्वामि–जात) साहेबजादाच = खुद्द राजपुत्र. **फार वांकडे पडेल** – वांकडें (**सं०** वक्र, **प्राकृत** वंकाडो) = मोठें वाईट, अनिष्ट होईल; मोठें संकट उपजेल. **पेंच पडणें** = संकट, अडचण उत्पन्न होणें. **देह-अवसानसमयीं**–शरिराचा शेवट होण्याच्या वेळीं, मरणसमयीं. **वडिलीं वाढविली**–वडिलांनीं वर्धमान केलेली, नांवारूपास आणलेली. **आणि [ते] वारले–दादाजी** हा मोठा कर्ता पुरूष स्वामिभक्त असून धर्मशील आणि न्यायी होता. त्यानें **पुणें** देश सुधारून चांगल्या स्थितीप्रत आणला, आणि **शिवाजीस** कारभाराचें शिक्षण उत्तम प्रकारचें दिलें. तें शिक्षण **शिवरायाच्या** फारच उपयोगीं पडलें.**दादाजी** १६४७ च्या आक्टोबरमध्यें वारला. **दादाजीच्या** पुत्राचें नांव **कृष्णाजी** असें होतें.

परिच्छेद ५०—अचाट कर्म =(अ + चाट = हलकट, क्षुद्र) विलक्षण, अजब. **संतोष मानिते जाले**– **शा**हजीची **शि**वाजीस फूस होती; किंबहुना त्यानेंच **शि**वाजीस स्वतंत्र राज्य स्थापण्यास उत्तेजन दिलें, असें अलीकडील शोधावरून होऊं पाहात आहे. **विजापूरच्या दरबारानें शा**हाजहानाशीं सन १६३६मध्यें तह केला त्यावेळीं त्या दरबारानें आयत्यावेळीं **शा**हजीस दगा दिला. त्याचा सूड घेण्याचें त्याच्या मनांत असून तो ती संधी पाहात होता, व **शिवाजी** हा त्या कामास योग्य आहे असें समजून तो त्यास स्वतंत्र राज्य स्थापण्याच्या कामीं उत्तेजन देऊं लागला. (रा० **वासुदेव** शास्त्री **खरे** यांचा " **मा**लोजी व **शा**हजी " हा लेख पाहावा.) **शा**हजीचा पाठलाग करतांना **मों**गलांनीं **जिजा**-बाईला कैद केलें व तिचा छळ केला त्यावरून तीही **शि**वाजीला सूड घेण्या-विषयीं उत्तेजन देत असावी. **हवाल-दार** (**अ**० हवाला = ताबा, रक्षण.) हवालदार=किल्ल्याचें रक्षण करणारा मुख्य कामगार, किल्लेदार. **प्रांत-वहि-वाट** (**सं०** वह् + वत्) = प्रांताचा कारभार. **सिद्दी-बिलोल** हा सिद्दी **बिलोल** अगर **बिलाल शा**हजीचा ठेवणाईत होता. **सिद्दीहलाल** यास **शा**हजीनें नेमून **दा**दाजी **कों**डदेवाच्या हाताखालीं पागेंत ठेविला होता, असें **सरदे**साई आपल्या मराठी रियासतींत १७९ पृष्ठावर म्हणतात, आणि पृ० १९३ वर लिहितात " **बिलाल** हबशी **लोह**गडावर राहून **अंद**र, **नाणें** व **पवन** ह्या तीन मावळांचा बंदोबस्त ठेवी." **फि**रंगोजी, **बिलोल**, **बा**जी **मो**हिते इ० हे सर्व **शा**हजीचे ठेवणाईत होते. पैकीं **फि**रंगोजी वगैरे बरेच **शि**वाजीस वश झाले. **बिलोल**, **मो**हिते सारखे जे त्यास सामील न झाले, त्यांस त्यानें **शा**हजीकडे पाठवून दिलें.

परिच्छेद ५१.— **पागा**=घोडेस्वार. **मावळे**=पायदळ. **किल्लेकोटावरून मुलूख जेरदस्तींत येतो**— कोट, कोट्ट (**सं०**) = भुईकोट = गड नाहींत असे किल्ले ते कोट; **वरून** = मुळें; **जेरदस्तींत** (**फा०**) **येतो** = कमजोर होतो, ताब्यांत राहतो. **मोंगलाई राज्यांत**– मोंगलाई हा शब्द विजापूरवाले, दिल्लीचे मोगल वगैरे मुसलमान राजे यांचा वाचक असा योजिला आहे; खुद्द मोंगलाचें राज्य असा अर्थ नव्हे. **बिकट** (सं० विकट) = कठीण, अडचणीचा. **सह्याद्रीचा बांधारा**– बांधारा = बांध, कड. **कजाखी**– कज्जाख (Cossack) भांडखोर; लढण्यास खंदे, कट्टे. **मुसेखोरें, पौडखोरें**-हीं खोरीं पुण्याच्याजवळ हवेली तालुक्यांत **हिरडस मावळ**–पंतसचिवाचे मुलखांत **भोर** ज्यांत आहे

तें. **किताब**-(**अ०** खिताब्)=पदवी. **नांवाजशी**-(नवाझिश् **फा०** = कृपा, वाहवा.) **नांवाजशीचे**=वाहवा, वाखाणणी करण्याजोगे, नामांकित. **मारावीं**=हल्ला करून लुटावीं, नागवावीं. **आयास (हायास) येतील**= जेरीस येतील, थकतील, त्यांचा कमजोर होईल. **तमाम (अ०)**= सर्व, सगळे. **राजकारणें**= संधानें, भेद. **खासे**—खासा (**अ०** खास्सा) = स्वतां, खुद्द आपण. **धारकरी** = धारा (**सं०**) = खड्गाची धार, खड्ग. = तरवार वापरणारे शिपायी, तल्वार बहाद्दर. **माळेस अगोधर चढावें**—माळ म्ह० किल्ल्यावर चढण्यासाठीं दोराची केलेली शिडी. **अगोधर**– अगोदर (**सं०** अग्र उत्तर ?)= आधीं, प्रथम, पहिल्यानें. **कोट-घेरीयाचे गांवचा सेकार** = किल्ल्याच्या सभोंवतालच्या गांवांतील किल्ल्यावरील इमारतींची शाकारणी करण्यासाठीं लागणारें गवत, माचुंडा. **घेरा** = भोंवतालचा प्रदेश. **सेकार, शेकार**– शाकारणीचें गवत, माचुंडे इ० **आपणही त्यांत जावें** इ०– ही किल्ले काबीज करण्याच्या युक्तीं-पैकीं एक होय. **सीमेपरती**– सीमेच्या पलीकडे, अतिशय, बेहद्द. **कांगोरी** (**मं**गळगड)– जि० **कुलाबा**–**म**हाडच्या आग्नेयीस ११ मैलांवर **स**ह्याद्रीमध्यें. **तुंग** (कठीणगड), **तिकोना** (वितंडगड) — दोन्ही **पंतस**चीव यांच्या मुलखांत, **प**वना आणि **मूळा** यांच्या खोऱ्यांमध्यें. **लोहगड**– **कार्लें** गांवाच्या दक्षिणेस ४ मैलांवर **खं**डाळ्याच्या वायव्येस ८ मैलांवर– **बो**रघाटास रोंखितो. **राज-माची**– **बो**रघाटापासून सरळ रेषेनें ६ मैल उत्तरेस– याचीं दोन शिखरें **श्री**वर्धन (आंतील), **म**नरंजन (बाहेरील). पैकीं **श्री**वर्धन पूर्वेकडेस असून थोडें अधीक उंच आहे. दोहींसही तटबंदी असून **बो**रघाटांतून आगगाडीनें जातांना पूर्वेकडे स्पष्ट दिसतात. **कों**कणच्या बाजूनें २००० फूट उंचीवर हीं टोकें आहेत व तीं **बो**रघाटास रोंखितात. **कुंवारीगड**– पुण्याचे पश्चिमेस ४० मैलांवर, **मु**ळशी पेट्यांत; **बो**रघाटाच्या दक्षिणेस २० मैलांवर आहे; हा **अं**बवणी घाटास रोंखितो. **भोरप** (**सु**धागड)– **पं**तसचिवांच्या मुलखांत घाटमाथ्यावर. **घन-गड**, **केळजा**– हे कोठें आहेत ? हे सर्व गड **शि**वाजीनें १६४८ च्या सुमारास घेतले. **नि**जामशाहीचा जो वांटा आदिलशाहीकडे १६३६ मध्यें मोंगलाच्या तहानें आला, त्या वाट्यांत हे बहुतेक गड आहेत. ह्या **नि**जामशाहीच्या मुलखांत **वि**जापूरकरांचा अंमल चांगला बसला नव्हता. कांहीं गडांवर तर **शा**हजीनें नेमलेलेच लोक होते. अशामुळें हे किल्ले मारहाण न करितां **शि**वाजीस भराभर

मिळाले. **मावळें सर्व सोडविलीं**— सोडविलीं = ताब्यांत आणिलीं. **पुंड देशक पाळेगार बंडखोर** = आदिलशाहीस न जुमानणारे देशमूख वगैरे. **हुनर**, हुन्नर (**फा०**) = युक्ती, हिकमत. **पारिपत्य**, पारपत्य—शिक्षा; अधिकार.

परिच्छेद ५२.— हिरडस मावळ— ज्यांत पंतसचिवांचें **भोर** शहर आहे तें मावळ. **रोहिडा** (विचित्रगड) – **भोर**च्या नैर्ऋत्येस ४ मैलांवर. **बांदल** यांचा **रो**हिडा किल्ला घेते समयीं त्याचा सरदार **बा**जी **दे**शपांडे फार मर्दुमकीनें **शि**वाजीशीं लढला. पण **बांदल** लढाईंत पडल्यावर **शिवाजीनें बा**जीचें शौर्य व स्वामिनिष्ठा पाहून त्यास आपल्या पायदळांत सरदारी दिली.

परिच्छेद ५३अ— तळा=**त**ळगड जि० **कुलाबा** ता० **माण**गांव येथें **तळें** या गांवास लागून. **घोसाळा**— घोंसाळगड (वीरगड) --जि० **कुलाबा** ता० **रोहें**-- **रो**ह्याच्या दक्षिणेस ६ मैलांवर. **पेब** (विकटगड)जि० **कुलाबा**, **पनवेल**च्या ईशान्येस९मैलांवर **मा**लडुंग गांवच्या हद्दींत. ह्या डोंगराचे पायथ्याशीं **पे**बी नांवाची देवी आहे म्हणून यास **पेब** हें नांव पडलें असावें. **बिरवाडी**-- जि० **कुलाबा** ता० **रोहें**— **बि**रवाडी गांवाजवळ **सिद्दी**च्या बंदोबस्तासाठीं **शि**वाजीनें नवाच बांधिला. हे सर्व गड १६४८ मध्यें **शि**वाजीनें काबीज केले किंवा बांधिले. **हरिहरेश्वर**. **ह**बणसांत **सा**वित्री नदीच्या मुखाजवळ उत्तरच्या बाजूस समुद्रकिनाऱ्यास हें देवस्थान आहे. **गोवळेकर—गो**वळ कोट किंवा गोवेलकोट **चि**पळुणाजवळ. **शि**वदिग्विजय-कार म्हणतो. " गोवेल्याचे मार्गें जातां **सा**वंताचे घरीं धोप तरवार नामी चांगली आहे " धोप= लांब व सरळ तरवार.

परिच्छेद ५४.— दळवी, दळवे (' दलपती ' याचा अपभ्रंश) **दळवी हा मराठा पाळेगार होता**— दळवी हें आडनांव **म**राठे, **कायस्थ** व **गौ**ड ब्राह्मण यांच्यामध्यें आढळतें. पुढें परिच्छेद ५६ पाहावा. **शिवापूर**— **खे**डें-बारें ता० हवेली, या गांवाजवळ. **आंबराई** (आम्रराजी) **शि**वापूरचा बाग या नांवानें ही आंबराई प्रसिद्ध आहे, पण **शाह**जीनें तयार करविली म्हणून तिला ' शाहा-बाग ' असें नांव आहे असें कोठें वाचल्याचें स्मरतें. पूर्वीची आंबराई असून **शि**वाजीनें ती सुधारली असावी इतकेंच. मागें परिच्छेद ४५ वा पाहावा. **शके** १५६८=इ० स० १६४६. पण **राय**री किल्ला १६४८ मध्यें घेतल्याचा दाखला इतर ग्रंथीं मिळतो (**ग्रा० डफ, सरदेसाई.**) **लिंगाणा— सह्याद्रीं**त **रायगड** व **तोरणा यांच्या मधोमध. म**हाडच्या ईशान्येस १४ मैलांवर. **राय**गडाहून **लिंगाणा**

३।४ मैलांवर पूर्वेस आहे. तेथून तो स्पष्ट दिसतो. हें सह्याद्रीचें शिखर लिंगाच्या म्ह० पिंडीच्या आकृतीचें असल्यावरून शिवाजीनें त्यास लिंगाणा असें नांव दिलें. **मुलाणा हयाती**– 'मुलाणा अहमद' **ग्रां० ड०.** 'मुल्ला अहमद मटिया' सरदेसाई. **दस्त केला**–(**फा०** दस्त=हस्त, हात)दस्त करणें=धरणें, पकडणें. मुलाणा अहमदाची सन्मान पूर्वक भेट घेऊन शिवाजीनें त्यास पोशाख देऊन विजापुरास पाठविलें. **ग्रां० डफ.**

परिच्छेद५५.—नाकर्ते असा शब्द ठेवून–नाकर्ता=नालायक.शब्द ठेवून = दोष देऊन. शामराजपंत हा रांझें येथील राहणारा असें राजवाडे म्हणतात, पण 'रांझेकर' असें त्याचें आडनांव इतरत्र सांपडतें. 'रांझें' पंतसचिवांच्या मुलखांत आहे. सन १६६१-६२ मध्यें जंजिरा काबीज करण्यासाठीं शामराज-पंत यास शिवाजीनें रवाना केलें. पेशव्याचा तळ राजापुरीस होता. सिद्दीबरोबर बोलणें चालणें करण्याकरितां शामराजपंत आपण होऊन किल्ल्यांत गेला. तेथें त्यास सिद्दी खैर्यत यानें कैद केलें. त्यावेळीं 'पुन्हा मी जंजिऱ्यावर येणार नाहीं,' असें वचन देऊन शामराजानें आपली सुटका करून घेऊन फौजेसुद्धां तो परत आला. शिवाजीनें त्यास पुन्हां जंजिऱ्यावर जाण्यास सांगितलें असतां शामराजानें वचन-भंग होईल म्हणून जाण्याचें नाकारिलें. तेव्हां शामराजास शिवाजीनें घरीं बसविलें. शामराजानंतर थोडे दिवस '**म**हादेव **म**तिमंत' हा प्रधान म्ह० पेशवे पदावर होता. कांहीं दिवस 'नरहरी आनंदराऊ' हा पेशवा शके १५८३ मध्यें होता असे जेधे शकावली म्हणते. त्याच्यानंतर मोरोपंतास पेशवाई दिली. शके १५८४ भाद्रपदमासीं (१६६२). हा '**म**हादेव **म**तिमंत प्रधान' कोण होता ? त्याचा शोध अद्याप लागला नाहीं. शामराजानेंच आपणास '**म**हादेव **म**तिमंत प्रधान' म्हणविलें, असें सरदेसाई म्हणतात. **म० रि०** पृष्ठ२६९. नरहरी आनंदरावाबद्दल माहिती इतरत्र कोठें आढळत नाहीं. **मोरो त्रिमल पिंगळे**– याचा बाप शाहजीपाशीं कर्नाटकांत होता. सन १६५३ च्या सुमारास मोरोपंत कर्नाटक सोडून शिवाजीस मिळाला. शिवाजीनें त्यास पुरंदर किल्ल्यावर सबनीस नेमिलें-**ग्रां०** डफ. पुढें प्रतापगड किल्ला बांधण्याची कामगिरी त्याजला सांगितली ती त्यानें उत्तम प्रकारें तडीस नेऊन (१६५६) शिवाजीची मर्जी संपादिली होती. यावरून १६६० मध्यें मोरोपंतास मुजमू दिली (जेधे-शकावली) आणि १६६२ मध्यें त्यास पेशवा पद दिलें. **कामावर पडले**–कामीं

पडले, उपयोगीं पडले. **निळो सोनदेव** हा **सोनोपंत डबीर** याचा मुलगा. त्यास मजमदारी सुमारें १६६२ मध्यें **बाळकृष्णपंत हणमंते** याच्या मृत्यूनंतर मिळाली. 'शके १५८४ चैत्र व॥ १० गुरुवारीं. जेधेश० **सोनोपंताचा** दुसरा मुलगा **आबाजी सोनदेव** तो **कल्याणचा** पहिला सुभेदार. ह्या खानदानी घराण्याची माहिती **म० रि०** पृष्ट ३७०।७१ मध्यें **सरदेसाई** देतात ती पाहावी. **पाय लोक** = पायदळ. **गाहा करून**– जमाव करून. **दाहातोंडे**– हा **शाहजीच्यावेळीं** एक लष्करी कामगार होता. ' दुतोंडे– ' असे **ग्रां० ड०** म्हणतो. **अण्णाजी (अनाजी) दत्तो** यांचें आडनांव प्रभुणीकर. **रत्नागिरी** तालुक्याचें देशपांडेपण याजकडे होतें. हा मोठा हुषार व शूर होता. **कोंकणची** जमाबंदी सर्व **अण्णाजी दत्तो** यानें ठरविली. त्याच्या वंशजांकडे सुरनिशी न राहतां पुढें **शंकराजी मल्हार** याजकडे गेली व तो **राजारामाच्या** वेळीं **जिंजीहून काशीस** गेल्यावर **शंकराजी नारायण गांडेकर** यास मिळाली, ती अद्याप त्याच्या वंशजाकडे चालू आहे. **गंगो मंगाजी** ह्याची विशेष माहिती मिळत नाहीं. **अण्णाजी** उर्फ **अनाजी** याजकडे वाकनिशी होती ती **गंगो मंगाजीस** देऊन **अण्णाजी** पंतास सुरनिशी दिली. शके १५८४ (जेधे श०) **नेताजी पालकर**– हा ' नेताजी ' कीं 'जैताजी' ? 'जैतू' (जैत्रपाल) 'जैतुगी' अशीं नांवें मराठ्यांमध्यें आहेत. **नेताजी** हें नांव त्यांच्यामध्यें असल्याचें ऐकिवांत नाहीं. हा **पालीचा** राहणार म्हणून **'पालकर'** हें आडनांव पडलें काय ? **पाली** पंतसचिवाच्या राज्यांत **कोंकणांत** आहे. **खंडोबाची** पाली देशावर. **राघो बल्लाळ** = यांचें आडनांव **अत्रे–राघो बल्लाळ** नांवाचे दोन कामगार शिवाजीपाशीं होते. त्यांतील **अत्रे** हा सबनीस आणि **कोरडे** हा वकील. **राघो बल्लाळ कोरडे** हा **शाहाजीनें जिजाबाईबरोबर** ठेविलेल्या कारभाऱ्यांपैकीं एक. मागें परि० ३१ पाहावा. **येसाजी कंक–कंक** याचे वंशज **भोर** संस्थानांत आहेत. **चंदन– साताऱ्याच्या** ईशान्येस १० मैलांवर. **वंदन– साताराशहरच्या** ईशान्येस १० मैलांवर. **केळंजा कीं केंजळ गड ? – केंजळ** गड **वाईच्या** वायव्येस ११ मैलांवर, **मांढरदेवीच्या** डोंगरावर. **पांडवगड– वाईच्या** वायव्येस ४ मैलांवर. **नांदगिरी** (कल्याणगड)– **कोरेगांवच्या** उत्तरेस ८ व **साताऱ्याच्या** ईशान्येस १४ मैलांवर. **परळी (सज्जनगड)– साताऱ्याच्या** पश्चिमेस ६ मैलांवर. हे सर्व **साताऱ्याच्या** आसपासचे किल्ले पुढें १६७३ मध्यें घेतले. **पन्हाळा– कोल्हापूरच्या** वायव्येस १२ मैलांवर सन १६५९ मध्यें

शिवाजीनें घेतला. तेथें १६६० मध्यें सिद्दी **जोहर** याचा वेढा पडून **शिवाजी** कोंडला असतां तेथून तो निसटून **विशाळगडास** गेला. **वसंतगड**– मिरजेजवळ ? **पावनगड** पन्हाळ्याच्या पूर्वेस अर्ध मैलावर. **विशाळगड** (खेळणा), **बावडा** (गगनबावडा) **रांगणा** हे किल्ले १६५९ मध्यें **शिवाजीनें** घेतले. **विशाळगड**– **ग**जापूर नांवाच्या डोंगरावर, कोल्हापूरच्या वायव्येस ४५ मैलांवर. उंची ३३४८फूट. लांबी ३२०० फूट रुंदी १०४० फूट. मोठा पठार म्हणून **खेळणा** हें पहिलें नांव बदलून ' **विशाळ**'गड असें **शिवाजीनें** नांव ठेविलें. **विशाळगड** **कोल्हापूरच्या** प्रतीनिधींकडे. **बावडा**– **कोल्हापूरच्या** नैर्ऋत्येस ३६ मैलांवर ऐन सह्याद्रीच्या माथ्यावर. यास ' गगनबावडा ' असें म्हणतात. हा **कोल्हापूरचे** पंतअमात्य यांजकडे आहे.– **प्रतिनिधींस** **विशाळगडकर** व **अमात्यांस** **बावडेकर**– अशीं नांवें ह्या किल्ल्यांवरून पडलीं आहेत. **रांगणा** (प्रसिद्धगड)– **सह्याद्रींतील** एका शिखरावर, **कोल्हापूरपासून** नैर्ऋत्येस ५५ मैलांवर. **कोल्हापूर** व **सांवतवाडी** ह्या संस्थानांच्या हद्दीवर आहे. १६५९ मध्यें **शिवाजीनें** घेतल्यापासून तो **मराठ्यांच्या** हातीं म्हणजे **कोल्हापूरकर** छत्रपती यांजकडे आहे. **रावजी सोमनाथ**– ह्याबद्दल विशेष माहिती मिळत नाहीं. **बाळाजी आवजी**– **बाळाजीचा** बाप **आवजी** **चित्रे** हा **हबशाचा** कारभारी असतां त्याजवर **हबशाची** गैरमर्जी होऊन त्यास समुद्रांत बुडविलें. पुढें **बाळाजी**, त्याची आई व भाऊ यांस **राजापूर** यथें त्यांचा मामा **विसाजी शंकर** यांजकडे अज्ञातवासांत राहावें लागलें. त्या अज्ञातवासांतून **शिवाजीनें** त्यांस बाहेर काढिलें. **बाळाजीवर** **शिवाजीची** मोठी मर्जी बसून तो त्याचा अत्यंत विश्वासू सेवक होत्साता अखेर पर्यंत त्याच्या फार उपयोगीं पडला.

परिच्छेद ५६.— शृंगारपूर येथें सुरवे राज्य करून होते– हा **मराठा** पाळेगार ' **दळवी** ' असून त्याचा कारभारी **सुरवे** होता, असें **ग्रांट डफ** म्हणतो. **दळवी** **शिवाजीशीं** कांहीं दिवस लढून रणांत मृत्यू पावला. त्यानंतर **शृंगारपूरचे** लोक **हबसाणांत** आश्रयासाठीं पळून गेले. तेथून मोठ्या युक्तीनें **सुरव्याच्या**-मार्फत **शिवाजीनें** त्यांस परत आपल्या राज्यांत आणिलें. **सरदेसाई** (**म० रि०** पृ० १२९) म्हणतात, " **शृंगारपूर** (**संगमेश्वराजवळ**) येथें **सुर्वे** राजे होते. त्यांजपाशीं **शिरके** **जावळीहून** राहिले. **सुर्व्यांचा** विध्वंस **शिवाजीनें** केल्यावर

शिरके हबसाणांत गेले. तेथून शिवाजीनें त्यांस परत आणिलें आणि त्यांशीं शरीरसंबंध करून त्यांस नांवारूपास आणिलें. " **सुरवे बुडविले**= सुरव्यांचा विध्वंस केला. **पद्महस्ती**– पद्महस्त = प्रत्येक कामकाजांत यशस्वी, सुदैव, नशीबवान. **बांधारी** = सह्याद्रीची कड. **उपाधिक परंपरागत त्याचे स्वाधीन केलें**– हे आरवीचे राहणारे. परंपरागस-उपाध्याय कसे तें राजवाडे यांचा खंड ८ यावरून कळेल.

परिच्छेद ५७.— राजगडनें रायगडास आले– तृतीयेचा पंचमी-प्रमाणें प्रयोग. **राजगडनें** = राजगडाहून. मागें परि० २७ पाहा. तेथेंही **विजापूरनें** निघोन **दौलताबादेस** असा पंचमीच्या ऐवजी तृतीयेचा प्रयोग केला आहे. **चेऊल (चौल)** - हें आगर यावेळीं **पोर्तुगीज** लोकांकडे होतें. जवळच त्यांचा **रेवदंडा** किल्ला खाडीच्या मुखाशीं होता. या काळापासून **पोर्तुगीज** व **मराठे** यांच्या **चौल रेवदंड्याबद्दल** झटापटी चालू झाल्या, त्या १७४०।४१ सालीं **चिमाजी आप्पाकडे** तीं दोन्हीं स्थळें आलीं तेव्हां मिटल्या. **कोट घेतला**– १६५१. त्याचें नांव '**राजकोट**' हा **कुंडलिका** नदीच्या खाडीवर आहे. **रामेश्वर** हें देवस्थान स्वयंभू आहे असें म्हणतात. ह्या **रामेश्वर** देवस्थानाचें व त्यांतील पर्जन्यादिक ३ कुंडांचें सविस्तर वर्णन 'एका सरकारी कामगाराच्या रोजनिशींतील उतारे' म्हणून जें प्रकरण **वि० ज्ञा० विस्तार** मासिकांत आलें आहे, त्यांत प्रसिद्ध झालें आहे. **खजोजी**— हें नांव मुसलमानी दिसतें. **खजोजी** हा **फिरंग्याचा** हस्तक असावा.

परिच्छेद ५८.— मुलाणा हयाती– मागें **परि० ५४** पाहावा. **बाजी सामराज**– हा **जावळीच्या चंदरराव मोरे** याच्या मुलखांतून जाऊन **पारघाटा** शेजारीं **शिवाजीच्या** पाळतीवर टपला होता; कारण जवळच **महाडास शिवाजी** वारंवार राही. पण **शिवाजीस** हें कळल्यावरून त्यानें घाटाच्या पायथ्याशीं **बाजी शामराज** यास गांठून, त्यावर हल्ला करून, त्याच्या फौजेची धुळधाण उडवून त्यास जंगलांत पळवून लाविलें. १६५१।५२. **ग्रां० डफ** व **जदुनाथ सरकार.**

परिच्छेद ५९.— राजे–**शाहजी** राजे. **आफरी-अफरी (फा०)** अव्यवस्थित. **बे-कैदी**–बे **(फा०)** कैद **(अ०)** नियम, व्यवस्था. बे-कैदी = अव्यवस्थितपणा, पुंडेगिरी. **हजरतीनें (अ०)** हुजूरनें, साहेबांनीं. **इतराजी (अ०)** गैरमर्जी, अवकृपा.

परिच्छेद ६०—**जिवाभ्य, जीवादारभ्य** (जीवात्+आरभ्य) जिवापाड, प्राणांपलीकडे. **हें** = हिंदूधर्म, स्वधर्म. **श्रेयस्कर** = पुण्यप्रद, कल्याणकारक. **बे-मर्जी** = (बे **फा.** + मर्जी **अ०** = **कृपा**) = अवकृपा. **श्रम** = दुःख, अस्वस्थता. **चिंताग्रस्त** = काळजीनें खाल्लेला, चिंतामग्न. '**स्त्रीबुद्धिः प्रलयंगता**' हा सबंध श्लोक असा– आत्मबुद्धिर्हितार्थाय गुरुबुद्धिर्विशेषतः। परबुद्धिर्विनाशाय स्त्रीबुद्धिः प्रलयंगता. **मोह** = (मुह् = वेडावणें) मायाममता, लोभ, प्रलोभन. **महाराज** = **शाह**जी. **दूरदेशीं** = **कर्ना**टकांत **तं**जावरीं. **निविष्ट**– प्रविष्ट करण्याजोगीं. **बळावणें**– बळकट करणें, जबरदस्तीनें ताब्यांत घेणें, अधीक सत्ता करणें. **त्यांस** = **शाह**जीस. **संतोष पावले**– यावेळीं सईबाईला दाग म्हणजे कमरपट्टा चौलक्ष होनांचा बक्षीस दिला. **म० सा०** छोटी बखर.

परिच्छेद ६१.—**निविष्ठ**–परि० ६० पाहावा. **खातरजमा** (अ० खातिर् जमा) = समाधान, संशयनिवृत्ती. **बाजी घोरपडे**–हा **मु**धोळचा जाहागिरदार. **मु**स्तफाखान हा **आद**लशाही सरदार **कर्ना**टकांत मुख्य सेनापती असतां त्यानें **जिं**जीस वेढा घातला होता; त्यावेळीं **शाह**जीचें व त्याचें बिनसल्यावरून त्यानें **बाजी घोर**पड्या करवीं **शाह**जीस धरविलें, व **वि**जापुरास पाठवून दिलें. कोणी म्हणतात **शाह**जीस निजल्या जागीं धरण्याचा बेत केला असतां तो एकटाच घोड्यावर स्वार होऊन पळाला असतां त्याचा पाठलाग करून **घोर**पडे यानें त्यास धरून कैद केलें.

परिच्छेद ६२.— **बहीण** - हिचें नांव **रौशन्** आरा (रौशनारा). ही **औरंग**जेबाची पक्षपाती होती. **बद-नजर** (बद् **फा०** + नझर् **अ०**) = दुर्दृष्टी, वाईट दृष्टी. **बे-होष** (**फा०** बे-हूश्) असावध, बे-शुद्ध. **शाहा**जहानास अपस्माराचे झटके येत होते. **महकूबसिंग**– हा कोण तें समजत नाहीं. **बळावले**= बळकट झाले, मजबूद झाले.

परिच्छेद ६३.— **अमलगीर**— मागची चुकी पुन्हा (मागें परि० ४३ पाहावा.) **डोळ्यांत सळ्या फिरविल्या**— डोळ्यांवरून तप्त लोहाच्या काड्या ओढणें, डोळे फोडणें. **बादशाहात करूं लागले**—जुलई १६५८मध्यें **औरंग**जेबास तख्त प्राप्त झालें. **आग्रा** येथें **शाहा**जहानास कैदेंत ठेविलें होतें. तो १६६६ मध्यें मरण पावला. **उदाराम माहूरकर**– उदाराम याचें नांव **उद्धव राम** असून तो जातीचा ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण. '**उद्धव राम**' याचा

अपभ्रंश ' उदाराम '. हा वाशीमचा वतनदार राहिवासी. अकबरापासून मोंगलांच्या पदरीं हें घराणें होतें. तें शूरत्वानें व मुत्सद्दीपणानें फार प्रसिद्ध आहे. पुढें तर उदारामास पांच हजारांची मनसब अकबरानें दिली. राय-बागीण — (राज-व्याघ्री) = ' रणांत वाघासारखीशूर ' असा किताब उदारामाच्या बायकोस औरंगजेबानें दिला म्हणतात. पण उद्धव राम तर १६३२ मध्यें मरण पावला होता. यावरून त्याचा पुत्र जगजीवन याच्या बायकोस हा किताब दिला. या० मा० काळेकृत वऱ्हाडचा इतिहास. देशमुखीचें फरमान (फा०)= राजपत्र, सनद. 'फर्मानं राजपत्रकम्'। रा० व्य० को०. तिघे भाऊ होते— त्यांचीं नांवें— दारा शेखो. शाहा सुजा व मुरादबक्ष अशीं होतीं. त्यांचे हे अपभ्रंश चिटणिसानीं केले आहेत.

परिच्छेद ६४.—चिनले— चिनणें, कोंबणें, ठांसून घालणें. हल्लीं 'चिणणें' हें रूप प्रचारांत आहे. त्यांतून काढावें— कोनाड्यांतून खाण्यापिण्यासाठीं वगैरे बाहेर घ्यावें. महाराजांस = शिवाजीस. प्रमाण = खरें, निश्चित. रणदुल्लाखान, मुरारपंत व सरजाखान यांनीं रदबदली करून वांचविलें— शिवाजीनें शाहाजहानाकडे संधान बांधून बापाची सुटका करविली वगैरे मजकूर कांहीं इतिहासकार लिहितात, पण तें सर्व खोटें दिसतें; कारण शाहजीनें १६३३ पासून १६३६ पर्यंत शाहाजहानास फार त्रास दिला होता व आदिलशाहींतील बंडखोर लोकांस मोंगलबादशाहानें आश्रय देऊं नये असें १६३६ च्या तहांत ठरलें होतें. शिवाजीनें पत्रव्यवहार केला तो मुराद हा दक्षिणचा सुभेदार असतां त्याच्याशीं केला. पण त्याच्याकडूनही कांहीं विशेष गोष्ट शाहजीच्या सुटकेसाठीं घडून आली नाहीं. असें प्रो० जदुनाथ सरकार म्हणतात व चिटणिसांनीं लिहिल्याप्रमाणें शाहजीची सुटका, मोंगल बादशाहाकडून न होतां, रणदुल्लाखान व सरजाखान यांच्या रदबदलीनेंच झाली असावी, असा त्यांचा अभिप्राय आहे. पृ० ४३-४९. जामीन होऊन स्वाधीन करून घेतलें. इ० स० १६४९ मध्यें. त्यास वाई, कराड इ०— त्यास = रणदुल्लाखानास.

परिच्छेद ६५.— सुलतान शिकंदर बादशाहा वारले— येथें चिटणिसांची माहिती बरोबर दिसत नाहीं. महंमद आदिलशाहा (इमारती बांधून विजापूर शहर सुशोभित करणारा १६२६-१६५६) यावेळीं विद्यमान होता. परंतु १६४६ मध्यें तो आजारी पडला आणि कामाच्या नालायक झाला, तो १०

वर्षांनीं (१६५६ मध्यें) मरण पावला. दरम्यान त्याचा मुलगा **अली आदिलशाहा** हा १६४६ पासून बादशाहीचें काम उरकूं लागला. तो १६७२ पर्यंत गादीवर होता. (१६५६ ते १६७२) त्याच्यापुढें **शिकंदर अली आदिलशाहा** अल्पवयी १६७२ ते १६८६ पर्यंत गादीवर होता. **मुरारपंतावर कांहीं अंतर आणून** इ०– अंतर = दोष, ठपका. **मुरारपंताचा** वध केव्हां झाला ? **खवास**खाना बराबरच **मुरार**रावास मारिलें, असें कोठेंसें आढळतें. पण **खवास**खानास १६७५ मध्यें **अबदुल करीम** पठाण याच्या पक्षानें मारविलें असें आहे. त्या वेळेसेच **मुरार**रावास वधिलें काय ! **मुरार जगदेव** हा थोर मुत्सद्दी आणि शूर सेनापती **विजापूर**च्या राज्यांत पुष्कळ वर्षें कारभार करीत होता. मागें परिच्छेद ३७, ३७ अ० इ० पाहावे) **स्त्रीनायकी व बाळनायकी** इ०–'अबला यत्र प्रबला बालो राजा निरक्षरो मंत्री' या पद्यार्धास अनुलक्षून वरील लेख आहे.

परिच्छेद ६६.— माळ लावून इ०– माळ म्ह० दोराची शिडी. **ताना**जीनें कोंढाणा घेतला, तो **शि**वाजी **आग**ऱ्याहून **औरं**गजेबाच्या कैदेंतून (दिसेंबर १६६६ मध्यें) निसटून आल्यावर फेब्रुआरी १६७० मध्यें घेतला त्या हल्ल्यांत **उद**यभानाप्रमाणें **ताना**जीही पडला. आणि **शिवा**जीस फार दुःख झालें. येथें **तुळशीदास** शाहिराचा **तानाजी-सिंह**गडाचा पोवाडा पाहावा. कालक्रमांत **चिट**णिसांची भूल उघड उघड येथें झाली आहे. **ताना**जीचा भाऊ **सूर्या**जी यास **ताना**जीचें काम **शिवा**जीनें दिलें.

परिच्छेद ६७.— पुरा मारिला–**न**गरचा पुरा यापूर्वींच मारिला होता. येथेंही कालक्रम चुकलेलाच आहे. **मोंग**लाच्या मुलखावर प्रथम प्रथम हल्ले **शि**वाजीनें केले त्यांत **जु**नर व **न**गर हीं दोन्हीं शहरें त्यानें लुटलीं होतीं. इ० स० १६५६–५७.

परिच्छेद ६८.— सरनाईक– **चां**बळीचे. यांचा एक पडकावाडा **चां**बळीस आहे. एक वंशज हल्लीं **का**शीस राहतो. **पुरंदर** (दौलत-मंगळ) – हा किल्ला **सरनाइ**काकडे होता तो **शिवा**जीनें १६४८ मध्येंच घेतला होता. येथेंही **चिट**णिसांचा कालक्रम चुकला आहे. **गांवगन्ना** = प्रत्येक गांवाला, दरगांवास, **हक्करसूम** (**अ०** हक्‌ + रस्म् = रसूम) देशमूख देशपांडे इत्यादिकांचा रयतेपासून जिनसा घेण्याचा अधिकार, दावा– उ० चांभारापासून जोडा, तेल्यापासून तेल, तांबोळ्यापासून पानें इ० **निजामशाही लोक पादशाहाशीं**

कन्येप्रमाणें मानून, वस्त्रालंकार देऊन त्याच्याकडे रवाना केली. या गोष्टींनीं त्या काळीं शिवाजीची छाप त्याच्या लोकांवर व शत्रूच्या लोकांवरही चांगली बसली.

परिच्छेद ७०।७१— शिवाजीचें पहिलें लग्न **सईबाई निंबाळकर**, दुसरें लग्न **सोयराबाई शिरके** व तिसरें **पुतळाबाई मोहिते** यांशीं लागलें. **शिवाजीस** आणखी कांहीं स्त्रिया होत्या पण त्यांची पक्की माहिती कोठें सांपडत नाहीं. **सई**-बाईशीं लग्न १६३७ मध्यें होऊन ती १६५७ सालीं वारली. **सोयराबाई राजा**-रामाची आई हिला १६८० मध्यें **संभाजीनें** मारिलें. **पुतळाबाई** ही **शिवाजी** मृत झाल्यावर सती गेली. **गायकवाड, इंगळे,** व **जाधव** यांच्याशीं सोयरीक **शिवाजीनें** केल्याबद्दल **जेधे शकावलीं**त मजकूर आहे; पण या बायांचीं नांवें ती शकावली देत नाहीं.

परिच्छेद ७२— चंदरराव- ही पदवी **जावलीच्या** राजांस प्राप्त झाली होती. या काळच्या **चंदररावाचें** नांव **कृष्णाजी** असें होतें. **चंदरराव** आदिल-शाहीचे मांडलिक खरे, पण तीस फारसे जुमानीत नव्हते. **जावली**–**महा**-बळश्वर शिखराच्या पश्चिमेस **प्रतापगडाजवळ** **कोयनेच्या** काठीं. **सलूक**-सलोख (**अ०** सलूक्)= स्नेहभाव, गोडी, सामोपचार. **मुदाईनें** (**अ०**) आपण फार प्राचीन, कदीम, या गर्वानें. **खातरेंत न आणितां**– (खातिर् **अ०** = तमा, हिशेब) हिशेबांत न घेतां, तुच्छ मानून. **कावेबाजीनें**– (कावा = मागें पुढें, वांकडें तिकडें फिरविणें. बाजी **फा०** प्रत्यय) = एकीकडे जातों असें दाख-विणें व दुसरीकडे जाणें, अशी जी घोड्याची गती तिला 'कावा' असें म्हणतात. ' भ्रमणं नामं कावा स्यात्.' **रा० व्य० कोश. राघो बल्लाळ सबनीस**– याचें आडनांव अत्रे. दुसरा याच नांवाचा **शिवाजीचा** चिटणीस होता त्याचें आडनांव **कोरडे**. अत्रे सबनीस या बरोबर **संभाजी कावजी** सरदारासही दिलें होतें. **शरीर संबंधाचें**- **मोऱ्यांची** मुलगी **शिवाजीस** द्यावी या संबंधाचें– **कैफी**—(**अ०** कइफ् = उन्माद आणणारा पदार्थ) अफूसारखे उन्मत्त करणारे पदार्थ सेवन करणारा. **महाबळेश्वर**—हें देवस्थान ह्याच नांवाच्या शिखरावर **सह्याद्रींत** आहे. तेथूनच **कृष्णा, वेणा** ह्या उगम पावून पूर्वेकडे व **कोयना, सावित्री** ह्या पश्चिमेकडे पडतात. **महाबळेश्वर** क्षेत्रांतील ब्राह्मण वे० मू० **गोपाळ**-भट्ट सूर्योपासनी हा **शिवाजीचा** गुरू असून त्याकडून **जिजाबाईनें** आपल्या मुलाच्या अभ्युदयासाठीं सूर्यानुष्ठान करविलें. या अनुष्ठानाबद्दल **गोपाळभट्टास**

व त्याच्या वंशजांस वर्षासन नेमणूक होती. **निसणीचे घाटें**–हा घाट **महा-बळेश्वर** क्षेत्राच्या पश्चिमेस आहे. तो शिडी सारखा उभा आहे म्हणून त्यास ' निसणीचा 'घाट म्हणतात. त्याच्या पायथ्याशींच **जावली** आहे. **निमजगा**–निमाज, नमाज (**फा०** प्रार्थना) निमजगा = निमाज म्हणण्याची जागा ? ' जिमजग्या नजीक ' **शि० दि०** पण अर्थ ? " **पुण्याचे** दक्षणे संनिध निमजागा आहे तेथें शिरच्छेद केला " **म० सा० छोटी बखर.** ह्या वरून निमजगा म्हणून ठिकाण होतें असें दिसतें. ' थळ निमजगा ' असें चतुर्थ संमेलनवृत्त पृ० ६९ येथें आलें आहे. या पुत्रांस कैदेंतून सोडून त्यांस आपले मांडलिक करण्याचें **शिवाजीच्या** मनांत होतें–मारण्याचें कारण ते दोन्ही पुत्र **विजापुरास** बादशाहाकडे निरोप व पत्रें पाठवून आपली सुटका करण्याचा बेत करूं लागले होते. मत्ता (अ०) = जिंदगी, मिळकत. **शिवतरखोरें**— हें खोरें **भोराहून वरंध** घाटानें **कोंकणांत** जातांना **वरंध** गांवा जवळ आहे. या खोऱ्यांतील घळींत सुमारें १०वर्षे राहून **रामदासस्वामींनीं** आपला **दासबोध** ग्रंथ रचिला असें म्हणतात.

परिच्छेद ७३— प्रतापगड - **कोयनेच्या** पश्चिमेस ' **पार** ' गांवाजवळ डोंगर होता तो **पारघाट** रोंखण्यासाठीं किल्ला बनविला आणि त्याचें नांव **प्रतापगड** ठेविलें. इ० स० १६५५।५६. **मेढा** = लाकडें, वांसे पुरून व बांधून केलेला कोट, मेढेकोट. **इमारत करविली**– हें इमारतीचें काम **मोरोपंत पिंगळ्याकडे** सोंपविलें होतें. त्यानें किल्ल्याचें काम उत्तम प्रकारें केलें म्हणून **शिवाजी** खूश होऊन पुढें त्यास **मुजमू** व नंतर **पेशवाई** दिली.

परिच्छेद ७७— श्रीचें वरप्रदान होऊन निर्माण जाले– मागें परि० २२ आणि ३२ पाहावे. **साह्य-भूत**– ह्याचें शुद्धरूप ' साहाय्य-भूत '. **धर्मही**–धर्म-म्हणजे ' चातुर्वर्ण्यात्मक धर्म ' काय ? नाहीं तर ' ही ' निरर्थक होईल, ' ही ' चें प्रयोजन मग दिसत नाहीं.

परिच्छेद ७८—तसेंच कलयुगाचे ठायीं इ०— " यावरी **वैकुंठीं श्रीहरी** । निजभक्तांशीं विचार करी । अद्भूत पाप महीवरी । मृत्युलोकीं जाहालें ॥ यज्ञयाग राहिले । ब्राह्मणीं सत्कर्म टाकिलें । अज्ञानजन बुडाले । दुःखार्णवामाझारीं ॥ तेव्हां क्षीरसागरविलासी । निजभक्तांसि बोलत । ×× यावरि तुम्हीं सकळिकीं । अवतार घेऊनि मृत्युलोकीं- ××। या देशींचे सर्व जन । माझे भक्तीसी लावावे । " – **महीपती-भक्तविजय– १. वेदमार्ग दाहा हजार वर्षें-**

पर्यंत इ०— कलौ दशसहस्त्रेतु हरिस्त्यजति मेदिनीम् । तदर्धं जान्हवीतोयं तदर्धं ग्रामदेवताः ॥ हा श्लोक येथें चिंतनीय आहे. **चिंचवडचे ठायीं [मोरया] देव** इ०- सुमारें २५०।२७५ वर्षांपूर्वी हा पुरूष जन्मास आला. त्याचें नांव **मयूरेश्वर.** त्यावरून ' मोरया ' गोसांवी असें त्यास म्हणूं लागले. ह्यानें **मयूरेश्वर** म्ह० **मोरेश्वर** येथील गणपतीची आराधना केल्यावरून गणपती त्याच्या शरिरीं प्रविष्ट झाला. आणि ' ७ पिढ्यापर्यंत मी तुझ्या वंशाच्या आंगीं प्रविष्ट होऊन राहीन ' असें वरदान दिलें. असे **मोरयादिक** जिवंत गणपतीच झाले ! आणि त्यामुळें या ऋग्वेदी देशस्थ घराण्याचें मूळ उपनाम ' शालिग्राम ' असतां पुढें ' देव ' असें पडलें तें पडलेच.–हे **शालिग्राम पुरंदर** तालुक्यांतील **भोंगवली** येथील जोशी. **तप–मोरगांवीं. समाधी–चिंचवडीं.** हयात शके १५५० (संत-कवि-काव्य सूची, **गो० का० चांदोरकर**). या संबंधें **चिंचवड** ह्या गांवा-खालीं देवांची कथा " एक सरकारी कामगाराच्या रोजनिशींतील उतारे " या लेखांत सविस्तर दिली आहे ती पाहावी. **महीपतीचा भक्तविजय,** अ० ५० ही पाहावा. **शिवाजी महाराज पूर्वी वरदान होऊन** इ०—मागें पृ० २२ व ३२ पाहावे. **निगडी येथें रंगनाथस्वामी** इ०—रंगनाथाचें मूळगांव **नाझरें. वाशिष्ट** गोत्री, यजुर्वेदी, देशस्थ ब्राह्मण. **रामविजयकार श्रीधर** स्वामीचा हा चुलता. **रामदास** स्वामीचा समकालीन. रंगनाथ नेहमीं शिपाई बाण्यानें राही. बसावयास घोडा, पायांत तोडा, डोकीस मंदील अशा थाटानें स्वारी वागत असे. याचा गुरू त्याचा बाप **बापाजीपंत** (संन्यस्त झाल्यावर **निजानंद**). हे **दत्तसांप्रदायी** म्हणजे **आनंद-सांप्रदायी. निगडी**–सातारा जिल्ह्यांत. **विठ्ठल-**रावास ' आत्या स्वामी ' असेंही म्हणत. रंगनाथाचा काल शके १५३४ ते १६०६. **विठ्ठलाचा** १५३८ ते १६२६. विजापुरीं **बादशाहाची सेवा करीत असतां**- बादशाहापाशीं सेवा करणारा त्यांचा वडील बंधू **यादवराव** होय; पण तो **बेदरीं** होता म्हणून **जयराम** स्वामीच्या बखरींत लिहिलें आहे. **श्रीगोरक्षनाथ सांप्रदाय**–हा पाठ **सा० व को०** देतात तो बरोबर नाहीं. रंगनाथ स्वामीचा **दत्त** म्हणजे **आनंदसांप्रदाय** होय. **की० व सा० २** ' दत्तात्रेय सांप्रदाय ' असा पाठ देतात तो बरोबर आहे. **औरंगाबादेस वामन जाले**- हे **वामन** कोण तें कळण्यास मार्ग नाहीं. **वामन पंडित** म्हणावे तर ते **औरंगाबादचे** नसून **कोरेगांव** (जि० **सातारा**) येथील होते.

त्यांचें समाधिस्थान **पांडववाडी** (शके १५९५) " **वारणातीरीं शिंगाटाचे जोश वामन** " असा पाठ **की०** देते. **सा० २ वामनास** मुळींच गाळते. **पहिठणीं** = पैठणीं. **की०** ' दहिठणीं ' असा पाठ देते. **सा०** व **को०** दोहींत ' दहिठणीं ' असें दिसतें, परंतु मोडींत ' प ' अक्षराबद्दल ' द ' असें प्रत करणारानें लाविलें असावें. **निंबराज**- हा कीर्तनकार **पैठणचा** कुळकर्णी. यानें पदें केलीं. (**चांदोरकर** सूची.) **वामनाप्रमाणें** यानें पुष्कळ यात्रा केल्या. **गणपतीच्या** कृपेनें हा प्रेमळ कीर्तन करी. तो **देवपैठणांत** होता झाला (**महीपती भ०** वि० ५१). **निंबाजी व बोधले बावा**-हीं दोन्हीं नांवें **सा० २** गाळते. **बोधलेबावा बालेघाटीं धामणगांव** येथील पाटील **माणकोजी जगताप. तुकारामाच्या** वेळीं होऊन गेला. (**चांदोरकर** सूची.) **भक्तविजय** अ० ५३ पाहावा. याला '**बोधले** बावा' कां म्हणत ? **जयरामस्वामी**-यांचा गुरू **कृष्णाप्पा** आणि **कृष्णाप्पाचा** **शांत** लिंगाप्पा. ' दत्तात्रेय शांत ' असा पाठ **सा०** व **को०** प्रतींचा. **सा० २** 'शांत- दत्तात्रय सांप्रदायी,' असें लिहिते. सारांश, दत्तसांप्रदायी **जयराम** होता, असा तिन्ही प्रतींचा मेळ बसतो. पण 'शांत' म्हणजे काय ? तें एकही सांगत नाहीं. **की०** प्रतींत तर ' शाक्त सांप्रदायी ' असें म्हटलें आहे, पण संतमंडळींत ' शाक्त ' कोणी असल्याचें शक्य तरी आहे काय ? **जयरामाचा** जन्म शके १५२१. समाधी १५९४. **रामदासादिस्वामि**-पंचायतना पैकीं **वडगांवकर जयराम** होता. इतर **रंगनाथ निगडीकर, चाफळचे रामदास, भागानगरचे केशव** स्वामी आणि **ब्रह्मनाळकर आनंदमूर्ती**. ' जयरामस्वामीची बखर ' पाहावी. **केशव स्वामी**- भक्त विजय अ० ५४. याचें कीर्तन **शिवाजी** दक्षिणविजय करतांना ऐकतो, पुढें प्रकरण ६ पाहावें. **परमानंद बावा पोलादपुरीं**—याची माहिती विशेष मिळत नाहीं. **शिवाजीनें** त्याचा उपदेश घेतला होता काय ? **पोलादपूर सावित्रीच्या** काठीं ता० **महाड. त्रिंबक नारायणाश्रम**— हा साधु-पुरूष कोण ? **पाटसचे मौनी बावा- की०** '**पाट**-गांव. ' हे तरी कोण ? ' **मौनीस्वामीची** मूर्ती पद्मासनांत बसलेली **सिंधुदुर्गांतील शिवमंदिरांत** आहे ' **सरदेसाई** पृ० ४४५. **अचलपुरी गोसांवी संगमेश्वरीं**- हे कोण तें स्पष्ट कळत नाहीं. वरील सर्व संतमंडळी **तुकाराम** आणि **रामदास** ह्यांची, अर्थात **शिवाजीची**, समकालीन होती. **तुकाराम बावा**— **लोहगांव** येथें **तुकारामाचें** आजोळघर. **देहू** त्याचें गांव, तेथेंच तो जन्मला. जन्म **शके**

बदलून चालूं लागले-- पुरंदर हा आदिलशाहींतील **मुरारपंत** यानें बांधून **सरनाइकास** किल्लेदार नेमिलें. **निजामशाही लोक** इ०—**निजामशाही** तर १६३६ मध्येंच बुडाली होती. आतां तिचें काय ? **औरंगाबादचा** सुभा तो मोंगलबादशाहाचा कामगार त्याचा संबंध ह्या **आदिलशाही** किल्ल्याशीं काय ? आदिलशाहीशीं मोंगलाचा तह १६३६ मध्यें झाला. याकरितां ते १६४८ मध्यें किंवा त्यापूर्वी **पुरंदरावर** चालून येण्याचा संभव नव्हता. एतावता या वाक्याचा अर्थ स्पष्ट बसत नाहीं. निमकहरामी=(**फा०** नमक् = मीठ. **अ०** हराम = शास्त्र-विरुद्ध, गैरकायदा.) कृतघ्नपणा, फितुरी. 'निमकहलाली' च्या उलट. **स्त्रीनीं**—स्त्रियेनीं तृतीयेच्या 'नीं' प्रत्ययाचा एकवचनींही प्रयोग. **पादशाही फौजेंत** इ०— ही **मोंगली** फौज कीं काय ? आणि बायकोस तोफेच्या तोंडीं **सरनाइकानें** दिलें एवढ्यानें ती फौज उठोन कां चालती होते ? **तपीळ**—तामसी, संतापी, क्रूर. **निळकंठ हैबतराव**--याचे पुत्र **निळो निळकंठ** कसे ? बापाचेंच नांव मुलास ठेविलें होतें कीं काय? असा प्रघात हल्लीं तरी नाहीं. **हैबती, हैबतराव**— हें नांव 'हयपती' शब्दाचा अपभ्रंश होय. हैबत = धास्ती, भय या शब्दापासून हें नांव सिद्ध झालेलें नव्हे. **चांबळी**—हा गांव **पुरंदरच्या** घेऱ्यांत **पुरंदरच्या** उत्तरेस **चांबळी** नदीच्या कांठीं आहे. **राजगडनें निघोन**— तृतीयेचा उपयोग पंचमीप्रमाणें केला आहे. मागें परि० ५७ पाहा. **नारायणाचे देवालयाजवळ** — **नारायणाचें** देवालय **पुरंदरच्या** पायथ्याशींच आहे. पुढें **गंगाबाई** व सवाई-माधवराव **पुरंदरावर** असतां **सखारामबापू** व **नानाफडणीस** येथें राजकारभार करीत असत. **नारायण** म्हणजे पुण्याचा **नारायणेश्वर** असें कोठें कोठें लिहिलेलें आढळतें. **फर्जंद**=पुत्र, मुलगे. **निळोपंत**—हा **निळोपंत** म्हणजे **निळकंठ** हैबत-रावाचा वडील मुलगा. **हिरोजी फर्जंद** इ०— या तिघांनीं पुरंदर काबीज करण्यांत चांगली कामगिरी केल्याबद्दल त्यास वाढविलें म्ह० बढती दिली. **फत्तेकरून**= जिंकून घेऊन. पुरंदर १६४८ मध्यें वरील प्रकारें घेतला.

परिच्छेद ६९.— **कल्याणप्रांत**—मागें परि० ५५ पाहावा. **मालमावेशा**—माल-मवेशी (**अ०**) जिन्नस व गुरें, माल-मिळकत. **मोजदाद**—मोजदास्त-(मोजदात् **अ०**)= संख्या करणें, गणणें. **आबाजीपंतीं**— आबाजी **सोनदेव** यास **कल्याण** प्रांताचा सुभेदार नेमिलें होतें. **तिचा सासरा** इ० **मुलाणा अहमद** याचा आदर सत्कार करून विजापुरास पाठविलें, आणि त्याच्या सुनेस

१५३० प्रयाण-शक १५७१. ह० भ० प० रा० **लक्ष्मणराव पांगारकर** यांनीं ' श्री तुकाराम चरित्र ' नांवाचा ग्रंथ सुमारें आठ वर्षें परिश्रम करून लिहिला, तो इ० स० १९२० मध्यें प्रसिद्ध केला. ग्रंथ उत्कृष्ट उतरला आहे. या भगवद्-भक्ताच्या चरित्रांतील सर्व गोष्टींचा ऊहापोह ह्या ग्रंथांत उत्तम रितीनें केलेला आहे. ' **अभंगेकरून** ' किंवा ' **अभंग करून** '— याचा संबंध ' रचना ' शब्दा-कडे. ' अभंगरूप रचना ' असा अर्थ. **प्रमेय**— सिद्ध करण्याच्या गोष्टी, सिद्ध केलेली गोष्ट, सिद्धांत. येथें " जयाची वदे पूर्ण वेदांत वाणी । कसें हो म्हणावें तयालागिं वाणी. " हें **वामनाचें** पद्यार्ध आणि ' ॐतत्सादिति सूत्राचें सार । रूपेचा सागर पांडुरंग' इ० अभंग **नि० सा० गाथा** अ० ३६५१हीं चिंत्य आहेत.

परिच्छेद ७९. होत्साता—होत्साता हें बहुधा विशेषण असतें; येथें तें अव्यय असून " होत असतां " ह्या अर्थानें योजिलें आहे. ' **पठाण ×××** **उभे राहिले** '—ही गोष्ट बहुधा **शाहिस्तेखान पुण्याहून** परत गेल्यावर १६६३ मध्यें घडून आली असावी.

परिच्छेद ८०. गंगातीरीं—गंगा=**गोदावरी** **वृत्तिवंत** = वतनदार. **त्या-अन्वयें**-ह्या शब्दा आधीं ' याणीं ' **सा०** प्रत शब्द देते व **की०** 'त्यानें' शब्द देते. ' याणीं ' ' त्यानें ' **सूर्याच्या** वरदानाबद्दल ह्या तृतीया आहेत. सूर्याच्या वरदानानें असा अर्थ दिसतो. **दिल्हें**—**श्रीराम**चंद्रांनीं. **अशी आज्ञा झाली**—**श्रीराम**चंद्राची. **दुसरे रामदासस्वामी**—याचें नांव ' नारायण ' असें होतें. पुढें ' **रामदास** ' म्हणवूं लागले. **व्रतबंध जाला असतांच 'सावधान'**—मंगलाष्टकें म्हणतांना ' सावधान ' असा ब्राह्मणांच्या तोंडचा शब्द ऐकून, विरक्त होऊन पळून गेले, ते विवाहाच्या वेळीं होय; व्रतबंधाच्या प्रसंगीं नव्हे. **सावधान**= अवधानयुक्त, लक्ष्ययुक्त. **होत्साता**—येथें ' होत्साते ' असें असतें तर बरें झालें असतें. **शिवाजीराजा ×××× भीमावतार**—येथें **भीम** म्ह० **शिव, शंकर.** ' व्योमकेशो भवो भीमस्थाणू रुद्रउमापतिः ' अमरकोश.

परिच्छेद ८१. ध्रुव— सूर्यवंशीय **उत्तान**पाद राजाचा मुलगा. **निज-ध्यास** = निदिध्यास = पुनः पुनः ध्यान करणें; विचार करणें. **उत्साह, महोत्साह**—उत्सव, महोत्सव ह्या अर्थीं.

परिच्छेद ८२. यांनीं—बद्दल ' त्यांनीं ' असतें तर बरें झालें असतें. **श्रीफळ** = नारळ.

परिच्छेद ८३. असेंच निर्मित आहे— निर्मित = नियमित, पूर्वी ठरलेलें; असें पूर्वींच योजिलेलें आहे; असाच नेमानेम आहे. **तुकारामाचें पत्रः**— **विरंचीनें** = विरिंचीनें = ब्रह्मदेवानें. **'थोरी'** पा० भेद. **'ये'** पा० भेद. **अव-कळा** = कळाहीनता, विरूपता. **सोहळा** (व्याजोक्ती) = शोभा. **सलगीची** = (स-लग = एकाला एक लागून असा, मध्यें फटफाट नाहीं असा.) स्नेहाची, मम-तेची. **नव्हों केविलवाणे**—(केवल-वाणा) गयावया करणारे, बापुडवाणे. ' नव्हे ' असें सर्व प्रतींत आहे. पण ' नहों ' असा पाठ **निर्णयसागर** गाथा देते. **आणिकाची वार्ता काय तेथें**?— दुसऱ्याची कथा, गोष्ट कशास पाहिजे ? **आशेचेंही शून्य केलें तेणें**–तेणें = (**पांडुरंगानें**) आशा, इच्छा समूळ नाहींशी केली. ' केलें-आम्हीं ' **नि० सा० गा०. प्रवृत्ती भावासी सांडियेली**=भाव म्ह० श्रद्धा (**पां**डुरंगाच्या ठायीं). तदर्थ, तिच्या साठीं 'प्रवृत्ती' (आशादी, वास-नादी प्रवृत्तिमार्ग) टाकून दिली, संसाराची वाट सोडून दिली, प्रवृत्ती लुप्त झाली. ' प्रवृत्ती भागासी सांडियेलें ' **नि०** सा० गाथा. " **देखणें** तुझेंही तयामाजी " **नि०** सा० गा० पाठ. " **तूंहि विठ्ठल असेंचि वाटलें । परि एक आलें आडवें हें** " असा पाठ **नि०** सा० गा० मध्यें आहे. परंतु हें एक आडवें आलें तें काय ? हें स्पष्ट होत नाहीं. **सा० को० की०** यांचा पाठ ' परि एक मोठें आडवेंचि ' असा दिला आहे. तेथें तरी " एक मोठें आडवेंच " तें काय ? **केंवी** = कोणत्या प्रकारें ?

परिच्छेद ८४— **रामदास** स्वामींचें पत्र– **महामेरू** – **मे**रूपर्वताप्रमाणें अढळ आहे निश्चय ज्याचा असा. **आधारू, निर्धारू**– आधारः, निर्धारः अशा अकारांत पुल्लिंगी शब्दांच्या प्रथमेचीं रूपें यांचा विसर्ग जाऊन आधारो, निर्धारो, आश्रयो, अशीं ओकारान्त रूपें मृदुव्यंजनें पुढें आलीं असतां होतात. त्या ओ-कारान्त रूपांचीं आधारू, निर्धारू, ईश्वरू अशीं ऊकारान्त रूपें मराठी काव्यांत आणि जुन्या मराठी लेखांतही झालेलीं आहेत. **'श्रीमंत योग '**. **सा० व को०. माडगांवकर** ' श्रीमंत योगी ' असा पाठ देते. ' योगू ' **सा० २. उदंड**– (उत्+दंड=उदंड)=पुष्कळ. हल्लींही बायकांच्या तोंडीं 'उदंड' हा शब्द विशेष येतो. ' उदंड आउक्षांचा हो ' असें लहान मुलांस न्हाऊं घातल्यावर त्याच्या भोंवतीं पाणी फिरवून म्हणतांना ऐकूं येतें. **' तुळणा केंवी ' सा० को०.** ' तुळणा कैंची ' **की० सा० २** व **मा०. पुरंदर आणि शक्ती पृष्ठी भागीं**–

सा० को० की०. इंद्र आणि देवी पृष्ठभागीं, पाठराखे, संरक्षण करणारे, पाठीशीं-उभे आहेत असा अर्थ काय? **मा०** पाठ "पुरंदर आणि छत्रपति शक्ति पृष्ठभागीं" येथें 'छत्रपती' कशासाठीं? 'पृष्ठीभागीं' **सा० को०** व **की०** 'पृष्ठभागीं' **मा०** देते. '**पुण्यवंत जयवंत**' **सा० २** देते. **वरदवंत**-वरद=वर देणारा=वरदवंत=वरदांच्या मध्यें मुख्य? '**तयाचे गुणा महत्त्वासी**'— **माडगांवकर** पाठ. इतर प्रतींत 'जयाचे गुणा' असा पाठ आहे. **शिव आचारशील** इ०—**सा०** व **को०** 'शिव' हा शब्द **मा०** व **सा० २** देत नाहींत. **शूर सत्क्रियेसि तत्पर**—**सा० को०** व **की०** 'शूर क्रियेसि तत्पर' हा **मा०** व **सा० २** यांचा पाठ आहे. '**सावधानपणें नृपवर तुच्छ केला**'— **की०** व **मा०** 'तुच्छ केले' असा अनेक वचनी पाठ देतात.= सावधपणानें इतर आदिलशाहादी राजे तुच्छ केले; कसपटा प्रमाणें मानिले. 'तुच्छ केला' **सा० को०** व **सा० २** यांत एकवचन आहे. तेथें विजापूरचा आदिलशाहा इतकाच अर्थ घ्यावा. **सकळ पृथ्वी अंदोळली**- (आन्दोलन=मागें पुढें हालणें.)= डळमळली, हादरून गेली. **धर्मरक्षी ऐसा नाहीं**- अर्थात दुसरा कोणी नाहीं. 'ऐसा कोणी नाहीं' **सा० २**. **आणखीं धर्मकृत्यें** इ०—**सा०** व **को०**. 'आणिकहीं' पाठ **मा०** देते. 'आणखी कांहीं' **सा० २**. **तुम्हां करितां**= तुमच्या साठीं, तुम्हांस्तव, तुम्हीं आहां म्हणून." **कित्येक दुष्ट संहारिले, धाक सुटले, आश्रय झाले**" असे अनेकवचनी पाठ **मा०** देते, पण 'शिवकल्याण राजा' हें पद एकवचनीच ठेविते. **वर्तमान** = समाचार. **नेणों** = नकळे. 'नेणूं' **मा०** देते. पण 'नेणूं' प्रथम पुरुषीं रूप होईल. **रुणानुबंधें** (ऋण + अनुबंध) = पूर्व-जन्मींच्या पापपुण्याप्रमाणें, पूर्वींच्या बऱ्यावाईट कर्माप्रमाणें. **उदंड राजकारण तटलें**— पुष्कळ राजकर्में (निकालाची) वाट पाहात आहेत, खोळंबलीं आहेत. **प्रसंग नसतां**— कारण नसतां, शिवाजीकडून रामदासस्वामींस पत्र गेलें नसतां, किंवा समक्ष त्यानें विनंती केली नसतां, असा अर्थ.

परिच्छेद ८५— "**महाराज यांस निश्चय जाला कीं**" याबद्दल **सा० २** "महाराज याणीं निश्चय केला कीं" असें लिहिलें. **कुबडीनें खाणून**-बसून पाठ टेकतां यावी म्हणून लाकडाची केलेली काठी, पांगुळ घोडा, पांगुळकाठी. ही काठी बहुतेक सर्व रामदास-पंथी यांजवळ असते, किंबहुना कुबडी ही त्या पंथाची निशाणीच होय. **सिंगणवाडी**—चाफळाजवळ. **ते**

व तेच जाणत–राजे व **रामदास** यांसच ठाऊक, इतरांस ठाऊक नाहीं. **अकरा मारुती** इ०--१ **टाकळी** (**नासिकाजवळ**) २. **कराड.** (**कृष्णा**-कोयनासंगमीं) ३. **मसूर.** (शाहपुरापाशीं) ४ **उंबरज** ५. **शिराळें** ६. **पार**-गांव ७. **मनपाडळें** ८ **उरणबाहें** (ऊर्णबाहें) ९. **माजगांव** १०. **सिंगणवाडीचा** टेक ११. **चाफळ** येथें **श्रीराम**चंद्राच्या देवालयामागें या अकरा ठिकाणीं **रामदासानें** मारुतीच्या मूर्ती स्वतां स्थापिल्या होत्या व त्यांस प्रत्येकीं ११।११विघे जमीन **शिवाजीनें** दिली. **भीमावतार तुम्ही**–मागें परि० ८० पाहावा. **घोड्याची लीद**–ओंजळभर माती, ओंजळभर खडे,ओंजळभर लीद असा प्रसाद दिला, असें **रामदास**चरित्रांत लिहिलें आहे. माती = भूमी, पृथ्वी; खडे = किल्ले; लीद = घोड्यांची पागा. **टेकावरी**--टेपावर, टेकडीवर (**चाफळीं श्रीराममंदिर** स्वामींनीं एका टेपावर बांधिलें होतें तेथें.) **घरळून**=घसरून. **महाराजांस अनुग्रहजाला**— उपदेशानुग्रहाचा काल शके १५७१ विरोधीनाम संवत्सरे, वैशाख शु० ९, गुरुवार अशी मिती **की०** प्रतीप्रमाणें **मा०** प्रत ही देते. पण अलीकडे या मितीविषयीं वाद सुरू आहे. प्रिन्सिपाल **गो० चि० भाटे** यांचा ' सज्जनगड व रामदास ' हा निबंध पाहावा.

परिच्छेद ८६. ' वस्त्रासि ही थार '--तु० गा०. थार=आधार. **बीदी,** बिदी (**सं०** वीथी) = रस्ता. **चिंध्याबिदी** = रस्त्यांत सांपडलेल्या चिंध्या, फाटकीं चिरगुटें. **प्रावर्ण,** प्रावरण=पांघरूण. **' इतरां सामान्या मान नाहीं ' तु० गा०. ' आपुलीया श्रमें राहूं आतां ' तु० गा०. " आत्मारामीं मन ठेऊनिया राहें, रामदासीं पाहें आपणेया " तु० गा० ' धन्यजन्मक्षिती तु० गा०. आतां हे विनंती** इ०-- अभंगांचें हें तिसरें एकादशक प्रक्षिप्त, पाठी मागून कोणीं रचून घातलें असावें असें ' प्रतिनिधी मनरंजक चतुर ' वगैरे चरणांवरून स्पष्ट दिसतें. ह्या वेळीं ' प्रतिनिधी ' नांवाचा नववा प्रधान मुळीं नव्हताच. ' **प्रतिनिधी** ' हा प्रधान **राजारामाच्या** काळीं **जिंजी** येथें नेमिला--प्रथम **प्रतिनिधी प्रल्हाद निराजी** होय. **' मजमू हे धणी ' सा० को० सा० २** चा पाठ. वरील पाठ **की०** व **तु० गा०** यांचा. **मजभूचे धनी**– मुजुमदार या वेळीं **निळो सोनदेव** होता. **भूषण पंडित** इ० हें **पंडितराव** यास अनुलक्षून असावें. येथें ' पंडितभूषण ' असें असतें तर बरें झालें असतें. ' भूषण मंडित ' **की०** चा पाठ. **विवंचोनी**– (विवंचणें =

पुनः पुनः मनांत घोळणें) विचार करकरून. **नेदां भीड**= भीड देऊं नका. 'भीड न धरितां' असा अर्थ समजावा. **गाळुनीया अर्थ**-या बद्दल 'गाळलिया अर्थ' असें असतें तर अर्थबोध स्पष्ट झाला असता. **आम्हीं पत्रपती** — बकदाल्भ्य ऋषी संसार क्षणिक म्हणून आश्रमादी खटपट न करितां वडाचें पान शिरावर धारण करून तप करीत होता. संसार क्षणिक, पण बकदाल्भ्यानें वटपत्र डोकीवर असतां कितीतरी कल्पान्त पाहिले होते !!! **राया छत्रपती इ०** हा अभंगपंचदशकही प्रक्षिप्त दिसतो. या वेळीं शिवाजी आपणास 'छत्रपती' म्हणवूं लागला नव्हता. 'क्षत्रिकुलावतंस,' 'सिंहासनाधीश्वर' याप्रमाणें त्यानें 'छत्रपती' हें पद आपणांस राज्याभिषेकाच्या वेळीं लावून घेतलें आणि तेथ-पासून पुढें कागदपत्रीं तो आपणास 'छत्रपती' म्हणवूं लागला. या वेळीं इतर लोक कदाचित त्यास छत्रपती म्हणत असतील. **दुसरें प्रकरण समाप्त.**

अफजलवध-यवनयुद्धप्रसंग—प्रकरण तृतीय.[१]

८८. श्रीशिवाजी महाराज यांणीं महाराष्ट्र[२]-राज्य आक्रमण केलें. त्यांत चालण्याची मर्यादा बहूत[३] चांगली करून, श्रीरामदास स्वामींची कृपा होऊन उपदेश व्हावा इच्छिलें. तेही मनोरथ सिद्धीस गेले. यानंतर प्रतापगडीं ईमारत बहूत चांगली केली आणि प्रतापगडींचें इमारत करणें यांत महा-बळेश्वर येथील देवळाचा जीर्णोद्धार व श्रीकृष्णा-उगमाचें देवालय व पोवळी ऐसी इमारत करविली.

---

१. 'श्रीमन्महाराज शिवछत्रपति शककर्ते यांचा यवनांशीं युद्धप्रसंग झाला तें प्रकरण तृयीय' **की०**, 'श्री प्रकर्ण तृतीय ३ यवन वध युध्ध प्रसंग' **सा०** व **को०**. 'प्रकर्ण तिसरें प्रारंभ- यवन युध' **सा० २.** पण ह्या प्रकरणाची परिसमाप्ती 'अफजलवध नानाप्रकारें यवनाशीं युद्ध' अशी सर्व प्रतींत आहे. तिजवरून वरील मथळा ह्या प्रकरणास दिला आहे. २. 'महाराष्ट्र' हा शब्द **की०** देत नाहीं. ३. 'राजनीतिप्रमाणें' **की०**.

८९. [इकडे] बेगम बडे साहेबीण व अली इदलशाहा पादशाहा यांणीं [मनांत आणिलें जे,] "शिवाजी राजे बहूत आफरी जाले; प्रांत, किल्ले, कोट घेतले; बेदरपर्यंत स्वारी करूं लागले; फौज, लोक व खजीनाही फार जाला; याचा विचार पोख्त मनसबा मसलत करून कोण्ही उमदा सरदार पाठवून त्याचें पारिपत्य केल्यावांचून ठीक नाहीं. बापाचेंही ऐकत नाहीं, कसें करावें?" ते समयीं अफजलखान याणीं प्रतिज्ञा केली कीं, "शिवाजीचा मजकूर इतका कशास पाहिजे? आपणास आज्ञा करावी म्हणजे जाऊन धरून आणितों, किंवा मारून टाकितों." याप्रमाणें बोलल्यावरि पादशाहांनीं नवाजीस करून, वस्त्रें बहुमान देऊन व फौज, तोफखाना, लवाजमा, ऐसें देऊन खानाची रवानगी केली.

९०. ते पंधरा वीस हजार फौज व पायदळ दाहा हजार गारद व तोफखाना व मावळे लोक त्या प्रांतांतील माहीत असावे म्हणून तीन हजार ठेवून, मोठे अहंकारें करून, निघोन दरमजल येतां तुळजापुरीं श्रीदेवीस उपद्रव करावा, तों देवी भोपे यांणीं पळविली. तेथून पंढरपुरीं आले. त्याही स्थळीं उपद्रव केला. परंतू देव बडवे यांणीं लपवून राखला. तेथून महादेवाचे रोखें देवब्राह्मणांस अनिवारपणें उपद्रव करीत जवळ आले.

९१. [त्यावेळीं] महाराज राजगडीं होते. मोंगली फौज, झुंझ बाहेर घेणें चांगलें नाहीं, म्हणून सर्व कारभारी वगैरे मेळवून विचार ठराविला. आणि राजगडनें निघोन प्रतापगडास आले. तमाम किल्ले कोटांचा बंदोबस्त केला. पागा वगैरे जमा केल्या. प्रतापगडास गेले.

९२. हें वर्तमान खानास कळतांच पुण्याकडील रोख टाकून, इकडेच जावें म्हणून दरमजल येऊन वाईस राहिले आणि विचार केला जे, "शिवाजी राजे झाडींत शिरले. त्यांस हुनरें करुन बाहेर काढावें अथवा

---

४. 'उमराव' की०. ५–५. 'फौज वगैरे सामान पोख्त देऊन' की०. ६. 'मोंगली' येथें 'पठाणी' असतें तर बरें झालें असतें. ७. 'राजगडचे' की०. ८. 'हुनर करून' सा० व को०; वरील पाठ की० प्रतीचा.

इतबार पडेल तसा पाडून समक्षता जाली म्हणजे जसें कळेल तसे रितीनें पादशाही चाकरी करून दाखवावी." ऐसा कापटयविचार करून वकिलीस कृष्णजी भास्कर यांसि सविस्तर मनांतील बेत मनसबा कळवून सांगून पाठविलें.

९३. इकडे महाराजांनीं अफजल वाईस येऊन भिडंले[9] म्हणून सर्व मुतसद्दी[10] व सरदार जमा करून "याशीं कोणतेप्रकारें लढाई द्यावी, विचार कसा करावा, कावेसींतें कसें आणावें; मोंगली फौज, प्रथमच समरांगणीं गांठ घालून लढाई दिली तरि माणूस फार खराब होईल. यास्तव आपले लोक कायम राहून त्याचा नाश होय ऐसा हुनर जाला पाहिजे. [11]आम्हीं राज्य सोडविलें, शहरें मारलीं, स्वारीशिकारी करितों तें निराळें.[11] हे पठाण जात हट्टी, उभे राहून, आडून माणूस खराब करितील. यास्तव हुनरच करून जेर करावा," हा विचार चांगला. म्हणून श्रीदेवीची प्रार्थना केली. ते समयीं देवी महाराजांचे आंगीं आविर्भाव होऊन सांगितलें जे, "अरे मुला, तूं चिंता कां करितोस ? तुजला वर माझा आहे. हें अरिष्ट दूर करीन. तुजला हे शिकारच साधून देतों. चिंता न करणें." [असें] आश्वासन दिल्हें. याप्रमाणें महाराजांचे आंगीं श्री [नें] आविर्भाव करण्यास प्रारंभ केला म्हणजे बाळाजी आवजी चिटणीस व वाकेनीस यांस सांगिलें [होतें] जे, "जे समयीं आंगांत संचार होऊन [देवी] सांगेल तें एकांतीं तुम्हीं उभयतांनीं मात्र असोन लेहून ठेवून नंतर दाखवीत जावें. तिसरेयांस[13] कळों नये." याप्रमाणें नेम करून दिल्हा [होता.] त्याप्रमाणें महाराज सावध होऊन, देवीचें सांगणें ऐकून घेऊन, फारच हर्ष पाऊन बोलते जाले जे, 'अफजलाचें काम आपण करितों. चिंता नाहीं. श्रीनींही आश्वासन दिल्हें; तेव्हा फत्ते होती. आमचे मनाचा उल्हास व

९. 'भिडेल' की०. १०. 'मुतसदी' खा० व को०, 'मुत्सदी' की०. ११–११. हें वाक्य की० देत नाहीं. १२–१२. ही वाक्यें की० देत नाहीं. १३. 'तिसरियास' को०.

शुभचिन्हें यश येण्याविषयीं दिसतात. व तुम्ही सर्व कारभारी व शूर [सरदार] यांचा उत्साह दिसतो." असें प्रकारें बोलल्यावरि सर्वांची सला हेच पडली जे, "महाराजांचे मनांत करणें येतें तें आम्हांसही[१४] अवघड वाटत नाहीं. अफजलाचा मजकूर काय आहे? महाराज समरांगणीं युद्ध करा म्हणतील तरी करूं. कावेसींत आणून, घेरून, तोंडणी[१५] लावून जेर करा म्हटलें तरी करूं. महाराजांनीं स्वस्थ किल्ल्यावरि असावें." यां प्रकारें उभेदीनें व एकविचारें बोलते जाले.

९४. तों खानाकडील वकील येऊन पोहोंचलें. तें कळलियावरि परवानगी देऊन किलियावरि भेटीस नेलें. भेट जालियावरि आगत स्वागत विचारून राहाण्यास स्थल पांर[१६] येथें खालीं दिल्हें. [आणि] सावकाश-पणें सविस्तर बोलणें होईल[१७] म्हणून राहाण्याचे जाग्यास पाठविलें. आणि त्यांची मुदारत फार चांगली आदरपूर्वक करविली. चौकी, माणसें ठेवून बंदोबस्त केला. दुसरे दिवशीं बोलावून घेतलें. महाराजांनीं सर्व मातबर सरदार व सरकारकून जमा करून दरबार करून बसले. वकिलाशीं बोलण्यासि प्रारंभ केला कीं, " खान कां आले? कार्य[१८] मनसबा चित्तांत आहे? मार्गीं[१९] येतां देवब्राह्मणांस व प्रांतांस उपद्रव फार केला? "

९५. तेव्हां याणीं उत्तर केलें कीं, " खानांचें सांगणें आहे कीं, तुमचे वडील व आम्ही एक पादशाही [चे] चाकर. तुमचे वडिलांचा आमचा स्नेह, भांईचारा[२०]; दुसरा विचार नाहीं. तुम्ही त्या पादशाहींतील उमराव असोन किल्ले कोट घेतले, शहरें मारितां, पादशाहास[२१] रुजू होत

---

१४. 'आम्हांसही' याच्या पुढें 'असें घडावें' असे शब्द को० प्रतींत अधीक आहेत. १५. 'तोडणी' ऐवजीं 'ताडणी' की०. १६ 'पार' की० देत नाहीं. १७–१७. या वाक्याबद्दल की० म्हणते 'भोजनोत्तर बोलणें होईल.' १८–१८. 'काय मनसबा चित्तांत आहे' हें वाक्य की० देत नाहीं. १९–१९. 'मार्गीं' 'व प्रांतास' हे शब्द की० देत नाहीं. २०. 'भाईचारा' हा शब्द की० गाळते. २१. 'पादशाहास' हा शब्द की० मध्यें नाहीं.

नाहीं, हे[२२] पुंड-पाळेगारी करितां[२२]. वरकड, पादशाहाचे मनांत शाहाजी राजे यांचा बेटा बहूत मर्द, काबील जाला आहे. आम्हांस संतोष जाला आहे. [२३]यांणीं असें न करितां [चालावें.] प्रांत सोडविला आपले पादशाहींतील, तो त्यांचाच आहे. दुसरे पादशाहींतील [प्रांत] सोडविले हे मोठी गोष्ट केली[२४]. ऐशीं माणसें आमचे पदरीं पूर्वींपासून [आहेतच.] शाहाजी राजे यांस [आम्हीं] वाढविलें व [त्यांचें] चालविलें. त्यांचे बेटे हे. यांणीं घेतला प्रांत यांजकडेच कायम राखावा. व आणखी मोठीं कामें त्यांचे हातीं द्यावीं. त्यांनीं येऊन भेटावें. आज्ञेंत चालावें. बापाचा कह्या मानीत नाहींत, पादशाहींतही हुकुमांत नाहींत, ऐसें नसावें. त्यांजवर कृपा करून याहून विशेष, सर्व वजिरी त्यांचेच स्वाधीन करून चालावें, ऐसें आहे. हें जाणोन खानास तुम्हांकडे पाठविलें. तुम्ही बेकैदी करितां, हें नसावें. हें वांकडें पादशाहास वाटून खानांस तुम्हांस सर्व गोष्टी सांगून घेऊन यावें म्हणोन पाठविले आहेत." खानांचें म्हणणें कीं, " जाली गोष्ट बरी जाली; याजउपरि तुम्ही पादशाहाचे आज्ञेंत सरळ चालले असतां आम्ही सर्व गुन्हे माफ करऊन हे मनसब सरंजाम व आणखी विशेष करून देण्याचा जिमा आमचा आहे. येविषयीं पाहिजे तशी खातरजमा करून घ्यावी आणि भेटीस यावें. तुमचे वडील पादशाही मनसबदार. तुम्हीं गुन्हेही केले असतां त्यांजवर कृपा करून जागीर चालवितात. त्याहून अधीक तुमचें चालवूं."

९६. याअन्वयें बोलणें पडल्यावरि महाराजांनीं ऐकून घेऊन [उत्तर केलें.] "बहूत चांगलें आहे; खान म्हणतात हे आमचे बऱ्याचीच गोष्ट म्हणतात; आम्हांसही हेंच कर्तव्य आहे. आम्हीं केलें तें कितेक पुंड पाळेगार मोडले व सरकारी मुलूक [याची] आबादानी, बंदोबस्त केला. दुसरे पाद-

२२–२२. हें वाक्य की० देत नाहीं. २३–२४. या ऐवजीं की० पुढील वाक्यें देते. " यास्तव आमचेकडील प्रांत घेतला तो त्यानें सोडावा, दुसऱ्याचा घेतला तो त्याकडेच राखावा. "

शाहींतीलही मुलूक घेतला व किल्ले वगैरे बांधिले. लोक फौज नामी म्हणून माणूस जमा केले. हे सर्व पादशाहाचीच दौलत वाढविली आहे." म्हणून निरोप दिला. वकील बिराडास गेले.

९७. दुसरें दिवशीं [वकिलास] आणखी एकांतीं नेऊन, "तुम्हीं ब्राह्मण आणि भले आहां. आम्हीं राज्य महाराष्ट्र करून, धर्म बुँडाला, देवब्राह्मणांस पीडा, सर्व म्लेंछमैंय जालें, गाईस अपरिमित पीडा होतात, हें [सर्व] दूर करणेयास तुम्हीं अनुकूल असल्यास खानाचें अंतःकरण व मनसैंबा काय आहे तो अकृत्रिमपणें सांगावा. तुम्हांशीं आमचा दुसरा विचार नाहीं." ऐसें [राजे] बहूत गौरव करून युक्तीनें बोलले. यानंतर वकील ब्राह्मण "राजा धर्मरक्षक होणार, याचें दैव व पराक्रम व माणसें विचित्र दिसतात. व पुण्य व तेजही विचित्र दिसतें. यास्तव हें वृद्धीसच पावावें," म्हणून मनांत येऊन, "खानाचा विचार भेटी जशी घडेल तशी निखालसता करून देऊन द्यावी, आणि त्यांतच दगाबाजी करावी. हेंच चित्तांतील खबिरी दिसोन येते," म्हणून सांगितलें.

९८. याजवरि महाराजही अवतारी पुरूष, तें बोलणें ऐकून "हा त्यांचा मनसबा, तरि 'धर्मोवर्धति' प्रमाण आहे, तरि यांतच आमचा मनसबा देव सिद्धीस नेईल. आम्हीही भेटातच त्यांचा विचार आहे तसें श्रीचे कृपें कार्य करूं. याउपरि आम्हांकडील बोलणें पूर्वीं सांगितलें त्या अन्वयें [करून] आम्हांसही पादशाहाची सफाई करणें जरूर. येविशीं किलाफ वाढले ते दूर होण्याची खबिरी खानांनीं आमची खातरजमा करून द्यावी. [ती] खान यांणीं भेटून समक्ष बोलणें जाल्यावांचून होणार नाहीं. हे निरोप सांगून, हरतऱ्हा करून, किल्ल्यानजीक

२५. 'बुडविला' को०. २६. 'ल भे छ म मे' सा० व को० चा पाठ आहे. २७. 'मनसब' की०। २८. 'धर्मवृद्धि होणें' असा की० चा पाठ आहे. २९. 'त्यांचा' = अफजलखानाचा. ३०. 'विकल्प वाटले' की०. ३१ 'द्यावी' बद्दल 'घ्यावी' की०.

भेटी व्हावी असें करून घेऊन यावें." याप्रमाणें महाराज बोलले. त्याजवरून कृष्णाजीपंत [यानीं] महाराजांचा प्रभाव पाहिला जे, "असें दुर्घट कर्म करून कार्यसिद्धी करितील, स्वतां बुद्धीकरून व शौर्यें करून [मोठे.] माणसेंही यांचे पदरीं मोठीं मोठीं मनसबा[32]वाज व शूर [33]ऐकदील दिसतात." ऐसें[33] मनांत आणून बोलले[34], "फार चांगलें. आम्ही खानास हरतऱ्हा करून भेटीस घेऊन येतों. आपण याचा विचार पोख्त करणें तसा करावा." याजप्रमाणें परस्परें बोलणें होऊन, वकिलास बहुमान वस्त्रें देऊन, त्याजबराबर आपणाकडील पंताजीपंतें[35] बोकील ह्विरेकर यांस देऊन लवाजिमासुद्धा [महाराजांनीं] रवाना केलें.

९९. [नंतर] उभयतां खानापाशीं येऊन महाराजांचें बोलणें सर्व सांगितल्यावरि खानाचा मृत्यू[36] [समीप आला], त्या योगें[36]करून महाराजांचे मनोगत तसेंच मान्य जालें. "भेटी शिवाजी राजे घेतात हें सिद्ध करून आलां हे मोठी गोष्ट केली. काम जालें." म्हणून वकिलाची फार तारीफ करून खान खूष जाले. आणि खानानीं विचारिलें जे, "राजे पाहाडाखालीं येतात न येतात ? पाहाडांत फौज जाणें व लोक जाणें [हें अवघड,] त्या अर्थीं खालीं यावें." तेसमयीं इकडील वकील [यांनीं व] कृष्णाजीपंतीं सांगितलें, "मार्ग[37] मोठा व लाखों[38] फौज राहावी ऐसी जागा व पाणी पाहिजे तस, पाहाडांत [आहे.] नदीच चालली आहे. याप्रमाणें राजे आहेत तेथें[39] आपण एक वेळ भेट होऊन निखालसता जालियावरि पाहिजे तेथें येतील" याजवरून जावलीस जावें असें करारांत आलें. फौजसुद्धां जावलीस

---

३२. 'मनसबवान' की०. ३३. 'यक' 'येसें' असें सा० प्रतींत 'एक' 'ऐसें' बद्दल बहुतेक ठिकाणीं आहे. ३४. 'बोलले' बद्दल सा० व को० 'बोलोन' असें लिहितात. ३५. 'दत्ताजीपंत' की०! ३६. 'मृत्यू' आणि 'त्यायोगें' यांच्यामध्यें 'राजा' असा शब्द सा०, सा० २ आणि को० देतात. ३७. 'मार्ग मोठा' हे शब्द की० गाळते. ३८. 'लाखों' ऐवजीं 'लाख' असा की० पाठ आहे. ३९. 'तेथें' च्या पुढें 'आहे' हा शब्द सा० व को० प्रतींत पडला आहे तो फाजील पडला आहे असें दिसतें.

भेटीस येतात हीं पत्रें वकिलानीं लिहिलीं. आपण भेटीची तरतूद करावी असें सांगून पाठविलें.

१००. याजवरि महाराजांनीं सर्व कारभारी व सरदार आदिकरून जमा करून विचार करून बोलले जे " मोंगल खालीं येतो तेव्हां भेटी घेणें वगैरे कसें करावें ?" म्हणून गौरऊन सर्वांस विचार पुसिला, व मातुश्री जिजाबाई साहेब यांस विनंती केली. याजवरून त्यांणीं उत्तर केलें जे, " तूं जें मनीं धरितोस तें दैवें[40] सिद्धीस नेतो.[41] कुलदीपक आमचे पोटीं निर्माण जाला आहेस. करिसील, मनीं धरिसील, तें देव शेवटास नेईल. यास्तव[42] तुमचा हर्ष तेंच बहूत विचारें करून[42] सावधतेनें चार माणसें तुम्हांजवळ कर्ती, शाहाणीं आहेत त्यांचे विचारें [करणें तें] करावें. देवाचे व आमचे आशीर्वादें विजयी होशील" अशीं बोललीं. वरकड सर्व यांणीं ही सांगितलें जे, " महाराज आज्ञा करितील ते प्राणापरती कस्त करूं आणि शेवटास लाऊं, हेंच सर्वांचें लक्ष."

१०१. याप्रमाणें सर्वांचा विचार घेऊन, मातबर कारभारी व आपण बसोन विचार केला कीं, " खान येणार त्यास झाडी तोडून फौज राहाण्यास मैदान करावें. घाटाची वाट उतरणें चढणें यास हत्ती व घोडे येणें यास रस्ता चांगला एकच[43] करावा. त्यांत[44] वरकड वाटा लाहानसान झाडून मोडाव्या. झाडें तोडून व खाणून बंद कराव्या.[44] जागां जागां गुप्त प्रकट चौक्या धारकरी नामी लोक सावध [यांच्या,] त्यांत कारकून योजोन झाडींतील वगैरे नाक्यास ठेवावे. किल्ल्याखालीं बुरजानजीक जागा मैदान[45] होती तेथें भेटीस सदर म्हणून मांडव घालून सखलाद[46] मखमल किनखापी

४०. ' तर खुद्द ' की० ! ४१-४१. ' सिद्धीस नेईल ' की०. ' ते दिवसीं सिद्धीस नेतो. ' को०, ' तें दिव (दव !) सिद्धीस नेतो ' सा०. ४२-४२. ' यास्तव तुमचा हर्ष तेंच बहूत विचारें करून ' हे शब्द की० देत नाहीं. ४३. ' एकच ' हा शब्द की० गाळते. ४४-४४. हीं वाक्यें की० देत नाहीं. ४५. ' मैदान ' शब्द की० देत नाहीं. ४६ ' सखला ' सा० व को०. 'सखलात' तर नव्हे ?

मढून,[47] फार आराष करून एकापुढें एक थोर लाहान बैठका खलबतास वगैरे जागे करावे. सामानही बहूत मेजवानीचें व वाटेचें व मुकामाचें करावें" असें सांगून तमाम तरतूद करविली.

१०२. हें वर्तमान खानास कळलियावरि शिवाजी राजे बहूत साफदील आणि आपले भेटीचा बहूत आदर धरितात असें मानून कापट्यबुद्धीनें "बरें आहे, भेट मात्र व्हावी, मनांत बेत तसें करून पादशाही चाकरी करीन." हें याचें मानस. महाराजांचे मनांत "यास फार स्वच्छता[48] दाखवून खालीं आणावें आणि भेटींतच कार्यसाधन करावें." याप्रमाणें परस्परें अंतःकरणांत धरून बाह्यतः बहूतच[49] सफाई दाखविते जाले.

१०३. तदनंतर वकिलांस पत्रें पाठविलीं. "येण्याचा बेत करावा. वाटा वगैरे तयार जालें आहे." त्याजवरून थोरला तोफखाना व बुनगे[50] वाईनजीक घाटाखालींच ठेवून, सडी फौज निवड करून, घाट चढून रडतोंडीचा रस्ता नीट केला होता त्या मार्गें उतरोन पारानजीक कोइनेचे कांठीं खानानीं मुकाम केला. महाराजांनीं मुकामाची जागा नेमिली होती तेथें मंडप व सामान-साहित्य सर्व फौजेचे बेजमीचें असें करून ठेविलें होतें. खान येऊन उतरल्यावर बहूत समाधान पावले. परस्परें[51] आदर बहूत, परंतू मनांतील बेत आणीक प्रकारचे! खान खालीं येऊन मुकाम जालियावरि महाराजांनीं "वडील भाऊ संभाजी राजे यांचा घात याणींच केला, तो सूड घेईन" म्हणून बोलले. खान मुकामाचे जागांच भेटीस राजे यांणीं यावें बोलले. यावरि वकिलांनीं सांगितलें जे. "भेटीची जागा व बैठक बहूत तरतुदीची केली आहे. तेथें आपणही येऊन त्यांणीं तिकडून यावें, हें राजे यांचें मानस. साहेबांची भेटी मात्र व्हावी, नंतर येणीं जाणीं सर्व घडेल. त्यांचें मानस तशीच भेटी घ्यावी." बोलल्यावरि[52] 'उत्तम आहे,' बोलले. सारी फौज ठेऊन

४७. 'मढून' सा० व को०. ४८. 'स्वस्तता' सा० व को०. 'स्वच्छता' सा० २. ४९. 'बहूत सफाई' को०. ५०. 'व बुनगे' हे शब्द को० देत नाहीं, त्या ऐवजीं 'तोफा वगैरे' देते. ५१-५१. हे शब्द को० देत नाहीं. ५२-५२. हें वाक्य को० देत नाहीं.

सडे भेटीस जावें. तेही सडेच येणार. ऐसा सिद्धांत केला आणि वकिलांनीं महाराजास कळविलें.

१०४. ते समयीं वडील पुत्र संभाजी राजे यांस व मातुश्री जिजाबाईसाहेब यांसि किल्ल्यावरि ठेविलीं. जागां जागां नाकेबंदी व वाटा [यांत] जेथें जसा जमाव पाहिजे तसा टोळया करून भोंवतें दुरून कोसाचे अंतरानें ठेविले. त्यांस इशारत करणें ते सरदारांस सांगितलें कीं, " आम्ही किल्ल्यावरून उतरतां करणा वाजला म्हणजे आपलाले जमावांनीं पुढें चालत यावें आणि बाणाचे टपयांत[५३] उभें राहावें. त्याप्रमाणें त्यांणीं सावध असावें." ऐशी ताकीद केली. आपण खासा किल्ल्यावरील सर्व बंदोबस्त करून, दरवाज्यांत लोक जमाव मोठे मोठे सरदार असावे, त्यांणीं आम्ही कचेरीस पावल्यावरि पुढें चालून यावें. बराबर निघण्यास हजार दोन हजार धारकरी [असावे] त्यांणीं जागचे जागां उभें राहात, पुढें नेमिले तितक्यांनीं यावें." याप्रमाणें सांगून, किल्ल्याचे गिर्दनवाईस लोक, तोफा, सामान दारूगोळा वगैरे ठेऊन, आपण खासा जाऊन, सर्व फिरोन पाहून [बंदोबस्त] करविला. याप्रमाणें बेत सांगितला तसा जाला न जाला हे चौकशी केली. रघुनाथ बल्लाळ सबनीस यांस जागे, नाके यांचे चौकशीस ठेविलें. नेतोजी पालकर सरनोबत यासि फौज सारी संकेताप्रमाणें सिद्ध करून खान खालीं बुडवितांच फौजेनें तोफखाना, बुनगे दस्त[५४] करावे. घाटावरून उपरोंळा[५५] येऊं न द्यावा. मार्ग नीट केला यांतून झाडें मोठीं तोडून टाकून मार्ग एकच आहे तोही बंद करावा. चढून जाऊं लागतील ते जाऊं देऊं नये. याप्रमाणें करविलें.

१०५. [नंतर] मोरोपंत पेशवे, अण्णाजी दत्तो सुरनीस, बाळाजी आवजी चिटणीस[५६] व रावजी सोमनाथ, गंगाजी मंगाजी व रघुनाथ बल्लाळ

---

५३. ' टपेंत ' को० 'टप्यांत' की०. ५४. 'फस्त' की०। ५५. 'उपराळा' की० देत नाहीं. ५६. ' चिटणीस ' या ऐवजीं ' चिटनिवीस ' असा पाठ को० प्रतींत सर्वत्र आहे.

कोरडे, शिवँ उपाध्ये, कृष्णाजी नाईक, सुभानजी नाईक व गोमाजी नाईक पानसंबळ हवालदार व त्रिंबक भास्कर वगैरे कारभारी व मावळे सरदार व मराठे सरदार एक करून विचार केला. ते समयीं सर्वांचे मनोदय “ महाराजांचे चित्तांत येईल तें करितील व होईल. जे आज्ञा ते प्राणापरती आंगेजणी करावी,” हेच सर्वांनीं सला व एकनिष्ठता [दाखविली.] “ महाराज धर्म-स्थापना करणार व बुद्धी व जयँही दिवसेंदिवस अधीकच होवो हे सर्वांची इच्छा. अफजलखान विषय तो किती आहे ? ” ऐसा सर्वांस हर्ष वाटून महाराजांचे करण्यासच सर्वांचें अनुमोदन, व त्या अन्वयें तरतूद व मजबुदी करिते जाले. आणि ते समयीं किल्ल्यावरि कारभारी जिजाबाईसाहेब व संभाजीराजे यांजपाशीं पेशवे व सुरनीस व चिटणीस यांणीं असावें म्हणोन ठेविलें, आणि मातुश्रींस व राजे यांस [त्यांचे] हवालीं केलें. “ आम्हीं ही होड आरंभिली. श्री सिद्धीस नेईलच. कदाचित वाकडेंही पडल्या तुम्हीं घाबरे न होतां बेत केला याप्रमाणें खान व फौज गर्दी करून बुडवावे, राज्य रक्षावें, ” असें सांगितलें. सर्वांचेंही चित्त अफजलखान खालीं आला यास कधीं बुडवूं ! हेच उत्कंठा पाहून महाराजांस अधीकच हर्ष उत्पन्न होऊन लोकांस नवांजूँन, दिलासा देऊन “ तुम्ही सर्व शूर, पराक्रमीच आहां. आमची मदार तुम्हांवरच आहे. या यवनाचा पाड तो काय ? मोठा मस्त हत्ती, त्याचे मस्तकींचा मणी प्रयत्नें-करून काढून, त्याजवर आरोहण करून [बसणें] मनुष्याचे अनुकूलतेनें होतें. मग तुम्ही सर्व अनुकूल असतां याचा हिसाब तो काय ? ” ऐसें सर्वांस स्फुरण व्हावयाजोगें गौरऊन बोलोन‡ आदर करून, “ ये समयीं सर्वांनीं आपली शर्त व सावधता सांगितली तशी करावी. राज्यवृद्धीस पावेल तसतसें आहे तें सर्व तुमचें आहे, ” म्हणोन *नवांजून जेथील तथ एक

५७. 'शिवू पाध्ये' की०. ५८. 'वय' की० ! ५९. 'नांवाजून' को० व त्दि६. ‡'बोलाऊन' सा० व को०. वरील पाठ सा० २ चा आहे. * येथें. 'पोटाला' असा सर्व प्रतींचा पाठ आहे. तो ' नवांजून ' याबद्दल पडला

एक सरदार नेमून ठेऊन, आपण आंगांत जिरे [चढवून] त्याजवरि झंगा घातला. तसेंच डोईस जिरे-टोप घालून वरतें पागोटें घातलें. चोळणा काच्या घालून उजवे हातीं भवानी तरवार घेऊन व बिचवा डावे हातीं, वाघनखें, पाठीं ढाल. याजप्रमाणें सिद्ध जाले असतां ते समयींचें ध्यान बहूतच उग्र व अपूर्व, [असें] सर्व अवलोकन करिते जाले. फौज भोंवतीं जागां जागां ठेविली कीं, रानझाडी, सावजांचें भय इत्यादी निमित्यें चौक्या ठेविल्या होत्या.

१०६. [यानंतर] खालीं खानास सूचना भेटीची करावी म्हणोन वकिलांस[६०] चिठी लिहिली. त्याजवरून खानांनीं भेटीची[६१] जागा कशी आहे वगैरे चौकशी [करितां] आपले इतबारी पाठविले.[६१] त्यांनीं पाहून बहूतच तरतूद, बैठका, कारंजीं वगैरे आराष, किनखापी मंडप* [अशा] जागा केली आहे, निखालस जवळ कांहीं एक गलबल फौज लोक[यांची] नाहीं ऐसें सांगितलें. यावरि फौज सारी ठेऊन, मातबर सरदार व उमदे शिपाई निवडून बरोबर घेतले. ते समयीं वकिलांनीं अर्ज केला जे, " राजे यांस, लोक बहूत जाणें यांत इतबार राहाणार नाहीं. तेहीं[६२] सामान आणितील ऐसें नसांवें. इकडील व तिकडील नेमणुकेनेंच भेटीचे जाग्यास जावें." त्याजवरून खालीं सर्व ठेवून, खानाची उमेद " नजरेस मात्र पडावे, त्यांचा हिसाब काय आहे ? " ऐसें म्हणून डोंगरी चढूं लागले. मधीं मधीं बराबरचे लोक जिलीब आदिकरून ठेवीत ठेवीत पुढें आले. खासा एक पालखी व पांच पन्नास लोक याप्रमाणें भेटीचे जाग्यानजीक आले.

१०७. तें महाराजांनीं पाहून किलियास व सर्वांस हुशार करून मातुश्रींस व देवास नमस्कार केला. मातुश्रींनीं 'विजयी भव' आशीर्वाद दिल्हा. तेव्हां

६०. ' वकिलास ' की० व सा० २ यांचा पाठ होय. ' वकिलाचीं ' असें सा० व का० लिहितात. ६१-६१. या वाक्याबद्दल ' भेटीची जागा कशी आहे हें पाहण्यास आपलेकडील विश्वासू येऊन खानांनीं चौकशी केली', असें वाक्य की० देत. * ' पडदे ' सा० २. ६२-६२ हें वाक्य की० देत नाहीं.

महाराजही बोलले जे, "वडील भाऊ संभाजी राजे यांसि दग्यानीं मारविलें त्याचें उसनें घेतों. साहेबांचे उदरीं जन्म घेतला आहे. साहेबांचे मनोदय तेच देव सिद्धीस नेईल." याप्रमाणें बोलोन दरवाजियास आले. आणि करणा इशारतीचा वाजविला. तेथें धारकरी व लोक निवड करून उभे करीत करीत आपणही तेथें आले. त्या अन्वयें पालखींत बसोन दरवाज्याखालीं येऊन उभे राहिले. जवळ खिजमतगार म्हणून तानाजी मालुसरे व येसाजी कंक हिरोजी व नागोजी फरजंद ऐसे पांच पन्नास लोक घेऊन व कृष्णाजी-पंत व गोविंदपंत दिवाणजी त्यांजकडील व आपले वकील पंताजीपंत बोकील, एकदोन शिपाई कारकून ऐसे निघोन सदरेनजीक आले. खानही पालखींतून उतरले. हेही उतरून सदरेस उभयतां गेले.

१०८. [६३]चार नजरा होतां[६३]च खानांनीं वकिलास पुसिलें 'राजे हेच कीं काय?' कृष्णाजीपंतांनीं 'हेच' ऐसे बोललियावरि [६४]महाराजानींही पंताजीपंतास विचारिलें 'खान हेच कीं [६४]काय?' त्यांनीं 'हेच' म्हणून उभयतांनीं उभयतां एकमेकांस [६५]खैरें करून भेटीस पुढें होतांच, खान [६६]शरिरें करून मोठे उंच दराज होते. महाराज केवळ द्वितीयेचे चंद्रासारखे. खानांनीं भेटण्यांतच हातीं धरून पुढें वोढून घेऊन डावे हाताखालीं दाबून धरिले, आणि हातीं तरवार कटार होती ते कटार चालविली. तेसमयीं महाराजांचे आंगांत जिरे[६७] होती, आंग चपळाईनें चोरून§ घेतांच वार कायम न जाला. खानांनींच अगोदर दगा व पुरुषार्थ केला, फार चांगलें जालें, म्हणून हातांत वाघनखें होतीं त्या हातानीं बहूत जलदी करून पाठीमागून हात पोटावरि चालविला. झगा बारीक होता. व पो[६८]टलाही मोठा [होता.] वार कारागार होऊन लागलींच आंतडीं बाहेर आलीं. तेव्हां बगलेंत दाबून धरिलें होतें तें

६३–६३. हे शब्द की० देत नाहीं. ६४–६४. हा मजकूर की०मध्यें नाहीं. ६५. 'खैर' की०। 'उभयतां एकमेकांस आदरें करून' सा० २. ६६. 'शरिरीं' सा०. ६७. 'जिरें होतें' की०. § 'काढून' की०. ६८. 'पोटाला' की० सर्वत्र देते!

लौकर सोडून ढकलून दिल्हें. 'शिवाजीनीं दगा केला, शिपाईगिरीची शर्त केली,' ऐसें बोलोन डावे हातें पोटला सावरून फिरंगेचा वार ' आब हमारी तलवार देखो ' म्हणून महाराजावरि चालविला. डोईत जिरे होती ती किंचित तुटोन जखम गव्हाइतकी लागली. महाराजानीं सफाई करून ' तुम तो बडे और पठाण, आब हमारी भवानी शिवाजीकी देखो,' म्हणून तरवारीचा वार खांद्यावर केला. त्यांनीं पोटापर्यंत वार जाला. खान पुरे होऊन मुर्दा पडला. हें पाहून महाराज निघते जाले. तों सैद बंडेखाँन पठाण याणीं जलदी करून आंगावर आला. हें पाहून येसाजी कंक याणीं त्याजवर वार चालविला. तो तेथेंच पुरा जाला. याजवरि गोविंदपंत दिवाण सरकोन आला त्यास ' तूं ब्राह्मण. पुढें येऊं नको ' बोलले असतां चालून आला. ते समयीं जवळ तानाजी मालुसरे होते त्याणीं व जिवबा माहला याणीं त्याजवर पटा चालविला. जखम लागली. महाराज ' ब्राह्मण आहे, शिपाईगिरी व खांवंदाची चाकरी केली. पुरा करूं नका ' ऐसें बोलले. याप्रमाणें इकडील व तिकडील यांची हातघाई होण्यांत भोई व खिजमतगार यांणीं जलदी करून खानाचा मुर्दा पालखींत घालून चालविला. हें पाहून येसाजी कंक व तानाजी मालसरे यांणीं जलदी करून, महाराजांस बाहेर काढून देऊन भोयांच्या कुच्या केल्या, आणि खानाचें डोचकें कापून रुमालांत घेऊन आले. शके १५८१ विकारी नाम संवत्सरे मार्गशीर्ष शु॥ सप्तमी. याप्रकारें करून अफजलखान मारून महाराज विजयी जाले. ते समयीं जसा शिशुपाल सभेमध्यें सहज लीलेंकरून श्रीकृष्णजीनें मारिला त्याप्रकारें या सभेंत शोभा येती जाली.

---

६९. 'त्याणी' सा० व को०. ७०. 'बंडेखान' की० लिहिते. सा० व को० सा० २ प्रती 'बडेखान' असें लिहितात. कदाचित अनुस्वार गळला असेल. ग्रां० ड० मध्यें ' सयद बंडू ' असें आहे. ' सैदबंडा ' सभासद. ७१. ' महाडिक ' की०. ७२–७२. "शके १५८० विलंबी नाम संवत्सरे आश्वीन शु॥. ७." असा पाठ सा० को० सा० २ अशा तिन्हीं प्रतींचा आहे तो चुकीचा होय. वरील पाठ की० चा आहे व तो बरोबर दिसतो, पण की० 'शु॥५ भृगुवासर' देते. तेथें ' गुरुवार ' असावा. जधे शकावली.

१०९. इतकें होतें तों दिवस दोन चार घटका राहिला. सायंकाळ होत आला. त्या अवसरीं महाराज किलियाचे दरवाज्यास पावले. इशारतीप्रमाणें तोफा करविल्या. तों[७५] खानाचे गोटांत भेटीच्या तोफा जाल्या मानिते [७३]जाले. महाराजांची इशारत होतांच मावळे लोक व फौज व सरनोबत चालून गोटावरि आले. तोफखाना वगैरे बुनगे दस्त केले. गोविंदपंत दिवाण वगैरे जलदीनें गोटांत जाऊन खानाचें वर्तमान कळतांच सर्व हतवीर्य होऊन अवसान सोडून पळूं लागले. खानांनीं माहितगार म्हणून मावळे लोक खंडोजी खोपडा तीन हजार मावळेनिशीं ठेविला होता. त्याणीं अफजलखान याचा लेंक व कबिला दोनतीनशें लोकांनिशीं स्वारांनिशीं आपले लोक माहितगार कांहीं देऊन काढून कोइने [चे] काठानें कराडीं पावतसे केले. वरकड हत्ती घोडे, चीजबस्त, जराबाजरा सर्व दौलत एके दिवशीं महाराजांस प्राप्त जाली. ज्यांणीं हत्यार धरिलें त्यांस मारिलें. हत्यार न धरी त्यास हत्यार व घोडें घेऊन सोडलें. गोरगरीब यांचा बचाव करून लाऊन दिल्हें. तोफखाना व बुनगे तिकडे लोक ठेविले [होते] त्यांस इशारत करऊन[७६] दस्त केले. चौदा हजार घोडे व पाऊणशें हत्ती, दोन तीन हजार उंट शिवाय बैल तोफखानासुद्धां पाडाव केले. खंडोजी खोपडाही पाडाव आला. त्याचा शिरच्छेद तेच समयीं करविला. वरकड सरदार मातबर सांपडले ते वस्त्रें देऊन लाऊन दिले. गोविंदपंत, कृष्णाजीपंत पाडाव आले, त्यांस वस्त्रें दिल्हीं व कृष्णाजीपंत यांस बहुमान वस्त्रें देऊन लाऊन दिल्हें.

११०. याप्रमाणें महाराजांनीं यश घेऊन मातुश्रींचे दर्शनास गेले. मातुश्रींनीं पोटाशीं[७७] धरून "संभाजीचा सूड घेतलास, माझे डोळ्याचें पारणें फेडिलें व शिपाईगिरीची शर्त केली, आणि देवानीं खैर केली, भेटी[७८] जाली,

७३–७३ हें वाक्य की० देत नाहीं. ७४ 'मोहिता' असें सा० व को० प्रतींत आहे, तें हस्तदोषानें 'माहितगार' याबद्दल पडलें असावें. ७५. 'लोकांनिशीं' की०. 'स्वारानिशीं सा०को० व सा० २. ७६–७६. हे शब्द की० देत नाहीं. ७७. 'पोटाशीं' की० 'पोटीशीं' सा० २. ७८. 'भिटी' सा० व को०. 'भेटी' की० व सा० २.

आजचा दिवस सोन्याचा उगवला ! " ऐसें बोलिलीं. आणि महाराजांवरून लिंबलोण करून सतका करविला. दानधर्म बहूत करून, समागमें होते, कामें केलीं, त्यांस बाक्षिसें, वस्त्रें भूषणें, तैनाता वाढविणें, पालख्या, अबदागिरें, सोन्याचीं कडीं व द्रव्य देऊन " तुम्ही सर्व होतां म्हणोन राजे खैर होऊन आले, " ऐशी तारीफ गौरव करून मोठा आनंद करितीं जालीं.

१११. झाडी तोडून तमाम वाटा बंद केल्या होत्या याजमुळें मावळे लोकांनीं जागचे जागां खानाची फौज, घोडीं धरलीं. याप्रमाणें खानास बुडवण्याचें महाराजांनीं मोठें धाडस करून व साहस-पराक्रमें करून यश संपादिलें. म्लेंछ पादाक्रांत करण्यास अवतारी पुरूष निर्माण होऊन, श्रीचें वरप्रदान तसें, महाराजांनीं अफजलखान बुडविला. आणखी लोक यांणीं त्या समयीं श्रम व पराक्रम केले, त्यांच्या सर्वांच्या भेटी घेऊन, नवांजसी करून, जसे ज्यांचे श्रम तसेच प्रकारें त्यांचे आदर करून वस्त्रें भूषणें, खर्चास देऊन, तैनाता वाढवून करणें तसें केलें. पायचे [होते] यांस घोडीं बसावयास दिल्हीं. सरदार होते त्यांस पालख्या, आफतागिरें देऊन संतोषी केलें. जखमी यांच्या जखमा, आपले व त्यांचे यांच्या बांधवून खर्चावयास दिल्हें. युद्धीं पडले त्यांचे लेंक आणवून चाकर ठेविले. ज्यांचें मूलबाळ नाहीं त्यांचे बायकोचे पोटास व लाहान मुलें त्यांस बालपरवेसी करून दिल्ह्या. याप्रमाणें लोकांचे आदर करून बहुमान नवांजीस केली. अफजलाकडील सांपडले सरदार [त्यांस] वस्त्रें देऊन लाऊन दिल्हे. रणीं पडिले त्यांस माती देवाविली. दातीं तृण धरिलें त्यांस चीजवस्त सुद्धां सुटका कराविली. ज्यास खर्चास नाहीं त्यास ७९देविलीं. ऐसे गरीबनवाज ! ज्यास भूतदया, असा हा राजा परम भला, यास यश यावें, यांचे कारणीं जीवित तृणप्राय [मानून] प्राणही वेंचावे, आणि याचें कार्य करावें; जेणें करून राजा संतोषी तेंच करावें, ऐसें लहानापासून थोर यत्किंचित लोकांचें लक्ष महाराजांचे ठायीं [लागतें जालें.] याप्रमाणें वेध सर्वांस लाविला. किल्लेकोट घेणें, शहरें मारणें, मोठेही फौजेचा हिसाब न धरणें, ऐसे लोक आंगेजणी धरून करूं लागले. महाराजांनीं अफजलखान जोरावर असतां परा-

---

७९. ' देविलीं ' **सा०, की०. ८०–८०.** हीं वाक्यें **की०** देत नाहीं.

क्रमें करून मारला. अघटित कर्मे केलीं. महाराजांनीं किल्ल्याचे खालीं अफजल बुडविला त्या बुरजाचें नांव 'अफजल बुरूज' ठेविलें. अफजल याचें डोचकें त्या बुरजाखालीं पुराविलें.

११२. अफजल फौज सुद्धां गारद केला, खानास राजांनीं आपले आंगें मारिलें, हें वर्तमान विजापुरीं गेलियावरि अली इदलशाहा पादशाहा याची आई बेगम बडी साहेबीण व पादशाहा बहूत विचारांत पडोन 'मोठा सरदार नामांकित बमे-फौज बुडविलीं. पुढें विचार कसा करावा ?' म्हणून तमाम अमीर बोलावून विचारांत पडले जे, "पादशाईस वाईट दिसतें. शिवाजी-राजाशीं द्वेष वृद्धिंगत केला. मर्दुमी आंगेजणी करून करणें अचाट करितो. लोकही तसेच मर्द. खजीना बहूत केला. किल्ले-कोट-प्रांतांनींही बळकट जाले. खॉन बुडविल्यावरून सर्वांसही दहशत ऐसें जालें. यास उपाय काय करावा ? याउपरि कांहीं ठीक दिसत नाहीं. सुभान-अल्ला कसें शेवटास नेईल ? तह करून आपलेसे करावे तरि याउपरि हातीं लागणार नाहीं." ऐसे फारच गिरफदारींत पडिले. शहरभर पादशाहात शिवाजी-राजा बुडवितो हेच जन चर्चा करूं लागले. यानंतरि खान बुडविलियावरि विजापुरी किल्ले कोट राहिले ते दहशतीनेंच येऊं लागले. महाराज ही त्या प्रांतीं फौज पाठऊं लागले.

११३. महाराजांची **श्रीतुळजापूरचे** देवीचें[८५] ठाई अत्यंत भक्ती. तुळजापुरीं दर्शनास जावें हे इच्छा जाहाली. यावरि **श्रीनीं** दृष्टांत दिल्हा कीं, "आपणांस येथेंच मूर्ती करून स्थापना कर, म्हणजे तुझे नवस मानसिक येथेंच[८६] पुरवीन. याजवरून महाराजांनीं गंडकीची शिळा आणवून कारेगीर[८७] तुळजापुरीं पाठवून तेथील ध्यानाप्रमाणें मूर्ती अत्यंत सुंदर कराविली. आणि प्रतापगडावरि **श्रीदेवीची** स्थापना करावी, जागा फार चांगली, बाले-

८१. 'बमेफौज बुडविली' **को०**. 'फोजेसुद्धां बुडविला' **की०**. ८२-८२. हें वाक्य **की०** मध्यें नाहीं. ८३. 'आला' पाठांतर. ८४-८४. हें वाक्य **की०** देत नाहीं. ८५. 'देवाचे' **सा० को०** व **सा० २**. 'देवीचें' **की०**. ८६. 'येथें इतकेंच **को०** देते. ८७. 'कारीगर' **की०**.

किल्ल्याखालीं कोटांत देवालय करून सुमुहूर्तें अर्चा बहूत द्रव्य खर्चून[88] ब्राह्मणभोजन करून स्थापिली. देवीस पूजा, नैवेद्य, पारपत्यगीर, हुद्देदार, व कारभारी, पुराणिक ऐसे नेमून देऊन त्यांस तनखा गांवें[89] लाऊन दिल्हे. उत्साह नवरात्राचा [त्यास] नेमणूक, वस्त्रें, जवाहीर वगैरे देऊन नेहमीं चालावें ऐसें करून दिल्हें. त्याजप्रमाणें चालतें जालें. व श्रीदेवी तुळजापुरीं जाऊन नवस द्यावे [ते] येथेंच कृपा करून पावती जाली.

११४. अफजलखान मारल्यावरि त्याचे लेंक फाजलखान[91] विजापुरीं गेला होता. त्याणीं " राजे यांजवरि आपणास रवाना करावें, बापाचें उसनें घ्यावें " म्हणून बहूतच आग्रह करून, हुकूम घेऊन, फौज, तोफखाना तयारी करून मोहीम करावी ऐसें केलें. ते समयीं पादशाहानीं सरज्याखान व सिदी जोहेर[92] सरदार फौजेनिशीं बराबर दिल्हे. आणि वस्त्रें देऊन रवानगी केली. ते समयीं महाराजांची स्वारी पन्हाळप्रांतीं आली होती. तेव्हां मोंगल चालून पन्हाळ्यास आला, त्यास येतो तसा येऊं द्यावा [असा महाराजांनीं] विचार केला. यावरून येऊन किल्ल्यास वेढा घालून बसला. महाराजांनीं आपली फौज मागें घालून मोर्चे मारणें, रसद बंद करणें, कहीं मारणें हें करविलें. चार साहा महिने [वेढा] बसला. पावनगडचे डोंगरास धमधमे रचून तोफेची मारागिरी करीत असतां, हिसाब न धरून ढळले. तेव्हां विचार केला जे, " आजपर्यंत द्रव्यानीं व माणसांनीं खानास[93] खराब केला. याउपरि आपण बाहेर जाऊन वेढा[94] लावावा. " हे मसलत करून किलियाच्या लोकांची व सामानाची वगैरे भरती करून, आपण खासा निघोन किलियावरून रांगणा किल्ला येथें चालले. हे बातमी फाजलखान यास समजलियावरि मोरचे उठऊन महाराजांचे पाठीमागें लागावें म्हणून चालला. तेसमयीं दोन चार कोशांवरि रांगण्यानजीक पावले. तों मागें मोंगल जवळ आला ही बातमी आली. यावरून[95] मावळे लोक ठेविले.

---

८८. ' द्रव्ये ' सा० ८९. हा शब्द की०. देत नाहीं. ९०. ' गांव ' शब्द की० मध्यें नाहीं. ९१. ' फाजिलखान ' की०. ९२. ' जोहरी ' की०। ९३. ' खानास ' हा शब्द की० मात्र देते. ९४. ' वेढा ' की०। ९५. ' यावरून ' यापुढें ' म्हणोन ' असा शब्द सा० व की० देतात.

त्यांत सरदार बाजी प्रभू, देशपांडे हिरडस मावळ, यास पांच हजार हषमांनिशीं ठेविलें. त्यानीं सांगितलें " साहेबीं निघोन जावें, गनीम थोपोन खिंड चढून देत नाहीं." याप्रमाणें बोलिल्यावरि " उत्तम [आहे.] आम्ही किलियावरि पावलों म्हणजे तोफेची इशारत करूं, नंतर तुम्ही निघोन येणें." ऐसें सांगून ठेविलें. तों फौजही येऊन पावली.

११५. बाजी देशपांडे याणीं मोंगली फौज खिंडीनजीक आली पाहून जागां जागां मोर्चे बांधून व झाडींत लोक उभे करून गोळया व जेजालांचे दुरटे चालविले. फौज तुंबऊन[१६] राखिली. चढूं दिली नाहीं. तों महाराज किलियावरि पावले. तोफा जाल्या. नंतर देशपांडे यांणीं महाराज पावले " या उपरि डोंगर धरून निघावें, पळावें हें काय? येथेंच लढाई घेऊन मोंगली फौज नामोहरम होय तें करावें, चाकरी करून दाखवावी. " म्हणोन जमाव धरून उभे राहिले. त्या अवसरीं त्यांणीं कर्नाटकी प्यादे पुढें करून तोफांचा[१७] मार देत फाजलखान याणीं पुढें चालून घेतलें, आणि लगट केला असतां दोनप्रहरपर्यंत देशपांडे यांणीं लढाई मारली आणि हजार दोन हजार लोक निवड करून बाजी प्रभू यांणीं फौजेवर चालून घेतलें. तिसरा प्रहर जाहाला. पठाण व लोक बहूत मारिले. मर्दुमीची शर्त केली. पांच हजार माणूस खानाचे रणास आणिले. तों बाजी देशपांडे यांस गोळा लागून उडाले; ठार जाले. मावळे लोक यांस सरदार पडिला, धीर न निघे, जाणून संभाळून डोंगर धरून निघाले ते किल्ल्यास पोहोंचले. मोंगल खिंड चढून किल्ल्यानजीक पावला. मावळची हवा, अरण्य, डोंगरांत अडचणीची जागा. छावणी करावी, किल्ल्यास मोर्चे लावावे, तरि शिवाजी राजे हरहुनरें पूर्वीप्रमाणें फौज या अडचणींत गवसून बुडवितील, हें जाणून धीर न होतां, पावसाळा दिवस जवळ आले म्हणून, नामोहरम होऊन, तसेच कूच करून [फाजलखान] पन्हाळयास आले. तेथेंही बसण्याचा दम न पुरे. शिवाजीराजा दगा करील. मैदानांत निघत नाहीं.

---

१६. ' दाबून ' की०. १७. ' तोफांची ' की०.

तेव्हां हुनरबाजी दिसती. भरंवसा न पुरे. म्हणून विचार करून बाजतबरसात यावें म्हणून विजापुरास निघोन गेले.

११६. बाजी देशपांडे स्वामिकार्यावरि शिपाईगिरीची शर्त करून रणीं पडले. त्याचे लेंक बाजी बाजी यांस आणून, नवाजून त्यांची सरदारी त्यांचे हवालीं केली. त्यांचे भाऊ सात होते त्यांस आणून सातजणांस पालख्या व तैनाता करून ठेविलें. मावळे लोक यांची सबनिशी सांगितली. बक्षीस दिल्हें.

११७. महाराज या मसलतीस गुंतले जाणून खैरतखान व यांकूदखान हपसी यांणीं जमावानिशीं जंजिरे यांतून तळा-गडास वेढा घातला होता. विजापुरी फौज नामोहरम होऊन गेली, महाराज खेळण्यास आले, तिकडून रायगड प्रांतीं स्वारी येणार [हें] कळोन [ते] वेढा उठऊन जंजिरे प्रांतीं निघोन गेले. मोंगली फौजेनें पन्हाळा प्रांत खराब केला. त्यास राघो बल्लाळ अत्रे यांस सुभा देऊन ठेविलें. त्यांणीं मुलुकाची संचणी करून, कौल देऊन प्रांत लाविला. महाराज रायगडांस जाते जाले.

११८. नंतर कांहीं दिवशीं रांगण्यास रुस्तूमखान यानें जमाव करून विजापुराहून पांच सात हजार फौज घेऊनं येऊन वेढा घातला. किल्लेदार यानीं लढणें तसें लढून, फौजेंत गलबल करणें, छापे घालणें, [मोर्चे] मारणें तसें केलें. महाराजांनींही कुमक पोंचविली. तेव्हां वेढा घालून बसणें दम न पुरे, जाणून [रुस्तूमखान] निघोन गेला. रुस्तुम नामोहरम होऊन गेल्यावर अबदुल करीमखान व बहलोलखान दाहा हजार फौजेनिशीं पन्हाळे-प्रांतीं चालून आले. रांगण्यास वेढा देऊन बसल्यावर महाराजांनीं

---

९८. ' बाळाजी बाजी ' की०. ९९. ' याकुबखान ' की०. १००. ' रायगडास ' यापुढें ' स्वारी ' शब्द सा० व को० देतात. १–१ ' नंतर, ' पासून ' बाहेरून फौज आली ' पर्यंत प्रथम रुस्तुमखान व नंतर अबदुल करीमखान व बहलोलखान यांनीं रांगण्यास वेढे घातल्याबद्दल वगैरे मजकूर सा० व को० प्रती देत नाहींत. तो मजकूर की० व सा० २ प्रतींतून घेतला आहे.

कुमकेस फौज पाठविली. किल्लेकरी यांणीं [आंतून हल्ले केले] व बाहेरून फौज आली त्यांणीं रसद बंद केली व गनिमी काव्यानीं छापे घालूं लागले. याजमुळें दम न निघे. बरसात आली जाणून नामोहरम होऊन जातेसमयीं यांनीं दुमदारी मारून कांहीं हत्ती, घोडे पाडाव आणिले. याप्रमाणें रांगणा येथें विजापूरकरांनीं हा किल्ला बेलाग, चांगला, आधीं घ्यावा म्हणजे तो प्रांतच साधला म्हणून उपद्रव केला असतां, पराभवातें पावले. विजापुरी सरदार नामोहरम होऊन गेले.

११९. जंजिरेकर हबशी यांणीं तळें येथें मोर्चे दिल्हे होते, व जागां जागां चोरून उपद्रव करितात, त्यांचें पारिपत्य करावें म्हणोन बाजीराव पासलकर देशमूख मोसेखोरेकर[२] यांस हषमलोक जमाव देऊन [महाराजांनीं] पाठविलें. त्यांनीं जाऊन राजपुरीस शह[३] दिल्हेवरून जंजिरेकरांकडील काय सावंत चालून आला. लढाई जाली. दोन्हीकडील खासे सरदार बाजीराव देशमूख व काय सावंत हे रणीं पडले. त्याजवर महाराजांनीं आणखी जमाव देऊन रघुनाथ बल्लाळ सबनीस पाठविले. त्यांणीं जंजिरेकरांचा प्रांत तमाम लुटला. गरदीस मेळविला. जंजिरेकर यांचे लोक चालून आले ते लढाई देऊन मोडिले. त्याजवरून जंजिरेकर हबशी यांणीं तह केला जे, "[४]आपण याउपरि महाराजांनीं घेतला प्रांत, किल्ले यांस [आम्हीं] उपद्रव करूं नये. तुम्हीं आमचा प्रांत राहिला यास उपद्रव लाऊं नये."[४] याप्रमाणें तहनामा ठराऊन रघुनाथपंत कांहीं द्रव्य घेऊन परतोन आले.

१२०. त्याजवरि कांहीं दिवस तहाप्रमाणें चालत आले. [पण] आणखी उपद्रव करूं लागले, यावरून वेंकाजीपंत यांस फौज व लोक देऊन [महाराजांनीं] पाठविलें. त्यांणीं सिद्दीचे लोक आले त्यांशीं लढाई मारून व प्रांतास उपद्रव करून नतीजा दिल्हा. हलखुद ठेविले. त्या प्रांतीं जागां जागां डोंगर पाहून किल्ले बांधिले. दंडाराजपुरी हा डोंगर

---

२. 'मुसे खोरेकर' की०. ३. 'शेह' सा० व को०. ४–४. ही शर्त सा० व को० देत नाहींत. सा० २ व की० देतात.

बांधिला. याप्रमाणें किल्ले करून सिद्दीचा उपद्रव, लबाडी आपले तालुक्यांत न चालावी असें केलें. पांच सात हजार लोक त्या प्रांतीं जागां जागां नेहमीं ठेऊन जंजिरेकर यांचें कांहीं न चाले असें केलें. जंजिरा पाणियांत किल्ला, जेर न होय, असाध्य, [तो] आपणांस यावा, समुद्रांत सत्ता करावी, म्हणून बहूत चित्तांत हेतू धरून आरमार करावें असा बेत करून जाहाजें सज [वि] लीं. नवीं तयार करविलीं त्यांचीं नांवें गुराबा, तरांडीं, गलबतें, मुर्बारें, सिंब्राडे, पगार, मचवे व थोरें तिरकती पाल असे जातींचीं चारपांचशें तयार करविलीं. यास दाहापांच लक्ष रुपये खर्च केला. त्याजवरि सरदार दर्यासागर, मायनाक भांडारी वगैरे थांसि सुभेदारी देऊन तोफा वगैरे सामान, दर्यावर्दी लोंकं लढाऊ व कोळी व खलाशी देऊन [ठेविले.] यांणीं दर्यांत स्वारी-शिकारी करून जंजिरेकर याजवरि दहशत पाडिली. दर्यांत सर्व टोपीकर यांजवर इभ्रत पाडोन, सावकारी माल जाहाजें लुटोन, माल हराजिनसी दर्यांतील पैदास्ती करून महाराजांस आणोन देऊं लागले, व खर्चही आरमाराचा मोठा तो चालविते जाले. समुद्रांत सत्ता बसाविली. दर्या-किनारां जागां जागां शहरें मारूं लागले व बेटें चांगलीं पाहून किल्ले बांधूं लागले. समुद्रांत सत्ता जाली. त्याजवर द्रव्यही अपरिमित सांपडों लागलें.

१२१. राजापूर प्रांत [याचा] महाराजांकडे अमल. त्यांस सावंताचा लगता जेंवळ. त्यास नतीजा देऊन संस्थान घ्यावेंसें मनांत आणिल्यावरून खेमसावंत व लखमसावंत, देसाई प्रांत कुडाळ, हे विजापुरी पादशाहींतील मनसब करून होते. त्यांणीं पादशाहास अर्ज केला जे, “ शिवाजी राजे यांचें पारपत्य करणें येविशीं हरोळी आम्हांस देऊन आणखी कुमकेस फौज द्यावी, म्हणजे आपण पारपत्य करून कोंकण सोडवितों.” याजप्रमाणें

---

५. ‘जंजीरे याचें’ की०. ६. ‘दुबारें की०. ७. ‘सिचारे’ सा० व को०. ‘शिहाडें’ की०. ८. ‘व भोर’ की० । ९. ‘अशी’ पाठांतर. वरील पाठ की० चा. १०. ‘केलें’ की० । ११–११. ह्याबद्दल ‘त्यांस सावंतांचीं गलबतें उपद्रव करीत.’ की०.

करार केल्यावरून खवासखान दाहा हजार फौजेनिशीं रवाना केलें. त्याज-बराबर बाजी घोरपडे मुधोळकर हेही दिल्हे. बाजी घोरपडे यांणीं शाहाजी महाराजांस दगा करून धरून आणिलें [होतें] हें महाराजांचे अंतःकरणांत सलत होतें व शाहाजी महाराज यांणीं ही " घोरपडे यांणीं उपकार केले हें तुम्हांस कळलें आहेच. तुम्हीं पुत्र विजयी जालां आहां, तरि कधीं[१२] तरी उसनें घ्यावें," असें सांगून पाठविलें होतें. तें महाराजांचे अंतःकरणीं पक्कें होतें. सावंत यांणीं हरोळी[१३] केली, बाजी घोरपडे बराबर नेमले, खवासखान घाट उतरून येतो [हें] कळोन महाराज फौज, पागा, तोफखाना वगैरे तयार करऊन, पन्हाळयास येऊन फौज सुद्धां चालून गेले. तों बाजी घोरपडे पुढें आपली फौज कांहीं जमाव सुद्धां घरास आले होते. तेव्हां महाराज बातमी येऊँन[१४] मुधोळ नजीक गेले. बाजी घोरपडे यांचें पारिपत्य आधीं करावें म्हणोन वेढा घालून भोंवता प्रांत लुटला. ते समयीं घोरपडे चालून आले तेव्हां त्यांशीं लढाई[१५] दिली. ते मराठे बहूतच जवामर्दीनें लढले. बाजी घोरपडे रणीं पडले. [महाराजांनीं] सांपडले तितके मारिले. नंतर ठाणें घेऊन गांव लुटला. याप्रमाणें पुढें फौज व घोरपडे गेले त्यांचें पारिपत्य केलें. हे खवासखान यास बातमी गेली असतां, महाराज तसेच खवासखान याजवरि चालून गेले, तों बाजी घोरपडे मारिले, फौज बुडविली, मुधोळ प्रांत लुटला, सामान [महाराजा] बराबर भारी आहे, हें कळतांच घाट उतरून [कोंकणांत] यावें तें अवसान न पुरे. तसाच माघारा निघोन महाराजांची गांठ न पडूं देतां [परत] विजापुरास गेले[१६].

१२२. [इकडे] महाराजही फिरोन सावंताचे मुलकावरि चालून गेले. कुडाळ प्रांतीं जाऊन बहूत खराबी आरंभिली. तो शह सावंतास

१२. ' संधी पाहून' की०. १३.' बेहोली ' की०। १४. ' ठेऊन ' की०. १५. ' देऊन ' सा० सा० २ व को०. १६. ' तसेच माघारे ' सा० को० व सा० २.

सोसणें [यास] अवसान न पुरे, जाणून कुडाळ सोडून फिरंगणांत गेले. महाराजांनीं प्रांत हस्तगत करून ठाणीं घातलीं. फोंडें[१७] याचा कोट जुंझूं लागला. ठाणें मजबूत, आणि लोकही हिमतीनें लढूं लागले. महाराज मोर्चे देऊन बसले. किल्ला जेरीस न ये, ते समयीं सुरुंग तयार केले. उडवावे तों घाटावरून बहलोलखान मदतीस फौज घेऊन आला. हें कळल्यावरून मोर्चे उठवावे, आधीं मोंगल आला याचें पारपत्य करून, मग येऊन किल्ला घ्यावा, ऐसा विचार केला. आणि लष्कर निघण्याची तयारी केली. किलियांतील लोक[१८], फौजे[१९] शह पडल्यामुळें उठोन जाती जाणून बेफामपणें बुरजावरि, तटावरि उभे राहिले. या संधींत सुरुंग तयार होते त्यांस बत्ती देवविली. त्याणीं किलियांतील लोक फार जायां जाले. किल्लेदार उडोन गेला. लोक घाबरे जाले. तेव्हां स्वारी जाण्यास तयार जाली होती,[२०] तशीच हल्ला करून किल्ला घेतला. कोट फत्ते केला. हें वर्तमान घाटावरि बहलोलखान येत होता त्यास कळलें. मदतीस जावें [तों] तेंच ठाणें गेलें हें जाणून परत गेला. महाराज फत्ते पावले. किल्ला फोंडें येथें महाराजांनीं इब्रामखान याणीं हल्लेचे समयीं काम करून निशाणाबराबर आधीं गेला त्याची नवाजीस करून त्यासच सुभा देऊन ठेविलें. त्या प्रांतीं [महाराजांनीं] भिवगड[२१], पारगड डोंगर चांगले पाहून किल्ले वसविले.

१२३. [इकडे] सावंत फिरंगाणांत गेले, तेथें फिरंगियाचे वस्तू महाराजांचे प्रतापतेजें[२२]करून भयास्तव त्यांस आश्रय देऊन ठेवणें [यास] अवसान न पडे, जाणून सावंतांनीं महाराजाकडे वकिलीस पितांबर शेणवी शाहाणे माणूस पाठविले. "आम्ही सावंत, भोंसले कुळी आमची, तेव्हां आपले आहों. स्वामींशीं निष्ठेनें चालावें ऐसा निश्चय

१७. 'फोंडे याचे कोट जुंझू लागला.' सा० व को०. १८. याजपुढें 'शह उठल्यामुळें' इतकेंच की० म्हणते. १९. फौज महाराजांची, 'शह' बहलोलखान याचा. २०. यापुढें 'ती तहकूब करून' की० म्हणते. २१. 'भीडगड' की०. २२.'प्रांत होते ते जेर' को० चा पाठ. ज्या मूळावरून उतरून घेतलें तें नीट न लागल्याचें हें उदाहरण होय.

जाला आहे. तरि आपण कृपा करावी.” म्हणून कितेक प्रकारें सांगून पाठविलें. याजवरून अभय देऊन भेटीस आणविले. वाडी प्रांत त्यांचें वतन, देशमुखी खाऊन, चाकरी करून, खंडणी देऊन सुरळीत चालावें ऐसें करून त्यांची स्थापना [महाराजांनीं] केली. त्यांचे सरदार तोंन[23] सावंत व राम दळवी मातबर मर्द सरदारी करून होते. त्यांस नवाजून चाकर ठेविलें. याजप्रमाणें सावंताचें पारपत्य करून महाराज फत्ते पावले. हें पाहून फिरंगियांणींही वकील पाठविला. आणि “ दरसाल तोफा नव्या तयार करून पांच चार द्याव्या; जवाहीर, दर्यांतील जिन्नस फिरंगाणी पाठावीत जावे; आणि कौल आपले जाहाजांस द्यावा ” म्हणून बोलणें लागलें. वकील पोशाख व जवाहीर व नाना प्रकारचे जिन्नस, आरसे, फानसे, वगैरे घेऊन येऊन [त्यांची त्यांनीं] नजर केली. त्याजवरून कौल देऊन तह ठराविला. याप्रमाणें फिरंगी यांजवरि जरब बसविली.

१२४. ते समयीं जंजिऱ्यासारखी जागा आपणांस असावी म्हणून बहूत चिंता करून श्रीस प्रार्थना केली असतां दृष्टांत जाला कीं, “ जंजिरा या कालीं साध्य नाहीं, सातशें वर्षांचा मुहूर्त त्यास दिल्हा आहे. तूं[24] समुद्रापाशीं स्थळ मागावें. ” याजवरून तीन उपोषणें केलीं असतां समुद्रानीं दृष्टांत दिल्हा कीं, “ *मालवण म्हणोन कोळियाचें बेट गलबतें उभीं करण्याचें लाहान आहे तें तुला दिल्हें. तेथें जागा करावी.” त्याजवरून दुसरे दिवशीं पौहाविलें,[25] तों समुद्राचें पाणी लांब जाऊन ते बेटीवेरी[26] जागा विस्तीर्ण जाली. याप्रमाणें समुद्र प्रसन्न होऊन स्थळ दिल्हें. याजवरून बहूत संतोषी होऊन पांच साहा कोशांवरि समुद्राचे पाण्यांत जागा बेलाग पाहून किल्ला बांधिला. त्याचें नांव सिंधुदुर्ग ऐसें ठेविलें.

१२५. हसैंनूर,[27] प्रांत [बिदनूर], शहर मातबर दर्यांकिनारां

२३. ‘ तानसावंत ’ की०. * ‘मालवण’ शब्द की० गाळते. २४. ‘तूस’ सा०, ‘तुम्हांस’ की० व सा० २. २५. ‘ पाहिले ’ की०. २६. ‘ बेटावर ’ की० । २७. ‘ हसनूर ’ सा० व को० व सा० २ प्रतींचा पाठ. की० प्रत लिहिते “बसनूर प्रांतीं व बिदनूर प्रांतीं शहरें मातबर आहेत, दर्यांकिनारा आहे.”

आहे. तेथें बहूत द्रव्याधिपती आहेत म्हणून समजालियावरि बातमी आणून स्वारी करावी, शहरें मारावीं, प्रांत घेऊन ठाणीं घालावीं, असें महाराजांनीं चित्तांत आणून, ते समयीं सारें आरमार सिद्ध करून, आपणही थोरलें पाल याजवरि बसोन, दर्यांतून जावें असा सिद्धांत करून खुषकीनें फौजा रवाना केल्या. आणि मालवणावरून दर्यामार्गेंच जाऊन हसनूर पेठ असावध होती तेथें जाऊन पेठ लुटली. प्रांतही लुटला. तीन चार दिवस स्वारी तेथेंच राहून सर्व मत्ता जाहाजावरि चढविली. सुरतेचेंसारखें शहर होतें.[31] दोन तीन करोडींचा विषय सांपडला. तो घेऊन त्याप्रांतीं कडवाल, सिद्धेश्वर, मिरज, अंकोलें,[32] कोद्रें,[33] हु मा ऊ द हीं ठाणीं घेतलीं. अमल बसविला. गोकर्ण महाबलेश्वर ही जागा घेतली. श्रीदेवाचें दर्शन घेऊन तेथें दानधर्म बहूत केला. याप्रमाणें प्रांत घेतला. हें पाहून शिवाप्पा नाईक बिदनूरकर संस्थानी होते त्यांस बहूत भय प्राप्त होऊन [त्यांनीं] वकील पाठविले, आणि महाराजांस नजराणा पोशाख, जवाहीर, लाख रुपये नख्त नजर ऐसें पाठविलें. आणि तह ठरावून महाराजांचे दर्शनास आले. दरसाल खंडणी तीन लक्ष देत जावी ऐसा ठराव केला. त्याजवरून महाराज त्याजवर संतोषी होऊन खंडणी ठराविली. याप्रमाणें घेऊन, आपले म्हणवून असावें ऐसें करून तेथें वकिलीस उमाजीपंत आपणांकडून ठेविले. याप्रमाणें स्वारी करून महाराज रायगडीं आले.

१२६. ते समयीं रायगडीं सोयराबाई साहेब गुरूदर होतीं तीं प्रसूत जालीं. पुत्र जाले. शके १५८३-प्लवनाम[34] संवत्सरे चैत्र शुा नवमी. जन्मतां गर्भ पालथा जालियाचें वर्तमान महाराजांस कळलियावरि बहूत हर्ष पाऊन

२८. 'आहेत' सा० को० सा० २. २९. पण मागें सुरतेवर हल्ला केल्याचें कोठें आलें नाहीं ! ३०. 'सुरतेचे' आणि 'सारखें' यांच्या दरम्यान स्वारी हा शब्द सा० व की० देतात. ३१. 'होतें' बद्दल 'लुटलें' की० ३२. 'आकोलें' असा पाठ सर्वत्र आहे. हें 'अंकोलें' होय. ३३ 'कोद्रें' की०. ३४. 'प्लवंग' सा० व को० म्हणतात, पण तो संवत्सर चुकीचा आहे.

बोलले जे, " हा राजा परम भाग्यवान, पराक्रम बहूत करील, सर्व प्रजा वृद्धिंगत करून पालन करील; दिल्लीची पादशाहात पालथी घालील. " ज्योतिषी यांणींही [३५]जन्मकाल वर्तवून भविष्य [केलें] व ग्रह सबल उंच [३५]पडले, सांगितलें. चैत्र शुद्ध नवमीस [३६]जन्म जाला त्याजवरून राजाराम ऐसें नांव ठेविलें. दानधर्म केला. साखरा वांटल्या.

१२७. महाराज रायगडींहून देशांत जावें म्हणून सातारा प्रांतीं आले. पहिले सारे किल्ले घेतलेच होते. कांहीं ठाणीं राहिलीं [होतीं] तीं वांई, कराड, कोल्हापूर आदिकरून [घेऊन] ठाणीं घातलीं. निंबाळकर, घाटगे वगैरे पुंडपणा करून होते, [३७]त्यांस दबावासाठीं जागां जागां किल्ले नवेच बांधिले. वारूगड, भूषणगड, महिमानगड, वर्धनगड, सदाशिवगड, मछिंद्रगढ, हे नवेच बांधिले, व जुनेही हस्तगत केले. जागां जागां कोंकणांत व मावळांत, देशांत डोंगर चांगला आढळेल तेथें व समुद्र किनारां किल्ले बांधावे, ऐसें[३८] करिते [३८]जाले. यासि कारण येक, देशास प्रांतास जाग्याचा आधार होतो, जागा असेल तेथें सुभा जमयतीनें ठेवणें घडतें. त्या दहशतीनें दुसरा शत्रू आपले देशांत उपद्रव लावीत नाहीं, व [३९]देशीक आदिकरून पुंडपणें बळावत नाहींत. [४०]सर्वांवर सलाबत असती. हें मनांत आणून किल्ले बांधिले. लाहान सामान्य* किल्ला, पाणीही वरतें नाहीं, तेव्हां शत्रूस उपायास जागा होती ऐसें नाहीं. शत्रू चालून आला तो लागलाच डोंगरावरि चढून तटास लागत [४०]नाहीं. शत्रू चालून येतो हें पाहून आपले लोक सावध होतील, दगडच लोटतील, तरि त्यांचे दबावानें गनीम दबेल. इतकियांत आपलाही उपराळा [होईल.] दुसरीं ठाणीं, किल्ले, कोट, सुभे जवळ असतील ते मदत करतील. त्याणें किलियास अपाय होणार नाहीं. ऐसी कल्पना करून किल्ले केले. समुद्रकिनारां किल्ले मालवण,

३५–३५. 'जन्म-भविष्य व ग्रह सबल उंच पडले.' की०. ३६. 'जेन्म' सा० ३७. 'त्यांचे' की०. ३८–३८. हें वाक्य की० देत नाहीं. ३९. 'देशाला' की० ४०–४०. हीं वाक्यें की० देत नाहीं. * 'सामान' सा० व को० ' लाहानसान किल्ला ' सा० २.

सुवर्णदुर्ग, विजयदुर्ग, रत्नागिरी, खांदेरी, कुलाबा ऐसीं बेटें बांधिलीं[४१]. तेथें आरमार आश्रयानें राहावें, लागावें, ऐसें केलें. उंदेरीचें[४२] बेट आरमार उभें करून बांधिलें, त्याचें नांव प[४३]द्म-दुर्ग ठेविलें. आरमार समुद्रांत, याणीं द्रव्य बहूत आणावें. तें किलियाचे बांदिस्ती [स] व खर्चास आरमारसुद्धां [खर्च] करावें. आरमारकरी यांणीं त्या ठिकाणीं जागां जागां किलियाचे लगतीनें तारवें खुंटवून असावें, ऐसें कराविलें. जंजिरेनजीक महाराज बेट बांधूं लागले त्यावरून हबशी यांणींही किलियानजीक किल्ले जंजिरे याजजवळ बांधिले. उंदेरी बांधली.

१२८. कल्याण अहद तहद फोंडें बिदनूरपर्यंत कोंकण, किल्ले सुद्धां, राज्य महाराजाचें जालें. देशींही[४४] राज्य [४५]सातारा पनाळा आदिकरून किल्ले प्रांत राज्य सोडविलें.[४४] विजापूरची पादशाहात फार करून घेतली. राहिली तीही पादाक्रांत [४६]करूं. हे [४७]पादशाहात दस्तांत [४७]आलीच. त्यांतील अमीर आले तितके नामोहरम जाले.

१२९. याउपरि दौलताबादेंतील पादशाहींत वेध लावावा हें मनांत आणिलें. कांहीं कांहीं स्थळें त्यांचींही आलीं आहेतच. परंतु दोन वेध करूं नयेत. एक पुरतें करून मग दुसरें करावें या आदे[४८]शांमुळें टाकिलें होतें. यानंतर मोरोपंत पेशवे यांस कल्याण[४९]प्रांत, भिवंडी वगैरे ठाणीं प्रांत व सत्तावीस रामनगर वगैरे किल्ले घ्यावे, खानदेश, बागलाण प्रांत घेऊन अम्मल बसवावा म्हणून पाठवून दे[५०]ऊन तो तालुका एकंदर त्यांचेच स्वाधीन

---

४१. 'बांधिलीं बेटें' असा सा० को० व सा० २ यांचा पाठ आहे. 'ठाणीं बांधिलीं' की०. ४२. हें बेट उंदेरीचें नसावें. जंजिऱ्याच्याजवळ कांसें नांवाचा खडक आहे तो असावा. ४३. 'बवलादुर्ग' को० 'पटकदुर्ग' की० 'पवळादुर्ग' सा० व 'पप्रदुर्ग' सा० २. ४४–४४. हें वाक्य की० व सा० २ देत नाहींत. ४५. 'सारा' सा० व को०. ४६. 'करून' सा० व को०. ४७–४७. या वाक्याऐवजीं 'अशी उमेद त्यांस झाली.' असें वाक्य की० देते. ४८. 'अंदेशामुळें' की०. ४९. 'कल्याण प्रांतीं' को०. ५०. 'घेऊन' सा० व को०.

केला. सुभेदार, कारकून, हवालदार, दरखदार, हे सरकारांतून हुजरून देऊन देखरेख त्यांचे स्वाधीन करविली. त्यांचे निसबतीस याप्रमाणे ठेविलें. अण्णाजी दत्तो सुरनीस यांस चेउलापासून तहद फोंडेंपर्यंत कुडाळ, दाभोळ, राजापूर निसबतीस सुभेदार, कारकून, दरखदार वगैरे देऊन त्यांचे स्वाधीन देखरेख केली. दत्ताजीपंत वाकेनीस यांचे स्वाधीन वरघाट वाईपासून तहद कोल्हापूर तुंगभद्रातीरपर्यंत तालुका [दिला]. देखरेख करावी म्हणोन सुभेदार, कारकून, दरखदार देऊन करविलें. हवालदार, दरखदा[51]र कारकून वगैरे हुजरून तहगिरी बाहली करणें तें करून ठेवावे, तालुकियाची खबरदारी व किलियावारि इमारती करे[52]णें व सामान दारूगोळा वगैरे दास्तान करणें याची चौकशी करून नेमॅ[53]णुकेप्रमाणें करावें. आणि सरकारची आज्ञा येईल तसें वर्तावें. याप्रमाणें करविते जाले.

१३०. नेतोजी[54] पालकरास सरनोबती होती त्यास ते स्वारीस प्रांतां[55]स गेले होते. इकडे जरुरीचें कार्य पाडिलें म्हणून निकडीनें लेहून आणविलें असतां समयास न आले, जा[56]णून इतराजी करून, त्यांची सरनोबती दूर करून राजगडीं कडे[57]तोजी गुजर किल्ल्याचे सरनोबत शाहाणे, शूर असून त्यांनीं बहूत कामें केलीं होतीं, त्यांस आणून, त्यांचे नांव प्रतापराव ऐसें ठेऊन सरनोबती दिल्ही. त्यांणीं पाद[58]शाहींतील हिसाब न धरितां मर्दुमी करून, स्वारी शिकारी करून लढाई करणें, श[59]हेरें मारणें, करूं लागले. शा[60]हाणे कर्ते, मर्द, विश्वासू ऐसे जाले. त्यानीं बाली[61]घाट, परांडा, हवेली, कलबर्गे, कल्याण, आवसें उदगिरी तहद गंगातीरपर्यंत भागानगरचे पादशाहींत स्वारी करून, शहरें मारून लूट घेऊन आले.

---

५१. हा शब्द को० व की० देत नाहींत. ५२. 'कर्णें' को०. ५३. 'नेमणुकी' को०. ५४. ' जेतोजी ' असें सा० को० व सा० २ स्पष्ट लिहितात. ५५. ' प्रतापगडास ' को०. ५६. ' जाणोन ' को०. ५७. 'तानाजी गुजर' की०। ५८. ' पादशाहतीचा ' की०. ५९. ' हरें ' को० व सा० येथें ' श ' गळाला. ६० ' हणें को० व सा० यथें ' हा ' गळाला. ६१. ' बालेघाट ' को०.

१३१. शाहाजी महाराज यांजपाशीं व्यंकाजी दत्तो, मकाजी आनंदराव पाळक लेंक भोंसले सेवेंत होते. [ते] निघोन महाराजांकडे कर्नाटक प्रांताहूनें[62] आले. सरदार चांगले, मर्द, वडिलांकडोन आले म्हणोन बहूत गौरव करून, नवांजीस करून वाढविले. कामें सांगितलीं.

१३२. यानंतर सुरत शहर मातबर, स्वारी करावी या विचारें हरकारे बातमीदार बहिरजी नाईक पाठविले होते. ते बातमी आली [कीं] बहूत द्रव्य सांपडेल व प्रांतही मोठा आहे; त्याजवरून विचार करून महाराजांनीं प्रतापराव गुजर सरनोबत, निळो सोनदेव व अण्णाजी दत्तो सुरनीस, मानसिंग मोरे, [63]रूपाजी भोसले, मकाजी आनंदराव, व्यंकाजी दत्तो आणखी सरदार नामी नामी, पंचवीस हजार फौज, दाहा हजार हषम निवड करून लांब लांब मजली करीत कोळवणांतून सुरतेस रवाना केले. आपणही वरकड फौजसुद्धां वरून चालले. तों सुरतेचा सुभा चालून आला, त्यासि मोडिलें. कोटास मोर्चे दिल्हे. पांच चार दिवस मुकाम केला. सावकार बहूत व मातबर होते. मोतीं, माणीक, हरजिन्नस जवाहीर, सोनें, रुपें, द्रव्य कोटद्यावधीचा माल सांपडला. सुरतेवरि स्वारी महाराजांची गेली हें औरंगाबादेस कळल्यावरि [तेथील सुभेदार] याणीं मोहबतखान व दाऊदखान आठदाहा हजार फौजेनिशीं सुरतेचे कुमकेस पाठविले. उदाराम माहूरकर याची स्त्री रायबागीण व त्याचे लेंक जगजीवन हेही चार पांच हजार फौजेनिशीं दुसरे मार्गें आले. ऐशा दोन्ही फौजा दो वाटांनीं चालून आल्या असतां त्याजवरून महाराजांनीं सारे लोक पुढें गेले होतेच, आपण सडे होऊन फौजेचे तोंडावरि गेले. त्यांत रायबागीण जात होती त्या मार्गेंकरून [64]बोरटीकर देशमूख राजपाटील व यशवंतराव रामाजी, विश्वासराव हतनूरकर व दिनकरराव बागराव यांस हुकूम केला जे, "रायबागीण उमरखिंडींतून जाऊं

६२. 'प्रांतांतून' को०. ६३. 'रूपाजी भोंसलें' को० देत नाहीं. ६४. 'बेरटीकर' को०.

न द्यावी, बुडवावी." ऐसें सांगून रवाना केले. त्यांणीं जाऊन वाट बंद केली. आपण मोहबतखानावरि गेले. खंडासें[६५] म्हणून शहर आहे त्यानजीक गांठ पडली. युद्ध दोन प्रहरपर्यंत होऊन मोंगली फौज घोडीं घालून मोडिली. चार हजार घोडे, दाहा हत्ती पाडाव केले. लूटही फार सांपडली. कांहीं लोक पळून गेले त्यांचा पाठलाग न करितां सुरतेची लूट निभावून जाणें, रायबागीण आली तिचें पारिपत्य करणें म्हणून तसेच चालून आले. बागराव वगैरे सरदार यांनीं माने यांचे तळ्यावरि[६६] जाऊन तेथून रायबागीण येतां खिंडींत अडविली होती, तों महाराज येऊन पावले. आणि वेढा देऊन कांहीं लढाई देऊन तिजला बुडविली. दोन तीन हजार घोडीं, पांच हत्ती पाडाव केले. रायबागीण व तिचा लेंक जगजीवन [हीं] धरिलीं. ती शरण *आली. याप्रमाणें महाराजांनीं सुरतेची स्वारी करून, दोन्ही फौजा लुटून, यश घेऊन, शत्रूवरि दहशद घालून लूट सुद्धां [ते] सुरक्षित रायगडास येऊन पावले. मार्गीं येतां रामनगरही मारिलें. रायबागीण हीस बहुमान देऊन सोडून दिली.

१३३. त्याजवरि प्रबळगडावरि किल्लेदार केसरासिंग हाडे[६७] रजपूत होते. भेदानीं किल्ला[६८] न ये जाणून महाराजांनीं स्वारी केली. मोर्चे लाविले. किल्ला कांहीं दिवस भांडला. महाराजांचा प्रताप विचित्र ! किल्ला बहूत थोर विस्तीर्ण असतां महाराजांची हल्ला जाली कळोन, केसरासिंग याणीं कबिले यांचें जोहर केलें. एक लेंक व आई चुकोन राहिली. केसरसिंगानीं चालून घेतलें. खासा व आणखी रजपूत रणीं ठार जाले. किल्ला फत्ते जालियावरि महाराज किल्ला पाहावयास पालखींत बसोन चालले. ते समयीं शेला पालखींतून बाहेर पडला, त्यास बोरीची काटी लागली. तेव्हांच पालखी उभी केली आणि बोलले जे, "यां[६९] काटीने आम्हांस उभे राहा म्हंटलें[६९]

६५. 'खेडास' की० 'खंडाचें' को० 'खेडासे' सा० २. ६६. 'तळावर' की० * 'जाली' असा सर्व प्रतींचा पाठ आहे. ६७. 'होडे' सा० व को०. ६८. 'किला' सा० व को०. ६९–६९. 'या ठिकाणीं जे आम्हांस उभें केलें.' को०.

तेव्हां खालीं द्रव्य आहे. खाणावें." म्हणून सांगितलें. खाणून पाहातां पांच चार लाख मोहोरांचा चौत्रा सांपडला. महाराज दैवी पुरूष! नंतर किलियावरि गेले. केसरसिंग वगैरे रजपूत ठार जाले [होते] त्यांस अंग्नी[७०] देवविला. त्याची आई व लेंक सांपडलीं. तीं गौरव करून जवळ ठेविलीं. कांहीं दिवशीं त्यांसि समाधानानें 'आपले देशीं जातों,' बोललियावरि वस्त्रें द्रव्य देऊन लाऊन दिल्हीं. याप्रमाणें प्रबळ किल्ला महाराजांनीं फत्ते केला.

१३४. हें वर्तमान व आणखी मुलूख घेतला [तें] दिल्लीस औरंगजेब पादशाही करीत होते त्यांस समजलें. तिकडील बंदोबस्तासच चार पांच वर्षें लागलीं. सुरतेवरि स्वारी करून सुरत मारिली; किल्ले, कोट, ठाणीं दौलताबाद तालुकियांतील घेतलीं; फौजा[७१] बुडविल्या; स्वारी करून प्रांत लुटतात; धामधूम मांडिली, हें वृत्त समजलें. यावरि बहूत चिंताक्रांत होऊन औरंगाबादेस सुभेदारीस इखलासखान व महकूबसिंग ठेविले [होते] त्यांस पादशाहांनीं नसिहत[७२] करून लिहिलें जे, "तुम्ही काय करितां! अफजल मोठे आंगेजणीनें शिवाजीनें मारिला, विजापुरी पादशाहात [येथील] किल्ले प्रांत बहूत घेतला, त्यांजकडील अमीर मोठे मोठे चालून गेले ते नामोहरम केले." हें वर्तमान कळलियावरि [औरंगजेब] सर्द होऊन औरंगाबादेस लिहिल्यावरून महकूबसिंग रजपूत, सुभे यांणीं दाहा वीस हजार फौजेनिशीं रवाना केला. तो चालून आला. त्याजवरि प्रतापराव गुजर सरनोबत फौजसुद्धां पाठविले. नगरानजीक गांठ पडली. युद्ध बहूत जालें. महकूबसिंग रजपूत ठार झाला. दाहा हजार घोडीं व हत्ती व लूट बहूत सांपडली. तीं घेऊन माघारे आले. त्याजवरि दुसरे वर्षीं स्वारी त्या प्रांतीं महाराजांनीं करून औरंगाबादेचा पुरा मारिला. जालनापूर पेठ झांबाडून[७३], सुभा चालून आला त्याशीं युद्ध देऊन मोडिला. याप्रमाणें फत्ते केली, आणि रायगडास आले.

---

७०. 'अन्नी देवविली' सा० 'अन्नदेवविला' को० 'अग्नी सा० २. ७१. 'फौज बडविली' को०. ७२. 'नसाहित' की०. ७३. 'झाडून' की०.

१३५. नंतर महाराजांनीं विचार केला जे, "किल्ले, कोट प्रांत घेतला; फौज व पागा जाली; जागांजागांचे माणूस उत्तम तितके जमा केले; हषमी लोक जागांजागांचे नामी ठेविले; तसेच सरकारकूनही मोठे, कर्ते, शाहाणे मेळविले; ते समयीं आपण धर्मस्थापनेची इच्छा धरिली, हिंदूधर्म स्थापावा हेंच मानस, तसेंच देवानीं कृपाकरून आजपर्यंत घडविलें; पुढेंही शेवटास तोच नेणार७४, नेईल म्हणून आक्रम केला; राज्य साधिलें. याचा पाया रीत घालून, धर्मेंकरून प्रजापालन करणें हें सिद्धीस न्यावें७५." म्हणून चित्तांत आणून पूर्वीं जे जे राजे धर्मेंकरून राज्य करून वृद्धीस पावले, ते कोणते रितीनें चालले व शास्त्राचे ठायीं पुराणांतरीं महान राजे आचरण करीत आले, त्या अन्वयें [आपणही] करावें ऐसें केलें.

[याप्रमाणें] अफजलवध नानाप्रकारें यवनांशीं युद्ध तृतीय प्रकरण समाप्त.

श्रीभगवानउवाच.

संरक्षणाय साधूनां विनाशायच दुष्कृताम् ॥
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ १ ॥
रक्षावयासि साधूंतें माराया पातकी जनां ॥
स्थापावयासि धर्मातें जन्में७६ युगयुगांतरीं ॥ १ ॥

---

७४. 'म्हेणार' को०. ७५. 'न्याहावे' को०. ७६. 'जन्माभि (मि)' सा० 'जन्माभि' को०.

अफजलवध–*यवनयुद्धप्रसंग–प्रकरण तृतीय—टिपा.

परिच्छेद ८८.–चालण्याची मर्यादा–वागण्याचे नियम,धारे. **पोवळी**–देवळाच्या आवारा भोंवतालची भिंत.

परिच्छेद ८९.–बडे साहेबीण–अली आदिलशाहाची आई. मागें ' बू-साहेब ' म्हटलें आहे. परि० ३४ येथें. **आफरी**–मागें परिच्छेद ५९ पाहावा.

परिच्छेद ९०.–गारद–(इं० गार्ड) कवाइती लोक. यावेळीं गारदी कोठले? चिटणिसांच्या वेळीं गारदी लोक होते, पण ते शिवाजीच्या वेळीं होते ही शुद्ध कल्पनासृष्टी दिसते. **भोपे**–भोप्ये–देवीच्या पुजाऱ्यास ' भोप्या ' ' भोपी ' असें म्हणतात. **भोपे यांणीं पळविली**–असें चिटणीस लिहितात, पण सभासद म्हणतो " श्रीभवानी कुळदेवता महाराजांची तीस फोडून जातियांत घालून भरडून पीठ केलें. " यावरून मूळची मूर्ती लपवून दुसरी देवळांत ठेविली ती भरडली असावी असें दिसतें. असेंच इतर देवस्थानांतही झालें असावें. **बडवे**–पंढरीच्या विठोबाचे पुजारी. हे विठोबाच्या मूर्तीशीं गर्दी करणाऱ्या यात्रेकरूंस दाटी मोडावी म्हणून ' बडवितात', तोब्यानें ठोकतात, म्हणून त्यांस ' बडवे ' म्हणतात. **महादेवाचे रोखें** (**फा०** रुख्=तोंड, बाजू,) रोख= दिशा, मार्ग, शंभू महादेवाच्या दिशेनें, त्या देवस्थानाकडे.

परिच्छेद ९१.–राजगडनें निघून–पंचमी विभक्तीबद्दल तृतीयेचा प्रयोग- **मोंगली फौज**–मोंगल, पठाण वगैरे मुसलमानांची हा अर्थ. मोंगल लोक इतकाच अर्थ नव्हे.

परिच्छेद ९२. झुंज बाहेर घेणें चांगलें नाहीं—तिच्याशीं युद्ध मैदानांत करणें बरें पडणार नाहीं. शिवाजीस आपल्या सामर्थ्याची जाणीव होती खुल्या जागेंत अफजलखानाशीं लढण्याची त्याची तयारी नव्हती. **समक्षता** (सम्+अक्षि) समक्ष-ता = दृष्टादृष्ट, प्रत्यक्ष भेट. **कृष्णाजी भास्कर**--हा

***यवनयुद्धप्रसंग**-असें वर म्हटलें आहे. तथापि वाडीकर सावंतांशीं व मुधोळकर घोरपड्यांशीं युद्धप्रसंग झाले तेही तदनुषंगानें या प्रकरणांत आलल आहेत.

वाईचा कुळकर्णी होय, कोणी मामलतदार होता म्हणून लिहितात. **अफजल-खानानें पंताजी गोपिनाथ** यास पाठविलें असें **ग्रां० डफ** लिहितो, पण तें चुकीचें आहे. **सभासदही कृष्णाजी भास्कर** हा **अफजलखानाचा** हेजीब म्ह० वकील व **पंताजी गोपिनाथ** हा **शिवाजीचा** वकील असें लिहितो.

परिच्छेद ९३.–भिडले–(भिडणें--लगत, लागून असणें) येऊन पोहोंचले. मुतसद्दी--मुत्सद्दी (**अ०** मुत्सद्दी)=कारकून, कारभारी, राजकारणी पुरूष. **अफजलाचा मजकूर**--मजकूर=केवा,पाड.**कावेसींत कसें आणावें**--कावेस, कावेश् (**फा०**) = युक्तीनें कबज्यांत आणणें; कवेंत, पकडेंत धरणें. **हे पठाण जात**—परि० ९१ ' मोंगली फौज ' वरील टीप पाहावी. पठाण लोक नेटानें लढण्याविषयीं प्रसिद्ध आहेत. **आडून**–अडून, हट्टास पेटून, हटातटानें. **जेर करावा** (**फा०** झेर्=खालीं)=चीत करावा, पराभूत करावा. **आंगीं आविर्भाव होऊन**–'आविर्भाव' बद्दल ' आविर्भूत ' असावें,- आंगांत संचरून. **फत्ते होती**–(**अ०** फत्ह्) = विजय होतो, यश येतें.

परिच्छेद ९४.– पार–पार हा गांव **प्रतापगडाच्या** पायथ्याशीं आहे. **मुदारत**– (**अ०** मुदारात्) = सन्मानानें, आदरानें वागविणें. **भाईचारा** (भ्रातृ+आचार) = भाऊपणा, भावाभावाचें नातें.

परिच्छेद ९५.–रुजू होणें (**अ०**) भेट घेणें, मुलाखत घेणें. **वरकड बादशाहाचे मनांत**—**वरकड** (वर (उपरि) + कड (कट)) = बाकी, एरवीं. **असें न करितां**—असें=पुंडगिरी, पाळेगारी न करितां. **दुसरे पादशाहींतील** दुसरे=मोंगल, कुतुबशाही वगैरे यांचे. **कामें त्यांचे हातीं घ्यावीं**--हातीं=हातून तृतीयेचा उपयोग पंचमी विभक्ती ऐवजीं. **बापाचा कह्या**–कह्या (पुल्लिंगी. हिंदुस्थानी)=आज्ञा, हुकूम. **सर्व गुन्हे**–गुन्हा (**फा०** गुनाह्) = अपराध, अन्याय वर्तन. **माफ करून** (**अ०** मुआफ्= सूट दिलेला) = क्षमा करून. **सरंजाम** (**फा०**) फौजेच्या बेगमीसाठीं गांव, तालुका वगैरे दिलेला मुलूख. **वजिरी** (**अ०** वझीर् = प्रधान) = कारभार (राज्याचा.) **जिम्मा** (**अ०** झिम्मा) = जबाबदारी. **खातरजमा** (**अ०** खातिर् = मन. जम्‌अ = एकीकरण) = समाधान, निःशंकपणा. **तुमचें चालवूं**–येथपर्यंत बादशाहाचें व खानाचें म्हणणें काय तें वकिलानें सांगितलें

परिच्छेद ९६.–लोक फौज नामी – लोक = पायदळ. फौज = घोडदळ. (**फा०** नामी) नांव घेण्याजोगती, चांगली.

परिच्छेद ९७.–वृद्धीस पावावें–'पाववावें' बद्दल 'पावावें', देववावें = 'देवावें'. अशीं रूपें जुन्या कागदपत्रांत येतात. '**हेच खंबीर दिसून येतो– सा०.** येथें 'हाच' असें पाहिजे होतें. 'हेच खंबीर दिसून येते' **को०.** या पाठांत 'खांबिरी' असें पाहिजे होतें. **विश्वासराव नानाजी प्रभू मोसेखोरेकर,** पांच हजार मावळे लोकांचा **नाईक,** यानें **फकीरवेश** घेऊन **अफजलखानाच्या** लष्करांत जाऊन **अफजलखानाचा** गुप्त बेत **शिवाजीस** सांगितल्याबद्दल **शिव-** दिग्विजयकार लिहितो. (पृ० १५९.) त्याचा उल्लेख **चिटनीस** करीत नाहींत. इतर ग्रंथांत देखील ह्या **विश्वासरावाचा** नामनिर्देश नाहीं. **सभासद** म्हणतो ही गुप्त बातमी **पंताजीपंतानें** लष्करांतून आणिली. (पृ० १४.)

परिच्छेद ९८.–' धर्मोवर्धति '--हें वाक्य कोठलें आहे ? येथें 'वर्धते' असें असतें तर बरें झालें असतें. **किलाफ** (**अ०** खिलाफ्) =वैषम्य, संशय, किंतू. **हिवरेकर**--'हिवरें' हा गांव **पुरंदरच्या** घेऱ्यांत **चांबळी** नदीवर आहे. मात्र ती **ग्रां० ड०** म्हणतो त्याप्रमाणें **पंताजीपंतास** किंवा त्याच्या वंशजांस इनाम नाहीं.

परिच्छेद ९९.–तारीफ (**अ०** तअरीफ्)=स्तुती, वर्णन. **पाहाड,** पहाड (हिंदी पर्वत--पव्वड--पाहाड) **नदीच चालली आहे**--ही नदी **कोयना.** ती **महाबळेश्वराचा** पर्वत व **प्रतापगड** यांच्या दरम्यान वाहते.

परिच्छेद १००.–मोंगल खालीं येतो— 'मोंगल'च्या ठिकाणीं 'पठाण' असें असतें तर बरें झालें असतें, पण मोंगल असें नांव सर्व प्रकारच्या मुसल-मानांस **चिटणिसांनीं** दिलेलें आहे. **अशीं बोललीं**--थोर घराण्यांतील स्त्रियां-विषयीं नपुंसकलिंगीं अनेकवचनी प्रयोग करण्याचा प्रघात होता. **तुमचा हर्ष–** =तुमच्या मनाचा उल्हास, उमेद.

परिच्छेद १०१.–लाहान सान–खरें पाहिलें असतां 'लान--सान' असें ह्या समाहारद्वंद्वाचें रूप असावें. पण 'ह' अगर 'हा' उच्चारसुखार्थ म्हणा, किंवा उच्चार जोरानें करतां यावा याकरितां म्हणा, मध्येंच घुसडण्याचा **मराठींत** जो प्रघात पडला आहे त्यास अनुसरून 'लाहान-सान' 'लाहान-साहान' अशीं रूपें होतात. **गुजराथी** नाना ('न' च्या ठिकाणीं 'ल' येऊन लाना,) म्हणजे धाकटा. मोटा = वडील. हे शब्द ध्यानांत ठेवण्याजोगे आहेत.

नानाभाई=धाकटा भाऊ, मोटा भाई=वडील भाऊ. ' न ' च्या ठिकाणीं मराठींत ' ल ' आदेश होतो. उ०--निंब=लिंब; नमणें=नवणें=लवणें; जन्म=जल्म इ० **बंद कराव्या**-झाडें तोडून खाणून तीं आडवीं घालून लान-सान वाटा बंद कराव्या, अशा कीं घोडदळ, पायदळ यांस त्या वाटांनीं जातां येऊं नये. **सदर** (अ० सद्र्)= सभा, बैठकीची जागा. **सखलाद** (तुर्की सकोलात्) = भरड बनात. **मखमल** (अ०). **किनखाप** (फा०), सोन्याच्या किंवा रुप्याच्या तंतूंचीं फुलें काढलेलें रेशमी कापड. **मढून** (हिं० मढणें) = मढवून, आच्छादून, अभ्रे घालून. **आराष** (फा० आराइश् = शृंगार) = साज, सजविणें. **खलबत** (अ० खल्वत्) = एकांतीं बोलणें, गुह्य बोल. **तमाम** (अ० तमाम्) = सर्व.

परिच्छेद १०२.–साफदील (फ० साफ्+ दिल्)=स्वच्छ अंतःकरणाचे, **याप्रमाणें परस्परें ×× सफाई दाखविते झाले**–यावरून दोघांच्याही मनांत कपट होतें असें दिसतें.

परिच्छेद १०३.–बुनगे (फा० बुन् गाह्=सैन्याची पिछाडी. हींत सामग्री असे)= बाजार, बाजारी लोक. **वाईनजीक घाटाखालीं**—वाईहून महाबळेश्वरास जातांना पसरणीचा घाट लागतो. तो चढून जावळीस जाण्यास रडतोंडीचा घाट उतरावा लागतो. हा दुसरा घाट कोंकणांतून महाबळेश्वरीं जातांना लागत असे. तो चढतांना माणसें रडकुंडीस येत, तोंडें रडवीं होत, इतका तो खर होता; म्हणून त्यास ' रडतोंडीचा ' घाट असें नांव पडलें होतें. हल्लीं प्रतापगडास जाण्याला महाबळेश्वर--माल्कम पेठेंतून उत्तम सडक झालेली असल्यानें तिनें घोड्यांच्या गाड्या, मोटार हीं सुखानें जातात येतात. हल्लीं जेथें मुंबई टोंक (बॉम्बे पॉइंट) आहे तेथून रडतोंडी घाटास आरंभ होत असे. **महाराजांनीं ××× बोलले**—तृतीया विभक्तीनें वाक्यास आरंभ करून तें कर्तरिप्रयोगांत पुरें केल्याचे हें उदाहरण आहे. येथें 'महाराज बोलले असें असावें.' **परस्परें आदर बहूत, परंतु मनांतील बेत आणीक प्रकारचे** !–वर परि० १०२ यावरील टीप पाहावी–दोघांच्याही चित्तीं कपट वागत होतें. **संभाजी राजे यांचा घात इ०**–संभाजीचा घात कनकगिरी येथें. मागें परिच्छेद ३६ व त्यावरील टीप पाहावी. संभाजीचा वध अफजलखानाच्या सूचनेवरून झाला असा मराठी बखरींचा आशय असतो.

परिच्छेद १०४.–गिर्दनवाईस लोक इ०–(**फा०** गिर्द्+नवाही=कोटाचें आधिपत्य)=किल्ल्याच्या तटाचें संरक्षण. **जागे, नाके** (हिं० जागा, नाका) दोन्ही शब्द पुल्लिंगीं. **नाका**=दोन अथवा अधीक रस्ते मिळतात ती जागा, मार्‍याचें ठिकाण. **खान खालीं बुडवितांच इ०**--यावरून अफजलखानास धरावें किंवा मारावें असा बेत शिवाजीचा होताच. **खालीं**=घाटाखालता किंवा गडाखालता. **फौजेनें तोफखाना बुणगे दस्त करावे**--नेताजीस घोडदळ तयारींत असावें असें सांगितलें होतें. **दस्त करणें**--(**फा०** दस्त् = हस्त, हात.) दस्तकरणें = पकडणें, काबीज करणें, हिरावून घेणें. **घाटावरून उपराळा येऊं न द्यावा**–महाबळेश्वराकडून (उपराळा=मदत) रडतोंडीच्या घाटाखालीं (जावलीस) कोणास खानाच्या लष्कराच्या मदतीस येऊं देऊं नये. **चढून जाऊं लागतील इ०** खानाचे लोक नीट केलेल्या मोठ्या मार्गानें महाबळेश्वराकडे पळून जाऊं लागल्यास त्यांसही झाडांच्या अडचणींतून जाऊं देऊं नये. **ग्रां० ड०** म्हणतो खानाबराबर जो स्वारांचा लवाजमा भेटीच्या ठिकाणीं जावयाचा त्यावर नेताजीनें हल्ला करावा व मोरोपंतानें मागें जावलीस राहिलेल्या लोकांवर तुटून पडावें असा संकेत होता, व शिंगाची फुंक होतांच नेताजीनें व तोफांचा आवाज होतांच मोरोपंतानें हल्ला करावा, असें ठरलें होतें.

परिच्छेद १०५– मावळे सरदार व मराठे सरदार—येथें मावळे हे पायदळाचे व मराठे हे घोडदळाचे सरदार असा भेद ध्वनित आहे. **मजबुदी** (**अ०** मजबूत्=दृढ, बळकट)=दृढता, बळकटी. **होड आरंभिली**--(**हिं०** होड=पण, पैज) धाडस, साहस. **कदाचित वांकडेंही पडल्या**–त्यांतही आम्हांस अपाय, मरण आल्यास. **गर्दी करून बुडवावे**--(**फा०** गर्द्=धूळ) **गर्दी**=नाश. **बुडवावे**=विध्वस्त करावे. **नवांजून** (**फा०**) स्तुती, प्रशंसा करून. **दिलासा** (**फा०** दिल्=अन्तकरण)=आश्वासन, उत्तेजन. **आमची मदार**–(**अ०** मदार् = मध्य, आंस.) मदार = भिस्त, भरंवसा. **आपली शर्त**–शर्त् (**अ०** शर्त् = प्रमाण, अट.)=पराकाष्ठा, शिकस्त. **आंगांत जिरे** [चढवून] –जिरे (**फा०** झिरिह् = चिलखत) = लोखंडाच्या कड्यांचें चिलखत. त्याला " जरीची कुडती " असें सभासद म्हणतो. **जिरे-टोप**=लोखंडाच्या कड्यांचं शिरस्त्राण, चिलखती टोपी. " डोईस मंदील बांधिला त्यांत तोडा बांधिला. " सभासद. **चोळणा काच्या घालून**--चोळणा (**हिं०** मांडीपर्यंत येणारी आंखूड

विजार. काच्या (**सं.** कच्छ)=धोतराचे सोगे दोन मांड्यांमधून मागें कंबरेशीं खोवणें, कास कसणें. **उजवे हातीं भवानी तरवार**—तरवार कमरेस असावी व उजवे हातीं वाघनखें असावीं. **सभासद** 'उजवे हातीं वाघनखें होतीं' असें म्हणतो. **ध्यान बहूतच उग्र**—ध्यान = रूप, आकृती. **उग्र** = भयंकर, राक्षसासारखें.

परिच्छेद १०६–निखालस (हिं० नि+**अ०** खालिस्=शुद्ध)=शुद्ध, अगदीं. **जिलीब (फा०** जिलब्=पुढें)=स्वारींत पुढें चालणारे लोक.

परिच्छेद १०७--त्या अन्वयें--या शब्दांचा संबंध नीट लागत नाहीं. त्या-नंतर ? त्यापुढें ? **तानाजी मालुसरे येसाजी कंक हिरोजी फरजंद इ०**—**सभासद** म्हणतो "जिऊमहाला व **संभाजी कावजी** हे दोन धारकरी **शिवाजीनें** बराबर घेतले होते. **जिऊ महाला** यानें मोठ्या शिताफीनें **शिवाजीला सैदबंडाच्या** हातून वांचविलें." त्यावरून 'होता **जिवा** म्हणून वांचला **शिवा**' अशी म्हण पडली. **जिऊस** ह्या कामगिरीबद्दल **जोर** खोऱ्यांत **जोर, गोळेगांव** व **शुळूब** असे तीन गांव इनाम दिले होते. ते त्याच्या वंशजांकडे दुसरा **शिवाजी** व **शाहू** यांनीं चालविले. **जिऊचे** वंशज **कोंडवली** गांवीं राहतात. तो जातीचा न्हावी, त्याचें आडनांव **सकपाळ**. 'महाला' हा प्रतिष्ठावाचक प्रत्यय न्हाव्याच्या नांवापुढें लावितात. उ० **दाम**-महाला, **त्रिंबक**-महाला इ०. **भा० इ०** सं. मंडळसंमेलनवृत्त ५, पृष्ठ १६--१८ पाहावें. **ग्रां० ड०** चिटणिसाचें अनुसरण करून **तानाजी** हा **शिवाजी** बरोबर होता असें म्हणतो. **फरजंद**—(**फा०** फरझंद्=मूल. पुत्र कन्या दोन्ही.)=पुत्र. हे **शाहाजीचे** किंवा त्याच्या भावाचे लेंकवळे असावे. **कृष्णाजीपंत व गोविंदपंत इ०**—हे तिकडील व इकडील वकील बोलावण्यास, जलदीनें घेऊन जाण्यास, आले असावे. **गोविंदपंत** दिवाणाचें नांव **सभासद** किंवा **ग्रां० ड०** देत नाहीं. **शिवदिग्विजयकार** देतो.

परिच्छेद १०८–उंच, दराज—(**फा०** दराझ्-कद्द,)=उंच बांध्याचा, दीर्घ-मूर्ती. **द्वितीयेच्या चंद्रासारखे**—लहान बांध्याचे, ऱ्हस्वमूर्ती. **डावे हाता-खालीं**=बगलेंत ! **कारागार होऊन (फा०** कारगर्=लागू, काम करणारें) =लागू पडून. **महाराज विजयी जाले**--येथें **सभासदाच्या शिवछत्रपतीच्या** चरित्रांत **अफलजखान**-प्रकरणीं हकिकत आली आहे ती **चिटनिसांच्या वर्णनाशीं** ताडून पाहावी. **भोयांच्या कुच्या केल्या**—कुच्या करणें किंवा मारणें =

गुढग्या मागील शिरा तोडून लंगडा करणें, पाय तोडणें. **शिशुपाल × × × मारिला**–युधिष्ठिराच्या राजसूय यज्ञामध्यें श्रीकृष्णास अग्रपूजेचा मान देण्यासाठीं सभा भरली होती. तींत शिशुपाल राजाचे अपराध पाहून त्याचा वध श्रीकृष्णानें सभेमध्यें केला.

परिच्छेद १०९—भेटीच्या तोफा–खान व राजे या उभयतांची भेट झाली, त्या भेटीच्या आनंदासाठीं तोफांचे आवाज होतात, असें खानाचे लोक समजले. **माहितगार**—मावळ मुलखाचा, घाटमाथ्याचा माहितगार. **खंडोजी खोपडा**--खंडोजी बिन धर्मोजी खोपडे—देशमूख तर्फ उत्रोली, हा कारीकर जेधे, भोर तर्फेचे देशमूख, यांचा प्रतिस्पर्धी. खंडोजी आपल्या जमावानिशीं अफजलखानास सामील झाला होता. जेधे शिवाजीच्या मावळे लोकांत राहिला. 'खोपडे' बद्दल 'काकडे' ग्रां० ड० लिहितो तें चुकीचें आहे. **जरा बाजरा**-सटर फटर, ऐलपैल जिन्नस. **ज्यांणीं हत्यार धरिलें**–जे लढायास तयार झाले, लढूं लागले. **तोफखाना व बुनगे तिकडे लोक इ०**–मागें परिच्छेद १०३ व १०४ पाहावे. नेताजी पालकरास तिकडची कामगिरी दिली होती.

परिच्छेद ११०– डोळ्यांचें पारणें फेडिलें–डोळे उपाशीं होते ते तृप्त केलेस, फारा दिवसांची इच्छा होती ती पुरी केलीस, माझ्या मनाचें समाधान झालें. **देवानी खैर केली**—खैर् (फा०)=कृपा, भलें. **लिंब-लोण**—(सं० निंब+लवण) लिंबलोण स्वतां केलें. **सतका**—(अ० सद्कह्, सदका) करविला. सतका ओवाळून टाकण्याच्या दहींभात वगैरे वस्तू, ओवाळून, उतरून टाकिलेल्या वस्तू. **समागमें होते**--जे शिवाजीच्या बरोबर होते. **कामें केलीं**–ज्यांनीं पराक्रम केले, कामगिरी केली. **आबदागिरें**-- (फा० आफ्ताब्=सूर्य+गीर)= सूर्यकिरण निवारणार्थ पंखेवजा छत्री. 'अबदागीर' न० स्त्री० उभयलिंगी आहे. हल्लीं पुल्लिंगीं प्रयोगही ऐकूं येतो. की० प्रतींत 'अबदागिऱ्या' असें सर्वत्र आहे.

परिच्छेद १११–लोक यांणीं=लोकांनीं, दुसऱ्या योध्यांनीं. **आपले व त्यांचें**--त्यांचे=शत्रूकडील. **बाल-परवेशी** (सं० बाल+फा० परवरश्=संगोपन) = मुलांचे संरक्षणार्थ, बालसंगोपनार्थ नेमणुका. **वस्त्रें देऊन लावून दिल्हें**—शत्रूकडील जिवंत सांपडलेल्या लोकांस पोषाक व खर्चास देऊन त्यांच्या ठिकाणीं पोंचविण्याचा परिपाठ शिवाजीचा असे. त्यामुळें शत्रूही त्याची तारीफ

करीत आणि त्यांच्यावर त्याची छाप बसे. **खर्चास ××× देविलीं**–'देव-विलीं' ह्याबद्दल 'देविलीं.' **गरीबनवाज**- (**अ०** घरीब्. **फा०** नवाझ्) गरिबांचा चाहता, गरिबांचा कनवाळू. **यत्किंचित लोकांचे** (यत्किंचित्=सर्व) =सगळ्या जनांचें. **आंगेजणी धरून**=शिरावर, आंगावर घेऊन; पतकरून.

परिच्छेद ११२–गारद केला–(**अ०** गारद्=धुरलेला)=बुडविला, धुळीस मिळविला. **बडेसाहेबीण**–(**हिं०** बडा, **सं०** वर्धू; **अ०** साहिब् पु०, साहिबा स्त्री०) साहेब यास ईण प्रत्यय लावून साहेबीण असें मराठींत स्त्रीलिंग साधिलें आहे. **सा० को०** व **सा०** २ प्रतींचा पाठ 'बडे' असा आहे. **की०** 'बडी' लिहिते. **तमाम अमीर** (**अ०** अमीर्=सरदार, उमराव) सर्व सरदार. **अचाट**–(अ+चाट=हलकट, पाजी.) विलक्षण, अजब, थक्क करून सोडणारें. 'अचाट' याची अफाट, अढळ, अजाण इ० शीं तुलना करावी. **सुभान अल्ला कसें शेवटास नेईल**.—सुभान अल्ला, (**अ०** सुभान् = पवित्र. अल्ला=परमेश्वर)= पवित्र असा जो परमेश्वर. **गिरफदारींत, गिरिबदारींत पडले**—(**फा० गिरि**फ्तारी =कैद, अटकाव)=पेंचांत, अडचणींत पडले.

परिच्छेद ११३–कारेगार—कारीगर (फा०)=शिल्पकार, शिल्प काम करणारे. **तेथील ध्याना प्रमाणें–ध्यान**=रूपाची ठेवण, घाट, डौल. **प्रताप गडावरि देवीची स्थापना**–देवीची स्थापना रामदासांच्या सांगण्यावरून मोरोपंत पिंगळे याच्या हातून करविली. देवीचा प्रासाद अलीकडे अग्निप्रळय होऊन दग्ध झाला ! तो पुन्हा उभारण्यास शिवाजीच्या वंशजांपैकीं अगर त्याचें अन्न खाणारांपैकीं कोणी सिद्ध होईल तर उत्तम. **पारपत्यगार–पारपत्य (सं०** परि+पत्.+गार **फा०** प्रत्यय) = संरक्षक, बंदोबस्त ठेवणारे कामगार. 'हवाल-दार, मुजुमदार व पेशवे' सभासद. **तनखा गांव लाऊन दिल्हे**–तनखा (**फा०** तन्+खाह्= शरीरपोषणाच्या वस्तू)=वेतन. गांव दिले ते अद्याप देवीकडे चालत आहेत. 'गांव' शब्द **की०** गाळते, आणि 'तनखा लावून दिला' इतकेंच लिहिते. **नवस द्यावे**=नवस करावे. **येथेंच**=प्रतापगडींच. [**देवी**] **पावती जाली**–पावती = पावविती, पुरे करती झाली, पुरे करूं लागली. "तुळजापुरचे यात्रेस लोक जातात त्यांस दृष्टांत स्वप्नें होतात कीं 'आपण प्रतापगडास आहें, तेथें तुम्हीं जाऊन दर्शन घेणें व नवस फेडणें' असें (देवी) बोलूं लागली." सभासद. "नवस द्यावे तेथेंच ×××× पावती जाली" असा पाठ **सा०** व **को०**

प्रतींचा आहे. ' तेथें ' बद्दल ' येथें ' **सा० २** देते. **की०** लिहिते ' तुळजापुरीं जाऊन नवस करावे ते येथेंच देवी रुपा करून पावविती झाली.'

परिच्छेद ११४–सिद्दी जोहर–सिद्दी जोहर हा मुख्य सरदार असून त्याच्या हाताखालीं फाजलखान दिला होता. चिटणीस या गोष्टीचा विपर्यास करितात. **पन्हाळ प्रांतीं आली होती**–पन्हाळा वगैरे किल्ले शिवाजीनें अफजलखानाच्या वधानंतर सन १६५९मध्यें घेतले होते. (मागें प० ५५पाहावा.) **तेव्हां मोंगल चालून आला**-मोंगल = आदिलशाही लष्कर. **रसद बंद करणें**–रसद–(फा० रसद्)=धान्य वगैरेचा पुरवठा वेढा घालणारांस पोंचूं न देणें. **कही मारणें**–कही (फा०) = दाणा वैरण घेऊन येणारी लष्करी तुकडी ती मारणें, हल्ला करून लुटणें. **पावन गडचे इ०**–मागें परिच्छेद ५५ पाहावा. **धमधमे** (फा० दम्दमा) = मोर्च्यांसाठीं केलेले उंचवटे. **वोढा लावावा**–वोढा=ओढा, ओढ. बाहेर पडून वेढा घालणारांस ताण बसवावा, पायबंद लावावा, त्यांजवर हल्ले करून किल्ल्यांतील लोकांस सोडवणूक करावी. **रांगणा किल्ला येथें चालले.**—ही चिटणिसांची चुकी आहे, व तिचेंच अनुसरण **ग्रां० ड०** करतो. पन्हाळ्याहून शिवाजी निसटला तो खेळण्यास गेला, रांगण्यास नव्हे, हें अलीकडच्या शोधावरून सिद्ध झालें आहे. रांगणा पन्हाळ्याहून फार दूर असून खेळणा ऊर्फ विशाळगड जवळ २५।२६ मैल आहे, तेथें शिवाजी गेला. घोडे-खिंड, गजापूर, बादशाहाचा माळ वगैरे ठिकाणें विशाळगडास जातांना लागतात. रांगण्याजवळ हीं स्थळें नाहींत, असें खात्रीलायक समजतें. **थोपोन** = थोपवून, **चढून देत नाहीं** = चढूं देत नाहीं.

परिच्छेद ११५–जेजालांचे दुरटे–जेजाल, जिंजाल (हिं०) = लांब-नळीची बंदूक, ही तिच्या बैठकीवर फिरवितां येते. **दुरटे**=ताशेरे, एकदम केलेली गोळ्यांची, शस्त्रांची वृष्टी. "या लढाईंत बांदलाच्या लोकांनीं युद्धाची शर्त केली. लोक खस्त जाले." असें जेधे शकावली म्हणते. **त्याणीं**=शत्रूनें. **पांच हजार माणूस इ०** याबद्दल **की०** "पांच हजार माणसांस खानाच्या रणास आणिलें" व **सा० २** " पांच हजार माणूस खानाचे रणास आलें " असें लिहितात. '**रणास आणिलें**' म्ह०रणीं मारिलें. **मोंगल खिंड चढून इ०**–ह्या खिंडीचें नांव घोडेखिंड किंवा घोडखिंड. घोडखिंडीच्या लढाईचें व ग्रीसमधील थरमॉ-पिली खिंडींतील लढाईचें बहुत साम्य आहे. थर्मापिलींतही स्पार्टाचा राजा

लिओनिडास यानें पर्शियन लोकांस असेंच थोपवून धरून त्यानें आपणासुद्धां सर्व स्पार्टन लोक मरत तों लढाई दिली. **किल्ल्यानजीक पावला**–ज्या माळावर आदिलशाही लष्कराचा तळ विशाळगडाखालीं गजापुरास पडला होता, त्या माळास '**बादशाहाचा माळ**' असें नांव अद्यापही चालत आहे. **अडचणींत गवसून**-जावलीस अफजलखानाची फौज अडचणींत घातली त्या-प्रमाणें झाडींत, डोंगरांत गांठून, पछाडून. **गवसून** (**सं०** गवेषण,)=गवसवून.

परिच्छेद ११६-११८—त्याची सरदारी = बाजीची. **रांगणा**–मागें परि० ५५ पाहा. **रुस्तूम जमानखान** हा विजापूरचा सरदार मिरजेस राहात असे. त्याजकडे कोल्हापूर व कोंकणांत राजापूर पासून कडवाड (कारवार) पर्यंत मुलूख जाहागीर होता. त्यास शिवाजीवर पाठविलें तेव्हां त्यापाशीं ३००० स्वार होते. त्यावर शिवाजीनें स्वतां हल्ला करून त्यास पिटाळून लाविलें. **रुस्तूमच** पराभव केल्यावर शिवाजी विजापूरपर्यंत मुलूख लुटीत गेला व झपाट्यानें विशाळगडीं परत आला; आणि राजापूर, दाभोळ वगैरे कोकणांतील ठिकाणें लुटून राजगडास पोंचला. (स० इ० १६६०) ह्या गोष्टींचा उल्लेख चिटणीस करीत नाहींत. रुस्तूम शिवाजीस आंतून अनुकूळ होता असा त्याजविषयीं वहीम लोकांमध्यें प्रचलित होता. **गलबल करणें** = घोटाळा, गोंधळ उडविणें. **यांणीं दुमदारी मारून**–मराठ्यांनीं पिछाडीवर हल्ला करून. दुमदारी–(**फा०** दुम्=शेंपूट+दारी) शेंपटाकडील भाग, पिछाडी. **बेलाग**=लाग नाहीं असा घेण्यास कठीण.

परिच्छेद ११९ — तळें = तळगड किंवा तळागड प० ५५ पाहावा. **मोसें खोरें**— ज्यांतून मूळानदी वाहते तें. ता० हवेली जिल्हा पुणें. **काय-सावंत**– हा वाडीचा सावंत जंजिरेकरांस कुमक करण्यासाठीं आला होता.

परिच्छेद १२०– हलखुद, हालखुद = यथावश्य, जसा पाहिजे तसा. ' यथावश्यं तु हालूखुदम्, ' **रा० व्य० कोश. दंडा-राजपुरी**. हें जोडनांव आहे. दांडें व राजपुरी मिळून दंडाराजपुरी. ह्या दोन गांवांच्यामध्यें अंतर १।५ मैल तरी होईल. राजपुरीची खाडी रुंद असून तिच्या तोंडींच जंजिरा व पद्मदुर्ग हे जलदुर्ग आहेत. जंजिरा हें बेट असून राजपुरीहून त्यांत जाण्यास खाडीचें पात्र सुमारें अर्धा मैल रुंद आहे तें वलांडावें लागतें. **दर्यासागर कीं दर्यासारंग ? – सारंग** = नाखवा, तांडेल. ' दर्यासागर हा मुसलमान होता '

असें **ग्रा० ड०** म्हणतो. मुसलमान होता तो **दौलतखान. मायनाकभांडारी–मायनाईक** हा जातीचा भंडारी होता. **सा० २** व **की०** यांचा पाठ 'भंडारी' असा आहे. **शि**वाजीच्या "आरमारावर **दर्या**सारंग, **दौ**लतखान व **मा**याजी **भा**टकर हे आणखी अमलदार होते." **स**रदेसाई म० रि० २६९. **दर्यावर्दी लोक**–समुद्राचे माहितगार, समुद्रांत वापरणारीं माणसें. **सर्व टोपीकर–यु**रोपियन लोक–विशेषतः 'फिरंगी, इंग्रज, वलंदेज, फरासीस, डिंगमारादि' **रा**मचंद्रपंत **अ**मात्य विरचित आज्ञापत्र, प्रकरण ५. **इभ्रत (अ०** इबरत्) = धाक, दरारा.

परिच्छेद १२१—हरोळी–हरोळ (**फा०** हरावल्) फौजेची बिनी, अघाडी. **तसेच माघारे निघोन × × × विजापुरास गेला**–याप्रमाणें **सा०** व **को०** प्रतींत आहे. येथें वाक्यास अनेकवचनीं प्रारंभ करून एक वचनांत पूर्ण केलें आहे.

परिच्छेद १२२–कुडाळप्रांत–सांवतवाडी संस्थानांत. **फोंडें याचा कोट–फोंडें** हा डोंगरी किल्ला हल्लीं **गोंवेकर फि**रंग्यांच्या मुलखांत. **तो शह सावंतास इ०**–कारण आतां **सा**वंत एकटाच राहिला होता. **ख**वासखान व **घो**रपडे मदतीस येणार होते ते येऊं शकले नाहींत. **बहिलोलखान मदतीस × × आला–बा**जी **घो**रपडे व **ब**हलोलखान असे **सां**वताच्या कुमकेस पादशाहानें पाठविले. त्यांतून **घो**रपड्याचा **शि**वाजीनें समूळ उच्छेद केल्यावर त्याच्या जागीं **ख**वास याची नेमणूक झाली. पण लौकरच त्या दोघांसही बादशाहानें **क**र्नाटकांत बोलाविल्यावरून ते **क**र्नाटकांत गेले. असें **ग्रां० ड०** व **स**रदेसाई लिहितात. **चि**टणिसांचें म्हणणें आधीं **ख**वासखान यास पाठविलें व **फों**ड्याची कुमक करण्यास **ब**हिलोल यास पाठविलें, असें पडतें. **फौज शह पडल्यामुळें उठोन जाती–फौज–म**हाराजांची. **श**ह–**ब**हिलोलखान याचा. **त्यांनीं + + + + गेला**–तृतीयांत वाक्य सुरू करून पुढें तें कर्तरिप्रयोगांत पूर्ण केल्याचें आणखी एक उदाहरण.

परिच्छेद १२३— फिरंगियाचेवस्तू–वस्तू = हातून, कडून. **महाराज फत्ते पावले**—सावंताच्या मुलखांत **शि**वाजीनें ठाणीं घालून तेथें आपले लोक ठेविले. आणि **रा**म दळवी व **ता**न **सा**वंत यांस इतर ठिकाणीं कामगिरी देऊन पाठविलें. त्यांस **सा**वंताजवळ **वा**डीस ठेविलें नाहीं. **कौल आपले जाहाजांस**–कौल म्ह० अभयपत्र, परवाना. **फानसें, फानस**–पु० (**फा०**–(फानूस्) कंदील. कोणी हा शब्द **पो**र्तुगीझ भाषेंतील आहे म्हणतात.

परिच्छेद १२४–सातशें वर्षांचा मुहूर्त–" हा किल्ला बांधण्यास मुहूर्त फारच उत्कृष्ट दिला होता. त्या मुहूर्तावर पहार खडकांत गाडली, तों रक्त वरतीं आलें. शेषाच्या मस्तकापर्यंत पहार गेली असल्यामुळें रक्त आलें! जोशी म्हणाला होता हा मुहूर्त साध्य झाल्यास ७०० वर्षें शत्रूचा ह्या किल्ल्यांत प्रवेश होणार नाहीं!! त्याप्रमाणें मुहूर्त साधून किल्ल्याचे कामास सुरवात केली. अद्यापही हा किल्ला शत्रूनें कधीं सर केला नाहीं." एका सरकारी कामगाराच्या रोजनिशींतील उतारे, **जंजिरा** संस्थान ऊर्फ **हबसाण—मालवण म्हणोन इ०** " **मालवण** ' शब्द **की०** देत नाहीं! **सिंधुदुर्ग ठेविलें–सिंधुदुर्ग** १६६५ मध्यें बांधिला. तो **मालवणजवळ**-१६°-४′ उ० अक्षांश, ७३°-३१′ पूर्व रेखांश येथें बांधिला–या दुर्गास ३२ बुरूज असून आंतील क्षेत्र ४१ एकरांचें व घेरा २ मैलांचा आहे. किल्ल्यांत **शिवाजीची** मूर्ती स्थापिलेली आहे. त्या मूर्तीच्या पूजेसाठीं वगैरे **कोल्हापूरच्या** राजाकडून दरसाल सुमारें १५०० रुपये नेमणूक आहे. (बॉम्बे ग्याझेटियर). **चित्रगुप्त** आपल्या बखरींत **सिंधुदुर्गाची** अत्यंत प्रशंसा गद्यांत व पद्यांतही करितो. पृ० १३५–१३७. त्या प्रशंसेचा मासलाः– महाराजांवर **श्रीअंबेनें** व समुद्रानें अद्वितीय कृपा केली. या कंकणांकित जगतींत अठरा टोपीकरांस व औरंगजेब पादशाहास ऐसा जागा अप्रतिम नाहीं. सागरानें सरूप होऊन निरुपम महास्थळ महाराजांस प्राप्त केलें. संपूर्ण जंजिरियांत प्रमुख अधिक हा **सिंधुदुर्ग** महाराजांचें हृदयकमलच!" इ० इ० " **सिंधूदुर्ग** समर्थ जाण मणि हा वीराजला भूतळीं। दुष्टांचें भय आगळें म्हणुनियां संरक्षिला म्हा [महा] जळीं। सूवर्णांकित **द्वारका** तदुपरी **लंका** नये तूळितां। कौस्तूभाहुनि आगळाचि गरिमा, त्याचीच त्या योग्यता!॥" इ० इ०

परिच्छेद १२५–हसनूर, हासनूर–असा पाठ **सा० को०** व **सा० २** या प्रतींचा आहे. **की०** चा पाठ 'बसनूर'. **ग्रांड०** '**बार्सीलोर**' व प्रो० **जदुनाथ** ' बसरूर ' असे पाठ देतात. **गोंव्याच्या** दक्षिणेस **हसनूर, बसनूर, बार्सीलोर** १३० मैलांवर आहे. ' **बसरूर** दक्षिण **कानडा** जिल्ह्यांत **कुंडापूरच्या** पूर्वेस ४ मैलांवर असून यासच **बार्सीलोर** असेंही म्हणतात. ' **जदुनाथ** सरकार, पृ० ३११. हें **विदनूरकरांचें** मुख्य बंदर. **थोरलें पाल**–मोठें लढाऊ तारूं. **खुषकीनें** (**फा०** खुश्की = कोरडेपणा) जमिनी वरून. ' खुषकतीनें ' **सा०** व **को०. सुरतेचे सारखें इ०–सुरतेच्या** लुटीचें वर्णन मागें **चिटणिसांनीं**

दिलेलें नाहीं! तें पुढें येईल. सुरतेची लूट १६६४ मध्यें व नंतर बसनूरची १६६५ मध्यें झाली. कालक्रमांत चिटणिसांची ही चुकी झाली आहे. कडवाल (कडवाड) हल्लींचें कारवार. बाकीचीं ठिकाणें कानडा जिल्ह्यांत आहेत. हुमाउद कोठें आहे?

परिच्छेद १२६–सोयराबाई–ही शिरक्यांची मुलगी. शिवाजीच्या आणखी स्त्रिया गायकवाड, इंगळे, जाधव यांच्या मुली होत्या. संभाजीची आई सईबाई ही निंबाळकरांची मुलगी होती. पुतळाबाई म्हणून होती ती मोहित्यांची. ' प्लवंग ' असा पाठ सा० व को० प्रतींचा आहे, तो चुकीचा होय. ' प्लव ' हा पाठ बरोबर आहे–तो की० व सा० २ देतात. **शके १५८३ प्लव चैत्र शु॥ ९ इ०**–ही मिती जेधे यांच्या शकावलींतील मितीशीं जमत नाहीं. जेधे शकावलींत ' शक १५९१, सौम्य संवत्सर, फाल्गुन शु॥ १५ राजगडीं राजाराम उपजले. ' असें लिहिलें आहे. सुमारें ८ वर्षांचा फरक!!

परिच्छेद १२७–हे सर्व **किल्ले** सातारा जिल्ह्यांत येतात. हे सर्व शिवाजीनें आपली विजापुराकडील सरहद्द सुरक्षित करण्यासाठीं बांधिले. **वारूगड** ता० माण, दहिवडीच्या वायव्येस १२ मैलांवर. **भूषणगड**–ता० माण मधील वडूजच्या नैर्ऋत्येस ११ मैल. **महिमानगड** ता० माण, दहिवडीच्या पश्चिमेस ५॥ मैल. **वर्धनगड**–ता० कोरेगांव, कोरेगांवच्या ईशान्येस ७ मैल. **सदाशिवगड**–कऱ्हाडच्या ईशान्येस ४ मैल. **मच्छिंद्रगड**–कऱ्हाड–तासगांव रस्त्यावर कऱ्हाडच्या आग्नेयीस १० मैल. **जाग्याचा आधार**=बंदोबस्ताच्या स्थळाचा आश्रय. **देशक आदिकरून**–देशक=देशमूख, देशपांडे इ०. **सलाबत**–(अ० सलाबत्) धाक, दरारा. **लाहान सामान्य किल्ला इ०**—हें वाक्य स्पष्ट नाहीं. असे भिकार किल्ले चालून येणाऱ्या शत्रूच्या उपयोगीं बिलकूल पडूं नयेत म्हणून शिवाजी ते जमीनदोस्त करून टाकीत असे. **पद्मदुर्ग ऊर्फ कांसे**– " हा खडक दर्यामध्यें जमिनीपासून सुमारें १–१॥ मैल, जंजिऱ्याचे वायव्येस २ मैलांवर आहे. याचा मार्ग जंजिऱ्यावर व राजपुरीच्या खाडीवरही चांगला होईल असें पाहून शिवाजीनें या कांसे खडकावर किल्ला बांधून त्याचें नांव पद्मदुर्ग असें ठेविलें." एका सरकारी कामगाराच्या रोजनिशींतील उतारे–कुलाबा–जंजिरा ऊर्फ हबसाण या जिल्ह्यांतील. **उंदेरी बांधिली**–उंदेरी बेट अलीबाग तालुक्यांतील थळ ह्या गांवाच्या पश्चिमेस सु०

१२०० वार अंतरावर आहे. **सिद्दी कासम** यानें १६८० मध्यें **खांदेरीवर** हल्ला करावा म्हणून उंदेरीवर किल्ला बांधिला.

परिच्छेद १२८-कल्याण अहद-तहद इ०-अहद-तहद- (**अ०** हद्= सीमा)=येथून तेथपर्यंत, इकडून तिकडे. **कल्याण**पासून **फोंडें**पर्यंत. **फोंडे**गड **गों**व्याच्या आग्नेयीस सुमारें २० मैलांवर आहे.

परिच्छेद १२९-दौलताबादेंतील बादशाहींत-आतां **दौल**ताबादचें म्ह० **नि**जामशाही राज्य राहिलें होतें कोठें ? तें सर्व **मों**गलांनीं घेतलें होतें. '**मों**गल बादशाहींत ' म्ह० '**नि**जामशाही मुलूख **मों**गलांनीं घेतला त्या मुलखांत ' असें येथें समजावें. **आदेशामुळें**--आदेश कोणाचा ? **राम**दासाचा ? **टाकिलें होतें-मों**गलाच्या **नि**जामशाही मुलखावर हल्ला केला नव्हता. **तह-गिरी बाहली**- (**फा०** तगिरी=काढून टाकणें. **बहाली**=ठेवणें.)=दूर करणें व पुन्हा लावणें.

परिच्छेद १३०-बालाघाट, परांडा इ०-हीं सर्व स्थळें हल्लीं **मोंग**लाईंत म्ह० **नि**जामसरकारच्या राज्यांत आहेत. **तहद गंगातीर = गो**दाथडीपर्यंत. **भागानगरचे पादशाहींत=गों**वळकोंड्याच्या राज्यांत, **कुतु**बशाहींत.

परिच्छेद १३१-१३२-पाळक लेंक भोंसले-शाहाजी भोसल्याचा लेंकवळा. **बहिरजी नाईक**—हा **शि**वाजीच्या हेरांचा मुख्य. याचें आडनांव ' जाधव. ' **कोळवनांतून = भी**माशंकर, **ज**व्हार, **राम**नगर इ० **को**ळ्यांच्या मुलखांतून. **वरून चालले** = घाटावरतून **ना**सिक, **क**ळवण, **पें**ठ मार्गानें. पण खालतून व वरतून अशा दोन मार्गांनीं **म**राठे **सु**रतेवर गेल्याचा दाखला इतरत्र मिळत नाहीं. **सुरतेवरि स्वारी महाराजांची गेली**-सुरतेवर दोनदा स्वारी झाली. **सु**रतेची पहिली स्वारी १६६४ मध्यें व दुसरी १६७० मध्यें. ह्या दोन्ही स्वाऱ्यांची किंवा लुटींची सविस्तर हकिकत प्रो० **जदुनाथ सरकार** यांनीं साधार चांगली दिली आहे. **चिट**णीस दुसऱ्या स्वारीची हकिकत देतात. पहिली स्वारी गाळतात. पहिली लूट वाटेंत अडथळा न होतां **शि**वाजीनें **राय**गडास नेली. तींत सुमारें १ कोटीवर रुपयांचा माल, जडजवाहीर, सोनें, रुपें मिळून सांपडला. दुसऱ्या लुटीच्यावेळीं सुमारें ६६ लाखांचा विषय त्याला मिळाला. दुसऱ्या लुटीच्या वेळीं परत जातांना **दाऊदखान** वगैरे **मोंगल** सरदारांनीं त्यास वाटेंत अडविलें. तेव्हां तो त्यांशीं लढाई करून आणिलेली लूट संभाळून नेता झाला.

जदुनाथांचा ग्रंथ ' शिवाजी आणि त्याचा काळ ' पृ० ११० व पृष्ट २२१ इ० **उदाराम माहूरकर याची स्त्री इ०**—मागें परि० ६३ वरील टीप पाहावी. ही बाई उदारामची स्त्री नसून त्याचा मुलगा जो जगजीवन त्याची बायको होय. ह्या 'राजव्याघ्री' ला व तिचा मुलगा जो बाबूराव त्याला उमरखिंडींत अडविलें होतें. **माने यांचें तळयावरि**—हें तळें कोठें आहे? माने हें गांव आहे कीं माने आडनांवाच्या मराठ्यांचें हें तळें ?

परिच्छेद १३३-प्रबळगडावरि किल्लेदार केसरसिंग इ०—प्रबळगड कुलाबा जिल्ह्यांत पनवेलीच्या पूर्वेस ८ मैलांवर व माथेरानच्या पश्चिमेस ४ मैलांवर आहे. पठार मोठा, ४ मैल लांब ३ मैल रुंद असा विस्तीर्ण आहे. प्रबळावर शिवाजीच्या हल्लयाची व केसरसिंगाची हकिकत दुसऱ्या ग्रंथांत कोठें सांपडत नाहीं. **कबिले यांचें जोहर केलें**—बायका पोरें जाळिलीं किंवा कापून ठार मारिलीं. **पांच चार लाख मोहोरांचा चौत्रा सांपडला**—ही द्रव्य सांपडल्याची गोष्ट मागें तोरणा घेतला तेव्हां घडली व तेथील द्रव्यानेंच राजगड किल्ला तयार केला असें इतर ग्रंथांत लिहिलेलें आढळतें.

परिच्छेद १३४-१३५-सर्द होऊनं—सर्द, सरद्=(सं० शरत्. फा० सरद्) खिन्न, नाउमेद. **हें वर्तमान कळल्यावरून इ०**—येथें वाक्यांचा घोटाळा झाला आहे. ' सर्द ' कोण झाला ! बादशाहा कीं इखलासखान ? तसेंच यावेळीं दक्षिणचा सुभेदार बहादूरखान होता व इखलासखान त्याच्या हाताखालीं सरदार होता. **दाहा हजार घोडीं**— ' पांच हजार घोडीं पागेस लाविलीं ' शिवदिग्विजय पृ० २१५. **श्रीभगवानुवाच**—या खालीं दोन श्लोक, एक संस्कृत आणि दुसरा मराठी असे सा० प्रत देते. ते चिटणिसांच्या मूळ ग्रंथांत नसावे. नकल करणारानें घातले असावे. **जालनापूर पेठ झोंबाडून**—झोंबाडणें=जबरदस्तीनें हिसकणें, लुटणें.

राज्यमर्यादास्थापन* [आणि] पितृदर्शन¹—
प्रकरण चतुर्थ.

१३६. श्रीशिवाजी महाराज [यांनीं] मनोरथ धरिला तसें श्रीनें राज्य, प्रांत, स्थळें, देश, दुर्ग ऐसें करून दिल्हें. यवन यांचें प्राबल्य होऊन धर्म-उच्छेद जाला, तो [धर्म] स्थापावा ऐसा संकल्प केला, त्याअन्वयें श्री [कृपे] नीं यवनांचा पराभव व्हावा ऐसें घडूं लागलें. या उपरि धर्मेंकरून चालावें म्हणोन [महाराज] बंदोबस्त करिते जाले.

१३७. पेशवाई मोरो त्रिमळ पिंगळे यांस, साहा वर्षें शामराजपंतानीं केलियावरि त्यांची काढून दिल्ही होती; तेच कायम करून त्यांचे स्वाधीन तालुका प्रांत केला तोच कायम केला. निळो सोनदेव यांस बाळकृष्ण-पंत हणमंते यांची मजेमू काढून दिल्ही होती तेच कायम केली. आणि त्यांणीं दोन तीनशें कारकून दफ्तरचे ठेऊन एकबेरजी³ लिहिणें दफ्तर वगैरे सालाचे सालास पाहून करीत असावें, ऐसें केलें. अण्णाजी दत्तो [यांस] सुरनिसी होती व तालुका प्रांत होता तो कायम केला. सोनोपंत यांज-कडे डबिरी दिल्ही. दत्ताजीपंत यांजकडे [प्रथम] पागेची सबनिशी होती. त्यांस‡ एके समयीं पागेचा झाडाचंदी⁴ विचारितां तोंडानें हजार पांचश घोड्यांचीं नांवें व चंदी नांवनिशी त्यांनीं सांगितली! याजवरून यादी आणवून पाहातां त्याप्रमाणेंच [जमली], कांहीं एक अंतर नाहीं!! हें

---

* राज्यमर्यादास्थापन=राज्याचा बंदोबस्त, त्याची व्यवस्था. १. 'पितृदर्शन' यापुढें ' श्रीशिवछत्रपति शककर्ते यांनीं केलें तें ' असे शब्द की० देते. इतर ३ प्रती देत नाहींत. २. ' मुनिमी ' की० ! ३. ' एकबेरजी ' पुढें ' व ' सा० व को० देतात. ‡ ' ते ' सा० व को०. ४. ' झाडचंदी ' सा० को० व सा० १. ' झाडाचंदी ' की०.

पाहून बहूत तारीफ करून त्यांजकडे वाकेनिशी, गंगो मंगाजी यांची दूर करून दिल्हीं [होती] तेच कायम केली. प्रतापराव गुजर सरनोबत होतेच. पंडितराव उपाध्ये, धर्माध्यक्ष रघुनाथभट व बाळंभट केले. न्यायाधीश निराजी रावजी केले. याप्रमाणें अष्ट प्रधान असावे ते ते दरख पाहून हे केले, आणि यांणीं तालुके [वहिवाटावे] व फौज घेऊन कामगिरीस जावें. सन्निध त्यांस एक एक मुतालीक करून देऊन यांणीं कामकाज चालवावें. खासा [प्रधान] असतील [तेव्हां] त्यांणींही करावें. याप्रमाणें करून दिल्हें. बाळाजी आवजी चिटणीस होतेच. दाहापांच कारकून लिहिण्यास ठेवून, त्यांचा बंदोबस्त करून देऊन, त्यांनीं चिटणिशी करावी. माहाल मुलूक येथें व सरदारांबराबर त्यांचे कारकून चिटणिशीवर एक एक जावा. याप्रमाणें करून दिल्हें. फडणिशी, मजमूकडील दफ्तरदारी, चिमणाजी आवजी [कडे] होतीच. पारसनिविशी नीळकंठराव प्रभू यांस दिल्ही. आणि शेषावा नाईक पुंडे यांस पूर्वी मालोजी राजे यांणीं पोतदारीविशीं वचन दिल्हें होतें, त्यांचा वंश शामजी नाईक पुंडे यांजकडे पोतदारी [दिली] होती ती कायम केली.

१३८. माहाल बारा व कारखाने अठरा केले त्यांचीं नांवें येणेंप्रमाणें:—

द्वादश कोशांस बारा माहालें म्हणावें.

१. अंतःपुर—दरुणी माहाल.	१. माहाल—टंकशाला.
१. द्रव्यभांडार—माहाल पोतें.	१. माहाल शिबिकादि-यानें.
१. धान्यागार—माहाल कोठी.	१. माहाल इमारत.
१. अश्वधन—माहाल पागा.	१. माहाल सौदागिरी.
१. गोधन—माहाल थटी.	१. माहाल चौबिना.
१. आराम क्षेत्रें—माहाल शेरीबाग.	१. वसनागर—जामदारखाना.
६	६

१२

५—५. या ऐवजीं "आणि गंगो मंगाजी यांजकडे पागा दिली." असें की० देते. ६. 'माहाल' ऐवजीं 'माहल' असा पाठ सा० व को० प्रतींचा सर्वत्र आहे. ७. 'आरामक्ष' इतकेंच सा० व को० प्रतींत आहे. ८. 'सौतगी' को०. ९. 'छाबिना' की० 'चौबिना, चोबिना' असें सा० को० व सा० २ प्रतींत आहे. १०. 'वसनागार' इतकेंच की० देते.

अष्टादश शाला, अठरा कारखाने.

१. गजशाला—हत्तीमाहाल, पीलखाना.
१. अंबारखाना—धान्यसंग्रह-स्थल[११].
१. भेरीदुंदुभी—नगारखाना.
१. यंत्रशाला—तोफखाना.
१. वैद्यशाला—शरबतखाना.
१. पानीयशाला—आबदारखाना.
१. उष्ट्रशाला—शुतर[१३]खाना.
१. शिबीरशाला—फरासखाना.
१. खेटक[१४]शाला—शिकारखाना.
—
९

१. मल्लशाला—तालीमखाना.
१. रत्नशाला—जवाहीरखाना.
१. पाकशाला—मुदबखखाना.
१. शस्त्रशाला—शिलेखाना.
१. तांबूलशाला—शराबखा[१२]ना.
१. रथशाला—गाडीखाना.
१. जिन्नसखाना.
१. लेखनशाला—दप्तरखाना.
१. नाटकशाला—नटखाना.
—
९

१८

याप्रमाणें माहाल व कारखाने, त्यांसि दरोगे अधिकारी कारकून व हवालदार वगैरे त्या त्या कामाचीं शाहाणीं माणसें उपयोगी पाहून बंदोबस्त करून दिल्हा.

१३९. रघुनाथ बल्लाळ कोरडे सबनीस होते, त्यांजकडे इमारत, किल्ले, कोट वगैरे पाहून करावें व सामान किलियावरील भरती, चौकशी करावी [म्हणून] सांगितलें. रावजी सोमनाथ शाहाणे पाहून कारभारांत ठेविले, व राजापूर सुभा त्यांजकडे होताच. आबाजी सोनदेव [यांस] कल्याण प्रांत सुभा होता. त्या प्रांतीं किल्ले, कोट यांच्या इमारती त्यांजकडे सांगितल्या. राघो बल्लाळ अत्रे यांस स्वारांचा सुभा दिल्हा. राघो मित्र

११. 'स्थल' की० देत नाहीं. १२. 'सराफ' सा० को० व सा० २. 'शराफ' की०. १३. 'उष्टर' सा०को० व सा० २. फारसी नांव 'शुतरखाना' फक्त की० देते. १४. 'खटक' सा० को० व की०.

म्हराठे यांस [१५]हुजरे लोकांचा हवाला दिल्हा. व खासबारदार, इटेकरी, पटेकरी, ढालाईत, जासूद, काशीद वगैरे जिलिबीचे चाकरीचे लोक यांस सबनीस एक, एक हवालदार, नाईक पाईक करून नेमून दिल्हे. गोमाजी नाईक पानसंबळ यांस कापडाचे जामदारखानियाचा हवाला दिल्हा. मातबर सरदार, शरीरसंबंधी निंबाळकर, घाटगे, शिर्के, मोहिते, माहाडीक, जाधव, पालकर, मानसिंग मोरे, रुपाजी भोसले, मकाजी आनंदराव वगैरे यांस पागा यांचे सुभे [व] सरदाऱ्या दिल्ह्या. कंक, मालुसरे, फर्जंद, पासलकर, नाईक व देशपांडे मावळचे प्रभू वगैरे मोठे मोठे [यांनीं] कामें केलीं, त्यांस मावळे लोकांच्या सरदाऱ्या व पागा निसबतीस योग्यतेनुरूप देऊन वाढविलें. पायलोक यांची सरनोबती येसजी कंक यास दिल्ही.

१४०. रायगड जागा बहूत थोर; बांकी, बेलाग, किल्ला फार चांगला, राजधानीसि योग्य स्थळ जाणून किल्ल्याचें काम इमारत आबाजी सोनदेव यांस सांगून कडे तासविले, बंदिस्त केले आणि बेलाग केला. आणि आंत राजमंदिर, दौलत-बंक, प्रगट[१६]सभा व मंत्रसभा व धर्मसभा व चित्रसभा व आदर्श [मंदिर] ऐशीं नांवें ठेवून त्याप्रमाणें जागे बहूत तैं[१७]रतुदीचे व माहाल [१८]राण्यांचे निराळे निराळे, याप्रमाणें खासगत राहाण्याची जागा करविली. तशींच पागा घोडियांस राहाण्याची चिरेबंदी लादणीचीं घरें, गजशाला, पाकशाला, कोठी वगैरे अठरा कारखाने, बारा माहाल, यांचीं स्थळें करविलीं. बाजार दुरस्ता चिरेबंदी जोतीं घालून करविला. मातबर सरकारकून, सरदार व कारकून लोक यांस घरें सरकारच्या इमारती करून ठेविले. ज्याची जशी योग्यता तशीं [घरें] करून दिलीं.

१४१. मातुश्री जिजाबाईसाहेब यांचे खासगीचे लोक, सेवेचे व शिबिका

१५, 'हुजूर लोकांचा' की०. १६. 'प्रगट' हा शब्द की० देत नाहीं, नुसती 'सभा' असें देते. १७. 'त र दीचे' सा० व को०. १८. 'राहाण्याचें' असें सर्व प्रतींत आहे, पण तेथें 'राण्यांचे' असें असावें.

व पुराणिक, नित्यदान वगैरे धर्म करणें [यास] खासगी खर्च पाहिजे तसा नेमून देऊन त्यांस दिवाण, कारभारी करून दिले; व चार माहाल यांस लोक व सेवेचे लोक व बायका व खासगी खर्च वगैरे यांची नेमणूक करून देऊन, त्याजप्रमाणें तनखा लावून देऊन दिवाण एक व दरखदार चिटणीस, फडणीस यांजकडील कारकून नेमून देऊन पुराणिक ब्राह्मण ऐसे निराळे निराळे बंदोबस्त करून, राजधर्माप्रमाणें खोजे व सेवेच्या बायका चौकीच्या वगैरे करून देऊन, पुराणिक यांजपासून नित्य पुराण, स्त्रियांचे धर्म व पातिव्रत्य-धर्म व इतिहास श्रवण करावे ऐसें कराविलें. कारभारांत बोलों नये. कदाचित उत्तम गोष्ट बोलणें तरि आग्रह न करितां महाराजांची मर्जी पाहून विनंती मात्र करावी. करणें न करणें पाहून महाराज करतील तसें मर्जीनें आज्ञेनें वागावें. याप्रमाणें धारा करून दिल्हा.

१४२. कारभारी यांणीं ज्याजकडे जो कारभार नेमला व ज्याचे जे हुद्दे ते ते त्याचे त्याणीं करावे, व कोण्हाचें काम [दुसरे] कोणीं करूं नये व आग्रह कोणाचा कोणीं धरूं नये, द्वेष करूं नये. तत्रापि एखादे ठाईं [द्वेष] पडल्यास महाराजांनीं निखालसता करून द्यावी. आज्ञा करतील तसें चालावें. फारच [द्वेष] पडल्यास त्यांत त्यांत शरीर-संबंध करून देऊन मोडावे. लहान कामाचे हुद्देदार यांणीं थोर लोक यांची अमर्यादा, महाराजांचे जवळ असणें व कृपा, याजमुळें करूं नये, व कारभार-विषय बोलों नये. आपलाली सेवा करून मर्यादेनें असावें. यांत अंतर पडल्यास शिक्षा करावी. तसेंच सरकारकून यांणीं जे समयीं ज्यांची चाकरी व उपयोग तशी घालमेल करावी. करणें असल्यांस दुसरें

१९. 'अमर्यादा 'या शब्दापुढें' अथवा ' असा शब्द सा० को० व सा० २ प्रती देतात. २०–२०. 'ज्यांची चाकरी उपयोगी तसे घालमेल करूं नये ' को०; " ज्यांची चाकरी व उपयोग तसे घालमेल करून करणें आल्यास " सा०; ' ज्याची चाकरी व उपयोग तशी घालमेल करून करणें असल्यास ' को० व सा० २.

काम अथवा जसें सांगितलें तसें [लोकांनीं] निष्ठेनें चालावें. त्याप्रमाणें सर्वांनीं मान्य करून चालावें, ऐसें केलें. शरीरसंबंधी व लोक व पागे, सरदार, शिलेदार यांणीं आपलें बोलणें, काम असेल तें आपले नाईक जुंमलेदार यांजपाशीं बोलावें. त्यांणीं सरदारांसि बोलावें. त्यांणीं सरनोबतास सांगावें अथवा मुत्सद्दी यांजपासून बोलवावें. रूबरू गवगवा काडीमात्र करूं नये. सरदार, सोयरे लोक, शिपाई यांणीं महाराजाशींच एखादा अर्ज करणें तरि कारकून यांजपासुन करवावा. रूबरूच एखादी गोष्ट बोलणें, ती मर्यादेनें बोलावी. त्यांचें ऐकून उत्तर कारकुनापाशीं अगर अमुक कारभारी यांस सांगतों म्हणून गौरव करून, विडे वगैरे देऊन, निरोप द्यावा. कारभार विषयांत ज्यास जें सांगितलें असेल त्याखेरीज [दुसरे कोणीं] काडीमात्र बोलों नये. जवळ असणार, कृपेंतील, त्यांणीं सर्वकाळ जवळ असोन शिपाईगिरीच्या, घोडियांच्या वगैरे गोष्टी बोलाव्या. त्यांजवर कृपाही करून वस्त्रें, भूषणें द्यावीं, घोडीं द्यावीं. परंतु कारभार करणें तो सरकारकून यांणींच करावा. यांणीं आपलें बोलणें असेल तें कारभारी यांजपाशीं बोलोन बोलवावें. याप्रमाणें बंद बांधून दिल्हे.

१४३. किल्ले, कोट ठाणीं घेतलीं त्यांचा बंदोबस्त सुभेदार एक व हवालदार व कारखानीस व सबनीस व सरनोबत व तट-सरनोबत व फडणीस कारखाननीस यांचा हस्तक हे दरखी अधिकारी करून दिल्हे. त्यांत हवालदार इतबारी व घरंदाज, कुलीन, मर्द शाहाणे ऐसे पाहून म्हराठे ठेविले. सुभेदार व सबनीस, ब्राह्मण देशस्थ, कराडे, कोंकणस्थ, मध्यंदिन ऐसे विश्वासू शाहाणे मर्द स्वामिसेवातत्पर पाहून योजिले. कारखानीस प्रभू लोक, बाळाजी आवजी प्रभू चिटनिवीस यांचे निसबतीस धंदा देऊन त्यांचे तर्फेचे नेमून दिल्हे. सरनोबत व तट-सरनोबत हे म्हराठे केले. हवाल-

---

२१. 'जुमनेदार' की० ! २२-२२. याबद्दल "यांच्या हस्तकीं देखरेखी अधिकारी" असें की० देने. 'फडणी यांचा हस्तक' को० प्रत. 'फडनीस कारखानीस यांचा हस्तक' सा०.

दार याणीं सदरेस कारभार करावा. परवानगी-रसानगी दरवाज्याची व किल्ल्याची[२३] त्याजकडे. किलियाचा तनखा, दाणा-गल्ला, दारूगोळा, सामान आणवणें हींही[२४] कारभार त्याजकडेच. शिक्का त्याचे नांवें. किलियाचें मुख्यत्व त्याजकडे. सुभेदार याणीं सर्व कारभार करावा तो त्याचे विचारें, अनुमतें करावा. सबनिसाकडे हाजिरी लोकांची व चौकशी. कारखानिसानीं कोठीचा जिन्नस, जमा व खर्च व दारूगोळा, इमारत, लोकांस रोजमरा वाटणें हें[२५] लिहिणें करणें, त्याजकडे. याप्रमाणें करून दिल्हें. चालण्याचे कानू[२६]-जाबते करून दिल्हे. त्याप्रमाणें एकाचें काम एकानें न[२७] करितां सर्वांनीं एक लक्षेंकरून चालावें, याजप्रमाणें केलें. किल्ल्याचें काम नाजूक जाणून फार सावध, इतबारी, चांगलीं माणसें तींचं[२८] योजून किल्ल्यास ठेविलीं. अश्वारूढ व सभासद व गडकरी, मेटकरी, परवारी, रामोशी ऐसे करून दिल्हे. परवारी, रामोशी यांणीं तटाखालील चौक्या कराव्या. कदाचित एकांत एक विरुद्ध चालूं लागले, तरि हें वर्तमान कळतांच बदलून दुसरे ठेवावे. आणि रोखापत्र याजवरि शिक्का करणें व सरकारपत्र येणें, हें सर्व हवालदार यांचे नांवें. संध्याकाळीं दरवाजा लावून कुलूप लावावें, आपण येऊन तें मागतीं वोढून पाहून हवालदार याणीं आपले आंगेंकरून किल्ल्या घेऊन जावें. आपले जवळ उशासि ठेवाव्या. प्रातःकालीं येऊन, कुलूप काढून, दरवाजा उघडावा. रोज गस्त सर्व दरखदारसुद्धां घालावी. जागां जागां पाहरे यांची चौकशी हवालदार याणीं करावी. त्याजवरि सरनोबतानीं गस्तीची व लोकांची रात्रीची चौकशी करावी. तटसरनोबत[२९] यांनीं किल्ला लाहान थोर, त्यांचे पाहरे यांस

---

२३. 'किल्या' **की०** व **सा०** २. २४. 'बाह्य कारभार' **की०**. २५. 'हे' च्या ऐवजीं 'हीं' **सा०** व **को०**. २६. 'कानून जाबते' **की०**. 'कानूकायदे' **सा०** २. २७. 'एकानें न करितां' **की०** व **सा०** २, 'एकानें करितां' असा पाठ **सा०** व **को०** प्रतींचा आहे. २८. 'रीतीचीं' **की०**. 'तींच' **सा०** २ गाळते. २९. 'तट सर नोबत' यापुढें 'म्हणजे' असा शब्द **सा०**, **को०** व **सा०** २ देतात.

दोनचार पाहरे नाजूक ^३०^ जागा जागे असतील त्यांची चौकशी त्यांणीं करावी. किल्ला कोट पाहून माणसांची भरती नेमणूक [करावी.] त्यांस अडिसेरी व नख्ती वगैरे बेजमी किल्ला पाहून, जकीरा दाहा पांच वर्षांची बेजमी गल्ला, लाकूड-फांटें, जिन्नस-मात्र दारूगोळा व चुना वाटून तयार, ऐसे सुद्धां, अमके किल्ल्यावर अमकें सामान, या प्रमाणें धारे बांधून दिल्हे. किल्ल्याचे तट जेथें सोपे होते [तेथें] ते तासून व सुरुंग लावून इमारती करून बेलाग करविले. कोणतेही किलियास इमारत नाहीं ऐसें नाहीं. हवालदार यास दिवटी, भालदार, पालखी योग्यतेनुरूप किल्ला पाहून [दिल्हें.] वरकडांस दिवटी, चाकर, पोरगे वगैरे नेमून दिल्हे. हवालदार याणीं रात्रंदिवस सदरेस सावध, लोकसुद्धां, हत्यारबंद असावें. किलियाखालीं नाकियास, वाटेचे जागां मेट, तेथेंही लोक, चौक्या ठेवाव्या.

१४४. दाहा माणसांचा दाहिजा, त्यांत एक नाईक नऊ पाईक; त्यांत बंदुखी व आडहत्यारी, सांग [वाले,] बरची [वाले,] इटेकरी, पटेकरी पाहून ठेविले. लोक ठेवणें [ते] खासा महाराजांनीं आपण नाईक पाईक करणें [तें करावें.] जसे माणूस मर्द चांगले इतबारी त्याची परीक्षा, हाजिरी करून ठेवावे. आणि [नंतर] कामें योजून दिल्हीं. याप्रमाणें किल्लो किल्ल्यांचे बंदोबस्त निराळे निराळे करून देऊन, ते किल्ले सुभेदार, मामलेदार, तालुकदार यांचे निसबतीस लावून, त्यांणीं किलियावरि सामान यत्किंचित नवें जुनें करवणें, खर्च लोकांस वगैरे जाला तो पाहून [देणें,] नवी भरती करून देऊन, याप्रमाणें त्यांणीं करणें तें सरकारकून* तालुकेयांस नेमून दिल्हे, त्यांस विचारून करून द्यावें. लोक व दरखदार यांची तगिरी व बाहाली, गयाळ, मयत, नाकारे कामगार [यांस दूर करणें] हें हुजूरसनदेनें व्हावें. त्याचा इतला कोण्हाकडे नाहीं. तालुकदार यांणीं करणें तें महाराजांच्या आज्ञेप्रमाणें करावें. ऐसे रितीनें सर्व कामें विभागपरत्वें लावून देऊन आज्ञेखेरीज पाय पालटूं नये आणि जेथील तेथें आयास न

---

३०. 'जागांजागां' की०. * 'सरकारांतून' सा० व की०. वरील पाठ को० देते.

होतां घडत असावें असें करून दिल्हें. किल्ले कोट हे आपले राज्याचा जीवप्राण प्रांत घेतले त्यांचे संरक्षण किल्ले होत. मोठीं मोठीं संकटें पडलीं असतां किल्ले, कोट, जंज़िरे सावध, तरि मोठेही शत्रूंचा हिसाब धरावयाचा नाहीं. म्हणोन किलियांचा बंदोबस्त फार वारीकपणें चौकशीनें करविला.

१४५. आतां मुलुखाचा व प्रांताचा बंदोबस्त केला जे, प्रांताचे प्रांतास सुभा[31]. त्यास मजमदार, चिटणीस, फडणीस दफ्तरदार, हुजूरचे दरखदार यांचे निसबतीचे, याप्रमाणें असावे. गांवगन्ना[32] कमावीसदार त्यांणीं सर्वांनीं [वसूल] तालुकदार यांचे अनुमतें करून, हिशेब त्यांजपाशीं आणून, त्यांचे अनुमतें दफ्तरांत दफ्तरदार यांजपाशीं गुजरावे, ऐसें करविलें.

१४६. पागा यांचा बंदोबस्त केला जे, मोगलमवाशी लोक लुटले त्यांची घोडीं, तशींच खरीदी करून [आणलेलीं] व शिंगरें-पागा, माद्वान-पागा वगैरे जागा चांगली पाहून ठेवून, उत्पन्न करून तयार करून [ठेविलीं.] व [33]दर्यांतील वगैरे अरबी, कच्छी, ताजी, माणकी ऐसे मोठेमोठे अवलादीचे घोडे, घोड्या आणून पागा जमविल्या. बारगीर घोडियास, तो मर्द, घोडें निगेनें जपून राखणार व करोल-निशाण लावणार व आडहत्यारी, ऐसे रूबरू परीक्षा घेऊन पाहून त्यांस[34] एक पोरगा याप्रमाणें दिल्हें.[34] शिलेदार ठेवणें ते[35] निराळे ठेविले नाहींत. पागेंतच घोड्यांची किंमत करून, तो पैका देऊन, पागेंतच लावावे. पागा[36] म्हणजे खासगी जाली. शिलेदारीनें[37] ठेविल्यां[37] त्यास आपला वोढा लागून घोडें ताजे राखणार नाहीं व सत्तेंतही वागणार नाहीं. चाकरी नकोशी वाटल्यावरि निघोन जाईल[38]. म्हणून

---

३१. ‘ सुभेदार नेमिला. ’ की०. ‘ सुभा ’ सा० को० व सा० २. ३२. ‘ गांवगणा ’ की०. ३३. ‘ रदर्यांतील ’ सा० व को०. ‘दर्यांतील’ सा० २. की० हा शब्द देत नाहीं. ३४–३४. हे शब्द की० देत नाहीं. ३५. ‘ तेच ठेविले ’ की०. ३६. ‘ पागा ’ बद्दल ‘ पागे ’ सा० व को०. ३७–३७. हें वाक्य की० देत नाहीं. ३८. ‘जातील’ असा अनेकवचनी पाठ येथेंच तेवढा सा० को० व सा० २ देतात, इतरत्र एकवचन आहे.

[शिलेदार] पागाच करून ठेविले. पंचवीस घोडियांस एक हवालदार [नेमिला.] दाणा, वैरण, जिन्नस, सामान सर्व पाहून जतन त्यांणीं[३९] निगांसुद्धां[४०] चौकशी करावी. [४१]चाकरी माणूस व बारगीर सांगणें त्याजकडे.[४१] तो मर्द, शाहाणा, इतबारी[४२] ऐसा पाहून ठेविला. पंचवीस घोडियांस पखाली एक व नालबंद एक. याजप्रमाणें पांच हवाले म्हणजे सवाशें घोडे, यांस जुमला असें नांव. त्यास एक जुमलेदार व कारकून एक. ऐसे पांच जुमले त्यांस एक सुभेदार म्हणावें. तो सुभेदार करणें तो नामांकित, मर्द; त्यास पालखी व मजमदार एक; त्याणीं सर्व कारभार करावा. असे सुभेदार दाहा म्हणजे एक हजारी त्यास सरदार मराठे मर्द, इतबारी पाहून, सरदारी देऊन, त्याचे स्वाधीन तितके केले. त्यास मजमदार, दिवाण व जमेनीस[४३] एक याप्रमाणें देऊन त्यास पालखी व हत्ती उंट, याप्रमाणें करून दिल्हें. याप्रमाणें त्यास पंचहजारी म्हणून थोर [नांव.] याचे स्वाधीन पांच हजार. तो फार मातबर सरदार; त्यास लवाजिमा, नौबत, निशाण, हत्ती वगैरे करून देऊन पद्धती केल्या. त्यांणीं सर्वांनीं सरनोबत यांचे आज्ञेंत राहून स्वारी-शिकारी चाकरी करावी, असें केलें. कांहीं शिलेदार मानकरी[४४] यांचे ठेविले. त्यांणींही सरनोबताचे आज्ञेंत वागावें. घोडियाचे वोळखणीस चौकावरि, फऱ्यावरि, शिक्का केला तो करावा, ऐसें केलें. [४५]सरनोबत याणीं स्वारी-शिकारी करावी.[४५] त्याजपाशीं सर्व दरखदार, दिवाण, मजमदार, चिटणीस, फडणीस, जमेनीस[४६], वाकेनीस[४६] असे करून दिल्हे. हत्ती, अंबारी, जरी-पटका, हत्तीवरील नोबत ऐसें दिल्हें. [४७]वाकेनिसांनीं त्याचा वाका दिनचर्या लेहून नित्य पाठवीत असावें. वरकड दरखदारांनीं आपलाले दरख करावे.[४७]

---

३९. 'त्यानें' की०. ४०. 'नगांसुद्धां' की०. ४१–४१. हें वाक्य की० देत नाहीं. ४२. 'बारगीर' की०. ४३. 'जाबनीस' की०, 'सिकेनीस' सा० २. ४४. 'मानकरी ठेविले' की०. ४५–४५. हें वाक्य की० देत नाहीं. ४६ 'जमेनीस' 'वाकेनीस' हे शब्द की० देत नाहीं. ४७–४७. हीं वाक्यें की० देत नाहीं.

१४७. बातमीस हलकारे ठेविले. त्यांची नाइकी बहिरजी नाईक यांस दिल्ही. त्यांजवरि महाराजांचा इतबार. बातमीचें झाडून काम बहूतच तरतुदीनें राखून मुलखांतील, स्वराज्य व परराज्य व सरकारकून, सरनोबत, सर्व सरदार, सुभे, मामले व शहरें यांजकडील, किल्ले वकील गेले त्यांजपाशीं हलकारे यांजकडील बातमी सर्व त्या नाइकापाशीं आखबार लाखोटे-पत्रें व जबानी यावी. त्याणीं सर्व बातमी येईल ती [महाराजांस] कळवावी. पत्रें येतील तीं चिटणिसापाशीं द्यावीं. त्याणीं त्यांचे सारांश लेहून, यादी करून, नित्यचे नित्य दिनचर्या येतील तैसें समजावीत असावें.

१४८. घोडियांस नालबंदी महिनापंधरा दिवशीं जसें काम लागेल तसें करणें. त्यास [ज्यांस] नवे नाल लागतील त्यांचे नाल फोडणें व जुनें लोखंड निघेल तें व नवे नालांस अमकें लागलें, एकंदर नवे नाल अमके लागले, त्यांचें लोखंड अमके खंडी जालें, ऐसें सालास पागे यांणीं सरकार-जमेस धरून समजावावें. याप्रमाणें बारीक चौकशीनें धारे केले.

१४९. सरनोबत यांणीं पागा घेऊन स्वारीस जावें, मुलूख मारावा, त्याची लूट काडीमात्र [बाहेर] जाऊं न देतां आणून रुजू करावी. ये-विशींचा बंदोबस्त :—प्रथम स्वारी निघालेवरि एक मजल जावें. तेथें ज्या [चें] जें असेल तें सर्व जमेनीस याणीं लेहून ठेवावें. आठमाही स्वारी करावी. पावसाचे दिवस आले म्हणजे नदीनाले भरले नाहींत तों आपले तालुकियांत यावें. तेव्हां जवळ आलियावरि लूट सरकारजमेस आली ती आलीच. बाकी मोजदाद करून, स्वारी जातां लेहून ठेविलें त्याप्रमाणें ज्यांचें त्यास देऊन, बाकी सरकारजमेस करावें. त्यांत ज्यास जें पाहिजे तें त्याचे तैनातींत धरून, किंमत करून द्यावें. छावणीस जागां जागां

४८–४८. या वाक्यां ऐवजीं **की०** प्रतीचा पाठ "अशी बातमी सर्व मुलुखांतील स्वराज्य परराज्यांतील ठेविली. नाईक यानें पत्रें पाठवीत असावीं तीं चिटणिसानें नित्यच्या नित्य दाखवित असावी." इतकाच आहे. ४९. 'बारीक चौकशीनें' **की०** देत नाहीं. ५०–५०. 'ये विशींचा' येथून 'लेहून ठेवावें' पर्यंत हा मजकूर **की०** देत नाहीं. ५१–५१. हा मजकुराऐवजीं 'लूट सरकारी शिवाय ज्याची त्यास द्यावी.' एवढेंच वाक्य **की०** देते.

प्रांतांत नेमणूक असेल तशा पागा पाठवाव्या. लष्करांत बटीक, बायको, कळवांतीण, कलाल नेऊं नये. कारण, माणूस बेखबरें[५२]दार राहातें. असावध असलिया दगा पावेल. व्यसनी माणूस असलिया चाकरी होणार नाहीं. [५३]चुकॉवील. धावणी धुपणी होणार नाहीं[५३]. सरकारकार्यास अंतर पडेल. म्हणून ताकीद केली. नेईल[५४] त्यास शिक्षा करावी. म्हणून ताकीद करून करविलें. आणि लुटींत [५५]बायॅको पोर धरूं नये[५५]. ब्राह्मणांचे वस्तीस व देवास उपद्रव न लावावा. [५६]गाई धरूं नये, धरल्यास गाईवासराची तडातोड होईल, यास्तव हें करूं नये[५६]. खंडणीत [ब्राह्मण] बोल घेऊं नये, यवन घेत जावा. ही ताकीद करविली. आज्ञेस अंतर पडल्यास शिक्षा, क्षमा न धरितां, यथायोग्य अन्याय पाहून करावी. चाकरीवरून दूर करावा. याप्रमाणें भय. माणूसमात्र काडीची तफावत न करितां, महाराज आपणांस पाहिजे तसें देणार, मग अंतर कां करावें ? म्हणून लाहानापासून थोर निष्ठेनें, इमानानें, आज्ञावचन [पाळून] केवळ ईश्वर आपला, त्याची अवज्ञा न करितां चालते जाले. स्वारी येतां झाडू [न] तैनाता हिशेब करून वाराव्या. याप्रामणें करविलें.

१५०. महाराजांनीं मावळे लोक वगैरे हशमी जमविले. त्यांत पांच हजार माणूस निवड धावणार असें स्वारीबरोबर [ठेविले.] करोल, सांग, बरची, पटेकरी यांच्या जमाती केल्या. तीस, चाळीस, साठ, शंभर ऐसे लोक, त्यांस कारकून, असे जथे केले. त्यांणीं स्वारीबरावर चालावें. पुढें, मागें, बाजूनें चालण्याची नेमणूक त्याप्रमाणें चालावें. त्यांस पोशाख चांगले. मंदील बांधावयास, सखलादा, व ताडपॅत्री व पैठणी पासोड्यी[५७], याप्रमाणें हजार दोन हजार माणूस कोण्हास सोन्याचीं व कोण्हास रुप्याचीं[५८] कडीं, मोहनमाळा व कंठ्या, व हत्यारांस सोन्यारुप्याचे कट, तैनालें करून दिल्हीं.

---

५२. ' बेखबर ' की० ! ५३–५३. हीं दोन वाक्यें की० देत नाहीं. ५४ ' जे नेतील त्यांस ' की०. ५५–५५. हें वाक्य की० देत नाहीं. ५६. हीं गाईबद्दलचीं वाक्यें की० देत नाहीं. ५७. ' ताडपदरी व पैठणी पासोडे ओढण्यास ' की०. ५८. ' रुप्याची मोहनमाला ' की०.

१५१. स्वारीस पागा जाणार, त्याखेरीज हुजूरपागा जवळ नेहमीं पांच हजार घोडीं, तीं बहूत चांगलीं, जीनसामान रुपेसोन्याचें व त्यांजवरि बारगीर मोठेमोठे लोक, करवल हत्यारबंद, पालखी-नशीन ऐसे ठेविले. खासे घोड्यांवर सोनें, रुपें, जडावाचें जीन व सरोसरा, ऐसीं दोनशें घोडीं. याप्रमाणें पांच हजार पागा बराबर जवळ नेहमीं राहावी ऐसी करून ठेविली. सर्वांस तैनात केली. ती समयाचे समयास पावावी. शिवाय लग्न, मुहूर्त हरएक प्रयोजन त्याची नेमणूक ब्राह्मणांस अमके रितीनें, वरकडांस ज्याचे त्याचे योग्यतेनें देणें तें देवावें. कोण्हीं कर्ज करूं नये. उँफानखोरी करूं नये. माणूस योग्य पाहून ज्याची जशी प्रतिष्ठा तशींच वस्त्रें भूषणें देऊन त्याहून अधीक त्याणीं करूं नये. ज्याची तैनात करणें त्याचें कुटुंब व खच, योग्यता पाहून त्या अजमासें चौकशी करावी. देणें थोडे खर्च फार तरि कर्ज करील, खर्च थोडा देणें फार तरि बेज्याहीं वर्तणूक करून दिवाळखोर होईल. दिवाळखोर असलियाँ तो अधीक व्यसनी होईल. जाणोन योग्यायोग्य पाहोन [तैनात] करून द्यावी. मर्यादेहोन अधीक कोणी केलें व कर्ज [केलें] तरि त्यास दूर तत्काल करावें.

१५२. पागा राहाण्यास छावणीच्या जागा, तेथें पागा गेलियावरि सुभेदार यांणीं दाणा, चरीदा, माणसें राहाणें हजरी गैरहजरी पाहून चौकशीनें बेजमी करून चालवावें. हिशेब होऊन, देणें फाजील हुजूर परवानगीनें द्यावें. कामकाजें केलीं त्यांचीं चौकशीनें बक्षिसें द्यावीं. वाढवावीं. निकामी, योजिलें स्थळीं कामाचें नाहीं, तरि दुसरा [माणूस] अधिकारी यांणीं समजावून ठेवावा. याप्रमाणें छावणीचे दिवसांत करून, मागती स्वारीशिकारीस आज्ञेप्रमाणें मनसब्यानुरूप तयार असावें, जावें. फौज घरीं राहिली, निःकारणीं तैनात वाढली, निःप्रयोजनीं [तैनात] खातां स्वामि-

५९. 'फैजखोरी' की०. ६०. 'बेज्याहा' बद्दल 'बे नाहक' की० 'बेज्यहा' सा० व को०. ६१. 'दिवाळखोर असलिया तो' याबद्दल 'अशानें' इतकेंच की० देते. ६२. 'निः कारण' 'निः प्रयोजन' सा० को० व सा० २ प्रतींचा पाठ आहे.

कार्य राहातें, दहशत [राहात] नाहीं, राज्यसाधणें घडत नाहीं, कृतकृत्य मानून, शत्रूंशीं सख्य करून राहिल्यास तें [राज्य] वृद्धीस जात नाहीं, व शत्रू आहेत [ते] हेंही हरण करितात, [तेणें करून] सुख पडत नाहीं. यास्तव प्रतिवर्षीं स्वारी करावी ऐसें करविते जाले. लूट येईल ती जमा धरून, कापड व दागिने[63] नीट करावे, धोवावे[64]. त्यांस किंमती घालून जे जिन्नस असतील ते ज्यास जसे पाहिजेत [तसे] त्याचे वेतनांत द्यावे. वेतन समयास न पावलें तरि त्याचें कुटुंब उपवाशीं मरेल. त्यांचा द्रोह श्रेयस्कर नव्हे. तसेंच माणूसही दिलगीर असलेयास नाशास कारण. फितवा-फांदडा करून अपाय करील. म्हणून महाराज सावधपणें [वेतन समयास पावेसें] करविते जाले.

१५३. हषम मावळे लोक, त्यांत दाहिजीं[65] एक, त्यांस एक नाईक. पांच नाइकांस हवालदार एक. पांच हवालेयांस एक जुमला. पांच जुमल्यांस सरदार एक. त्यांस तैनाती यथायोग्य कुटुंब तशा द्याव्या. चांगलें माणूस कोणी दुसरेकडे जाईल म्हणून योग्य तसें केलें. लग्न-मुहूर्त-प्रयोजन यास नेमणूक करून द्यावी[66]. त्यास खर्च त्याणीं अधीक करूं नये. उफानखोरींचें[67] पारिपत्य करावें. बदराहा चालेल त्याची क्षमा किमपि, कोण्हीं न करावी. यथायोग्य पाहून शिक्षा[68] करावी. तोही स्वल्प अन्याय [असेलतर] उग्र दंड न करावा; बहूत अन्याय [असेल] त्यास स्वल्प दंड असें न होतां पाहून करावें, ऐसें केलें. शेतकरी चाकर लोक यांचा धारा रयतेप्रमाणें करून त्यांचे तैनातींत द्यावा. वरकड पावणें नख्त, गल्ला, कापड, जिन्नस देऊन, बाकी [राहिल्यास] वरात देऊन झाडा सालाचे सालास हजरी गैरहजरी पाहून करावा. बाकी ठेवूं नये. कोणास मोकासा देऊं नये. वरात

६३. ' सोने दागिने ' सा० व को०. ६४. ' धुवावे ' की० व सा० २. ६५. ' दहाना ' की०! ६६. ' द्यावे ' सा०, ' द्याव्या ' को०, असेल तसें द्यावें ' की० व सा० २. ६७. ' तुकानखोरांचे ' की०! मागें ' उफानखोरी ' बद्दल ' फैजखोरी ' की० देते. ६८. ' क्षमा ' की०!!

देऊन पावावें. मोकासा दिल्यास त्यांचीच सत्ता गांवांत होऊन रयतेस उपद्रव देतील, यास्तव [मोकासे] न दिल्हे. बेकैदी करितील, जमेदार [व] ते एक होऊन रयत नागवितील, यास्तव मोकासे न दिल्हे. राजा शासन न करी तरि प्रजा भीत नाहीं. प्रजा कशी ? तरि जसे मस्त हत्तीस भयभीत होतात; तो गज मदरहित जाल्यास त्याची हेलना करितात; अथवा सर्प विषरहित त्यास भीत नाहींत, हें जाणून यथान्याय शिक्षा प्रजेस करून चाल करून दिल्ही.

१५४. सुभे तालुके दिल्हे [त्यांस] जसे शत्रू जवळ लगतीं[६९], त्याप्रमाणें प्रतिकारार्थ हषम फौज त्यांचे जिमेस नेमोन देणें ते देऊन ठेविली. प्रांताची लावणी, गांवगन्ना मोजणी करून धुरुंग, चावर, रुके, पैके, दोऱ्या, खंड्या व खडक्या आदिकरून ज्या देशीं जशीं नांवें, जशी चाल, त्याप्रमाणें काठी घालून बिघे करून त्यांस इस्ताव्यानें कौल देऊन व मालाचा अजमास करून आकार करून वसूल घ्यावा. ऐसें करून ज्याजती जलाल[७०] रयतेस लागूं न द्यावा. याप्रमाणें ताकीद केली. वतनदार कदीम पाहून अभय देऊनें[७१] आणावे. त्यांच्या मनसुब्या[७२] बरहक करून त्यांचे हातें काम घेऊन लावणी करावी. ऐसें करून जमीदार, वतनदार आदिकरून त्यांस हकरुसूम यांचे धारे नेमणूक करून दिल्ही. रयतेस बेजाबता कोण्ही एकाचा उपद्रव न लागावा, हलकूंद[७३] चालावें. सरकार-चाकरी याप्रमाणें करावी, ऐसें केलें. पूर्वीही धारे दादाजी कोंडदेव व मोरोपंत व अण्णाजी दत्तो वगैरे यांणीं केले ते चालावे.

१५५. प्रांत, देश हस्तगत जाले तेथें थोर थोर देवस्थानें होतीं, त्यांस प्राचीन धर्मादाय चालत आले [ते] यथास्थित चालविले, व नवीन देवस्थानें पाहून त्यांच्या पूजा-अर्चा, नैवेद्य, उत्साहें[७४], अभिषेक, नंदादीप

६९. 'वागतात' की०. ७०. 'जुलूम' की०, बाकी ३ ही प्रती 'जलाल' असें देतात. ७१. 'अभय देवावें आणावें' को०. ७२. 'मनसब्या' की०! ७३. 'हलकूप' की०! ७४. 'उत्सह' सा० व को०. 'उछाहा' सा० २. 'उत्साह' की०.

करून दिल्हे, व त्यांस पारपत्यगार नेमून देऊन त्यांची स्वस्थता केल्याप्रमाणें चालावेसें केलें. ग्रामदेव यांस नैवेद्य नंदादीप चालते केले. तसेंच* थोर-लाहान क्षेत्रें येथें ब्राह्मणांचीं कुटुंबें पाहून त्यांस वर्षासनें, नेमणुका त्याच गांवीं करून दिल्ह्या,* व थोर थोर सत्पुरूष यांसही गांव, भूमी, उत्साह चाले ऐसें करून दिल्हें.

१५६. वेदशास्त्र अगदीं उच्छिन्न जालें [होतें,] त्यास एक ग्रंथ अधीत जाला त्यास मणभर धान्य; दोन ग्रंथ [अधीत जाले] त्यास दोन मण; पंचग्रंथी, दशग्रंथी यांस पांच मण दाहा मण, परीक्षा करून [द्यावें.] तसेंच पंडित जसा जो विद्वान त्यास योग्यता पाहून, स्वदेशींचे त्यांस भात व द्रव्य, विदेशी यांसि द्रव्य याचीं वर्षासनें, श्रावणमासीं सर्वांस पंडितराव यांणीं परीक्षा करून [देत जावीं.] अधीक विद्या होईल त्यास अधीक मोईन वाढवावी. मोठे मोठे पंडित, वैदिक, प्रतिष्ठित येतील त्यांच्या सभा करून, सत्कार करून त्यांस शंभर पन्नास अधीक [ही रुपये] योग्यतेनुरूप द्यावे, ऐसें करून दिल्हें. याजमुळें दिवसेंदिवस अधीक विद्या वृद्धीस पावती जाली. अग्निहोत्रें घेणार, त्यांस तितकें द्रव्य देऊन घेवावें. त्यांची मोईन अधीक करावी. तसेंच यज्ञ करणार, त्यांस द्रव्य लागेल तसें मोईन बांधून देऊन यज्ञ करवावे. याप्रमाणें देवब्राह्मणांची स्थापना करून नित्यदानें व नैमित्य प्राप्त जालें असतां कसें करावें [त्याप्रमाणें केलें.] तसेंच जागां जागां अन्नछत्रें व नित्यब्राह्मणभोजन, इच्छाभोजन ब्राह्मणांस, यांचा निबंध बांधून दिल्हा. ब्राह्मण आपले राज्यांतील दुसरे राज्यांत यांचा‡ करावयास न जावे ऐसें केलें.

१५७. आपले राज्यामध्यें चोरभय अगदीं नसावें ऐसें मनांत आणून

— "थोर लाहान क्षेत्रें येथें ब्राह्मणांचीं कुटुंबें पाहून त्यांस वर्षासनें नेमणुका त्याच गांवीं करून दिल्हीं." सा० 'वर्षासनें नेमणुका त्याच गांवीं करून दिल्हे.' सा० २. 'करून दिल्ह्या' को०. ७५. 'नैमित्तिक' की०. ‡=याञ्चा.

जागां जागां बेरड, चोर, आँडेकरी होते त्यांस धरून आणून कित्येकांचे शिरच्छेद केले. आणि ज्या ज्या देशांतील होते त्या त्या प्रांतांतील किल्ले, ठाणीं, कोट येथें असाँम्या नेमून देऊन त्यांस शेतें वगैरे [देऊन] गडकरी यांत घेरियाचे चौकीस नेमून, त्यांची जीविका चालेसें करून, यांतून चोरी कोणी केली असतां शिरच्छेद करावा, ऐसें [केलें.] प्रतिगांवास रखवाली एक बेरड त्या किल्ल्याचा त्या प्रांतांत असावा. चोरी जालिया त्यानें भरून द्यावी [नाहीं तर] पत्ता लावून द्यावा, ऐसें केलें. याजमुळें राष्ट्रांत कोठेंही चोरभय नाहीं ऐसें जालें.

१५८. तोफखाना याचा बंदोबस्त—लाहान मोठ्या तोफा यांस गाडे करऊन, त्यांस दुसरे छकडे दारूगोळयाचे, व दारू बहूत चांगली तयार असावी. माळेस बैल ज्या तोफेस जसे पाहिजेत तसे दोहेरी सामान, सुतार, लोहार, चांभार, रसीदार, *तबलदार, गोलंदाज, असें पाहिजे सामान तसें करून, तोफखान्याला हत्ती तोफा ढकलणार, गाँर्द पायदळ, एक एक तोफेस अमकें असावें असें करून त्याचा अधिकारी कारकून, हवालदार, मर्द, शाहाणे, तरतूद करणार, त्यांणीं दारूगोळा, बाण कैच्या तयार करणें, तरतुदीनें, जवामर्दीनें, तोफा लावणें, काढणें, कवायती करणें, ऐसें करावें. ऐशा दोनशें तोफा तयाँर चालू नेहमीं गाड्यावर राहाव्यासें केलें.

१५९. हत्ती पीलखाना— तीनशें साडेतीनशें हत्ती, त्यांत सरदार व पागा यांचे निसबतीस नेमणूक तसे देऊन, बाकी खाजगीकडील जिलिबीचे व स्वारीचे निशाण.नोबतीचे नामी, मर्द पाहून [नेमिले. ते] कोतवाल अंबाऱ्या, हौदे असे शंभर हत्ती तयार असावे. त्यांचीं सामानें व चारणीच्या, जागा व रतीब वगैरे नेमणुका करून दिल्ह्या.

---

७६. 'आडेकरी' हा शब्द की० देत नाहीं. सा० २ 'आडेकर,' सा० व को० 'आडेकरी' देतात. ७७. 'असावेसें नेमून देऊन' की०. *'तलफदार' की०। ७८. 'गारदीपायदळ' को०. ७९-७९. याबद्दल 'तयार चालवून बाकी गाड्यांवर रहाव्यासें केलें.' की०. ८०. 'त्यांतून' की०. ८१. 'नेमून' की०.

१६०. तसेच उंट हजार दीड हजार. यांत लदाऊँ[82] निसबतीस पागा वगैरे व सांडणीस्वार व सुतारनाला[83] वगैरे ऐसें करविलें.

१६१. थटी—गाई, म्हशी बहूत. दोन चार हजार गाई, त्यांचीं खिलारें केलीं. तीं मानदेश, भिंवरथडी वगैरे गवताचीं रानें पाहून जागां जागां ठेविलीं. त्यांची शुश्रूषा गौळी चाकर ठेवून बहूत रितीनें व्हावी ऐसें करविलें. तसेंच महिषी पांच हजार, खिलारें करून त्यांस गौळी व धनगर यांचे स्वाधीन [केलें.] त्यांणीं देशांत व कोंकणांत सड्यांवरून जागां जागां राहावें. त्यांचे धारे व मोजदादी करून लोणी वगैरे उत्पन्न यावें. एकादे समयीं जिकडे जसें खर्चास दूध वगैरे ब्राह्मणभोजनास पाहिजे तरि [तसें] हजारों शेर एकदांच यावें; तसेंच लोणी तूप यावें; ऐसें करविलें. तसेंच मेंढरे यांचे धनगर करून खिलारें पंचवीस हजार करविलीं. त्यांची मोजदाद वर्षांतून दोन वेळ ठेवावी. उत्पन्न खर्च पाहून खर्चास [देवविलें.] दसऱ्याचे खर्चाची वगैरे येण्याच्या मोइनी केल्या.

१६२. याप्रमाणें सर्व दौलतीचा बंदोबस्त बहूत तरतुदीनें करून आपण नित्य दिनचर्या करण्याचे नेम केले कीं, उषःकालीं उठावें. ते समयीं गायक यांणीं श्रीभगवंताचे स्तुतिपाठ [करावे.] वीणा, मृदंग [इत्यादि] मंगलवाद्यें, नगरखाना यांचें श्रवण करून उठावें. कांहीं प्रातःस्मरण करून सर्वकर्ता भगवान हें[84] संकल्प करून शौच विधियुक्त करावा. नंतर गो-सेवनदर्शन, मंगलालंभन करून स्नान गंगादिमहानदी-उदकें करावें. जप[85]-ध्यान, देवतार्चन करावें, तें समयीं सर्व शिष्ट ब्राह्मण सभापंडित यांणीं धर्मचर्चा करावी[85]. पुराणश्रवण करून, चार घटका दिवसास तिलक वस्त्रें अलंकार भूषणें घेऊन[86] तिरंदाजी व निशाण एक घटका करून सभेस यावें. तेथें

---

८२. ' लढाऊ ' की०. ' लदाऊ ' बद्दल ' लदाड ' असेंही होऊं शकेल. ८३. ' सुरनाळा ' की० ! ८४. ' हा संकल्प ' की०. ' हे संकल्प ' सा० को० व सा० २. ८५–८५. हें वाक्य की० देत नाहीं. त्याबद्दल " जप देवतार्चन करावें " इतकेंच लिहितें. ८६. ' घालून ' की०.

सर्व कार्यकर्ते कारभारी वगैरे यांणीं आपलालीं कार्यें विचारून करावीं. जे जे दर्शनास येतील त्यांजकडे कृपायुक्त अवलोकन करून त्यांचे मुजरे घ्यावे; कोणाकडे अवलोकन करून किंचित हास्य करावें; कोणाशीं कांहीं भाषण करावें; कोणास कार्यें सांगावीं. ऐशीं सर्वत्रांचीं अंतःकरणें वेधून घ्यावीं. सर्वांस भासावें जे, माझे ठायीं कृपा विशेष आहे. ऐसा सर्वत्र आले त्यांचा गौरव करावा. दाहा घटका दिवस आलियावरि दोनचार घटका विविक्तस्थानीं ज्याचीं करणें त्याशीं मंत्रविचार करावा. नंतर बारा घटका दिवसास ब्राह्मणभोजनाचें उदक सोडून, नैवेद्य करून सर्व पंक्तिभोजन करणार यांसहवर्तमान भोजन करावें. आणि तांबूल घेऊन चार घटका पुन्हां मंत्रसभेचे ठाईं पत्रें आलीं व पाठविणें [तीं] अवलोकन करणें व कार्ययोजना व मागील दिवशीं आयव्यय झाला, दुसरे दिवशीं [किती] करणें, हें पाहून चार घटका अंतःपुरांत वामकुक्ष करावा. बारा घटका दिवस राहातां पुन्हा सभेस येऊन सर्व कारखाने, माहाल यांची चौकशी पाहाणें आपण जाऊन पाहाणें करावें. सभा करून न्याय-मनसुबी जाली केली ती अवलोकन करून दाद-फिर्याद मनास आणावी. साहा चार घटका दिवस राहातां बाहेर स्वारी बाग, आराम देवालयें अथवा कारखाने यांत जावी. घोडीं फेरणें, बोथाटचा वगैरे खेळून सायंकाळ जाला असतां येऊन सभेस बसून सर्वांचे मुजरे घेऊन, दोन घटका रात्रीं जप, ध्यान करून, कांहीं पुराण व दासबोध दोनें समास श्रवण करून भोजन करावें. तांबूल घेऊन सभेस दोन घटका बसोन कारभार-विचार करून एकांतीं चार घटका बसावें. बातमी, नाजूक कामें, पत्रें आलीं तीं व चोरबातमी हेर ठेऊन आली ती व द्रव्याचे, धान्यांचे निरख

---

८७. 'ज्याशीं' की०. ८८. 'सर्वांस' सा० को० व की०. ८९. हाच पाठ सर्व प्रतींचा आहे. ९०. 'आरामदेव' सा० को० व सा० २. ९१. 'दोन' हा शब्द की० देत नाहीं. ९२. 'चोरबातमी' ऐवजीं 'चार बातमी' की० देते.

हे श्रवण करून अंतःपुरांत जावें—याप्रमाणें नित्यविधी नेमिला तसें त्या त्या घटका विभागल्या त्यांत तेंच करावें. न्यूनाधिक्य होऊं नये. ऐसे नेम केले. याखेरीज नैमित्तिक अवश्य कर्तव्य कार्य उत्पन्न होईल तें सावधपणें त्यांतच निरालस्यपणें करीत असावें.

१६३. याप्रमाणें सर्व कारभारी यांणींही नियमेंकरून चालावें. आपलाले कार्यास तत्पर असावें. अशीं मनुष्यें, केवळ रत्नेंच, अशीं संग्रह केलीं. आपण सर्वगुणसंपन्न होत्साता सर्व गुणी जन यांचे गूण समजावे. त्या अन्वयें त्यांचे सत्कार करावे. विनोद, हास्य व रहस्य गोष्टी एखादे समयीं करणें तें दोन चार असामी चांगले योग्यतेचे, दुर्व्यसनी नव्हेत, त्यांजशींच एकांतस्थानीं कोणाएकास न समजे असें करावें. लघुमनुष्य अथवा दुर्गुणी [यांशीं] किंवा बाहेर सभेंत करूं नये. आपण[13] करूंच नाहीं[13]; आणि कोणीं केलें असतां त्याचा तिरस्कार करावा, याप्रमाणें करिते जाले. सर्व काल युद्धचर्चा व घोडीं शस्त्रें यांची व परराज्यसाधनाचीच [चर्चा] करीत असावें. कांहीं एक चित्तास विराम पाहिजे तरि भुखन[14] कवी याजपासून मनोरंजन करावें.

१६४. भुखन-कवी हे, दिल्लीस पादशाहापाशीं त्यांचे बंधू चिंतामण-कवी मनोरंजन करून होते, त्यांचे घरीं असतां, घरांतच राहातात ऐसें कोणीं घरच्यानें म्हटलें. तेव्हां आम्हांस यवनांचें अन्न भक्षावयाचें नाहीं म्हणोन निघोन प्रथम कमाहूचे पहाडांतील राजा याजकडे जाऊन बहूत चतुरपणें त्याचें मनोरंजन करीत होत्साते राहिले. त्याणीं यांचा बहूत सन्मान करून दक्षणा लक्ष रुपये देऊन, दोन्ही घरास जाण्यास निरोप [देते] समयीं दिले. आणि गर्वेंकरून भाषण केलें कीं, " असा दाता पृथ्वीवर दुसरा] कोण आहे! " असें बोलला. ते कवीनें ऐकोन त्याजवरि तत्काळ उत्तर केलें कीं, " ऐसे दाते शतंभीष्म बहूत आहेत. परंतु ऐसा याचक कोणी तुम्हीं पाहिला नाहीं कीं, लक्ष रुपये तुमचे गर्वोक्तीनें दिल्हे हे तुच्छ आहेत, [असें समजेल.] या द्रव्यास आम्ही स्पर्श करावयाचे नाहीं," [असें]

१३-१३. हें वाक्य की० देत नाहीं. १४. ' भुखान ' असें की० सर्वत्र देते.

म्हणून निघाले, ते दक्षिणप्रांतीं शिवाजी महाराज यांची कीर्ती श्रवण केली होती, तेथें येऊन महाराजांची भेटी घेतली आणि महाराजांस विचारिलें कीं, "यवनांचा शत्रू कोणी असेल त्याजपाशीं आम्ही राहाणार." तेव्हां महाराजांनीं उत्तर केलें कीं, 'मी यवनांचा काळ आहें!' त्याजवरून महाराजांपाशीं राहून मनोरंजन बहूत प्रकारें कविता करून करिते जाले. आणि महाराजांचा प्रताप पाहून नूतन ग्रंथ 'शिव-भूखन' म्हणून कविता [बद्ध] करिते जाले. महाराजांची मर्जी बहूत प्रसन्न क्षणक्षणाचे ठायीं करिते जाले. ऐशी वहिवाट पांच चार वर्षे जाली. नंतर महाराजांची आज्ञा घेऊन दिल्लीस घरास जाण्यास निरोप घेतला. महाराजांनीं वस्त्रें, भूषणें, हत्ती, घोडे, जवाहीर, लक्षावधी रुपये देऊन पुन्हा येण्याविषयीं सांगितलें. आग्रह केला. त्यांणींही मान्य केलें. लौकर येतों ऐसें बोलोन गेले.

१६५. दिल्लीस गेलियावरि तें वर्तमान पादशाहास समजलें कीं, भूषण कवी शिवाजीराजे यांजकडून सन्मान पावून आले. ऐसें ऐकोन त्यांचे बंधू तेथें चिंतामण कवी यांस आज्ञा केली कीं 'तुमचे बंधू भुखनकवी भेटीस आणावे.' त्याजवरून चिंतामण कवी यांणीं सांगितलें कीं, 'आमचे यजमान आपणांस बोलावितात.' तेव्हां उत्तर केलें कीं, "आमचे यजमानांचे [हे] शत्रू, त्यांचें दर्शन आम्हांस कशास पाहिजे ? आमचे मुखांतून शिवाजीचे प्रतापाहून दुसरें निघावयाचें नाहीं. त्या[९५] योगें यांस क्रोध येईलें[९५]." तेव्हां [चिंतामण] यांणीं बहूत प्रकारें सांगितलें, व पादशाहास अर्ज केला जे, "कवी दर्शनास येतील, परंतु शिवाजीचे प्रताप वर्णितील. आज्ञा जाली तरि आणूं." पादशाहांनीं '[घेऊन] यावें' आज्ञा केली. त्याजवरून[९६] चिंतामण कवी भुखन कवी यास घेऊन गेले[९६]. भेटी जाली. हुकूम जाला कीं, 'कांहीं वर्णन[९७] करावें.' तेव्हां यांणीं सांगितलें कीं,

---

९५–९५. हें वाक्य की० मात्र देते. ९६–९६. हें वाक्य की० मात्र देते. ९७. 'वर्णन' याजपुढें 'न' सा० व को० देतात, तो हस्तदोषानें फाजील पडला असावा.

"आपण हात धोऊन बसावें. आम्ही वर्णन वीररस [पर] करूं, ते समयीं आपला हात मिशांवर जाईल." तेव्हां हात धुर्ण्याचें कारण काय, विचारिलें असतां " आपणांस शृंगार प्रिय, आमचे बंधू शृंगाररस वार्णितात, तेव्हां आपला हात विजारेस लागतो. याजकरितां हात धोवावा, हात धोऊन बसावें. " नंतर पादशाहांनीं सांगितलें जे, "आमचा हात मिशीवर न गेला असतां, शिरच्छेद करूं. " [असें] म्हणून हात धुतला. भुखन कवी यांणीं कवित्तें म्हणावयास प्रारंभ केला. [त्यांत] आधीं महाराजांचा प्रताप वार्णिला. तेव्हां ' आम्हांविषयीं कवित्व म्हणावें ' सांगितलें. आणि " सार्वभौमपद आमचें. सर्वराजे आम्हांस करभार देऊन मांडलीक होत, ऐसें" वर्णावें. " [अशी] आज्ञा केली असतां " सर्व पृथ्वींतील राजे पुष्पवृक्ष होत आणि आपण [पादशाहा] भ्रमर, सर्वांचा मधू सेवन करणार, ऐसें वर्णून, त्यांत शिवाजी राजे हे चंपकवृक्ष होत" ऐसें वार्णिलें, कीं चंपकास भ्रमर शिवत नाहीं. तेव्हां पुन्हां पादशाहांनीं "हात धुवाविला याचें कारण वर्णावें " सांगितलें असतां, साहा कवित्तें उत्कृष्ट वीररस [युक्त] वर्णन केलीं. सातवे कवित्तास पादशाहाचा हात मिशीवर अकस्मात आवेश येऊन जाता जाला. [तें] पाहून कवित्व आटोपिलें. पातशाहा बहूत खूष जाले. आणि सन्मान, बक्षीस, वस्त्रें, जवाहीर, हत्ती दिल्हे. गौरव केला. हें वर्तमान महाराजांकडील वकील यांणीं सर्व लिहिलें. त्याजवरून महाराज बहूत प्रसन्न होऊन पुन्हा येण्याविषयीं पत्रें पाठविलीं. आणिलें.

१६६. याप्रमाणें महाराजांनीं एक एक मनुष्य रत्नाप्रमाणें परीक्षा करून वाढविलें [व त्याचा] संग्रह केला. तसेंच नाना प्रकारचे गुणिजन यांचा संग्रह [केला.] गायक व विद्वान येतील त्यांचे मनोरथ पूर्ण करून दिगंत किर्ती जावी ऐसें केलें. त्यांस सत्कार व द्रव्य देणें [तें

९८. ' हात धुवर्णे कारण काय ' सा० व को०. ९९. ' ऐसें ' यापुढें ' 'याजवर' असा शब्द सा० व को० देतात. १. ' वीररस ' [युक्त] हा शब्द को० देत नाहीं.

देऊन] गायन नृत्य [श्रवण] अवलोकन समयाचे समयास, त्यांचे ठाई व्यसनासक्त न होतां करिते जाले.

१६७. तसेंच कोणतेंही दुर्व्यसन नाहींच नाहीं. शिकार करणें [तो] राजधर्म. ते महिन्या दोन महिन्या एखादे समयीं [करावी.] त्याचे कारखानदार चित्ते-बाज, पायदामे व पक्षी-बाज, लगड, वाघरा, जाळीं वगैरे जल [चर] स्थल [चर] व खेचर म्हणजे आकाश, [अशी] तीन प्रकारची शिकार. यांत मनुष्यास पीडा करणार दुष्ट पशू प्रयत्नें व्याघ्र, वृक मारावे. मेध्य मृगादिक कार्याकारण श्राद्धादिकांस वधावे, ऐसें करिते जाले.

१६८. याप्रमाणें राज्य आक्रमण करून, त्याचे निबंध बांधून सरकारकून, पागा, लोकं, फौज, सेना, कोश, खजीना [असे] सर्वगुणसंपन्न जाले. सर्व मंत्री कार्यकर्ते यांसहवर्तमान राज्याचे धारे करून राज्य करणें तें, षड्गुण संधी, विग्रह, या [न], संस्थान, आसन, द्वैधीभाव, यांसं यथाकाल अनुसरून करिते जाले. संधी म्हणजे शत्रू कसा आहे, त्याचें उणें कोठें कसें आहे [हें] पाहाणें व त्याशीं मैत्री अथवा विरुद्ध करणें न करणें या [स] संधी म्हणावें. विग्रह म्हणजे प्रयत्नेंकरून शत्रूशीं अथवा परराजा याशीं कलह निर्माण करणें. यान म्हणजे आपलें बल व दुसरेयाचें बल कसें ही विविक्षा करून त्याजवर चालून जाणें, तें कोणते प्रकारें कसें जावें हें पाहाणें यास **यान** म्हणावें. संस्थान म्हणजे उपेक्षा करून आपले स्थलीं उगेंच असणें अथवा देशांचे ठाई जाऊन कोठें राहावें, युद्धभूमीस काठ उभें राहून व्यूहरचना कशी करावी, हें **संस्थान** म्हणावें. द्वैधीभाव

---

२. ' चित्ते ' व ' बाज ' यांच्या दरम्यान **सा०** व **को०** ' व ' देतात तो फाजील आहे. "चित्तेबाज, पायवाके, शाहीन, बाहिरी, लगड, वाघरा, जाळीं." असें **की०** देते. ३. ' मेध्य ' याबद्दल ' मध्यम ' **की०** देते ! ४–४. ' यांस ××× करिते झाले. ' असे शब्द **की०** मात्र देते. ५. 'त्याचे देशाचे ठायीं' **सा० २** व **की०**. त्याचे=शत्रूचे ! ६. 'युद्ध-रचना ' **सा०** व **को०**. 'व्यूहरचना' **की०** व **सा० २**.

म्हणजे कांहीं मैत्री व कांहीं आपला दर्प त्याजवर ठेवणें, दाब ठेऊन चालणें, हा साहावा गुण. [हे] कोठें कसे करावे हें पाहून [योजना] करिते जाले.

१६९. **द्वादशमंडल**—अरी, मित्र, उदासीन म्हणजे आपले राज्याचे भोंवतें चहूं बाजूंस राज्याचे लगत राजे. त्यांत प्रथम जवळ राज्य [ज्याचें] त्यासि अरी म्हणावें. त्याशीं आपणाशीं नित्य संबंध. त्यासि सर्वकाळ रक्षीत असावें. त्याचें पलीकडे राज्य त्यास मित्र म्हणावें; कांकीं, त्याचा आपला अरी एक. त्याजमुळें सहज मैत्री असती. त्याचे पलीकडे राजा तो आपला उदासीन. विशेष त्याशीं आपणांशीं कारण नाहीं. प्रसंगेंकरून त्याचें राज्य घेणें तरि अथवा मैत्री करणें तरि प्राप्तकालें करावी. ऐसे चहूं दिशांसँ तीन तीन यांची विविक्षा पाहाणें, यास **द्वादशमंडलविचार** म्हणावें.

१७०. तसेंच शत्रू व मित्र यांत सहजशत्रू व सहजमित्र, दुसरे कृत्रिम शत्रू व कृत्रिम मित्र हे परीक्षा करणें. सहजमित्र आपले कन्येचे पुत्र, बापाचे बहिणीचे पुत्र, आईचे बहिणीचे पुत्र, मातुल, शालक, व मध्यमंडळराजा [हे] सहजामित्र असतात. सहजशत्रू म्हणजे बंधू व बापाचे बंधूंचें पुत्र व दायाद व आपले मंडळाजवळ ज्याचें राज्यमंडळ तो राजा. [हे] सहज-शत्रू म्हणावे. आतां कृत्रिम शत्रूँ म्हणजे सहजामित्र जे आहेत त्यांशीं कांहीं कारणें करून शत्रुत्व करणें आलें व उदासीनमंडळचा राजा याशीं [शत्रुत्व] करणें, राज्य घेणें [आलें] यांस कृत्रिमशत्रू म्हणावें. तसेंच सहजेशत्रू जे त्यांशीं मैत्रीकार्य करून संपादून [त्या] अन्वयें कार्य करणें, अथवा जवळ [ज्या] राजाचें मंडळ त्या राजाशीं सख्य राखणें. हे कृत्रिम मित्र म्हणावे. तसेंच वृद्धिक्षयस्थान जाणणें म्हणजे आपली वृद्धी राज्य, सैन्य, कोश कसे आहे [त] दुसरियाचे कसे, [आपले] उणे

७. दिशेस **को०** व **सा०** २. 'देशसे' **को०** व 'देशेस' **सा०**. ८. 'मित्र' असें **सा०** व **को०** प्रतींत आहे तें चुकून पडलें असावें. ९–९. 'सहजशत्रू ××× अन्वयें कार्य करणें' हें वाक्य **को०** प्रतींत गळालें आहे

असल्यास धीर धरणें, [दुसरियाचे] अधीक जाल्या उद्योग करणें, यास म्हणावें. याची सर्व विविक्षा करावी.

१७०. सप्तदुर्व्यसनें यांचा त्याग [करावा.] द्यूत म्हणजे पण करून खेळणें व मद्यसेवन, गायनाचेच ठायीं आसक्त होणें, शिकारीचाच बहूत छंद, तसेंच स्त्रियांचे ठाई आसक्त बहूत होणें[10] – हीं कामजें[11] चार; क्रोधजें[12] तीन—दंड उग्र करणें, पारुष्य म्हणजे दुसरियाचें उणें भाषण करणें, अर्थदूषण म्हणजे दुसरियानें उत्तम कर्म केलें त्यास दोष ठेवणें, हीं तीन. एकूण सात व्यसनें यांचा त्याग करणें, यास सप्तव्यसनत्याग म्हणावें.

१७१. याचा विचार पाहून, देश, काल, वर्तमान पाहून कोठें काय कराव यास चार उपाय—साम, दान[13], दंड, भेद. साम म्हणजे [शत्रूशीं] समानत्वें[14] चालणें, दान म्हणजे कांहीं देऊन चालणें, भेद म्हणजे त्याचे राज्यांत फितूर करणें, दंड म्हणजे त्याजवर निग्रहच करणें, हें पाहून [करिते जाले.] काल म्हणजे कोणते कालीं काय कर्म करावें, देश म्हणजे कोणते प्रकारें कोणते स्थळीं जावें, वर्तमान म्हणजे तेथें व आपला विचार सांप्रत कसा चालतो हें पाहाणें पाहावें. दत्तापहार म्हणजे आपण दिलें तें हरण करणें. [दिलें तें] कदापी कोण्हाचें हरण करूं नये. शब्दार्थज्ञान म्हणजे परराज्यांतील दूत येतील त्यांचें अगरें[15] [आपले] मंत्री यांणीं [बोलणें] बोलले व पत्रें आलीं व पाठवणेचीं यांचा अर्थ जाणून जें करणें तें धर्मेंकरून उत्तर करणें, समजणें, ऐसी नीती करून राज्य चालविते जाले.

१७२. त्या योगेंकरून राज्याचे ठायीं बहूत सुभिक्ष व सर्व प्रजा, मनुष्यमात्र[16], सुखी. पृथ्वीच्या ठायीं रस-धान्य-उत्पत्ती बहूत. कालाचे कालास वृष्टी होणें, कोणतेंही ईतिभय[17] नाहीं. गाई दुग्ध बहूत देत्या जाल्या. फलपुष्प-

१०. 'आसक्त बहुत बोलणें' की० । ११. 'हीं कामें चार' की० । १२. 'क्रोधन' की०.। १३. 'दाम' सा० व को०. १४. 'सामानत्वें' सा० व को०. १५. 'अगर' बइल की० 'व' देते. १६. 'मनुष्य-मंत्री' सा०. १७. 'अर्थभय' की० ।

वृद्धी [होती] जाली. मनुष्यमात्रास स्वल्प प्राप्ती जाली तरी त्यांतच सुख व्हावें. राजद्रव्य येईल त्यांतच मनुष्याचे प्रपंच होऊन द्रव्यसंग्रह व्हावा. ऐशी बरकत सर्वांस. सर्व जन सुखी. राज्यांत ऐसें होतें जालें. सर्वांस धर्मकरून चालावें हे वासना निर्माण होती जाली. याप्रमाणें धर्मकरून राज्य संपादन करून, नीतीकरून [सर्व प्रजांचें] पालनपोषण करिते जाले. आणि याप्रमाणें दौलत संपादन केली व बंदोबस्त ऐसे प्रकारें केला.

१७३. हें वारोंवार[१८] वृत्त शाहाजी महाराज यांस लिहीत गेले. आपलें दर्शन घडावें, संपादिले अर्थ यांचा उपभोग आपणांस घडावा, अशी उत्कंठा लिहीत गेले. त्याजवरून[१९] त्यांणींही [उत्तर पाठविलें,[१९]] "तुम्हांस भेटावें, पाहावें, प्रताप श्रवण करून बहूत संतोष जाला." श्री जेजोरीचे देवास नवस केला होता जे, शिवाजी राजे राज्य साध्य करून हिंदू-धर्मस्थापना करण्याचें इच्छितात तें सिद्धीस निर्विघ्न जावें, म्हणजे लक्ष रुपयांच्या सोन्याच्या मूर्ती करून पांठवूं. त्याप्रमाणें तेथें कर्नाटकी कारेगार यांजपासून करवून पाठविल्या. शिवाजी राजे जाऊन पाहावे, राज्य पाहावें, म्हणोन पादशाहाचे निरोपाचा उद्योग केला जे, " बहून दिवस जाले, श्रीकुलस्वामीचें दर्शन घेण्यास गेलें पाहिजे." तेव्हां पादशाहांनीं [सांगितलें,] "तुम्ही जातां,तुमचे पुत्र आफरी होऊन वर्ततात, त्यांस बहूत प्रकारें बोध करून भेटीस आणावें, त्यांणीं तुमचे रितीनें पादशाहींतील अमार-चालीनें चालावें, आले असतां वजिरी सांगोन सर्व पादशाहात त्यांचे स्वाधीन करून सेवा घेतां येईल, म्हणोन शिवाजी राजे आपलेसे होऊन राजकारण लांवावें.[२१]" [असें] सांगितलें असतां शाहाजी महाराज यांणीं, " पुत्र आपले स्वाधीन आहेत नाहींत ही खातरजमा पूर्वीं जाली आहे; तत्रापी प्रयत्न तितका करून पाहातों, आम्हांस आपणांवाचून अन्य प्रकार नाहीं; कुलस्वामीचें दर्शन

१८. 'वारोंवार' सा० व को०. 'वारंवार' की०. १९-१९. "त्यायोगें त्यांनींही लोभास्तव उत्तर पाठविलें." असें की० देते. २०. 'पाठवाव्या' सा० व को०. २१. 'लागावें' सा०.

घेऊन पुत्राचीही भेटी घेऊन, चार गोष्टी विचाराच्या सांगोन आज्ञेंत चालावे ऐसें करून पाहातों. " म्हणोन [उत्तर] पाठविलें. तेव्हां पाद्शाहास राजे वश व्हावे उत्कंठा होतीच. "जाऊन करून पाहावें, जाल्यास उत्तम, नाहीं तरि तुम्हीं त्यांत मिळोन राहूं नये, आमचे आम्हांपाशीं यावें," ऐशी खातरजमा करून घेऊन निरोप दिल्हा. यांजलाही भेटून पुन्हा इकडील दौलतीचे बंदोबस्तास येणें अवश्यक [होतें], कबूल करून त्या प्रांतींहून येणें जालें.

१७४. श्रीतुळजापुरीं येऊन श्रीदेवीचें दर्शन घेऊन देव-ब्राह्मणपूजा करून, श्रीपंढरीस येऊन पुढें पत्रें पाठविलीं. तेथून श्रीशिखरशंभुमहादेव-दर्शन, ब्राह्मणभोजन, महापूजा करून येतां, तेथें इकडोन पुढें लोक पाठविले ते गेले. शिवाजी महाराज सामोरे जाण्यास निघाले. बहूत दिवशीं दर्शन [घेणें] तें श्रीदेवाचे संनिध घ्यावें हा निश्चय करून, मार्गीं जागां जागां प्रांतांत येतील तेथें सर्व तरतूद [करून] सामान करविलें. आपण व सर्व सरकारकून, फौज, सरदार, पागा, हत्ती, संपत्ती [यांचा] जमाव करून पुढें सरनोबत पाठविले. तों महाराज श्रीजेजोरीस आले, तेथें आपण जाऊन पोहोंचले. आणि श्रीचे संनिध भेटी घेतली. जिजाबाईसाहेबही श्रीसंनिध भेटलीं व राजस्त्रियाही भेटविल्या[22]. तिकडोन व्यंकोजीराजे व तुकाबाईसाहेब व सर्व कारभारी, सरदार लोक आले, त्या सर्वांस भेटले. आणि इकडील सर्व कार्यकर्ते यांच्या व सरदार लोक यांच्या भेटीचा समारंभ करून भेटविले. शाहाजी महाराज पालखींत बसलियावरि, आपण पायउतारा, जोडा न घालितां, पालखी धरून बहूत मर्यादेंकरून लष्करांत डेऱ्यास आले. [महाराज] बसलियावरि, पुढें [राजे] उभे राहिले. ते समयीं महाराज यांणीं [शिवाजी राजे यांस] पुढें जवळ घेऊन बहूतच आनंद [युक्त] व संतोषी होऊन दान धर्म करिते जाले. आणि " श्रीचा

२२. ' भेटल्या ' सा० व को०. ' भेटविल्या ' सा० २ व की०.

वर पूर्वीं जाला तेच पुत्र तुम्ही; जगविख्यात पराक्रम केलात; धर्म-रक्षक[२३] तुम्ही निर्माण जालां; तुमचे योगें सर्व कूळ धन्य जालें ! सिसोदे यांचे कुळांत निर्माण जालां. त्यांचे धर्म ते पालन तुम्हीं करून या प्रांतीं आलों[२४] असतां पुन्हा कुलाचा उदय केलात ! ! " म्हणोन बहूत गौरवून बोलले असतां [राजे] उठोन नमस्कार करून " सर्व प्रताप स्वामींचे पुण्याचा व चरणांचा. स्वामीचे आशीर्वादें, आज्ञेनें करणें तें केलें ! " म्हणोन बहूत विनतीनें[२५] व नम्रपणें बोलले. आणि देवब्राह्मण दानधर्म बहूत केला. ब्राह्मणभोजनें बहूत करून पुण्यास निघोन येते जाले. तेथें दोन महिने राहून, बरोबर लोक सरदार आले त्यांचें आदर-आतिथ्य बहूत-प्रकारें केलें. सन्मान केले. महाराजांची नित्य सेवा करणें व सर्व वर्तमान सांगणें, कारभार होणें तो आज्ञा घेऊन कागदपत्र लिहिणें महाराजांचे नांवें, ऐसें करिते जाले. सर्व संपत्ती हत्ती घोडे दाखविले. महाराज यांणीं तरवार बहूत किमतीची आपले हातीं होती [ती] दिली. ती परम यशस्वी, तिचें नांव तुळजा ऐसें ठेऊन नित्य पूजा भवानीबरोबर करावी ऐसें केलें.

१७५. नंतर प्रतापगडीं जाऊन देवदर्शन करावें, राजगड, रायगड, सर्व संस्थानें पाहावीं, असा हेत[२६] धरून राजगडास जाऊन प्रतापगडास आले. देवदर्शन करून तेथील सर्व संपत्ती दाखवून अफजलखान बुडविला, पराक्रम तरतूद ज्या स्थळीं जसें केलें [तसें] तें निवेदन केलें. तेथून रायगडास जाऊन तेथील राजमंदिरें, दौलत, हत्ती[२७], घोडे, पागा, फौज सर्व दाखविली. तदनंतर सातारियास येऊन, श्रीरामदास स्वामींचें दर्शन करवून सर्व स्थळें दाखवीत पन्हाळियास गेले, तेथें महाराजांस व तुकाबाईसाहेब व व्यंकोजी राजे यांस पाहिजे [त] ते पदार्थ नजर

---

२३. ' रक्षिक ' किंवा ' रक्षिला ' असा सा० व को० प्रतींचा पाठ आहे. ' धर्मरक्षक ' असें की० व सा० २ देतात. २४. ' आलां असतां ' की० व सा० २. २५. ' विनयें ' की०, ' विनीती व नम्रपणें ' सा० व को०, ' विनंती नम्रपणें ' सा० २. २६. ' बेत करून ' की० व सा० २, ' हेत करून ' सा०, ' हेत धरून ' को०. २७–२७. ' दौलत होती ती ' की०.

केले. पोषाख, जवाहीर, हत्ती, घोडे पाहिजे तें देऊन बराबर खर्चास खजीना मुबलग[28] दिला. मेजवान्या केल्या. सर्व गुणिजन यांचे गूण दाखविले. बराबर [चे] सर्व सरकारकून, सरदार यांस मेजवान्या करून वस्त्रें, जवाहीर यथायोग्य व लोकांस वस्त्रें दिलीं, व महाराजांचे सेवेचे लोक यांस वस्त्रें, भूषणें, बहूत द्रव्य देऊन, "महाराजांचे वृद्धाप्यें[29], यांत यांस बहूत प्रकारें जपावें." असें सर्व सांगोन, कांहीं दिवशीं, "मीही त्या प्रांतीं दर्शनास येण्याचा योग[30] करितों" ऐसें बोलोन, "येथें राहाण्यांत तिकडील दौलतीचा बंदोबस्त राहणार नाहीं" हें शाहाजी महाराजांचें म्हणणें व जाण्याचा मानस, याजवरून जाण्याचा बेत ठरवून, " जातां पादशाहाशीं गोडच बोलून पुढें जाण्याचा योग[30] करावा " [ऐसें] सांगोन, बहूत संकटें करून व प्रयासें वारोंवार पायांवरि मस्तक ठेवून निरोप दिल्हा. चार महिने या प्रांतीं महाराज राहून, नंतर विजापुरास जाऊन, येथील बोलणें याउपरि सफाईनें चालावें असें बहूत करून केलें[31] आहे म्हणून सांगोन, शिवाजी महाराजांनीं पादशाहास पोषाख, जवाहीर, हत्ती, घोडे, दिले ते आपणांकारितां पाठविले म्हणोन देऊन बंजाऊर प्रांतीं निरोप घेऊन गेले.

१७६. याप्रमाणें महाराजांनीं राज्य साधन केलें. त्याचे धारे, पाये अचल[32]. पुढें बहूत काळ या पायांनीं जो चालेल त्यास भय कदापी नव्हे[33], ऐसे [धारे, पाये[34]] घालोन, वडील शाहाजी महाराजांस आणोन, त्यांस सर्व पराक्रम व संपत्ती निवेदन[35] करून दर्शन घेतलें. संतुष्ट केलें. राज्यमर्यादाकथन [आणि पितृदर्शन नाम चतुर्थ] प्रकरण समाप्त.

---

२८. ' मबलग ' सा० व को० ' मुबलग ' की० व सा० २. २९. ' वृद्धाप्यांत बहूत प्रकारें जपावें ' सा० २. 'वृद्धाप्य यांस बहूत प्रकारें जपावें.' की०. 'वृद्धाप्य यांत बहूत प्रकारें.' इतकेंच सा० व को० देतात. ३०. 'बेत.' को०, बाकी सर्व प्रती 'योग' पाठ देतात. ३१. 'गेले हे' सा० व को०. ३२. ' अचल ' बद्दल ' आमचा ' को०. ३३. ' नव्हे ' बद्दल ' नव्हावें ' को० ' धर्म होऊं देणार नाहीं ' असें की०. ३४. ' असे नीतिमर्यादेचे पाये ' की०. ३५. ' संपत्ति दाखवून ' की०. 'पराक्रम' शब्द की० देत नाहीं.

राज्यमर्यादास्थापन आणि पितृदर्शन—

प्रकरण चतुर्थ–टिपा.

परिच्छेद १३६–३७ साहावर्षें सामराजपंतांनीं केलियावर इ०–शामराजपंतास दूर केल्यावर **नरहरी आनंदराऊ** यास सन १६६१ मध्यें व मतिमंत **महादेवानंतर** सन १६६२ मध्यें **मोरो त्रिमळ** यास पेशवाई दिली, ती भाद्रपद शुद्ध १२ शके १५८४ शुभकृत्संवत्सरीं. (जेधे श०.) ' **सामराज मतिमत** प्रधान ' ' **महादेव मतिमत** प्रधान ' असे ह्या दोन पेशव्यांच्या शिक्क्यांमध्यें शब्द असत. **नरहरीचा** शिक्का उपलब्ध नाहीं.

स्वाधीन तालुका प्रांत इ० मागें **प०** १२९ पाहावा. त्यांत **पेशवे, सुर**नीस व **वाकेनीस** या तिघांस तीन प्रांत नेमून दिल्याचें लिहिलें आहे. **एकबेरजी लिहिणें**—एकंदर सर्व खात्यांच्या जमाखर्चांचे हिशेब लिहिणें. या प्रथमच्या जमाखर्चावरून मग खातेवारी करावयाची. **दत्ताजीपंत**-दत्ताजी **त्रिंबक** हा **शिवाजीबरोबर आग**ऱ्यास गेला होता, व त्याजबरोबरच परत आल्यावर **गंगो मंगाजी** मृत्यू पावला, म्हणून त्याची वाकेनिशी **दत्ताजीपंतास** दिली. **सभासद. नेताजी पालकरास** दूर करून पश्चात् **कडतोजी गुजर** यास सरनोबत नेमिल्याबद्दल मागें **परि०** १३० पाहावा. **रघुनाथ भट** इ०–**रघुनाथ** भटास पंडितरावी आणि **बाळंभटास** उपाध्येपण असा अर्थ दिसतो. धर्माध्यक्षता **पंडितरावाकडेच** असे. ' रघुनाथ भट बिन बाळंभट ' असा पाठ **सा० २** चा आहे. **सन्निध** इ०–संन्निध राजाच्या, राजाच्या हुजूर. **पोतदारीविशीं वचन** इ० – मागें परिच्छेद २३ पाहावा.

परिच्छेद १३८. बारा माहाल (**अ०** महल्=मंदिर)१ मंदिर, २ खातें, ३ अंतःपूर. महाल= खातें. ' **चौबिना,** ' ' **चौबिना,** ' **किंवा** ' **छबिना,** ' म्हणजे काय ? तंबू, बैठका वगैरे ठेवण्याची जागा ? पण १८ कारखान्यांत ' फरासखाना ' आला आहेच. **दरोगे–दरोगा** (**फा०** दारूघा)=नजर ठेवणारा अधिकारी.

परिच्छेद १३९. खासबारदारं, (**अ०** खास्+**फा०** बार्दार्) खाशाचीं, राजाचीं किंवा सरदाराचीं शास्त्रें वाहणारा. **जासूद**–(**अ०** जासूस्) निरोप नेणारा. **काशीद**–(**अ०** कासद्) निरोप किंवा पत्र नेणारा. **पाईक**–(**फा०** पयिक, **म०** पायिक, **सं०** पादिक)=पाय-लोकांचा एक छोटा अधिकारी.

परिच्छेद १४०. बेलाग केला–वाळणचा महार अशा कड्यावरून वरतीं चढून गेल्याबद्दलची व त्यास होनांची पिशवी बक्षीस दिल्याची गोष्ट **स० का० रो**जनिशींतील उताऱ्यांत पाहावी. **दौलतबंक**=महाद्वार (?) **लादणीचीं**–चुनादगडाचीं, चुनादगडांनीं बांधिलेलीं. **चिरेबंदी जोतीं**–हीं जोतीं पुरूषभर उंच आहेत, अशी कीं घोड्यावर बसून जाणाऱ्या लोकांस जिन्नस विकत घेतां यावे.

परिच्छेद १४१.–चार महाल–महाल=अंतःपुरें, राण्यांचीं मंदिरें.

परिच्छेद १४२.–जे हुद्दे–हुद्दा (**अ०**) काम, सरकार-काम. **रू-ब-रू** (**फा०** रू-ब-रू, रू=तोंड, चेहरा)=तोंडास तोंड देऊन, समक्ष.

परिच्छेद १४३. हे दरखी अधिकारी–दरखी=वतनदार. **परवानगी रसवानगी** (किंवा) **रसानगी.** परवानगी (**फा०** = अनुमती, संमती.) रसानगी = संदेश, निरोप)=किल्ल्यांतून जाण्याची व किल्ल्यांत येऊं देण्याची आज्ञा, हुकूम. **सुभेदार इ०**–सुभेदार म्हणजे किल्ल्याखालच्या, किल्ल्याकडे असलेल्या, मुलखाचा कारभारी. **हजिरी लोकांची**— लोकांची = हशम लोक यांची. **कानूजाबते** (**अ०** कानून् + **अ०** जाबृता) नियम, कायदे. **अश्वारूढ व सभासद** – अश्वारूढ=स्वार. सभासद = किरकोळ फिरयादी नोंदून त्या वरिष्ठाकडे कळविणारा एक कामगार. **मेटकरी** = मेटें संभाळणारे पहारेकरी. मेटें = किल्ला चढतांना लागणारीं वळणें, कोपरे. **परवारी** – महार लोक. **रोखापत्र**–रोखा (**अ०**)=सरकारी हुकूम वगैरे, आज्ञापत्र. **आंगेंकरून किल्ल्या इ०**–आंगेंकरून = स्वतां आपण. **गस्तीची**–गस्त (**फा०** गश्त्)= फेरी, पाहरेकऱ्यांची देखरेखीची फेरी. **किल्ला लहान थोर इ०**–तट सरनोबत मोठ्या, विस्तीर्ण किल्ल्यावर मात्र असत, लहान किल्ल्यावर नसत. **नाजूक जागा**–नाजूक (**फा०** नाजक्=कोमल)=सहज घेतां येईल असें स्थळ, सहज मारा होईल असें ठिकाण. **अडिसेरी** (अडीच+शेर)=पोटगीचें दरमहा धान्य देतात ती. **नख्ती** (**अ०** नख्त्) = रोखी, रोख पैसा. **बेजमी, बेगमी** = पुरवठा, सांठा. **जकीरा** (**अ०** झखीरा)=सांठा, संचय.

परिच्छेद १४४–दाहिजा=दशक, दसकडी. **आडहत्यारी**=सुरे, कोयते, माडू, कटार वापरणारे. **सांग (वाले)**–सांग = एक प्रकारचा भाला. हा सबंध लोखंडाचा केलेला असतो. **इटेकरी – पटेकरी** – इटा म्हणजे एक प्रकारची बरची. ती वापरणारे ते इटेकरी. पटा वापणारे ते पटेकरी. 'दिल्ही' बद्दल 'यावी' असें असतें तर बरें झालें असतें. **नाकारे**–नाकार=निरुपयोगी, कुचकामाचा. **पाय पालटूं नये** (पालटणें–(पर्यटन) बदलणें, इकडचे तिकडे करणें.)=पाय फिरकूं नये, इकडचें तिकडे होऊं नये. **आयास न होतां**–दगदग न पडतां, सहज, सहजासहजीं, आपसुकां.

परिच्छेद १४५.–फार बारीकपणें चौकशीनें करविला–याविषयीं रामचंद्रपंत अमात्य आपल्या आज्ञापत्रांत लिहितातः—' संपूर्ण राज्याचें सार तें दुर्ग. दुर्ग नसतां मोकळा देश परचक्र येतांच निराश्रय होत्साता प्रजा भग्न होऊन देश उद्वस होतो. देश उद्वस झाल्यावरि राज्य असें कोणास म्हणावें ? याकरितां पूर्वी जे जे राजे झाले त्यांणीं आधीं देशामध्यें दुर्ग बांधून तो तो देश शाश्वत करून घेतला, आणि आलें परचक्र संकट दुर्गाश्रयीं परिहार केलें '' × × × " याकरितां ज्यांस राज्य पाहिजे त्यांणीं गडकोट हेंच राज्य, गडकोट म्हणजे राज्याचें मूळ, गडकोट म्हणजे खजीना, गडकोट म्हणजे सैन्याचें बल, गडकोट म्हणजे राज्यलक्ष्मी, गडकोट म्हणजे आपलीं वसतिस्थळें, गडकोट म्हणजे सुखनिद्रागार, किंबहुना गडकोट म्हणजे आपलें प्राणसंरक्षण, असें पूर्ण चित्तांत आणून, आहे (त) त्यांचें संरक्षण करून नूतन बांधण्याचा हव्यास करावा. ''

परिच्छेद १४५–१४६–गुजरणें–(**हिं०**) स्वाधीन करणें, देणें. **सुभा**=प्रांताचा मुख्य अधिकारी, सुभेदार. **मोंगल मवाशी**–मुसलमान व बंडखोर लोक. **शिंगरें-पागा**—शिंगरूं (शिंगा+रूं)=घोडीचा बच्चा, अश्वशाव. **मादवान-पागा** (**फा०** मादवान्)=मोठी व उमदी घोडी, घोडी. **ताजी** (**फा०** ताजी)=अरबी घोडा. **मोलस्वर्थ**. 'मद्रजस्तुभवेत्ताजी' असें **रा० व्य०** कोश म्हणतो. **माणकी** !–**माण** देशांतील ! **अवलादीचे** (**अ०** अवलाद्) चांगल्या वंशांतील, उत्तम जातीचे. **करोल निशाण लावणार**–करोल (**हिं०**)=बंदूक वापरणारा व नेम मारणारा स्वार. **म्हणून** [शिलेदार] **पागाच करून ठेविले**–चिटणिसांचें शिलेदारांबद्दल लिहिणें स्पष्ट नाहीं. शिलेदारांचीं पथकें **शिवाजीच्या** घोडदळांत नव्हतीं असें नाहीं; पण तीं सरकारी पागांच्या अमलाखालीं असत. **सभासद**

म्हणतो " पागेचें बळ तोलदार केलें. पागांच्या तोलदारीखालीं शिलेदार ठेविले. स्वतंत्र बंड कोणाचें चालेना. " **जुमला** (अ० जुम्‌ला) एकंदर, एकूण बेरीज. **की० सा० व को०** प्रती " असे सुभेदार दाहा (६२५० स्वार) म्हणजे एक हजारी " असा पाठ देतात तो बरोबर नाहीं. एकंदरींत **चिटणिसांनीं** ह्या प्रकरणीं बराच गोंधळ करून सोडिला आहे. त्यांचेंच अनुकरण अंशतः **ग्रां० ड०** करितो. **की०** वगैरे ३ प्रतींवरून–

२५ स्वार = १ हवाला. । ५ हवाले = १२५ स्वार = १ जुमला.

५ जुमले= ६२५ स्वार=१ सुभेदार. । १० सुभेदार=६२५० स्वार=१ हजारी.

असें कोष्टक बसतें; आणि हजारी हा ६२५० स्वारांचा अधिकारी अशी वस्तुस्थिति नसतां ती प्राप्त होते. यांमध्यें ' सुभेदार ' हा अधिकारी मध्येंच घुसडलेला दिसतो. तो खरा असेल तर, दोन सुभेदार=१२५० स्वार=एक हजारी. अशी मधली पायरी तरी दिली पाहिजे होती. तशी ती दिली असती तर ५ हजारी=६२५० स्वार = १ पंचहजारी, असें कोष्टक जमलें असतें. यासंबंधें **सभासद** जें लिहितो तें वस्तुस्थितीस धरून आहे. तो म्हणतोः—" पंचवीस बारगिरांस × × हवालदार एक. पांच हवाल्यांचा एक जुमला × × × × असे दाहा जुमले म्हणजे एक हजारी × × × × अशा पांचा हजारिया मिळोन एक पांच हजारी करावा." 'हजारी' बद्दल 'पंचहजारी' असा पाठ **सा० २** प्रतीचा मात्र आहे, तो बरोबर आहे. सुभेदार हा, पायरी काढून टाकून, दाहा जुमले (१२५० स्वार) म्हणजे १ हजारी व ५ हजारी (६२५० स्वार) म्हणजे एक पंचहजारी असें **सभासद** म्हणतो तें बरोबर आहे.

परिच्छेद १४७-४८–बहिरजी नाईक याचें आडनांव **जाधव. अखबार** (अ० अख्‌बार्) बातमीची हकिकत, वर्तमानाचा वाका. **बारीक चौकशीनें इ०**—शिवाजीचा हा बारकावा बहूत ठिकाणीं नजरेस येतो. प्रत्येक कामांत त्याची सूक्ष्म दृष्टी असे. इ० स० १६७३ सालीं देशावर दुष्काळ होता म्हणून पाग कोंकणांत छावणीस ठेविल्या होत्या. तेव्हां स्वार व अधिकारी यांस दाणावैरण, छपरें व रयत, यांस फार जपावें अशाबद्दल शिवाजीनें जें पत्र लिहिलें तें वाचण्याजोगें आहे. छपरांस व वैरणीस आग लागेल याकरितां " आगट्या जाळितां अगर रात्रीस दिवा घरांत असेल अविस्वाच वात उंदीर नेईल ते गोष्ट न हो. आगीचा दगा न हो. " असें या पत्रांत लोकांस व सरदारांस बजाविलें आहे ! राजवाडे खं० ८, लेख २८, पृ० २४।२५.

परिच्छेद १४९–बेखबरदार (**फा०** बे=नाहीं. खबरदार=हुशार)=बेफाम, असावध. **तडातोड**=ताडातोड, तुटातूट, फाटाफूट, बिघड.

परिच्छेद १५०–हशमी–(**अ०** हश्म्=लवाजमा)=लवाजम्याचीं, परिवारांतील. **जथे केले–जथा**=समूह, जमात, पथक. या जथ्यांत विसांचा जथा चिटणिसांनीं गणलेला नाहीं तो **सभासद** देतो. **मोहनमाळा**=प्रालंबिका, नाभीपर्यंत पोंचणारी सुवर्णाची माळ, कंठा. **सखलाद**–(**तुर्की**, सखोलात्)= बनात. **ताडपत्री** व **पैठणी**=रेशमी चौकड्यांच्या व पैठणास तयार झालेल्या. **कट**– बंदुकीची पोलादी नळी व ती जींत बसविलेली असते ती लांकडी बैठक, यांस जागोजाग बंद घेतात ते 'कट.' **तैनाळें**–(तह्नाळ्, अह्नाळ्) तरवारीच्या म्यानास वरच्या व खालच्या बाजूस अडकावणीं असतात तीं, अबनाळ व तह्नाळ.

परिच्छेद १५१–करवल=करोल. बंदूक वापरणारे स्वार. **सरोसरा**-'सरोसरः प्रोथचर्म ' **रा० व्य० कोश.** (**फा०** सरासरी) घोड्याच्या तोंडावरील जो लगामाचा शोभिवंत भाग तो सरोसर. त्याचे मुख-पट्टा व कपाळ-पट्टा असे दोन भाग असतात. **प्रोथ**=घोड्याचें नाक. **उफानखोरी** (**फा०** उफान्=कढ, उतून जाणें.) उधळपट्टी, फाजील खर्च. **देणें थोडें** इ०–देणें=तैनात, वेतन. **बेज्यहा**–(**फा०** बिज्ञा) बेताल, अमर्याद.

परिच्छेद १५२–चरीदा=चारा, वैरण. **बेजमी**–बेगमी, पुरवठा, सांठा. **वाढवावीं**–(माणसें-)=त्यांस बढती द्यावी.

परिच्छेद १५३–बदराहा–(**फा०** बद्+राह्=खराब चाल.)=खराब चालीनें. **वरात**–पैसा देण्याविषयीं चिठी. **झाडा**=(हिशेबाचा) निकाल. **मोकासा**=प्रांताच्या उत्पन्नावर हक्क; जाहागीर. **जमेदार**–जमीदार=देशमूख देशपांडे इ० वसूल करणारे अधिकारी.

परिच्छेद १५४–हषम (हशम) **फौज**=शिबंदी व स्वार, पायदळ व घोडदळ. **धुरंग, चावर इ०**–हीं जमीन मोजणीचीं चौरस मापें होत. धुरंग (?) रुक्का=पांच, दाहा किंवा २॥ बिघे. पैका=पैसा=३ रुक्के= ७॥ बिघे. दोरी=२० काठ्या. खंडी=१२० बिघे, खडकी (?) **मोल्स्वर्थ.** इतरत्र–रुक्का=१० बिघे. पैसा=तिरुका=३० बिघे. दोरी=परतन ४ बिघे. २० परतन=८० बिघे अगर १२० बिघे=**खंडी.** चाहूर = १२० बिघे. **काठी**=५ हात ५ मुठींची काठी. **जलाल**–(**अ०** जलाल्, सख्त, करडा)=जबरदस्ती, जुलूम, उपद्रव. **मनसुब्या**–मन-

सुबी=वाद तंटा यांची तडजोड, वादविवादाची चौकशी. **बरहक्क**-(**फा०** बर्+**अ०** हक्) यथान्याय. **हक्करुसूम** - (**अ०** हक्क+रुसूम **फा०**) देशमूख देशपांडे इत्यादिकांस रयतेपासून, तेल, जोडे वगैरे पदार्थ घेण्याचे अधिकार. **बेजाबता** (**फा०** बे+**अ०** जाबूता=कायदा, नियम)=गैरकायदा, नियमाविरुद्ध. **हलकूद**—हाल्खुद्, = ' यथा वश्यंतु हाल्खुदम् ' **रा० व्य० कोश** जसें अवश्य, योग्य, तसें.

परिच्छेद १५५–उत्साह=उत्सव.उत्सव आणि उत्साह यांचा घोटाळा केलेला जुन्या ग्रंथांत बहूत ठिकाणीं आढळतो. हल्लींही साधारण लोक ' उत्सवास ' उत्साह म्हणतात. **पारिपत्यगार**=व्यवस्थापक, बंदोबस्त ठेवणारे.

परिच्छेद १५६–ही पेशवाईंतील श्रावणमासच्या दक्षिणा-समारंभाची छटा चिटणिसांनीं येथें आणिलेली दिसते. **मोईन** (**अ०** मुअय्यन्) नेमणूक, दक्षिणेची रक्कम. **श्रावणमासीं परीक्षा करून इ०**–पुढें परिच्छेद १५८ व त्यावरील टीप पाहावी. **घेवावें**=घेववावें (अग्निहोत्र.) देवावें=देववावें. अशीं प्रयोजकाचीं रूपें मागें आलीं आहेत, पुढेंही येतील, तीं ध्यानांत ठेवण्याजोगीं आहेत.

परिच्छेद १५७-५८ आडेकरी–आडेकर म्हणजे काय ? **तबलदार** (**फा०** तबर्दार्=लाकूडफोड्या)=लष्कर, खलाशी. **की०** मत म्हणते ' तलफदार ' ! **गारद**–गारदी त्यावेळीं कोठले ? हें तोफखान्याचें वर्णन अंशतः चिटणिसांच्या काळचें दिसतें, शिवाजीच्या वेळचें नव्हे. बैलाच्या माळा तोफा ओढण्यास अशा जड तोफा मैदानांत शिवाजी कधीं वापरीत होता ? त्याचें सैन्य म्हणजे पायदळ व स्वार. येथें वर्णिलेल्या सारखा तोफखाना त्याजवळ कधीं होता ? याप्रमाणेंच पंडितादिकांची परीक्षा सभेमध्यें घेऊन त्यांस त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें दक्षिणा देण्याची वहिवाट तरी शिवाजीच्या वेळीं कोठें होती ? श्रावणमासीं कोटिलिंगें करून ब्राह्मणांस पांच पांच रुपये दक्षिणा तो देत असे, व वेदाध्ययन करणारांस कांहीं भात व थोडें द्रव्य त्यांच्या घरीं पोंचवून, वैदिकांस उत्तेजन देत असे. चिटणिसांनीं आपल्याकाळीं पेशवे दक्षिणा-समारंभ करीत त्याचें वर्णन अंशतः वर केलें आहेसें दिसतें (परिच्छेद १५६ टीप पाहावी.) **बाण**–तीर नव्हत. बाण म्हणजे एक लोखंडी शस्त्र असून त्यांत दारू भरून, पेटवून शत्रूची दाणादाण करण्यासाठीं सोडितात तो बाण Rocket. **कैची** = २४ बाणांचा एक जुडगा. **कवायतीकरणें**–वर 'गारद' वरील टीप पाहावी. तोफखाना, बैलांच्या माळा, गारद, कवायती हें सर्व चिटणिसांच्या काळचें होय.

परिच्छेद १५९-१६०-कोतवाल-शृंगारून तयार ठेविलेले, पण रिकामे; पाहिजे तेव्हां स्वारी करण्यास उपयोगी पडणारे. **लदाऊ**=ओझें वाहण्याचे. 'लदाड' असा पाठ घेतला तरी अर्थ तोच, ओझें लादण्याचे. **सुतार नाळाचे**-शुतर्-नाल=उंटावरील तोफ, जंबुरा.

परिच्छेद १६१-थटी=थटीमहाल=गोशाळा, दुभत्याचा कारखाना. **मानदेश-माण**नदी वाहते तो **माण** तालुका. **भिंवरथडी** (भीमा+तट)=भीमा नदीचा कांठ. **सडा**=डोंगरावरील पठार, सपाट जागा.

परिच्छेद १६२-मंगलालंभन-(मंगल+आलंभन)=शुभ वस्तूंस स्पर्श करणें. **सर्वत्रांची**=सर्वांची. 'सर्व' बद्दल 'सर्वत्र' याचा विशेषणा सारखा प्रयोग सांप्रतकालींही ऐकूं येतो. **वामकुक्ष** (वामकुक्षिः पु०) 'वामकुक्ष करावा' असाच पुल्लिंगीं प्रयोग सर्व प्रतींत आहे. भोजनानंतर डाव्या कुशीवर पडून विश्रांती, झोंप घेण्याविषयीं वैद्य-शास्त्राचे आदेश आहेत. **दाद**-(**फा०** दाद्) तकरार, फिर्याद. **आराम**=आरामस्थल, विहाराची जागा. **बोथाटी**-दोन्ही शेवटांस कापडाचे किंवा फडक्याचे चेंडू बसविलेली बांबूची काठी. मिरवणुकींत ह्या बोथाट्या स्वारीपुढें चालवितात. बोथाटीचा उपयोग भाला-फेंक व पट्ट्याचे हात शिकण्यांतही करितात. **निरख** (**फा०** नरख्.) बाजारभाव. **नैमित्तिक** = प्रसंगोपात्त, एकदम उत्पन्न होणारें.

परिच्छेद १६३-रहस्य गोष्टी-(रहस्य=गुप्त) मैत्रीच्या,सलगीच्या गोष्टी. **विराम**-आराम, मनोरंजन ह्या अर्थी. **भूखनकवी**=भूषण कवी-हा **क**श्यप गोत्री **क**नोजा ब्राह्मण **कान**पूर जिल्ह्यांत **य**मुनातीरीं **त्रि**विक्रमपूर ऊर्फ **टि**कमापूर येथील राहणारा. ह्याचा बाप **र**त्नाकर व त्याचे बंधू **चिं**तामणी, **म**तिराम आणि **ज**टाशंकर नांवाचे होते. ते सर्व विद्वान होते. **चिं**तामणी **शा**हाजहान बादशाहा-पाशीं व **औ**रंगजेबापाशींही होता. **भूषण** हा प्रथम **पन्ना**चा राजा **छत्र**साल याच्या व नंतर **शि**वाजीच्या पदरीं राहिला (१६६४ ते १६८०) **शि**वाजीच्या आश्रयास असतांना **भू**षण कवीनें '**शि**वराजभूषण' नांवाचें काव्य शके १५९५ मध्यें लिहिलें. तें काव्य अलंकारशास्त्रावरील एक ग्रंथ असून अलंकारांच्या लक्षणांचीं उदाहरणें दिलीं आहेत त्यांत **शि**वराज-स्तुतिपर मजकूर कवीनें आणिला आहे. '**शि**वराजभूषण' हें **काव्येतिहास-संग्रहांत** १८८९ सालीं प्रसिद्ध झालें.

परिच्छेद १६४–शिवभूखन म्हणून इ०–मागें परिच्छेद १६३ वरील टिपांत सांगितलेलें **शिवराजभूषण** काव्य.

परिच्छेद १६५–भूषण–असा ष-मध्य शब्द **चिटणीस** येथेंच योजितात. इतरत्र–' भूखन ' असाच शब्द योजितात. **आपणांस शृंगार प्रिय इ०**–असें **चिटणीस** लिंहितात तें खरें आहे काय ? **औरंगजेब** सर्व ललित कलांचा द्वेष्टा होता अशी त्याची ख्याती आहे. **कवित्व, कवित्त, कबित्त**–हे शब्द एकाच अर्थानें योजिले आहेत. **चंपक पुष्पास** भ्रमर शिवत नाहीं असें कवी मानितात. पुढील सुभाषित येथें लक्ष्य आहेः–रूप-सौरभ-समृद्धिसमेतं चम्पकं प्रति ययुर्न मिलिन्दाः । कामिनस्तु जगृहुस्तदशेषं ग्राहकाहि गुणिनां कति न स्युः ॥ **सु० र० भाण्डागार. हात धुवविला याचें कारण** इ०–तें वर सांगितलें आहेच.

परिच्छेद १६६–१६७ बाज (फा० बाज्)=श्येन, ससाणा-ह्याची चोंच आरंभापासून तिच्या बोंडीपर्यंत बांकदार असते. हा दुसऱ्या पक्ष्यांस मारून खातो. **पा य दा म, पा य वा के ? पक्षीबाज**–या ससाण्यास दुसरे पक्ष्याचा पाठलाग करून धरून आणण्यास तरबेज करितात. **लगड**=जोडी ? चौकडी ? **वाघरा**–(**सं०** वागुरा)=जाळीं. **बहिरी**=बहिरी ससाणा–ह्याची चोंच बांकदार पण आंखूड असून पंजाचीं नखें विळ्यासारखीं बांकदार असतात. ह्यालाही दुसरे पक्षी धरण्यास शिकवून तरबेज करितात. **शाहीन (फा०** शाहीन्)= राजश्येन. हा पांढऱ्या रंगाचा असतो.

परिच्छेद १६८– सर्वगुणसंपन्न–गुण = अंगें. हीं अंगें ७ आहेत. १. स्वतः राजा. २. प्रधान. ३. राष्ट्र. ४. दुर्ग. ५. कोश. ६. बल. ७. सुहृद्मित्र. " स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानिच राज्यांगानि " **अमरः** । ' **पागा-फौज -सेना** ' आणि ' **कोश-खजिना** ' ह्या द्विरुक्ती होत. **संस्थान**–बद्दल 'संश्रय' किंवा समाश्रय असें असावें काय ? ह्या षड्गुणांचें विस्तृत विवेचन **चिटणिसांची राजनीतीं**, प्रकरण पांचवें, उत्तरार्ध, पृष्ठ ४८-५४, येथें पाहावें. तेथें 'संस्थान' बद्दल ' संश्रय ' याचेंच वर्णन दिलें आहे. **विविक्षण**–(विश्) शिरण्याची इच्छा, विचारणा, परीक्षा घेणें. ' विविक्षा ' असें **सा० को०** व **सा०** २ प्रतींत सर्वत्र लिहिलें आहे. तेथें ' विवक्षा ' असावें. 'विवक्षा' **की०** देते. **विग्रह** = बिघाड, भांडण. ' **त्याचे देशाचे ठायीं** ' असापाठ **की०** व **सा०** २ या प्रतींचा आहे, तेथें त्याचे=शत्रूच्या. **द्वैधीभाव** (द्वैध)=भेद करणें, दोघांचें भांडण लावणें. हे

साहा गूण थोडक्यांत सांगणें तर असेः—**संधि** = मैत्री, सल्ला. **विग्रह** = बिघाड, भांडण. **यान** = चालून जाणें, स्वारी करणें. **आसन** = स्वस्थ बसून योग्य कालाची प्रतीक्षा करणें. **द्वैधीभाव** = भेद करणें, भांडण लावणें. **संश्रय**–बलवान राजाचा आश्रय करून राहणें.

परिच्छेद १६९–रक्षीत असावें=जपत असावें. **कारण नाहीं**=संबंध नाहीं, त्याच्याशीं आपणांस कर्तव्य नाहीं. **द्वैधीभाव–चिटणीस** आपल्या **राजनीतींत** म्हणतातः–"दोन शत्रू प्राप्त असतां कोणत्याशीं सख्य केल्या कोणता शत्रू जिंकेल याचा विचार इंगितें करून पाहावा, आणि उभयतांचींही संधानें राखावीं. तीं एकाचीं एकास श्रुत होऊं न द्यावीं. आपण अमक्यांशीं मिळालों हें कळूं न द्यावें. उभयतां उभयतांचा द्वेष करून उभयतांही खराब जाहाले असें पाहून, त्यांत सबळ दिसेल त्याशीं मिळोन एकास जिंकावें. हा 'स्वतंत्र द्वैधीभाव.' उभयतांचें संधान रखून दोन्हींकडून द्रव्य घेऊन दोघांसही राखणें. हा 'परतंत्र द्वैधीभाव.' पृष्ठ ५४. परंतु **अमरकोशाचा** टीकाकार म्हणतो "बलिना सह संधिः अबलेन सह विग्रहः इति प्रकारद्वयं द्वैधम् । "

परिच्छेद १७० ही कामज चार–असें म्हटलें आहे, पण गायनासक्ती गणून पांच होतात. गायनासक्ती सर्व प्रतीत आढळते. गायननृत्यादिकांस 'तौर्यत्रिक' म्हणतात. **दुसरियाचें**–इतराविषयीं, दुसऱ्यास. **सात व्यसनें**–पण ५+३=आठ दुर्व्यसनें होतात. ह्या दुर्व्यसनांचें विस्तृत विवेचन **राजनीतींत** पृ० २०-२२ यांवर **चिटणिसांनीं** केलेलें पाहावें.

परिच्छेद १७१–देश, काल, वर्तमान. वर्तमान=लोकांतील किंवा देशांतील सांप्रतची चाल, वहिवाट, प्रचार. **तेथें**–शत्रूकडे, शत्रूच्या देशांत.

परिच्छेद १७२–ईतिभय–शलभ (टोळ), शुक (कीर), मूषक, अतिवृष्टी, अनावृष्टी, स्वचक्र, परचक्र. अशीं सप्त महासंकटें. त्यांस सप्त ईती म्हणतात. **बरकत** (अ० बरकत्) = लाभ, समृद्धी.

परिच्छेद १७३-१७४– श्रीजेजुरीच्या देवास नवस केला होता जे इ०—याजवरून **शाहजीची** फूस **शिवाजीस** होती हें सिद्ध होऊं पाहतें. तसेंच पुढें **परि०** १७४ मध्यें **शिवाजी** म्हणतो, "स्वामींचे आशीर्वादें, आज्ञेनें करणें तें केलें." यावरून ही **शाहजीचें** उत्तेजन **शिवाजीस** होतें असें सिद्ध होत आहे. **श्रीदेवाचेसंनिध व्हावें**– बारा वर्षांनंतर नातेवाइकांच्या भेटी होणें

तर त्या देवालयांत देवासंनिध व्हाव्या असें शास्त्र आहे. याप्रमाणेंच **ताराबाई** आपला नातू जो **रामराजा** त्यास कृष्णातीरीं श्रीशकुन्तेश्वराच्या देवालयांत भेटली, असें **थोरले शाहू म**हाराजाच्या चरित्रांत लिहिलें आहे. पृष्ठ १३४ परिच्छेद ९७ पाहा. **तरतूद–शा**हाजीच्या बरदास्तीची. '**महाराज यांनीं इ०** ' असें तृतीयान्त कर्त्यानें वाक्यास आरंभ करून पुढें तें कर्तरिप्रयोगांत संपविल्याचें हें आणखी एक उदाहरण आहे. **भवानीबरोबर**–सावंतापासून खरेदी केलेली ती **भ**वानी तरवार. **हेत धरून**=हेतू, इच्छा मनांत आणून. ऱ्हस्व इकारान्त आणि उकारांत संस्कृत शब्दांचीं मराठी रिवाजाप्रमाणें दीर्घ ई–ऊ–कारान्तरूपें न करितां ऱ्हस्वच ठेविल्यास ऱ्हस्व इ, उ यांच्या जागीं ' अ ' होतो–त्याचें 'हेत' हें एक उदाहरण होय. दुसरीं उदाहरणें रीत (रीति.) गत (गति.) केत (केतु.) परश (परशु.) देवदार (देवदारु.) मृत्य, अभिमन्य, वृषकेत, इ०

परिच्छेद १७५-१७६–' वृद्धाप्य '=वार्धक्य, म्हातारपण, ह्या अर्थी. सर्व प्रतींत वृध्धाप्य, वृद्धाप्य, असाच पाठ आहे. **येथील बोलणें–शिवा**जीकडील.

चतुर्थ प्रकरण समाप्त.

दिल्लीपतिपराभव[1]—प्रकरण पंचम.

१७७. श्रीशिवाजी राजे यांणीं राज्य सोडवून[2], किल्ले, कोट, ठाणीं प्रांत बहूत घेतला; त्यांत राज्यांत बहूत रितीनें मर्यादेनें पाये घालून चालतात; मनुष्यें पदरीं बहूत चांगलीं मेळविलीं; [त्यांचे जवळ] खजिना, द्रव्य बहूत जालें; त्या योगेंकरून व युक्तीकरून बहूतच मनसबेबाज; मोठे धाडसेंकरून शिपाईगिरी करितात; बहूत [लोकांचा] जमाव केला; किल्ले कोट फार घेतले; व नवी स्थळें केलीं; खजिनाही विपुल केला; लोक एकदील व सुखी; फौज फार व माणसें पराक्रमी; सरदार, सरकारकून मोठे मोठे मनसबेदार[4] मेळविले; बालाघाट, परांडें[5], कलबर्गे, औंवसें[6], उदगिरी, गंगातीरपर्यंत स्वारी-शिकारी करितात; औरंगाबादेचा पुरा लुटला; जालनापूर मारिलें; महकूबसिंग व आपले सुभ्याची फौज गेली ती मारिली, गर्दीस[7] मेळविली, हत्ती पाडाव नेले; सुरत मारिली[7]; रायबागीण व मोहबतखान सरदार गेले ते बुडविले; हीं वर्तमानें वरचेवरि दिल्लीस पादशाह औरंगजेब यांस कळलीं. याजवरून पादशाह बहूत

---

१. ' शिवछत्रपति यांनीं दिल्लीपति पराभव केला तें कथन प्रकरण पंचम ' असा मथळा **की०** प्रतीचा आहे. 'प्रकर्ण ५' **सा०, को०**. 'प्रकर्ण पांचवें ५' **सा० २**. २. ' सोडून ' **को०** व **सा०**. वरील पाठ **सा० २** व **की०** यांचा. ३. ' खजिना ' या शब्दापुढील सुमारें तीन ओळी **सातारा** प्रतींतील झडून गेल्या आहेत, त्या **को०** प्रतींतून घेतल्या आहेत. ४. 'मनसबदार' **की०**। ५. ' परांड ' **की०**. ६. ' आंवढें ' **की०**. ' अवढ ' **को०**. ' आवसें ' **सा० २**. असे पाठ तीन प्रतींचे आहेत, व **सातारा** प्रतींतील ओळ झडून गेली आहे. हें मोडी ' स ' चा ' ' ढ ' लाविल्याचें फळ ! **सा० २** आवसें लिहिते तें बरोबर आहे. ७–७. ' गर्दीस ' येथून ' मारिली ' हीं वाक्यें **की०** देत नाहीं.

दिलगीर होऊन विचारांत पडले कीं, " आम्ही या प्रांतींच बंदोबस्तास गुंतलों. हा सोडून जावें, तरि मूळ हें; यास अपाय होईल. शिवाजीनीं तरि धूम मांडली. तिकडील पादशाहाती जेर करून, आमच्या फौजा बुडवून, लुटून प्रांत घेतला. गुमान राखीत नाहींत. विजापूर [ची] तरि पातशाहातच घेतली; अफजलखान मोठे धांडसें[८], आंगेजणीनें मोहरा मारिला. वरकडही उमराव नामोहरम केले. [आमचे] पादशाहाजादे व दिलेलखान मध्यप्रांतीं होते यांणींही राजे यांचा उत्कर्ष लिहिला. तेव्हां आपण जाऊन मसलत करणें ठीक नाहीं. शिवाजीराजा मसलतीनें आटोपेंत[९] नाहीं. अगोदर दोन्ही पादशाहाती भागानगर व विजापूर हस्तगत होतील[१०] तेव्हांच जें घडणें तें घडेल. नाहीं तरि एकटेच शिवाजीराजे आंगेजणी करितील. प्रसंगीं त्यांसही साह्य करितील, नामोष जाईल." यास्तव विचार करून एखलासखान याची सुभेतागिरी करून, पादशाहाचे मातुल शाइस्ताखान[११] यांस सुभा देऊन, नवांजीस करून, फौज तोफखाना वगैरे सामान बहूत पोख्त व खजिना ऐसे बराबर [देऊन] मबलग साहित्यानिशीं रवाना केलें. " शिवाजीराजे यांचा बंदोबस्त हरतऱ्हेनें दोन्ही पादशाहातींशीं तह[१२] [करून] व साह्य घेऊन आधीं करावा, " हें सांगून रवाना केले. बराबर रोहिले, पठाण, उदबक व रजपूत वगैरे पोख्त सरदार दिल्हे. ते दरमजल येते जाले. त्यांणीं येतां अगोदर सुभ्याचा बंदोबस्त केला. आणि [मग] महाराजांवरि चालून आले.

१७८. [इकडे] महाराज रायगडीं होते; तेथून सर्व तयारी, फौज

---

८. ' धाडीस ' सा० व को०. ९. ' आटोपीन ' सा० व ' आटोपती ' को०. १० ' होईल ' सा० व को०. ११. ' मातुल ' व ' खान ' या दोन शब्दांच्यामध्यें जागा सा० को० व सा० २ प्रतींत कोरी सोडिली आहे. १२. ' पादशाहातींत अहटासाह्य करून ' को० ।

व सरदार, पागा आणवून, जमाव करून[13] राजगडास[14] आले. तमाम हषम एके ठायीं केले. सर्व सरकारकून, सरदार जमाव करून विचार[13] केला जे, "गनीम चालून आला. यास कोणते उपायें व हुनरें-करून जेरजूर[15] करावा, तंबी कशी पोंचवावी, आपली फौज लोक जायां न करितां कसा उपाय करावा?" ते समयीं सर्वांचे विचारें संमतें "मोंगली फौज; बाहेर कही-कवाड, सामान, रसद जवाब[16] धरून [तिची] बंदी करावी. आधींच पुढें तोंड देऊन लढाई कशास करावी? बंदी करून घाबरा पाडावा[17]. एखादे गडसंधीस[18] मारून काढावा, किंवा एकादे किलियास येऊन मोर्चे देऊन बसूं द्यावा, तेथें मारावें[21]. ऐसे कित्येक प्रकारें कावेसीनेंच[19] घाबरा करावा." ऐसें ठराऊन महाराजांनीं, "संकट आलें यास काय करावें?" म्हणून श्रीदेवीची प्रार्थना केली. त्याजवरून आंगीं आविर्भाव[20] होऊन सांगितलें जे, "सर्वांस सांगा, चिंता करूं नका. जसा अफजल मारिला, तसाच याचाही अपजय करून लावून देईन. तुम्हांस यश देईन." इतकीं वाक्यें निघालीं तीं चिटणीस, वाकेनीस यांणीं लिहिलीं. तीं वाक्यें संचार गेलियावरि उभयतांनीं श्रुत केलीं. महाराजांनीं ऐकून घेऊन सर्व पार पाडणार श्री समर्थ! त्यांनीं अंगीकार केला आहेच [तेव्हां] चिंता नाहींच. शत्रूचें पारिपत्य करूंच." हे उमेद धरून[22] [राहिले.]

१७९. खान येतां आधीं चाकणचे किल्यास मोर्चे दिले. ते समयीं

१३–१३. 'करून' येथपासून 'विचार' येथपर्यंतचा मजकूर **की०** देत नाहीं. १४. 'रायगडास' **सा०** व **को०** देतात, पण तें चुकीचें होय. **की०** गडाचें नांव मुळींच देत नाहीं. वरील पाठ **सा०** २ चा. १५. 'जेर' इतकाच शब्द **की०** देते. १६. 'जबाब' **की०** व **सा०** २. १७. 'करावा' **की०**. 'घाबरापाडून' **सा०** २. १८. 'गलीसंधीस' **की०**. १९. 'कावेबाजीनें' **की०**. २०. 'आयुरभाव' **सा०** **को०** व **सा०** २. वरीलपाठ **की०** प्रतीचा. २१. 'मारून' **की०**. २२. 'धरून' असें **सा०** **को०** व **सा०** २ प्रतींत अर्धवट वाक्य टाकिलें आहे. 'धरिली' **की०**.

संभाजी कावजी पागे होते. बळकट, घोडें उचलावे ऐसें बळ, मर्द होते. त्यांजवरि महाराजांची इतराजी कांहीं कारणें करून जाली होती. त्यांणीं पागासुद्धां जाऊन [ते] खानास भेटले, व बावाजी राम होनप, देशपांडे प्रांत पुणें, हे पुढें जाऊन बराणपुरींच मिळाले [होते]. माहितगार म्हणून जवळ सन्मानें ठेविले. चाकण[23] फिरंगोजी नरसाळा हवालदार याणीं भांडविली[23]. ईशान्य कोनींचा बुरूज सुरुंगानीं [खानानें] उडविला. तेव्हां किल्ला जेर जाला . कौल घेऊन व महाराजांची आज्ञा नेऊन[24] किल्ला नरसाळे यानीं तहानीं दिला. त्यास " तुम्ही शिपाई खरे, मर्द आहां, तुम्हांस वाढवितों. आम्हांपाशीं राहावें." म्हणून खान याणीं म्हटलें असतां ये समयीं राहात नाहीं म्हणून निघोन नरसाळा महाराजांकडे आला. महाराजांनीं त्यास शर्त केलीस म्हणोन नवाजून किल्ले भूपाळगड येथील हवाला देऊन पाठविलें. चाकण घेऊन खान याणीं पुणियास मुकाम केला.

१८०. महाराजांनीं प्रतापराव गुजर सरनोबत यांस तमाम पागीं[25] देऊन कहीकबाड चालूं न द्यावें, रसद बंद करावी, अंतरें करून रोखून धरावा, म्हणोन रवाना केलें. आपण खासा तमाम मावळे लोक निवड करून राजगडाहून सिंहगडास आले. तेथून विचार केला जे, " कांहीं एक साहसकर्म करून [खान] यास मारावा. म्हणून खानाचे गोटावर चालून जावें, छापा घालावा, आपणच जाऊन खानाचें डोचकें कापून आणावें." ऐसे कित्येक बेत चित्तांत दृढ करून कवाईत केली. कात्रजेचे घाटानें जागजागां झाडांस पोत बांधावे आणि बैलांचे शिंगासही बांधावे; करणेकरी, शिंगाडे पांचपंचवीस यांणीं डोंगरांत बिकट जागियांस असावें. त्यांणीं आम्ही फत्ते पाऊन इशारतीचा करणा सिंहगडचे वाटेस एक वाजवूं, ते समयीं पोत उजळणार मावळे लोक त्यांजबरोबर नेमोन दिल्हे होते त्यांणीं

२३–२३ 'चाकण किल्ला × × × भांडविला' असे पुल्लिंग रूप की० देते. 'भांडविली' सा० को० व सा० २. २४. 'घेऊन' की०. २५. 'पागोटीं' सा० व को० यांचा पाठ, तो चुकीचा आहे. वरील पाठ की० व सा० २ यांचा.

उजळावे. करणेकरी यांणीं करणे, शिंगें, बाजे करून सर्वांनीं निघोन जाव. म्हणजे त्या मोंगीं[26] छापा आला असें पाहून फौज व खान तिकडे जाईल. इकडे अवकाश पडल्यासँ[27] गोठ लुटावा. अगर [वेळ] पडेल तशी मसलत करून आपण सिंहगडास पोंचावें. असें [निश्चित] करूॅन[28], मावळे लोक यांस सिंहगडचे वाटेनें जागां जागां हजार, पांचशें असे जथे[29] करून देऊन घालणीचे जाग्यांस उभे केले. त्यांणीं करण्यांतील बारीक नळीची इशारत होतांच मिळत जावें. असें सांगून आपण आंगांत जिरेटोप त्याजवरि आंगरांखा[30], पागोटें घालून, चोळणा काच्या घालून, तरवार बिचवा एक हातीं, वाघनखें एकहातीं, पाठीशीं ढाल, याप्रमाणें [तयारी] करून पायउतारा बराबर धारकरी येसजी कंक, तानाजी मालुसरे, दादाजी[31] बापूजी देशपांडे, चिमणाजी बापूजी देशपांडे व सुरवे असे घेऊन, मातबर निधडों[32] माणसें पंचवीस तीस असामी केवळ जवळ असावे [म्हणून घेतले.] पांच साहा हजार लोक निवडून घेतले, ते ठेवीत ठेवीत आंबे-वोहोळ येथपर्यंत [आले]. पांच सातशें तेथें ठेवून, गोटानजीक दोनतीनशें ठेवून, गोटांत [राजे] शिरले. काळोख, भाद्रपद मास, कांहीं पाऊस [होता.] त्या दिवसांत गोटांत शिरून कोणहीं पुशिलें कोण म्हणोन, तेव्हां चौकीचे लोक म्हणोन सांगत सांगत बाडाजवळ आले. बागेलगत बाड होतें. त्यांत येऊन झाडांचे आश्रयानें चौकी चुकावून, बाडें[33] चिरून, वरकड लोक बाहेर ठेवून, एक दोन असांमी[34] धारकरी बराबर येसजी कंक, दादाजी बापूजी देशपांडे घेऊन बाॅडांत[35]

---

२६. 'मार्गें' की०. २७. 'सांपडल्यास' की०. २८ 'असा ठराव करून' की०. २९. 'जथे करून' की० देत नाहीं. ३०. 'अंगरखा' सा० २ व की०. ३१. 'दादाजी' हें नांव सा० व की० देत नाहींत, तें नजरचुकीनें राहिलें असावें. की० व सा० २ 'दादाजी बापूजी' देतात; पण इतरत्र 'बाबाजी बापूजी' असें आढळतें. ३२. 'निधाडा' सा० 'निधड' की०. ३३. 'बाड चिरून' की० देत नाहीं. ३४. 'असामी' शब्दापुढें 'निकम' असें की० देते. ३५. 'बागेंत' सा० व की० म्हणतात, पण तो हस्तदोष दिसतो.

शिरले. आंतील डेऱ्याजवळ गेले. तों खोजा[36] जागा होता. त्यास[37] एकजण [धारकऱ्यास] तरवार मानेवरि ठेवून बसविलें. आणि आपण खासा पुढें गेले. खानाचा लेक निजला होता त्यास तेथेंच जेब करून निजले जागांच मारिला. आणि खानाचे बिचोब्यांत गेले, आणि छातीवर चढोन बसले. वार करावा तों बायको [नें] जागी होऊन पाहिलें, आणि पाय धरिले. तिजला दबाविली. तेव्हां तिनें ये समयीं मारूं नये. जीवदान द्यावें व मजला चुडेदान द्यावें ऐशी बहूत ग्लानी करून, करुणा भाकून प्रार्थना केली. महाराजांचे अंतःकरणांत[38] द्रव जाला. परंतु "आपण येऊन हें कर्म केलें व निभावून गोठपार होऊन, बचावून आपले लोकांत मिळून गेलें पाहिजे यास कसें करावें?" म्हणोन मनांत विचार करून, "खान वांचून मोहीम केली तरी काय चिंता? पारिपत्य करीन, रणांत मारीन" म्हणून बहूत सावध-[पणें] खबरदारीनें दाबून धरून गळयावरि तरवार ठेविली,[39] व एक हातें पोटास नखें लाविलीं[39], आणि खान यास बोलिले जे, "ये समयीं[40] तुझा प्राण वाचाविला तरि इमान[41] द्यावें जे[40] आम्ही हात धरून नेऊं[42] तेथपर्यंत न बोलतां बराबर यावें, तेथून सोडिल्यावरि जावें; आणि कांहीं तरि शास्त करितों याकारितां शास्ताखान म्हणावें; बायकोनें ही बराबर यावें. या प्रमाणें उभयतां इमान कुराण[43] शपथ घेऊन, मधीं गलबल केलिया मारून टाकूं." असें करार करून हाताचीं दोन बोटें कापून घेतलीं. ते समयीं शास्ताखान

---

३६. 'खोजा' याचे ऐवजीं 'खान' असा पाठ **को०** व **सा०** २ देतात; पण तो चुकीचा आहे. वरील पाठ **सा०** व **की०** यांचा आहे. ३७. 'त्याचे मानेवर तरवार ठेवून एकजणास बसवून' **की०**. ३८. 'अंतःकरणास द्रव आला.' **की०**. ३९. 'ठेविली होती.' 'लाविलीं होतीं' **सा०** व **को०**. ४०–४०. 'ये समयीं' पासून 'द्यावें जे' पर्यंतचें वाक्य **की०** देत नाहीं. ४१. 'इनाम' **सा०** व **को०** देतात; पण तो पाठ उघड चुकीचा आहे. ४२. 'नेऊन' **सा०**. 'नेऊं' या अर्थीं 'नेऊन.' निमित्तवाचकांवर अनुस्वार न देतां 'न' घालून पूर्वीं तीं सिद्ध करीत असत. ४३. 'खुरून' **सा०** व **को०**.

भयाभीत जाला. त्यास हातीं धरून घेऊन बायकोसुद्धां बाडापाशीं येऊन, आल्या वाटेनें बाहेर आपले लोकांत येऊन, "शिवाजी तो मी, तूं मोहीम करून आलास, तुझें पारिपत्य करीन. यास्तव युद्ध न करितां फिरोन जावें. नाहीं तरि मारीन." असें बोलोन तेथून गोठाबाहेरील लोकांत मिळून, [४३अ]आंबे वोहोळांत लोक ठेविले [होते] त्यांत मिळाले आणि इशारतीचा करणा केला. तों लोकांनीं कात्रजेचे डोंगरांत पोत उजळले व करणे वाजविले. खान बहूत सर्द, खजील होऊन गूल न करितां बाडांत आले. तों लेंक मारिला [पाहिला.] लोकांस सांगण्यास देखील शरमिंदे जाले.

१८१. इतक्यांत खोजे वगैरे चौकीचे लोक यांत गूल जाली. लष्करांतही छापा आला अशी एकच गूल होऊन, लोक तयार होऊन कात्रजेचे वांटे[४४] चहूंकडे धावूं लागले. गलबल पडली. यांत कोणी कोणास मिळेना. कांहीं पळूं लागले. कांहीं तयार होऊन छाप्याचे रोखें चालले. तों महाराजांनीं जागां जागां लोक ठेविले त्यांचे इशारतीच्या संकेताप्रमाणें मेळवीत मेळवीत मोठे प्रतापें यश घेऊन, जसा कालिया साप पत्न्यांचे करुणेंकरून श्रीकृष्णजीनें जितें[४५] सोडिला, ऐसा खान याचे मानेवरि तरवार ठेविली असतां, काढून, शासन करून, सोडून देऊन, [ते] सिंहगडास विजयी होऊन सुरक्षित येऊन पावले.

१८२. तों प्रातःकाळीं गनिमाच्या फौजा झाडींत[४६] जाऊन झाडांस व बैलांचे शिंगांस पोत बांधिले [आहेत], छापा नव्हे! असें पाहून सिंहगडाखालीं येऊन उभ्या राहिल्या.[४७] ते समयीं किल्ल्यावरून तोफेची मारागिरी केली. त्याणीं निशाणाचे हत्तीस गोळा लागून पडिला. लोकही फार जायां जाले. ऐसेंही जालें असतां महाराजांनीं विचार केला जे, " मोंगल

४३ अ. 'आंबे वोहळा' बद्दल येथें सा० २ 'आंबील वोहाळांत' असा पाठ देते. ४४. 'वाटे' या शब्दापुढें 'व' सा० प्रत देते. ४५. 'जित' शब्द सा० २ देते. ४६. 'झाडांत' सा०. ४७. 'उभा राहिला' सा० व को०. 'उभे राहिला' सा० २.

वेढा घालून बसले. यास्तव किल्ल्याचा बंदोबस्त करून, आपण पलीकडील वाटेनें उतरोन राजगडास जाऊन [पावावें.]" पावले. शास्ताखान ते दिवशीं फौजसुद्धां किलियाजवळ उभे राहिले. "पाउसाचे दिवस, शिवाजी दगेखोर, मोठी[48] आंगेजणी [मीं] पाहिली. अफजल मारिला असें ऐकिलें. तसेंच आम्हांसही केलें असोन सोडिलें. जीवदान दिलें व शास्त केली. मोर्चे देऊन बसण्याचे दिवस नाहींत. फौज पावसानीं सडेल, व फौजेंत फितवा असेल, तरिच डेऱ्यापर्यंत लोकसुद्धां येऊन पोंहचून बाडांत पोहोंचले. आणि आपणावरि एहसान केलें." ऐसे प्रकारें कित्येक अंदेशे मनांत आणून, बाजतबरसात मसलत करणें पाहून करितां येईल म्हणून ना-हिमत होऊन, पुणें येथें शिवाजीचे नजीक राहाणें ठीक नाहीं जाणून, दरमजल कोस दोन कोसांच्या मजली करीत करीत पेडेंगांवीं[49] जाऊन छावणीस राहिला.

१८३. याप्रमाणें शास्ताखान यास शास्त करून नामोहरम करून घालविला. महाराज बहून संतोषी जाले. बरोबर लोक नेले त्यांस सर्वांस नावांजून, आपले बराबर धाडसें केलीं म्हणून सर्फराजी करून बक्षिसें दिल्हीं. देशपांडे दोन असामींस पालख्या दादाजी बापूजी व चिमणाजी बापूजी यांस दिल्ह्या.

१८४. शास्ताखानाचें पारिपत्य केलें, नामोहरम होऊन छावणीस [आले] हें वर्तमान दिल्लीस गेलें. ते समयीं पादशहांनीं आश्चर्य केलें, व [त्यांस] क्रोधही आला. " शिवाजी बडा सैतान पैदा हुवा, जें कोण्हीं आजपर्यंत कर्म न केलें, तेंच करितो. आपले सुभे बुडविले. खान गेले त्यांची गती अशी केली. किल्ले, कोट, मुलूख घेतला. त्याचा बंदोबस्त, पारिपत्य चांगलें जालें पाहिजे," म्हणून बहूत विचारांत पडून, खानाचे बराबर सरदार लोक दिले होते त्यांजवर इतराजी करून [त्यांच्या] मनसबा, सरंजाम जप्त केले. आणि खानानीं इतकें सामान बराबर दिलें असतां जाऊन आब

---

४८. 'मोठा' सा० व को०. ४९. 'पेंडगावीं' की०।

गमावला, नामोहरम जाले. शास्तही करून घेतली. म्हणून तुम्हीं हुजूर निघोन येणें, ऐसें फर्मान[५०] [त्यांस] पाठविलें आणि हुजूर बोलावून घेतले. [खान] निघोन गेले.

१८५. यानंतर शाहाजी महाराज चंजाऊर प्रांतीं बेंगरूळ तालुकियांत होते. तेथून रणदुल्लाखान वगैरे फौज चित्रदुर्ग तालुकियांत होती तेथें मदतीस बोलाविलियावरून आले. त्या तालुकियांतील गांव बोदेकीर[५१] म्हणून तुंगभद्रा-तीरीं आहे. तेथें शिकारीस गेले. तों सशाची शिकार उठली. त्याचे मागें घोडा लाविला. तेव्हां गेंवचींत[५२] घोड्याचा पाय जाऊन अटकळला[५३]. घोडा व आपण तेच स्थळीं पडले. तेथेंच समाप्त जाले. शके १५८३ प्लवनाम संवत्सरे, माघ शु॥ पंचमीस कैलासवास केला. हें वर्तमान महाराजांस आलें. तेव्हां बहूत श्रमी होऊन "आपण आजपर्यंत पराक्रम केले ते महाराजांस वारोंवार लिहिले, त्यांणीं गौरव केला; याउपरि आपणांस वडील नाहींतसे जाले," म्हणून खेद केला. जिजाबाई साहेब यांणीं सह-गमन करण्याविषयीं आग्रह धरिला. हें पाहून आपण जाऊन मांडीवर बसोन राहाविलीं. बहूत रितीनें समाधान केलें. आणि सांप्रदायिक[५४] उत्तरक्रिया आरंभून लक्षावधी रुपये दानधर्म मैंहादानें[५५] केलीं. बोदेकीर येथें महाराजांची छत्री बांधविली. आणि तो गांव महाराजांची पूजा अर्चा व खर्च तेथें पारिपत्यगार नेमून चालावा ऐसें[५६] करून त्यांस लावून दिल्हा[५६].

१८६. यानंतर पातशाहांनीं विचार केला जे, " मिरजा जैसिंग यांस मोहिमेस पाठवावें. हे हिंदू आहेत. राजकारण तह करून अथवा युद्ध

५०–५०. ' फर्मान ' आणि ' पाठविलें ' यांच्यामध्यें ' समजाविले ' हा शब्द **सा० को०** व **सा० २** प्रती देतात. **५१.** ' बेदेकीर ' **सा०**, ' बादे-कीर ' **को०**, ' बंदेकीर ' **की०**, ' बोदेकीर ' **सा० २**. **५२.** ' गवेचींत ' **की०**. **५३.** ' अटकला ' **की०** व **सा० २**. **५४.** 'सांपराइक' **सा०**, 'सापरा-हेक ' **को०** हे अपपाठ होत. **५५.** ' महादानें ' हा शब्द **की०** देत नाहीं. **५६–५६** ' म्हणून त्यांचे ताब्यांत केला ' **की०**.

करून हातीं लागल्यास घ्यावे अगर मसलत करावी, ” म्हणून जैसिंग यांस सुभेदारी देऊन त्यांचे बराबर दिलेलखान पठाण विश्वासू मातबर सरदार दिल्हे. फौज, तोफखाना, वगैरे सामान बहूत पोख्त करून दिल्हें. ते दरमजल येऊन, औरंगाबादेस पोहोंचोन सुभ्याचा बंदोबस्त केला, आणि महाराजांवरि चालून आले.

१८७. तेव्हां महाराज विचारांत पडले जे, “ दोन सुभे दिल्लीचे आले ते बुडविले. श्रींनें त्यांचें पारपत्य केलें. हल्लीं मातबर सरदार मोठे आंगेजणीचे व सामान भारी असे आले. बरें, देव पार पाडणार! काय चिंता आहे ? ” म्हणून श्रींची प्रार्थना केली जे, “ या शत्रूचा पराभव कसा करावा ? ” ते समयीं श्रींचा संचार आंगीं होऊन बोलिले जे, “ अरे मुला, ये समयींचा प्रसंग कठीण आहे. याचा पराभव घडत नाहीं. तुजला दिल्लीस जाणें घडेल, तेथेंही कठीण प्रसंग प्राप्त होईल, परंतु तेथून निभावून आणीन, तीर्थयात्रा बहूत घडतील, आजपर्यंत रक्षिलें, तसेंच रक्षीन. ” अशी आज्ञा जाली. ते चिटणीस, वाकेनीस यांणीं लेहून ठेविलियाप्रमाणें वाचून दाखविलें. तें ऐकून घेऊन बहूत संतोषी जाले. “ सर्व प्रकारें श्री निभावणार आहे, ” अैसें बोलले. आणि विचार केला जे, “ जैसिंग आले, हे हिंदू आहेत, यांशीं सख्याचेच विचारें बोलावें. ” म्हणून रायगडनें निघोन राजगडास आले. फौजा जमा केल्या.

१८८. [इकडे] जैसिंग व खान भीमा उतरून आले. तों राजे राजगडीं आले हें कळोन सिंहगड व पुरंधर यांचे मधी येऊन मुकाम करून राहिले. आणि जैसिंग यांणीं महाराजांचें चरित्र व राज्य-आक्रमणशक्ती पाहून “हा राजा हिंदू, परम धार्मिक, भला, धर्मस्थापना करणार, नीतीकरून राज्य चालवितो; यास कसेंही रक्षून पादशाहाची चाकरीही मनसबेचे युक्तीनें बजावावी. युद्ध याशीं केलें असतां जय अथवा अपजय कसें पडेल [कोण जाणे.] याची फौज व लोक, सामान, जातीनें मनसबा [करणार]

व ठिकाणें बांकीं, सर्वगुणसंपन्न आहेत. वरकड सरदार नामोहरम होऊन गेले तसेच आपणासही घडलेयास ठीक नाहीं. आपण आब्र रक्षून जावें.” ऐसा विचार करून महाराजांकडे सख्याचें अनुसंधान करावेंसें करून, वकिलाबराबर सांगून पाठविलें जे, “औरंगजेब बलवान, पृथ्वीपती. त्याशीं तुम्हीं सख्य करावें; शत्रुत्वेंच राहून परिणाम या कालीं लागणार नाहीं; आम्ही हिंदू जयपूरचे राजे, तुम्ही उदींपूरचे घराण्यांतील सिसोदे थोर वंशे आहां. धर्मस्थापना हिंदू धर्म तुमचे कुंलपरंपरा चालत आला तोच करितां. यास्तव तुम्हांस अनुकूल आहों. तुमचा बचाव करून राज्य रक्षावें हें आमचे चित्तांत बहूत आहे. तुमचे मानस काय आहे तें कळवावें.”

१८९. असें सांगून पाठविलें असतां महाराजांनीं गोष्ट मनांत आणिली तसेंच यांचाही भाव आला. “श्रीची आज्ञा तसें एक वेळ दिल्लीस जावें, आपला पूर्व प्रांत दृष्टीस पडून गंगादी यात्रा पुण्यक्षेत्रें [पाहणें] हेंही घडेल. यास्तव सख्याचें बोलणें आलें तेंच उत्तम,” म्हणून वकील आले त्यांचा गौरव बहुमान करून आपले वकील त्यांजबराबर पाठवावे, बोलणें लावावें, हा विचार करून, सर्वे सरकारकून यांचे विचारें विचार ठरावांत आणून, रघुनाथभट पंडितराव यांस हत्ती, घोडे लवाजिमा बराबर देऊन त्यांजबराबर वकिलीस पाठविलें. जैसिंगराजे यांस व खानास बहुमान वस्त्रें, पोशाख पाठविले.

१९०. ते [रघुनाथपंत] जाऊन भेटल्यावरि बोलणीं जालीं. त्यांत महाराजांचें बोलणें “ आपण पादशाहाशीं सख्य असावें [म्हणतां], तेंच आम्हांस कर्तव्य. आम्हांकडे प्रांत व किल्ले, मुलूख आम्हीं आपले बाहुबळें-

---

५७–५७. याबद्दल ‘ ठिकाणें चांगलीं ; बाकी सर्वगुणसंपन्न आहेत. ’ असें की० देते. ५८. ‘ घडलेल्या ’ सा०, ‘ घडेलेया ’ को०, ‘ घडल्या ’ की०, ‘ घडल्यास ’ सा० २. ५९. ‘ अबरू ’ की०. ६०. ‘ उदेपूरचे ’ की०. ६१. ‘ थोरवंशज ’ की०. ६२. ‘ म्हणून ’ सा० को० व सा० २. ६३. ‘आणिले’ सा० व को०. ६४. ‘ तसेच ’ सा० व को०. ६५–६५. ‘ सर्वांचे विचारें ’ की०.

करून पर-तालुकियांतील मेळविले, त्यांस पादशाहाकडून उपसर्ग नसावा; आणि पादशाहाची स्वस्थाता घडावी; भेटी होऊन अधीक सर्फराजी व्हावी, हें आपणांस आवश्यक आहे; त्याअर्थीं आमचा आपणांशीं दुसरा अर्थ नाहीं." हें बोलणें बहूत निखालसतेचें ऐकून घेऊन जैसिंगराजे यांणीं उत्तर केलें कीं, "तुम्ही हिंदूधर्मउच्छेद जाला तो दक्षिणप्रांताचे ठाईं स्थापना करून देवब्राह्मणसंरक्षण करितां, हें आम्हांस संतोषकारक आहे. तुम्हीं आमचे रामसिंग जसे पुत्र तसेच आम्हांस [आहां.] तुम्हांशीं शपथपूर्वक दुसरा अर्थ नाहीं. तुमचे मतलब पादशाहाकडून काय काय करून घ्यावयाचे असतील ते लेहून पाठवावे, समजवावे. त्यासारखें पुढील बोलणें चालू होईल." म्हणून वकिलापाशीं सांगून दिलेलखान याची भेट कराविली. त्यास बहुमान वस्त्रें, जवाहीर आणिलें तें देविलें. बोलणींही समजाविलीं. त्याची सलाह घेऊन, पंडितराव यास वस्त्रें बहुमान देऊन, त्यांजबराबर महाराजांस बहुमान वस्त्रें, जवाहीर देऊन परतून रवाना केलें.

१९१. ते महाराजापाशीं येऊन जैसिंगाचीं बोलणीं समजाविलीं. महाराजांनीं आपले मतलब लेहून काढिले. "आम्हीं राज्य घेतलें हें दरोबस्त आमचें अम्हांकडे राहावें. वरकड दक्षिण प्रांत यांतील चौथ, सरदेशमुखी आम्हांकडे चालावी. किल्ले, कोट घेतले ते व नवे केले ते आमचे आम्हांकडे असावे. आणि सख्य घडावें." ऐसे मतलब सांगून पुन्हा वकील रवाना केले. आणि त्यांणीं जाऊन यादी दाखविल्या, बोलणीं सांगितलीं. तेव्हा महाराज तह करितात हा सिद्धांत जैसिंगास निश्चयाचा कळला. आणि भेटी व्हावी नंतर परस्परें निखालसतीं[६६] ठरोन, बोलणीं करार करितां येतील, ऐसा ठराव केला. तेव्हां दिलेलखान यांचे विचारें, "लागलीच भेटी घेऊन बोलणीं पक्केपणांत [आणून] या जातीचा तह ठरवूं नये; सर्व वाके पादशाहास लिहून पाठवून तेथून आज्ञा येईल त्या अन्वयें पुढील विचार करावा. मसलत[६७] करून आलों, हा दाब[६८] वाढवून कांहीं प्रांत, किल्ले

---

६६. 'निघाले असतां' की०। ६७. 'मतलब' की०। ६८. 'दावा' की०। वरीलपाठ सा० व को० यांचा आहे. 'दाब बसवून' असें सा० २ देते.

सोडवावे आणि नंतर करणें तें करावें. पादशाहाकडील उत्तरें येत तों आम्ही पुरंधर घेतों, तुम्हीं सिंहगड घ्यावा." ऐसें बोलणें आग्रहाचें पडलें. ते समयीं " शिवाजी राजे तहानें येतात हें वाईट नाहीं. पादशाहाचे आज्ञेप्रमाणें त्यांचेंही बरें करून पादशाही मतलब करून [घेऊन] आपलेसे करावे, दौलताबाद तालुक्यांतील प्रांत, किल्ले घेतले ते तहानीं सोडवावे हें उत्तम," असें [जैसिंगानें] सांगितलें असतां खानाचा आग्रह न सुटला. "पादशाहास लिहून करणें तसें करूं," म्हणून वकिलास निरोप देवविला.

१९२. आणि [खान] आपण कूच करून, पुरंधरानजीक येऊन, मोर्चेबंदी करून वेढा घातला. रुद्रमाळचे डोंगरावर दमदमे रचून, तोफा चढवून मारागिरी केली. आणि हल्लेनीं किल्ला घ्यावा, किल्ला म्हणजे हिसाब काय आहे ? हल्ला करावी. ऐसा विचार केला. ते समयीं महाराजांनीं राजगडाहून केदार दरवाज्याकडून रसद पोहचविली. लोकांची भरती केली. वरचेवरि मदत करिते जाले. मोर्चे मारून उठऊन दिल्हे. त्याजवरून फारच अभिमानेंकरून आग्रहास प्रवर्तला. आपली कुल जमियत एक करून, आपण खासा नारायणाचे देवळापाशीं उभे राहून, लोक पाय-उतारा करून, किलियावरि हल्ला चढविली. तोफेची मारागिरी करून पेंढार वगैरे पुढें घातलें; त्याचे मागें *गारद; त्यांचे मागें पठाण लोक, तोफा; त्यामागें आपणही चालून घेतलें. याजवरून किलियावरून मुरार बाजी देशपांडे माहाडकर प्रभू मावळे लोकांचे सरदार होते, त्यांणीं लोक निवड करून, धारकरी घेऊन, हल्लेवरि चालून घेतलें. पेंढार कापून पिटलें. मागें पठाण व गारद होते, ते उभे राहिले, त्यांजवरि सरसून आले. पठाण

६९–६९. ' किल्ला म्हणजे हिसाब काय आहे ' **सा०** २. येथें किल्ला शब्द **सा०** व **को०** प्रतींत गळून राहिला आहे. ७०. ' केदारदरवाजाकडून रस ' इतकेंच १९ व्या बंदाच्या शेवटीं **सा०** प्रतींत आलेलें आहे. तिचा विसावा बंद हरवलेला आहे. त्यांतील मजकूर **को०** प्रतींतून घेतला आहे. ७१. ' उधळून ' **सा०** २. ७२. ' पेंढार ' असा सर्व प्रतींचा पाठ आहे. * ' गारदे ' **की०**.

हजार दोन हजार गोळी व तरवार चालवून[७३] रणीं पाडिले. मावळे लोकही बहूत पडिले. सारी हल्ला मारून डोंगराखालीं पिटीत आणिली. तेव्हां खासा दिलेलखान चालून गेले. त्याजवरि मुरार बाजी लोकसुद्धां चालून आले आणि लोक मारीत सुटले. तेव्हां खानही आपले जाँगां[७४] दंग जाला. पुढें हल्ला चालेनासें [मावळ्यांनीं] केलें. खान तोंडांत बोट घालून चकित जाला. शिपाईगिरीची शर्थ केली! मावळे लोक हे शिवाजीपाशीं सैतान-खाना आहे म्हणून बोलोन, ' कौल घ्यावा ' असें सांगून पाठविलें असतां " तुम्ही तुरूख, तुमचा हिसाब काय? तुमचा कौल कशास पाहिजे? मी शिवाजीचा चाकर आहें! मरून खस्त होऊन तुम्हांस नामोहरम करीन!! " असें बोलोंन[७५] [मुरार बाजीनें] पुढें चालून घेतलें. तेव्हां दिलेल-खान याचे हातचा[७६] तीर लागून, आणखीही जखमा बहूत चढून रणीं ठार पडले. लोकही त्यांजबराबर बहूत पडले. वरकड सांवरून निघोन किल्ल्यावर गेले तों महाराजांकडील आणखी नामी लोक भरतीस आले ते पोहोंचले. नगारे, करणे वाजूं लागले [कीं] किल्ला हुशार आहे, तोफा चालूं लागल्या, धोंडी[७७] लोटल्या. हें कळोन खान खजील होऊन शेवटास हल्ला जाणार नाहीं, हटानें करणें, लोक मार [वि] णें चांगलें नाहीं, म्हणून गोटास आले. अस्तमानही जाला.

१९३. तेव्हां जैसिंग यांणीं सांगून पाठविलें जे, " हें करितां हें चांगलें नाहीं. शिवाजी राजाचीं माणसें एकाहून एक अधीक आहेत. किल्ला येणार नाहीं. एक किलियास इतकीं माणसें खराब केलीं. खडे[७८] खावविले.

---

७३. ' चालून ' को०. ७४. ' जा ' येथपर्यंतचा सा० प्रतींतल्या २० व्या बंदांतला मजकूर को० प्रतींतून घेतला आहे. वर टीप ७० पाहा. ७५. ' बोलून ' शब्दापुढें ' बाजी ' असें की० लिहिते. तेथें 'मुरार बाजी' पाहिजे. ७६. सर्व प्रतींत ' हाताचा ' असा पाठ आहे. तेथें हातचा असावें. फक्त सा० २–' हातचा ' असा पाठ देते व तोच वर दिला आहे. ७७. ' धोंडी लोटल्या ' की० देत नाहीं. ७८. ' खडे खावविलें ' हें वाक्य की० देत नाहीं, पण बाकी तिन्ही प्रतींत तें आहे.

तेव्हां सारे किल्ले मोठे झाडींतील कोंकणबांधारी वगैरे कसे येतील ? शयाद्रीचे किल्ले बिकट, झाडी रान यास कसें कराल ? शिवाजी राजे राजकारण करून येऊन भेटत होते तें सोडून विश्वासही गमाविलात. राजकारण तोडिलेंत. पुढें विचार काय ? इतक्यांत सिंहगडावरि सुलतानढवा [करावा] म्हणून सरदार फौज देऊन मोर्चे लावावयास पाठविला होता, त्यास महाराजानीं छापा पाहाटेस पांच चार टोळ्या करून गर्दी करून घालून बुडविलीं, सरदार मारिला, फौज लुटून घेतली. " हेंही वर्तमान आलें. याजवरून खान सर्द होऊन जैसिंग यांसि बोलिले जे, " राजे यांसि पुन्हा भेटीचें राजकारण विश्वास ज्या रितीनें पडेल तसें करून, करवावें; परंतु त्यांत पुरंदरास मोर्चे आम्हीं लावून हल्ला केली, प्रतिज्ञा केली असतां गोष्ट न घडली येविषयीं किल्ल्यावर आमचें निशाण त्यांनीं घेऊन [आमचे] लोक चढवावे. पुन्हा किल्ला त्यांसच तहांत द्यावा. हें मात्र करून घेऊन मागील बोलणें आहे त्याप्रमाणें चालवावें. "

१९४. याजवरून जैसिंग राजे यांणीं "प्रयत्न करून घडेल तितकें पाहूं" म्हटलें. महाराजांशीं जैसिंग यांचे चित्त मिळालें होतेंच. खानाचे दुराग्रहामुळें वकिलास निरोप दिला [होता.] आंतून ऐक्यता होती. पुन्हा वकील पाठवून "जाली ती गोष्ट बरीच जाली. याउपरि पूर्वीं बोलणें आहे तेंच कायम करून किल्ल्यावरि मात्र एक वेळ निशाण घ्यावें आणि किल्ला तुम्हींच ठेवावा" [असें] सांगून पाठविलें असतां महाराजांनीं सांगून पाठविलें जे, "निशाण [तुमचें] घेऊन किल्ला दिल्हा हें कांहीं घडणार नाहीं. खानानीं दोनशें पांचशें हजार लोकांनिशीं पाहिजे तसें किल्ल्यावरि येऊन किल्ला पाहून

---

७९. 'सुलतानढवा' इतकेंच सर्व प्रतींत आहे; पण त्यापुढें 'करावा' हा शब्द असावा तो नकला करणारांनीं गाळलेला दिसतो. ८०. ' वेळा ' की० ! ८१. ' उडविला ' की०. ८२. ' सरदार मारिला ' हें वाक्य की० देत नाहीं. ८३. ' म्हणोन ' सा० को० व सा० २. वरील पाठ की० देते. ८४. ' एक विचार होता ' की०.

फिरोन जांवें " ऐसें सांगून पाठविलें. यावरून खान किल्ल्यावर जावे ऐसें ठरोन खानास पांचशें लोकांनिशीं किल्ल्यावर घ्यावें ठरलें, आणि किल्ल्यावरि दोन हजार माणसें बहूत नामी लोक, सामान, तोफा वगैरे बहूतच तरतुदीचे शिलेपोष दुरस्ता उभे [करून,] सदरेस बैठक तरतूद करून [खानास] वरतें घेतलें. सामान पाहातां बहूत चांगलें, दगाबाजी करूं म्हणतां चालावयाचें नाहीं, गर्दीस मेळवितील, दगा पावूं, म्हणोन खालीं उतरोन येऊन शरमिंदे जाले. " केलें कैर्म शेंवटास न गेलें; किल्ले, कोट घेणें अवघड गोष्ट; राजे यांचे माणूस बहूत चांगले, मर्द व तरतूद राजाची [चांगली] व लढाई करण्याची शर्त जाली म्हणोन गोटांत आले. भेटी व्हावी हा सिद्धांत जालाच होता. परंतु रुद्रमाळ खानानीं दमदमे रचून घेतली ती परत द्यावी आणि पुरंधरापासून फौजा उठून जाव्या, नंतर भेटीचा योग घडेल असें सांगून पाठविलें. यावर रुद्रमाळ परत दिली [व] फौज उठविली.

१९५. यानंतर पंडितराव यांसि पुन्हा रवाना केलें. " तुमचा विश्वास कसा पडतो ? एक वेळ बोलणें ठरावांत आणिलें असतां तुम्हींच तह बिघडविला आतां भेठी कशी घ्यावी ? हे खातरजमा व्हावी." म्हणून [रघुनाथ पंडित] बोलल्यावर आण शफत खानासह निखालसता जैसिंग यांणीं करून देऊन " यादीचा करार ठराऊन लिहिले मतलबाप्रमाणें पादशाहापासून करून आणूं," ऐसें ठराऊन खातरजमा केली. जैसिंगाचें म्हणणें " तुम्ही आम्ही एक रजपूत. [तुम्ही] राणे सिसोदे आम्ही कछवे. शरीरसंबंधींचें आहों; जसे रामसिंग तसेच तुम्ही आम्हांस; दुसरा प्रकार [मनांत न धरावा,] ज्यांत तुमचें बरें तें सर्वप्रकारें करीन. " म्हणून वकील रवाना केले.

१९६. त्यांणीं जाऊन सर्व वर्तमान समजाविलियावरून भेटीस आले. आपली फौज व हषम लोक निवड करून बराबर घेतले. उभयतां पेशवे व

८५. 'नेम' की०. ८६. 'शरीर समंधीच' सा० को० व सा० २.

सुरनीस संभाजी महाराजांपाशीं फौज पंचवीस तीस हजार व हषम असे किल्ल्याचा बंदोबस्त करून ठेविले. बरोबर सरदार, सरकारकून, फौज,पागा पंचवीस तीस हजार व हषम दाहा हजार मावळे लोक त्यांस पोषाख बादली[88] व पैठणी [होते.] घोड्यांस सामानें सोनें रुपें यांचीं; व मुत्सद्दी सरदार वगैरे यांचे आंगावरि जवाहिरें; तसेंच हत्तीचीं सामानें भरजरी, पायीं सोन्यारुप्याच्या सांखळ्या; अंबाऱ्या, हौदे सोन्यारुप्याचे ऐसे शेंपन्नास; तसेच खिजमतगार, हुजरे वस्त्रें अलंकार सोन्याचे येणें करून युक्त; पायचे सरदार यांस सोन्यारुपे [चीं] कडीं, सांखळ्या, कंठ्या, या प्रमाणें तरतूद करून, आपण खांसा साधा पोशाक करून अंबारींत बसोन, हातीं तरवार तीर-कमान घेऊन, पाठीमागें मुत्सद्दी व सरकारकून व सरदार यांच्या अंबाऱ्या पंचवीस चाळीस, पुढें हत्ती कोतवाल, जिलीबें लोक, शाहाजानी धाडी, करणे, शिंगें रुप्याचीं पंचवीस पन्नास, असे भेटीस आले. जैसिंग यांचा इतबार पक्केपणें पुरला होताच, बेकिलाफ उभयपक्षींही जाला होताच. महाराज आले हे बातमी येतांच जैसिंगही खान यांस बराबर घेऊन, फौज स्वारी तयार करून सामोरे गेले. आणि इकडील तिकडील लोक, सरदार हजार पांचशें खासे नेमून त्यांच्या समारंभें करून भेटी करविल्या. नंतर खासाही भेटले. परस्परें बहूत आदर जाले. महाराजांचे लोक व सामान तरतूद पाहून सर्वही बहूत चकित जाले. "ज्याचें देणें व संपत्ती अशी, तेव्हां लोक जिवाची परवा कशास ठेवितील ! किल्ले कोट येणें, मोठे धाडसाचीं कर्में [करणें] असें सामान असतां अगाध काय आहे ?" ऐशी चर्चा करूं लागले. सर्वांचे पोशाख व आभरणें, अमीर लोक, मातबर मातबर सरदार पाहून राजा कोणता हा संदेह जनास पडला. महाराजांनीं जवाहीर देखील आंगावर विशेष घातलें नाहीं. भेटी जालिया-

---

८७. ' सरकारखानदार ' की०. ८८. ' बाधली ' सा० को०. व सा० २. ८९. 'जवाहीर' सा० २ व की०. ९०–९०. हे शब्द न देतां त्यांऐवजीं " संगे लोक मर्द होते शिंगाडे यांचीं शिंगे रूप्याचीं होतीं." अशीं वाक्यें की० देते.

वरि जैसिंग व महाराज एके अंबारींत बसून डेरियास आले. तेथेंही एक आसनीं बसले, विडे, पान आदरें होऊन गोटास जाण्यास निरोप दिल्हा.

१९७. दुसरे दिवशीं, " दिलेलखान यांचे डेरियास जावें, पादशाही इतबारी, मातबर अमीर आहेत " म्हणून जैसिंग यांणीं सांगितल्यावरून ठरलें. बरोबर सुभानसिंग मामा दिल्हे. त्यांसह महाराज त्यांचे डेरियास जातां खान गोटाबाहेर सामोरे येऊन घेऊन गेले. वस्त्रें, बहुमान, जवाहीर, हत्ती, घोडे राजे यांस दिल्हे; व मानकरी मुत्सद्दी यांस वस्त्रें, जवाहीर देऊन तहाचें बोलणें परस्परें चालतें जालें. सुभानसिंग यांणीं राजियाचें बोलणें सांगितलें-यावरून "जैसिंग राजे सुभेदार, वडीलें[९२],पादशाहांचे[९३] इतबारी, आम्ही त्यांचे ताबिनांत, ते करितील त्यांत आम्ही आहों. " ऐसें खान सफाईनें बोलले. महाराज गोटास आले. नंतर जैसिंग व दिलेलखान यांस मेजवान्या महाराजांनीं बहूत तरतुदीनें केल्या. हत्ती, घोडे, जवाहीर, वस्त्रें व मातबर सरदार अमीर यांसही वस्त्रें जवाहीर योग्यतेनुरूप दिल्हें. त्यानंतर खान व जैसिंग यांणींही महाराज यांसि मेजवान्या केल्या. सरकारकून सरदार[९४] यांस वस्त्रें, जवाहीर दिल्हें. महाराज यांस जवाहीर, हत्ती, घोडे देऊन समारंभ केला. जैसिंगाची ममता मनःपूर्वक व बोलणें [गोड], उत्तम प्रकारें निखालसता जाल्या. " राजा परम धार्मिक, कुलीन होय, यास यश येऊन दिवसेंदिवस वृद्धिंगत [होवो,[९५]] दैववान व पराक्रम करणें विचित्र दिसतें. यास्तव जसें साहित्य होईल तसें याचें करावें, यास राखावें, म्हणून करिते जाले. ते समयीं जंजिरेकर सिद्दी संबूल हपशी जैसिंग यांजकडे आले होते. महाराजांनीं जंजिरा आम्हांकडे देवावा बोलणें घातलें असतां, " पादशाही चाकर ते, औरंगजेबाची आज्ञा पाहिजे,

---

९१. ' अत्तर गुलाब ' की०. ९२. ' वयें वडील ' की०. ९३. ' पादशाहीचे ठायीं इतबारी आहेत. ' की०. ९४. ' सर कारकून ' यापुढें ' सरदार ' हा शब्द की० मात्र देते. ९५. ' पावावें ' सा०, सा० २ व को० देतात. ' पावो ' की०.

तुमचे मतलबांत लिहून पाठवूं," ऐसें उत्तर केलें. नंतर राजे निरोप घेऊन राजगडास आले.

१९८. [जैसिंगानें] तहनामे लेहून, त्यांत पूर्वी कलमें लिहिलीं [तीं] व जंजिरे याचेंही कलम लेहून *आणविलें. डाकेवरि रवाना केलें. येथें जालें वर्तमान वाके सर्व लिहिले. "राजे भेटीस दिल्लीस यावयाचें ठरलें. यांदीवर रुकार होऊन सनदा याव्या. आम्ही उभयतां बाहादारीस-निभावणीस ठेवावे म्हणजे दिल्लीस येतील. नंतर आपणही सफाई करून सर्फराज करावे." असे कितेक प्रकार जैसिंग यांणीं लिहिणें ते लिहिले. आणि कूच करून नदी भीमातीरीं मुकाम केला. नंतर पादशाहाचीं उत्तरें आलीं. "उभयतां निभावणी बाहादारीसें व्हावें. जंजिरे कलम बोलों नये. वरकड किल्ले, कोट पादशाही दौलतींतील सोडावे. त्यांतही दौलताबादेखालील प्रांत, किल्ले हे सोडावे. चौथाई व सरदेशमुखी करार करावी. हुजूर भेटीस आलियावरि येथून प्रांत, किल्ले सफाईची चाल पाहून देणें तें देतां येईल." ऐशीं उत्तरें यादीवर स्वाल होऊन आलीं. यावरि महाराजांस पत्रें पाठवून आणवून पुन्हा जैसिंगांनीं ठराव केला. "विजापूर प्रांतांतील त्या पादशाहींतील [प्रांत किल्ले] घेतले त्यांजविषयीं बोलों नये, व त्या लगतीं कांहीं प्रांत व किल्ले दौलताबादेखालील हेही जुन्नर वगैरे तालुके राहावे. बाकी सत्तावीस किल्ले, त्रिंबक नासिक प्रांत, बागलाण, खानदेश, सोडावे." ऐसें ठरोन करार यादी, तहनामे करून, उभयपक्षींचे वकील जाऊन, तेथून तहनामे करार होऊन यावे, नंतर जाण्याचा बेत करावा. ऐसें ठरावून आपलेकडील मातबर माणूस देऊन महाराजांकडील सोनोपंत डबीर यांचे मेहुणे रघुनाथ बल्लाळ कोरडे, बरे, शाहागे, पारसनीस होते जाणून, दिल्ले आणि दिल्लीस रवाना केले.

---

* 'आणिलें' असें सा० को० व सा० २मध्यें आहे. 'पूर्वकलम जांजिरे याचें लिहून' की०. ९६–९६. 'यादी व रुकारसनदा' सा० व को०. वरील पाठ की० व सा० २ यांचा. ९७–९७. 'बहादरीस' निभावणीस व्हावें. की०. व सा० २. ९८. 'येतों' की०. ९९. 'बहादरी सांगून' की०. १००. 'स्वाल' शब्द की० देत नाहीं. तो सा० को० व सा० २ देतात. १. 'राखावे' की० व सा० २.

१९९. जैसिंग राजे व दिलेलखान औरंगाबादेस जावयाचा विचार ठरावून जातां विजापूर प्रांतीं खंडणी घ्यावयाची, महाराज बराबर फौजसुद्धां यावे म्हणोन बोलोन, कूच करून निघाले. जैसिंग व महाराज [यांणीं] एके अंबारींत बसावें, [उभयतांची] बहूत निखालसता, हें पाहून आपली अंबारी मागें चालवणें वगैरे [दिलेलखानास] असह्य वाटूं लागलें. तेव्हां पेडगांवीं आपले राहाण्यास ठाणें बांधावयाचें म्हणून काम लावून तेथेंच खान राहिले. महाराज व जैसिंग पुढें गेले. खंडणी जाली. नंतर महाराज निरोप घेऊन दिल्लीचे जाब येतांच जाणें पडेल, किल्ले कोट वगैरेचा बंदोबस्त जाला पाहिजे, म्हणून निरोप घेऊन निघाले. जैसिंग औरंगाबादेस गेले.

२००. राजे पन्हाळिवरून येते जाले. तेव्हां महाराजांनीं विचार केला जे, " आपण किल्ल्यांची खबरदारी केली तसे रितीनें किल्लेकरी चालून खबरदार, सावध आहेत नाहींत पाहावें. म्हणून रात्रीसच किलियावरि गेले. आणि हवालदार यास हाक मारून " महाराज आले, गनिमाची झड मागें आली आहे, दरवाजा उघडून किल्ल्यावरि घेणें. " ऐसें सांगितल्यावरून तटावरि सारे अधिकारी दरखदारें व लोक घेऊन हवालदार येऊन उभे राहून रात्रीस दरवाजा उघडूं नये हे कैद महाराजीं करून दिल्ही, यास्तव उघडीत नाहीं; शत्रू आला असला तरि घेरियाचे लोक व खालील हुशार करून रोखून राखितों, महाराजांनीं दरवाज्यानजीक खालीं तटालगत असावें; येथूनही तोफा व लोक करवळ उभे करून पुढें येऊं न पावे ऐसें करितों. " ऐसा अर्ज केला असतां, " तुमची सर्फराजी होईल, आज्ञाही आमची व परवानगीही आम्हींच सांगतों, दरवाजा उघडावा. " ऐसें बोलल्यावरि " दरवाजा उघडीत नाहीं, रात्र थोडी आहे, मागील गलबल पडूं देत नाहीं, " ऐसें उत्तर केलें. याजवरि " तुमचें पारपत्य केलें जाईल. तुम्ही

२. 'खबरदार' की०. ३–३. 'शत्रू पुढें न येण्याचा बंदोबस्त करून करून रोखून पुढें येऊं देत नाहीं.' असें की० देते. ४. 'बोलविल्यावरि' सा०.

चाकर इतबारी, सांगितलेप्रमाणें चालावें तें घडत नाहीं, हें चांगलें नव्हे, पारपत्यें होतील." असें भयही घालून सांगितलें. तथापी दरवाजा उघडिलों नाहीं. तों प्रातःकाळ जाला. तों सर्व कारभारी, हवालदार हात बांधोन, दरवाज्याजवळ येऊन, कुलपें काढिलीं. आणि महाराजांस आंत घेऊन "आम्ही अन्यायी, पारिपत्य करणें असेल तें करावें" असें बोलले. यावरि महाराज त्यांजवरि बहूत संतोषी जाले. त्यांस नावाजून सर्फराज केलें आणि वाढविलें. "आज्ञा तसे चालतां, इमानी, इतबारी, प्रमाण आहां," ऐसें बोलोन त्यांचा गौरव केला, आणि निघोन सातारियावरून राजगडास चालले. श्रीरामदासस्वामींचें दर्शन घेऊन, सर्व वृत्त निवेदन करून, 'दिल्लीस जाणें प्राप्त, कसें करावें?' विचारिलें. "जावें, फत्ते पावाल, संकट दूर होईल, तूर्त प्रसंगें जाणेंच प्राप्त आहे," ऐशी आज्ञा जाली.

२०१. नंतर आज्ञा घेऊन राजगडीं पावले. तेथें आलियावरि मुरार बाजी यांणीं पुरंधरीं लढाई बहूत शर्तीची मारली, शिपाईगिरीची सीमा केली, शेवट जखमा लागून मुर्धाचें मांस ढालेंत भरून नेलें, यावरून बहूत संतोषी होऊन, त्यांचे पुत्र बाजी मुरार यांस आणून, नवांजिसी करून, पालखी, वस्त्रें बक्षीस देऊन, त्यांची सरदारी त्यांस सांगून, दोन गांव उरवडें वगैरे म्हणून मुठेंखोरें यांतील इनाम वंशपरंपरेनें करून दिले. याप्रमाणें सर्फराज केलें.

२०२. यानंतर स्वारी रायगडावर गेलियावर दिल्लीहून पादशाहांनीं विचार केला जे, "शिवाजी राजे यांस तह ठरावून, आपणापाशीं आणून, कसेंही करून निरोप न देतां गोवून ठेवावें. सफाईनें चालिल्यासि इकडीलच मातबर कामें सांगावीं. किंवा शिवाजी दगाबाज, हुनरी आहे, कोठेंही अंतर पाहून करूं येईल तसा विचार करावा. उगेच मसलत लांबवून

५. 'उघडीत नाहीं.' को०. 'उघडीतना' की०. ६. 'करवावें' सा०. ७ 'मुरार' हें नांव सा० गाळते. ८. मुसेखोरें' की० देते. ९. 'चाललेस' को०. १० 'किंवा' की० व सा० २. 'कीं.' सा० व को०. ११. 'करून येईल तसा' सा० २. करून=करूं.

सरदार फौज पाठविणें, खासा स्वारी करणें, हें या करण्यानीं घडत नाहीं." म्हणोन सर्व तहनामा, जैसिंग यांणीं लिहिलेप्रमाणें, चौथ, सरदेशमुखी बिजापुरी प्रांत तालुके व त्या लगत किल्ले कोट करार करून, जंजिरे याचें कलम गाळून, हें बोलूं नये; सत्तावीस किल्ले व तो प्रांत सोडावा; पादशाही उमराव म्हणून, येथें भेटून रुजू होऊन, सर्फराज होऊन जावें. ऐसें ठरवून यादीवर [12]स्वाल व सनदा करून[12] जैसिंग यांजकडे रवाना केलें. 'तुम्हीं बाहा[13]दार होऊन खातरजमा करून रवाना करावें,' लिहिलें. वकील गेले-याचीं पत्रें रवाना करविलीं. तीं जैसिंग यांजपाशीं येऊन पावलियावरि त्यांणीं पंडितराव यांस बोलावून घेऊन महाराजांकडे सर्व रवाना केलें. ते घेऊन आले आणि दिल्लीस जाण्याचा विचार पक्केपणें ठरावांत आला.

२०३. याजवरून कारभारी मातबर या सर्वांस विचार पडला जे, "हें कर्म दुर्घट दिसतें. दिल्ली म्हणजे दोन महिन्यांची वाट, स्वदेश नव्हे, तेथें जाणें! औरंगजेब केवळ दैत्य होय! हें संकट कसें निभावेल?" ऐसा विचारही कोण्ही कोण्ही महाराजांस सांगूं लागले. महाराजांनीं उत्तर केलें कीं, "एक वेळ दिल्लीस जाणेंच प्राप्त. श्रीनींही जाणें घडेल, परं[14]तु निभावून आणीन, आज्ञा केली आहे. तो प्रांत, दिल्लीचें स्थान व पूर्वील आपले वडिलांनीं उत्तरप्रांतीं राज्यें केलीं ती जागा अवलोकन तरी करावी. आणि त्या प्रांतीं भागीरथी, यमुना हीं तीर्थें करावीं. बाहादारही बळकट आहेत. पादशाही तहनामे करार होऊन आले. यांत आपणास चौथ, सरदेशमुखी हे राज्यविभाग असे कायम जाले. पुढें श्रीहरी करणार तसें वाढेल. कसाही प्रसंग पडल्या कळेल तसें निभाऊन येऊं." ऐसा सिद्धांत करून सर्वांस सांगितलें आणि 'जावें' हाच विचार सबल पक्ष ठरविला. देशीं जिजाबाईसाहेब व राजारामसाहेब यांस ठेविलें. मोरो पंडित पेशवे, अण्णाजी दत्तो सुरनीस व निळो सोनदेव मजमदार हे तीन सर्वाध्यक्ष,

---

१२–१२. 'स्वाद करून सनदी करून' की०. १३. 'बहादर' असा पाठ मागें व पुढें की० सर्वत्र देते। १४. 'परतोन' की०.

यांचे स्वाधीन राज्य करून रायगड प्रांतांत ठेविले. आपण बराबर संभाजी राजे घेतले. कारभारी निराजी रावजी न्यायाधीश, बाळाजी आवजी चिटणीस, त्रिंबक सोनदेव डबीर, जीवनराव माणको, नरहर बल्लाळ सबनीस, दत्ताजी त्रिंबक१५, राघो मित्र, प्रतापराव गुजर सरनोबत, दावजी गाढवे, हिरोजी फर्जंद वगैरे कित्येक मातबर सरदार विश्वासू१६, पांच चार हजार१६ पागा चांगली निवड करून घेतली व फौज पांच हजार घेतली१७. त्यांत हषमी सरदार कंक१८, मालुसरे, देशपांडे ऐसे घेतले. सर्व राज्याचा बंदोबस्त पूर्वी धारे करून दिल्हे याप्रमाणें चालावें ऐसें करून देऊन सर्व फौज व पागा हषम लोक राज्यरक्षणास ठेविले. तिकडे कसाही प्रसंग पडिला असतां तुम्ही जवांमर्दीनें१९ राजाराम साहेबांस घेऊन राज्य रक्षावें, ऐसें पेशवे, मजमदार, सुरनीस यांस सांगोन आपण औरंगाबादेस आले. जैसिंग यांची भेटी जाली. बोलणीं होऊन त्यांणीं बाहादार उभयतांनीं या प्रांतींच असावें ऐसें ठरोन रामसिंग, त्यांचे पुत्र, चार हजार फौजेनिशीं बराबर दिल्हे. ते व महाराज निघोन दरमजल नर्मदा, चमेली उतरून मथुरेस पावले.

२०४. रामसिंग यांणीं राजे यांस घेऊन आल्याचें वृत्त पुढें पादशाहांस लेहून पाठविलें. त्यांणीं मुकामाचे मुकामास सर्व बंदोबस्त आदरेंकरून निखालसतेनें करविला. शिवाजी राजे कसेही येऊन भेटावे हेंच मानस. राजे मथुरेस गेले ते कांहीं दिवस गोकुल-वृंदावनादी करून नंतर निघते-समयीं मथुरेचे चोबे ब्राह्मण [त्यांतील एक] एकटा पुढें आला. हत्तीवर बसावें तों अवलोकन केला. त्यास महाराज बोलले, “ बेवकूब ब्राह्मण! समय न पाहातां आला.” उत्संगळ शब्द ब्राह्मणास महाराजांचे मुखांतून निघाला. तो ब्राह्मणानें ऐकून प्रतिशब्द तसाच देऊन “ मी नव्हे, राजा,

---

१५. ‘ दत्ताजी गंगाजी ’ की०. १६–१६. ‘ विश्वासू याचे च्यार हजार पागा ’ को०. १७. ‘ घेतले ’ सा० व को०. १८. ‘ लोक ’ की०. १९. ‘ जहामर्दीनें ’ की०.

तूंच तसा होस!" म्हटलें. तेव्हां त्यास पुढें बोलावून, हातीं धरून, "आम्ही तुम्हांस बोललों, हे क्षमा करावी" म्हणोन गौरवून विचारिलें जे, "तुम्ही आम्हांस असें कां बोललां?" यांणीं उत्तर केलें, "आम्ही प्रमाण बोललों व तुम्ही बोललां तें योग्यच. असे समयीं [आम्हीं] पुढें येऊं नये, परंतु अकस्मात आलों. आम्ही बोललों कसें, तरि दिल्लीश्वर केवळ रावण ऐसाच क्रूर होय! त्याचे भेटीस तुम्ही मोठा प्रताप करून, त्याचें राज्य घेऊन थोडके फौजेनिशीं जातां, आणि पुत्रही समागमें नेतां, हा कोण विचार केलात? चांगलें नाहीं." असें म्हणतां त्याचे बोलण्यास बहूत चांगलें ऐसें मानून त्याचा सन्मान वस्त्रें-द्रव्येंकरून केला आणि तेथील उपाधिक त्यास दिलें. दरसाल पांचशें रुपये वार्षिक करून दिल्हे. त्याचा गांव त्या प्रांतींच लावून दिला. रामसिंग यांस सांगून चालावा ऐसें केलें. तो अद्यापी चालत आहे. नंतर त्यासही समागमें घेऊन दरमजल दिल्लीस गेले. जाऊन पावलियावरि रामसिंग यांणीं पादशाहास भेटून राजे आले येविषयीं अर्ज केला. त्याजवरून दिवस मुहूर्त चांगला पाहून भेटीस आणावें, सांगितलें. त्याप्रमाणें उत्तम दिवस पाहून भेटीस नेलें.

२०५. ते दिवशीं पादशाहांनीं बहूत तरतुदीनें अदालत मजालस करून सर्व वजीर, बक्षी, व उमराव मातबर जमा करून यांस नेलें. भेटीस जाण्यापूर्वीं नजर करणें, कुरनिशात व दाब-आंदाब [बजावणें] पादशाही कायदे सर्व रामसिंग यांणीं सांगून ठेविले. "जे प्रसंगीं तुम्ही येथें आलां तेव्हां येथील रंग राखून, येथून आपले मतलब सिध्द करून देशीं जावें हें उत्तम." ऐसें बहूत रितीनें सांगून ठेविलें. ते समयीं 'बरें' बोलले असतां, भेटीस गेलियावरि यवनास भुईस हात लाऊन सलाम करणें हें काय? हे ईर्षा मनांत येऊन बावरेपणें रामसिंगानीं सांगितला मार्ग सर्व सोडिला आणि कुर्नीस केली नाहीं. हें रामसिंगानीं पाहून, नजर घेऊन, आपण पुढें होऊन, रामसिंग याणींच केली. उजवे बाजूस अमीर उभे

२०. 'खुरनिषाद आदाब बजावणें' की०.

[होते त्यांत उभे] राहण्यास हातानें पादशाहानीं दाखविलें. त्याजवरून खान व रोहिले वजीर राजे मारवाडकर जसवंतसिंग यांचे वरते जाऊन उभें राहावें ते बसले. हें रामसिंग याणीं पाहातांच आपण पुढें होऊन उभे राहिले. तेव्हां पादशाहानीं खुणेनें विचारिलें. [रामसिंग बोलले] " दक्षणी राजे होतें[२१], अदालत कधींच पाहिली नाहीं." ऐसें बोलले. ते समयीं पादशाहानीं मनांत आणिलें जे, ' कु[२२] रू प व खंबीरच हा होय. ' म्हणून तोंडास रुमाल लावून किंचित हास्य करून आश्चर्य केलें. आणि सन्मान-रितीप्रमाणें कधीं आलां ? काय खबर आहे ? हे प्रश्न केले. यांणींही उत्तरें समर्पक केलीं. विरस[२३] न दाखविता[२३] सन्मानें करून बोलोन डेरियास जाण्यास निरोप, विडे देऊन, दिला. खर्चास व मेजवानी पाठविली. फौजसुद्धां अजमास करून दरमहा बांधून देविला. रामसिंग बराबर डेरियास घेऊन आले. " येथें आलां, तेव्हां फार विचारें चालावें, केली ही गोष्ट पूर्वीं आपण सांगितलें असतां कशी केलीत ? " ऐसें बहुत प्रकारें ममतेचे अर्थें सांगून हवेलीस निघोन गेले. या[२४]जवरि कांहीं दिवशीं पाद-शाहांनीं यांस राहाण्यास, हवेलींत रहावें[२४] व फौजही आसपास जवळ उतरावी ऐसें ठिकाण, हवेली योजून देवविली. तेथें आपले सलतनतेनिशीं [राजे] जाऊन राहिले.

२०६. त्याजउपरि रामसिंग मध्यस्थ याजपाशीं " करार यादीबुदी जाल्यावरून देशींहून आलों, ये[२५]ण्याचें मानस तसें केलें[२५], इकडील हवा मानत नाहीं, यास्तव कराराप्रमाणें करून देऊन, तिकडील कार्यभाग[२६] सांगणें ते[२६] सांगून निरोप देवावा " हें बोलणें [बादशाहाशीं] लाविलें.

---

२१. 'होते' सा० को० व सा० २ देतात. २२. 'पुरुष' की०, पण बाकी तीनही प्रतींत ' कु रू प व ' अशीं अक्षरें आहेत. २३–२३ 'सनदा दाखविता' की० । २४–२४ या वाक्याऐवजीं ' त्याजवर महाराज कांहीं दिवस पादशाहानें हवेलींत राहावें' असें की० देते. २५–२५. हें वाक्य की० देत नाहीं. २६–२६. ' काय सांगणें तें ' की०.

'बरें आहे' [असें पादशाह] बोलले, आणि "राजे यांणीं आम्हां-पाशीं असावें, मोठीं मोठीं कार्यें करावीं, सर्फराजी अधीक करून घ्यावी, जाण्याची तातड कां करितात? त्यांचे मतलब करार होऊन गेले आहेतच," असें उत्तर जालें. नंतर राजे यांणीं वरकड वजीर मातबर यांच्या भेटी घेण्याविषयीं विचारिलें. ते परवानगी जाली. ज्यांचे घरीं जाणें योग्य, त्यांच्या भेटी, घरीं जाणें येणें केलेयावरि रामसिंग यांजपासून बोलविलें जे, "राजे यांचें म्हणणें प्रथम आलों, कराराप्रमाणें मतलब कागदपत्र होऊन निरोप द्यावा. पुन्हा जे समयीं प्रसंग, उपयोग काम पडेल ते समयीं पत्रें येतील तेव्हां पाहिजे सामान तसें घेऊन येऊन कामगारी बजावूं," ऐसें बोलणें लाविलें. [बादशाहानें] ऐकोन घेतलें, आणि मनांत आणिलें जे, "प्रथम भेटीसें यांणीं कुरनीस, दाब-आदाब न केली, व पुढेंही येथें राहून स्वच्छतेनें नौकर म्हणवून चाकरी करावी, हुकुंमांत चालावें हें दिसत नाहीं; वरकड बहूत योग्य, मर्द व शिपाई, मनसबेदार, धाडसाचे माणूस, सर्वगुणसंपन्न दैववान [पुरूष] आपले हातीं लागून, हुकमांत चालून निखालसता जालियास वजिरी देऊन सर्व राज्यभार यांजवर ठेवावा ऐसी योग्यता आहे. निरोप दिला असतां जाऊन फंद करण्यास चुकावयाचे नाहींत, कसेंही येथें गोवून ठेवून ममतेंत ज्या रितीनें येतील तसे आणावे. करार व तह ठरला, बाहादारही मोठे दिले, त्याअर्थीं [आपण] वावगी गोष्ट करणें युक्त नाहीं. ममतेनें व बोलण्यानें हातास लागले तरि घ्यावे, नाहीं तरि दाब ठेवून तरी हातीं घ्यावे. निरोप देणें ठीक नाहीं." ऐसें दृढनिश्चयांत आणून रामसिंग याजपासून सांगितलें जे, "राजे आले, मोठे कर्ते शिपाई आणि मनसब्यानीं, चतुरतेनें सर्व गुणें योग्य. यांणीं चाकर म्हणवून, तिकडील जाहागीर आहे ते राखून,

२७. 'द्यावा' की०. २८. 'भेटींत' की०, 'भेटी' सा० व को०. २९. 'स्वस्थतेनें' की०. ३०. 'हुकूममात्र' सा० व को०. ३१. 'मनसबदार' असें सर्व प्रतींत दिसतें; पण 'ब' वरची मात्रा नकल करणारानें गाळली असावी.

इकडेही करोडों रुपयांचा तालुका स्वाधीन करितां येईल. लाख पन्नास हजार फौज बाळगून आम्हांजवळ या प्रांतींच राहून कामें काजें करावीं. तिकडेही पुत्र ठेवून चालवावें. तिकडील पादशाहातींत बंडें वाढलीं तीं मोडावीं. तो तालुका व ईकडील[32] घेऊन त्यांचा [व] फौजेचा बेहडा करून घ्यावा. चाकर म्हणवून सर्फराजी करून घ्यावी. यांत सफाई दिसलियावरि वजिरीही यांस सांगावी. सर्व इतबार ठेवावा ऐसें आमचे चित्तीं [आहे] व या कामास लायख राजे आहेत. यास्तव तुम्ही कसेही उपायें राजे यांस या[33] मतलबावरि आणावें."

२०७. याजवरून रामसिंग यांणीं सर्व वृत्तांत सांगितले. यांची[34] खंबिरी [अशी कीं] "या प्रांतीं राहाणें व इकडील दौलत घेणें घडावयाचें नाहीं. मतलब करारांत आले ते करून देऊन त्या प्रांतीं सुभे आहेत त्यांसहवर्तमान तिकडील कामगिरी सांगावी. ती बजावून देऊंन[35]." ऐशींच बोलणीं पडत गेलियावरून "शिवाजीची खंबीर ढळत नाहीं, हातीं लागत नाहीं, कसें करावें," हाच विचार करिते जाले. "ऐकत नाहीं त्याअर्थी दाबूनही पाहावें," म्हणून एके दिवशीं जाफरखान अमीर पादशाहाचे केवळ इतबारी, खिलावणे, जवळ होते, त्याजपाशीं खुलासा निघाला जे, [राजे] कुरनूश करीत नाहींत व हुजूर चाकरी करून राहात नाहींत. बहूत खंदेपणा जात नाहीं. त्या अर्थी जरब देणें प्राप्त." ऐसें रोषयुक्त बोलणें पडलें. ते समयीं जाफरखान, शास्ताखान यांचे आप्त, याजमुळें पादशाहाची मर्जी पाहून अधीकच चढीं देऊन बोलले. हे बातमी राजे यांस लागली. तेव्हां जाफरखान यांचे हवेलीस जाऊन, त्यांस कित्येक अर्थ ममतेचे, "तुम्ही पादशाहापाशीं बहूत लगत व मेहेरबानींत आहां; आमचें साहित्य करीत असावें," बोलले असतां त्यांणीं मनावरतें 'बरें'

---

३२. 'वाईकडील' की०! ३३. 'या' की० देत नाहीं. ३४. 'यांची खंबिरी' की० देत नाहीं. 'याची खंबीर' सा० व को० देतात. वरील पाठ सा० २. चा आहे. ३५. 'देऊन 'सा० व को०. 'न' अनुस्वारासाठीं. देऊन = देऊं.

म्हणोन, महाराजांचा संशय, काय करितील हा दाब[36] भेटण्यांत बसण्यांत वाटून[37], गांठ तोडोन, निरोप वस्त्रें देऊन लावून दिल्हें.

२०८. पुन्हां पादशापाशीं बोलण्याविषयीं रामसिंगास महाराजांनीं सांगून बोलविलें जे, " दक्षणची मसलत सर्व आपणांस सांगावी, येथून मर्जी असल्यास फौज सामान द्यावें, किंवा तिकडे जैसिंगांस हुकूम करावा. ते व आपण मिळोन सर्व दक्षण काबीज करून देतों. " ऐसें बोलविलें असतां पादशाहाचे मनांत प्रशस्त न पडे. अधीकच संशय वाटूं लागला. आणि करार शपथ दिल्ही व बाहादार दिल्हे हे अडचण, तेव्हां केवळ बेमानी दाखविणें चांगलें नाहीं. परंतु जरब देऊन आपले मनांत तसे पल्ल्यावर आणावे म्हणून पोलादखान यांसि हुकूम केला जे, " राजे यांचे मोकामल्यानीं तुम्ही आपली फौज पंचवीस हजार घेऊन, लोक सुद्धां उतरोन चौकी द्यावी, आणि हुकुमाशिवाय बाहेर जाणें येणें न घडे ऐसें करावें." ऐसें सांगून चौक्या पाठविल्या. ते भोंवतें डुरून येऊन उतरले. हें राजे यांस समजल्यावरि रामसिंग यांस सांगून पाठविलें, " तुम्ही बाहादार असून हे गोष्ट काय आहे? अर्ज करावा. पादशाहाची मर्जी आम्ही येथेंच असावेंशी दिसती. ते आम्हांस मान्य आहे," ऐसें बोलविलें. तेव्हां त्याणीं अर्ज केला. ते समयीं [बादशाहानीं] " राजे यांचें अंतःकरण शुद्ध होऊन, हुजूर राहून, चाकरी मोठे इतबाराची करावी तें ऐकत नाहींत, यास्तव हें करणें प्राप्त [पडलें.] वरकड तुम्ही या पल्ल्यावर* आणावें. या पल्ल्यास येत तों हेंच करावयाचें. वरकड जैसिंग राजे व दिलेलखान बाहादार [असून] सरकारी करारनामे गुंतले [आहेत], राजे यांस वांकडें करणें तरि पारिपत्य करण्यास काय गुंता [होता]? परंतु ते गोष्ट करावयाची नाहीं. तुम्हीही सुभेदार यांस लिहून राजे निखालस पक्केपणें

३६. की० ' दाब ' वगैरे शब्द देत नाहीं. ३७. ' वाढवून ' सा० व को० देतात. ' वाटून ' सा० २ देते. * ' आपल्या बोलण्यावर ' की०.

होऊन सरकार-आज्ञेंत चालत ऐसें त्यांणींही लेहून सांगून करावें," म्हणून सांगितलें. तें सिंग यांणीं राजास येऊन कळविलें.

२०९. ते समयीं राजे यांनीं सिंग यांस सांगितलें जे, "आम्हांस पादशाहाची मर्जी [संपादणें] त्या अर्थी आम्ही येथेंच राहातों. जेव्हां निखालसता पडत जाईल [तेव्हां] तसेंच कामकाजही करितां येईल. परंतु चिरंजिवास व फौजेस इकडील हवा मानत नाहीं यास्तव निरोप देवावा. कार्याकारण [माणूस] ठेवून घेणें तें घेतों. बाकी लावून देतों." त्याजवरून पादशाहास विचारिलें. त्यांणीं "लोक फौज जाऊं देणें हें सहजांत काम होतें, हालँकूद होतात, त्या अर्थी निरोप द्यावा" सांगितलें. पुत्रास लावून देणें ते "तिकडे जाऊन फंद न करीतसे जिम्मेदार मध्यस्थ देऊन रवाना करावे," ऐसें बोलले. तें सिंग यांणीं सांगितल्यावरि "जिम्मेदार देणें कशास ? व आम्हांस या प्रांतीं कोण जिम्मेदार होतो ? पादशाहाची मर्जी तसे उभयतांही राहातों." म्हणून शागीर्दपेशा, कांहीं पागा कार्याकारण ठेवून, हषमपैकीं कांहीं सरदार ठेवून, कारभारी मंडळी ठेविली. वरकड कारकून, पागा, फौज सर्व [लोक] प्रतापराव गुजर सरनोबँत यांजबराबर जावे, चांगलीं घोडीं हत्ती वगैरे जावे " सांगितलें. त्यांणीं जातां आड घातली, "साहेबांसाठीं प्राण गेले तरी जावोत, परंतु टाकून जाणें घडणार नाहीं." ऐसा सरनोबत, सरदार व लोक यांचा निश्चय जाणून सर्वांचे समाधान करून, प्रतापराव यांस "हा प्रसंग ऐसेच रितीनें, मोठे हुनरें यांतून बचावून जाण्याचा आहे, समजोन तुम्हांस निरोप दिल्हा. याजकरितां 'जावें' सांगितलें. याजवरून देशीं सर्वांस लावून दिलें. आणि प्रधान वगैरे कारभारी यांस सांगावें, "ते व तुम्हीं बहूत खबरदारीनें

---

३८. 'सांगून करावें' यापुढें "असें करवावें" असें वाक्य सा० देते; तें फाजील दिसतें. इतर प्रती तें देत नाहींत. ३९. 'हालखूप' की० देते। ४०. यापुढें की० 'दत्तो मंगाजी, त्र्यंबकराव वाकनीस' अशीं दोन नांवें अधीक देते.

राहावें, आम्हांविषयीं काडीमात्र चिंता करूं नये व जिजाबाईसाहेब यांसही समधान करून सांगावें. ” ऐसे सांगून लावून दिल्हें.

२१०. त्याजवर विचार चित्तांत केला जे, “ या संकटांतून पार कसें पडावें ? पादशाहाचें म्हणणें तसें इमान प्रमाण देऊन; आपण अवलंबिलेला मार्ग यवनांचें अन्न न घेणें, धर्मस्थापना करणें तें सोडून; त्यांचे म्हणवून त्यांजवळ वजिरी दौलत मेळवून राहावें ; किंवा मोठें धाडसें, हुनरें करून यांतून बचावून जाण्याचा समय आहे तसें करून आपले संकल्प सिद्धीस न्यावे ; [४१]तोंरिच [तें] घडेल[४१]. त्या अर्थी आपणास तरि प्राणही गेले असतां [हा] संकल्प सोडावयाचा नाहीं. यास्तव [४२]जोंहंबाजीनें, श्रीवर भार ठेवून, पार पडावें हाच निश्चय करून, आठा दिवशीं आपले गुरुवारचा उत्साह [करितों] ऐसें करून सर्वांस मिठाईच्या डाल्या भरून पाठवाव्या असा [४३]बाहांना निर्माण करून पाठवूं लागले. मिठाईच्या डाल्या [४४]कशांच्या जातात ऐसा चौकीस संदेह जाला. याजवरून चौकशी केली. एक, दोन, चार वेळ पाहिलें असतां मिठाईच जाती, डाल्या, बहंग्या भरून जातात, हें कळोन चौकशी करणें सोडिलें. आणि महाराजांची दिनचर्या व बारीक बातमी, काय उमेद, पल्ल्यावर येतात न येतात, हे पादशाहानीं ठेविली होती. ते पादशाहास राजे राहाण्याचा निश्चय करून, निखालसता होऊन, आपण इकडील चाकरी चाकर म्हणून करावी, मनसब दौलत मेळवावी, बहूतच निष्ठेनें चालावें, ऐसें खबिरांत आलें असें दिसोन बातमी जाण्याजोगें बोलणें करण्यांत निःसीम डौल महाराज दाखवूं लागले.

२११. जैसिंग व रामसिंग [यांनीं] शफथपूर्वक[४५] बाहादार होऊन

४१–४१. हें वाक्य न देतां की० ‘ हा विचार पडला ’ असें देते. ४२. ‘ जाहंबाजीनें ’ की० देत नाहीं. ४३. ‘भाहाना’ को०. ‘बाहाना’ सा० २. ‘बहांणा’ की०. ४४. ‘कशा’ सा० को० व सा० २. ‘ कशाच्या ’ की०. ४५. ‘शपथपूर्वक’ यापुढें ‘करून’ शब्द सा० व को० देतात तो फाजील आहे.

आणिलें असतां, बादशाहांनीं बेइमानी नजर[४६] धरली. याजवरून [त्यांनीं] महाराजांशीं अंतरंगापासून दुसरा विचार [ठेविला] नाहीं. सर्व बातमी राखणें व बाहेरून राखण[४७] करणें, खर्चास पावतें करणें, पादशाहाशींही बोलणें [वगैरे ते] करिते जाले. त्याजवर महाराजांनीं चौकीचे लोक यांसि बहूत सफाई दाखविणें, आदर करून बोलणें, मेजवान्या करणें, वस्त्रें, द्रव्य देणें, जवळ बोलावणें, ताजीम-तवाजू, विडे-पान करून, आपलेसे करून, त्यांत बोलणें तें पादशाहास उत्कंठेनेंच सफाई दिसोन कृपा कधीं करतील, असेंच [महाराज] दाखविते जाले. ह्या बातम्या वरचेवरि पादशाहासही कळत गेल्या. ऐसें[४८] दृढ जालियावरि आपले कारभारी लोक इतबारीसुद्धां निघण्याचा बेत सिद्ध केला. ज्या मार्गेंकरून जाणें व तीर्थें करणें तीं तीं मोठीं शहरें व क्षेत्रें येथें हुंड्या करून सावकारींत द्रव्य श्रीकाशीसुद्धां जागां जागां रवाना केलें. फौज पागा, लोक आधीं रवाना केले होते. दिल्लींत राहिले लोक यांत कोण्हास दुखणें, कोण्ही चाकरी टाकिली, कोण्ही उठोन गेले, ऐसें करून संकेत करून त्यांतही देशीं जाणार, पाठवणें, त्यांस जावयास सांगितलें. केवळ बरोबरच[४९] निभावावयाजोगे व घ्यावयाचे त्यांस संकेत सांगून पंडयांनीं[५०] अमके स्थळीं राहावें ऐसे ठेविले. कांहीं रामसिंग याचे आश्रयेंकरून घालविले. आणि देशचे लोक राहात नाहींत, उठोन जातात, ऐसें दाखवून राहिले तेही युक्तीनें हलके केले. नंतर शहरचे लोक शागीर्दपेशास [५१]वगैरे दोन-चारशें[५१] ठेविले. यांणीं दुरोन असोन चाकरी करावीसें केलें. शरिरास आराम नाहीं [हा] बाहाना करून आपण निजले. प्रहर साहा घटका दिवस येई तों निजावें, बहूत करून आंतच गैररावत्यांत राहावें ऐसें करूं लागले. रावता, गैररावता

---

४६. 'बेइमानी केली' की०. 'बेइमानी नजर धरिली' हा पाठ इतर तीन प्रतींचा आहे. ४७. 'राखण राखणें' की०. ४८. 'ऐसी तयारी' की०. ४९. 'बराबरच' की० देत नाहीं. ५०. 'पडयांनीं' की० देत नाहीं. ५१-५१. 'वगैरे दोन चारशें' की० देत नाहीं.

ऐसें आठ पंधरा दिवस करून दाखवून कामाकाजासाठीं कारकून, कारभारी हुजरे लोक जाणें येणें तसे बेतानीं सारे बाहेर काढिले. श्रीमारुती [नें] लंकेंत जाऊन जशी ख्याती केली, सीताशुद्धी घेऊन निघोन गेले, तसें आपण युक्ती करून जाहंआजी हुनर करून पादशाहास दगा देऊन जावें, म्हणून श्रीदेवीस प्रार्थना केली. देवीनेंही आश्वासन दिलें, " निघणें, निभावून नेईन," ऐसा स्वप्नगत दृष्टांत होऊन सांगितलें. यावरि सर्वांस आधीं काढून दिलें. त्यांणीं अमके पुऱ्यांत जाऊन गुप्तरूपें असावें, हे जागे वगैरे आधींच निश्चयांत आणिले [होते.] तेथें सर्व पोहोंचले, अशी बातमी आणून आपण खासा व संभाजीराजे पेटारियांत बसोन गुजरीचे वेळेस मिठाईच्या बंग्या जातात म्हणून त्यांत निघाले. पलंगावरि खासा पोषाख तसाच ठेवून हिरोजी फर्जंद यास बेत सांगितला कीं, " तूं पलंगावरि रजईची वळकटी करून, निजले आहेतसें दाखवून बुक्या मारीत बसावें. मध्यरात्रीनंतर निघोन अमके स्थळीं येऊन पोहोंचावें. " याप्रमाणें तो पलंगापाशीं बुक्या देत खोलींत बसला. " महाराजांनीं जावें, मागें आपणांस जसें पडेल तसें पडो, महाराजांचे कृपें आपणही निघोन येतों," म्हणून राहिला. प्रातःकाळ जाला, चार घटका दिवस आला. "महाराजांस निद्रा लागली आहे, गूल करूं नका, " ऐशी ताकीद करून आपणही निघोन कामाहून येतों, म्हणोन ठिकाणास गेला. महाराज व सर्व निघाले ते शहरचे पश्चिमेस पुरा बाहेर होता तेथें बेताप्रमाणें सर्व एक होऊन, आठ चार दिवस वेष पालटून, जागां जागां फुटून, कोण्ही बैरागी कोण्ही गोसांवी ऐसे होऊन, ब्राह्मण यांणीं शूद्रवेष ऐसे करून राहिले.

२१२. इकडे प्रहर दिवस आला, हालचाल नाहीं, ऐसें पाहून शहरचा शागीर्दपेशा नेंवा ठेविला ते व चौकीचे लोक पाहातात तों राजे नाहींत ! तों कारभारी आदिकरून कोण्हीच नाहींसें पाहून गूल केली. चौकशी

५२-५२. ' पलंगापाशीं ...... बसला ' हें वाक्य की० देत नाहीं. ५३. ' ब्राह्मण, वाणी, शूद्र, वैश्य असें की० देते. ५४. ' नांव ' की० !

करितां निघोन गेले, नाहींत !! असें समजोन पोलादखान यास समजाविलें. त्याणीं पादशाहास जाऊन अर्ज केला जे, " राजे निघोन दग्यानीं गेले. " हें पादशाहास कळलियावरि पोलादखान याजवरि इतराजी केली. मनसब जप्त करून चौकी बसविली व [राजे] निघाले ते रामसिंग यांचेच सल्ल्यानें निघाले असतील हा संशय धरिला. तों रामसिंग याणींही अर्ज केला जे, "शिवाजी राजे निघोन गेले. आपण शफथ देऊन आणिले [असतां] हजरतीनें चौकी पाठविली, दस्त केले. मर्जी सरकारची !! " बोलले. तेव्हां " काय चिंता ? [राजे] जातील तेथें पारिपत्य करीन. तुम्ही मध्यें[५५] म्हणून इतकी सबुरी केली." ऐसें म्हणून शहरांतही चौकशी करविली. तमाम तालुकेदारांस पत्रें पाठविलीं, " जेथें [राजे] सांपडतील तेथें दस्त करावे " व मार्गांनींही लोक रवाना केले. परंतु शोध न लागे. तेव्हां[५६] हरिफाई करून निघोन गेले हें मनांत अपूर्व मानिते जाले.

२१३. [इकडे] महाराज [यांनीं] आठचार दिवस नानाप्रकारचे वेष धरून कांहीं [लोक] तेथून पुढें मथुरेस रवाना केले.[५७] आणि आपण दाहावीस असामी कारभारी व हुजरे सरदार इतके एक जिवाचे बैरागी होऊन मथुरेस जाऊन पावले. तेथून देशीं जाणें ठीक नाहीं ; चौकशी बहूत चालली आहे ; निभाव पडणार नाहीं ; आपणास यात्रा भागीरथी, काशी वगैरे करणें; संभाजी राजे लहान, [त्यांचा] पायीं निभाव पडणार नाहीं; म्हणून मथुरेंत काशीपंत व कृष्णाजीपंत व विसाजीपंत त्रिवर्ग बंधू, देशस्थ ब्राह्मण, मोरोपंत पेशवे यांचे आप्त, विश्वासू, रोजगारी तेथें होते, त्यांचेजवळ मथुरे उपाध्ये यांचे विचारें [संभाजी राजे यांस] ठेवून, आम्ही अमके मागा जाणार तें न समजों देतां, आम्ही अमूक स्थळीं आलियावरि सांगून पाठवूं, तेथें घेऊन यावें, असें

५५. ' मध्यें ' सा० व की०. 'मध्यस्त' को०. ५६. 'तेव्हां' ऐवजीं 'एथें' की०. ५७.—५७. या वाक्याऐवजीं ' महाराज आठ चार दिवस नानाप्रकारचे वेशें राहून तेथून पुढें मथुरेस रवाना झाले. ' असें वाक्य की० देते.

सांगून ब्राह्मणाचा वेष संभाजी राजे यांस देऊन गुप्तरूपें ठेविलें. समागमें विसाजीपंत व चोबे उपाध्ये घेतले. आपण सर्व मंडळांसह बैराग्याचे वेष धारण केले होते, तसेच बैराग्यांचे मेळ्यांत मिळोन तेथून कुरुक्षेत्रास गेले. तेथून उत्तरमानास, हरिद्वार करून, गंडकी, अयोध्या [यांचें] दर्शन करून, श्रीकाशी व प्रयाग हे यात्रा करून गयेस आले. तेथें गयावर्जन केलें. निघतां श्रीविष्णुपदावरि मोहोरा घालून, पद भरून गुप्तरूपें निघाले. त्रिस्थली यात्रा, कार्तिकस्नानें माघस्नानें सांग करून बराबरचे सर्व [लोक] यांजपासून गयावर्जन वगैरे करवून, देवगड चांदें येथें येऊन, श्रीगंगातीरचीं क्षेत्रें करीत करीत उत्तरमानस करून दाक्षिणमानसीं सुरक्षित वीस बेवीस महिनियांत पावले. महाराज पुण्यश्लोक त्याप्रमाणें पुण्यक्षेत्रें यात्रा व देवदर्शन घेऊन निभावून आले. गंगातीरीं मंथनकालेश्वरादी करून कुशतर्पणास आले. तीर्थविधी केला. तेथून पुढें एके गांवीं येऊन राहिले. त्या गांवीं गरीब एक कुळवाडी होता त्याचे गोठ्यांत राहिले. त्याची आई वृद्ध होती, ती स्वाभाविकपणें "तुम्ही बैरागी आलां, अन्न द्यावें, परंतु गांवीं देशींची फौज येऊन गांव लुटून नेला. काय करावें?" ऐशी बोललियावरि यांणीं देशींची फौज कोणकोणाची आली विचारलियावरि "शिवाजी राजा याचा तेलंगराव सरदार फौजा घेऊन आला, गांव लुटला. शिवाजी राजा दिल्लीस गेला त्यास पादशाहानीं पारिपत्य कां अद्यापीं न केलें? आम्हां गरिबांस बहूत उपद्रव होतो." असें बोललियावरि महाराज मनीं फार समाधान पावले जे, "आपण विदेशीं गेलों असतां प्रसंगेंकरून मोठे संकटांत पडलों, देवानीं निभावून हे दिवस दाखविले [हें] प्रमाण. परंतु आम्ही नसतां आम्हांप्रमाणें राज्य रक्षून सर्वांवर दाब आहे. अम्मल उगवितात तेव्हां बहूत केली." असें मानून तिजला आश्वासन दिलें कीं, 'तुझें बरें होईल. तुझें नांव काय?' वतन

५८. 'त्यांनीं' की०. ५९. 'बहुत बरें' की०.

वगैरे विचारून घेतलें. तेथून भागानगरचे तालुकियांतून विजापूरचे इतल्ल्यांतून[६०] महाराज जवळ देशीं येऊन पन्हाळा प्रांतीं आलियावरि सांगून पाठविलें आणि आपण तसेच वेशेंकरून राजगडास येऊन पावले. मातुश्रीचें दर्शन घेतलें. शके १५८८, पराभव नाम संवत्सरे, मार्गशीर्ष वद्य दशमीस आले. तें समयीं बहूत आनंद होऊन कुरवंड्या व दानधर्म, साखरा वाटणें वगैरे मातुश्रीनीं करऊन सर्वांसह मंगलस्नानें करविलीं. तोफांची सरबत्ती केली. [महाराजांनीं] वस्त्रें भूषणें सर्वांसह परिधान केलीं.

२१४. हें वर्तमान सर्वांस राज्यांत महाराज येऊन पावले ऐसें कळतांच तमाम सरकारकून व सरदार, सुभेदार[६१] व कारखानदार व [६२]देशक व ग्रामक लोक व उदमी सावकार लोक दर्शनास आले[६२]. आणि सर्वांनीं नजरा व पोषाख व आपले तालुकियांतील उत्तम पदार्थ जिन्नस उपायनें नजरा घेऊन येऊन भेटले. [६३]सतके महाराजांवरून केले[६३]. ऐसा मोठा उत्साहसमारंभ होता जाला. किल्लोंकिल्लियांस तोफा-सरबत्ती केली. लोक आले त्यांचे गौरव भाषण-अवलोकनेंकरून योग्यतेनुरूप महाराजांनीं सर्वांचे केले. मोठे संकटांतून निभावून महाराज देशीं आले हा उत्साह सर्वांस जाला. दानधर्मही बहूत केला. बराबर गेले होते त्यांस श्रमसाहस ज्यांणीं जसें केलें त्यांस त्याप्रमाणें गौरव व नांवांजिसी करून तैनाता जाजती व पोषाख जवाहीर देणें, पालख्या देणें, हत्ती वगैरे [देणें] तसें दिल्हें. महाल गांव दिल्हे. निराजी रावजी न्यायाधीश व त्रिंबक सोनदेव डबीर व बाळाजी आवजी चिटणीस यां तिघांची बहूत तारीफ केली, व या समयीं यांची सेवा बहूत जाली, मोठें कारस्थान [केलें] व उपयोगीं पडले म्हणून बहूत कृपा करून अंतरंगांत ठेविले. शिवाय आणखी कारकून, सरदार, हुजरे वीस पंचवीस असामी [यांनीं] दिल्लीस व यात्रे बराबर सेवा केली

६०.–६०. 'विजापूरचे इतल्ल्यांतून' हे शब्द की० देत नाहीं. ६१. 'सुभेदार' की० देत नाहीं. ६२.—६२. 'दैशिक, ग्रामिक लोक सावकार सर्व दर्शनास येते झाले.' असें की० देते. ६३.–६३. हें वाक्य की० देत नाहीं.

त्यांस बहूत सर्फराज केलें, वाढविलें. हिरोजी फर्जंद यास पालखी व बक्षीस देऊन वाढविलें. पागा-सरदारी दिली. आणि त्रिंबक वगैरे किल्ले तहामध्यें सोडिले होते, त्यास पेशवे यांस ते किल्ले प्रांत घ्यावा म्हणून रवाना केलें. फौज पागासुद्धां जाऊन चहूं महिन्यांत सोडवून, फत्ते करून, प्रांतसुद्धां अम्मल बसविला. चाकण वगैरे ठाणीं घेतलीं. संभाजी कावजी तिकडे [मोंगलाकडे] मिळाले होते, त्यांस चाकणप्रांतीं लोक गेले त्यांणीं पागासुद्धां लुटून मारिलें.

२१५. तिकडे दिल्लीस शोध बहूत रितीनें करितां न लागला. शिवाजीराजे गेले हा अपराध रामसिंग याजवर ठेवून जैसिंग याचा सुभा तगीर केला. आणि दिल्लीस हुजूर बोलावून घेतलें. दिलेलखान यास सुभेदारीचें काम सांगितलें.

२१६. गंगातीरीं येतां महाराज ज्याचे घरीं राहिले होते त्याचे आईस आश्वासन दिलें होतें. देशीं आल्यावरि त्याजला कुटुंबासह बोलावून आणून द्रव्य, वस्त्रें दिलीं. लूट काय गेली विचारून तितकें द्रव्य आणखीं दिलें. आणि सेवेसि ठेविलें.

[पुढें] मथुरेस पत्रें पाठविलीं जे, "देशीं सुखरूप पावलों. याउपरि सावधपणें संभाजीराजे यांस घेऊन येणें," ऐसें काशीपंतांस लिहिलें. त्यांणीं संभाजीराजे यांस घेऊन येतां, वाटेनें [त्यांचें] स्वरूप सुंदर, सतेज [तेव्हां] हा कोणी मातबर आहे ऐशी चौकशी पडली. ते समयीं "आम्ही ब्राह्मण, हा आमचा मुलगा," म्हणून फराळ एके जागां बसोन काशीपंतांनीं केला. ऐसे प्रकारें संकटेंकरून निभावून आलियावरि महाराज फार संतोषी होऊन, 'विश्वासू खरे!' म्हणून 'विश्वासराव' ऐसा किताब देऊन वाढविले. तिघे भाऊ यांस पालख्या व मातबर तैनाता करून वाढविलें. लाख रुपयांचे होनांचा त्यांजवरि सुवर्णाभिषेक करून बक्षीस दिल्हें.

---

६३. 'घेतलीं' ऐवजीं 'बसविलीं' को०. ६५. 'संभाजी व कावजी' की० !

२१७. किल्ले प्रांत येथील महाराजांनीं दिल्लीस गेलियापूर्वी बंदोबस्त करून देऊन इमारती करविल्या, त्याप्रमाणें चालल्या होत्या. त्याच सर्व किल्ले, कोट पाहून तयार जाल्या, त्या चांगल्या वाईट अधीकउणें कोठें करणें तें, नवीन करवणें तें कराविलें. लोक सरदार वगैरे जेथें जैसे पाहिजेतें तसे ठेवणें, जुने ठेविले [होते] त्यांजपासून कामकाज कसें घडलें[66] उपयोग गैरउपयोग पाहून, नवे जुने करार, दूर करणें, हें सर्व पाहून, आपण राज्यांत हिंडोन, श्रीस्वामींचें दर्शन व श्रीजेजोरी, शिंगणापूर शंभू, प्रतापगड देवी [यांचें] दर्शन करून मागती रायगडीं आले.

२१८. एकदां बाळाजी आवजी चिँटणीस यांस राजकारणी पत्र ल्याहावयास सांगितलें होतें, तें पत्र निकडीनें जावयाचें म्हणोन [त्यांस] बोलावून आणोन ' पत्र सत्वर गेलें पाहिजे, आणा ' म्हणोन आज्ञा केली. ते समयीं पत्र लिहिलें नव्हतें. महाराजांनीं पत्र 'आणा' म्हणतांच लिहिलें आहे, बोलले. तों ' वाचून दाखवा ' आज्ञा जालियावरि खिशियांत हात घालून दोन बंद कोरे कागद, गुंडाळी होती, ती काढिली आणि अस्तमानसमयीं दिवटी जवळ होऊन पत्र सार्यंत वाचून दाखविलें. ल्याहावयास सांगितलें तसे मतलब बहूतच कारस्थानीचे, त्या अन्वयें लिहिलें म्हणोन [महाराजांनीं] तारीफ केली. तों दिवट्या हासला. त्यास महाराजांनीं 'कां[68] हासलास' म्हणून विचारिलें. त्याणीं न सांगावें तरि हुकूम जाहाला, बोललें पाहिजे, म्हणून यांजकडे पाहिलें. तेव्हां हे विचारांत पडून जालेप्रमाणें सांगितलें जे, " कागद तयार नव्हता म्हणून कोराच वाचिला. आतां तयार करणार. अपराध केला, क्षमा करणार स्वामी समर्थ [आहेत!] " ऐसें बोलोन मुजरे केले. तों दिवट्यानींही कागद कोराच वाचिला यास्तव हँसलों म्हणून कुरनीस केली. त्याजवरि' बँरें केलें, पत्र लेहूँन वाचून दाखवा बोलले. ते समयीं तेथेंच

---

६६. ' कसें घेऊन ' असें सा० व को० मध्यें दिसतें. ' कसें घडलें ' सा० २. ' कसें चाललें ' की०. ६७. ' चिटनिवीस ' असा पाठ को० प्रतीचा सर्वत्र आहे. ६८. ' कोण्हात हांसलास ' को०. ६९. ' हांसें आलें. ' को०. ७०–७०. 'बरं केलें पत्र लेहून' सा० को० व सा० २. 'बार पत्र लिहून' की०।

बसोन पत्र लिहिलें आणि पुन्हा वाचून दाखविलें, तों पूर्वी वाचिलें त्याप्रमाणेंच अक्षरें व मतलब संगतशुद्ध ! पूर्वी वाचलें तें व फिरोन वाचलें [तें] यांत तिळप्राय न्यून अधीक नाहीं !! पाहून महाराज बहूत संतोषी जाले. तारीफ केली. 'चिटणीस योग्य व तर्केंकरून योग्य' ऐसा गौरव करून पोषाख अंगावरील उताराचा व मोत्यांची कंठी व पदक व शिरपेंच बक्षीस दिल्हें. ते समयीं यांणीं अर्ज केला जे, "सर्व राज्यांतील, सरकारकून, सरदार, किल्ले, कोट, ठाणीं येथील चिटणिसी व कारखानिसी व जमिनिसी तीन धंदे स्वामींनीं करून दिल्हे ते बक्षीस असावे; कोठें चालत नाहींत ते चालावे; व दाभोळ सुभे येथील सरदेशमुखीचें वतन आपणांस करून द्यावें." त्याजवरून महाराज कृपावंत होऊन वचन दिल्हें. [हे] धंदे[71] या राज्यांतीऌ सांगितले, व दाभोळचे सरदेशमुखीचीं वतनपत्रें करून दिल्हीं. दिल्लीचे स्वारींत बहूत उपयोगीं पडले; याजवरून राजकारणी कारभार, समीपचा कारभार, विश्वासू [पाहून यांजकडे] ठेवून बहूतच कृपा [महाराज] करूं लागले.

२१९. संभाजी महाराज यांचा विवाह करावा ऐसा सिद्धांत करून पिलाजी शिर्के यांची कन्या शरिरसंबंध सिद्धांत करून बहूतच तरतुद साहित्य करऊन मोठे समारंभें करून पांचचार लक्ष रुपये खर्च होऊन करिते जाले. वधू जाली त्यांचें नांव येसूबाईसाहेब ऐसें ठेविलें.

२२०. यानंतर वराड प्रांतीं स्वारीस गेले. दिलेलखान औरंगाबादचा सुभा करून होते. त्यांचे तांबिनांत आणखी लोक वगैरे सामान देऊन एखलासखान पादशाहांनीं दिल्लीहून पाठविले. तेही आले. महाराज

७१. [हे] 'धंदे यांजकडील राज्यांतील' सा० व को०. वरील पाठ सा० २. 'धंदे त्यांजकडे राज्यांतील' की०. ७२. 'विश्वासू ठेऊन' सा० व को०. 'विश्वासू पाहून' असें सा० प्रतींत होतें, तें खोडून 'ठेऊन' असें लिहिलें आहे. सा० २ व की० या प्रतींचा पाठ 'विश्वास ठेवून' असा आहे. ७३. 'समंध' सा० को० व सा० २. ७४. 'ताब्यांत' की०.

[यांनीं] देशीं येऊन सत्तावीस किल्ले व ठाणीं बागलाण घेतलें. मुलूख मारितात, स्वारीशिकारी करितात, वराडांतील करंजें शहर मारिलें, बहूत मत्ता सांपडली, तेथून बराणपुरास महाराज गेले, तेथील पुरे मारिले. हें वर्तमान दिलेलखान यांस कळोन आपण बहलोलखान व बहादरखान, एखलासखान जमियतसुद्धां चालून आले. इंद्रायणी नजीक गांठलें. तेव्हां यद्ध करून दबाऊन राखून, महाराज राजगडीं जाऊन लूटसुद्धां पावले.

२२१. हें वर्तमान राजे पुन्हा देशीं गेलेयावरि स्वारीशिकारी करितात, फंद करितात, औरंगजेबास कळलें. ते समयीं बहूत दिक होऊन, मोठा शत्रू शिवाजी निर्माण जाला. हस्तगत जाला असतां हरिफाईनें हातचा निघोन गेला. जो सुभा पाठवावा त्याचे हातें कांहीं एक घडत नाहीं. खासा आपण जावें तरि इकडील बंदोबस्त राहिला पाहिजे. म्हणोन आपले पुत्र शाहाजादा यांसच सुभेदारी देऊन रवाना केलें. बराबर सरदार मातबर भावसिंग रजपूत वगैरे दिले. ते निघोन औरंगाबादेस येऊन पावले. हें वर्तमान महाराजांस कळलें. दिल्लींत जाण्यांत शाहाजादाची रीत सर्व माहीत जाली होती. "द्रव्याचे लालची, पेंडीचें ढोर अशी [रीत] आहे! काय चिंता आहे?" [महाराज] बोलले. पादशाहांनीं पुत्र येतां "तुम्हीं शिवाजीचे गळां पडूं नये. तुमचे वस्तू त्याशीं मसलत निभावणार नाहीं, त्याशीं द्वेष न करावा, सुभे बुडविले तसे पादशाहाजादा बुडविला ऐसें लोकिकांत आलें असतां ठीक नाहीं. पादशाहीस अपाय होईल. यास्तव तहानें व गोडीनेंच आपलेसे करून [आपला] प्रांत जतन करावा." ऐसें सांगितलें होतें. त्याजवरून शाहाजाद्याचें मानस तह करावा [असेंच

---

७५. 'मारीत' की०. ७६. 'दबून राखून' की०. ७७. 'रायगडीं' की०. 'राजगडीं' हा पाठ सा० को० व सा० २ यांचा. ७८. 'कळली' सा० व को०. ७९. 'शाहाजाहा' असा चारी प्रतींचा पाठ आहे, तो हस्तदोष सर्वत्र कसा झाला तें समजत नाहीं. 'शाहाजादा' ऐवजीं 'शाहाजाहा' पडलें असावें. ८०. 'दिल्लीस गेले तेव्हां.' की०. ८१. 'पेंढीचें' की०.

होतें.] " पूर्वी महाराज दिल्लीस गेले ते समयीं यांचे ठायीं आदर-व्याप [न करतां] पादशाहांनीं नजरबंदी केली, हें ठीक न केलें. शिवाजी-राजे सारखे अमीर हातीं राखावे " ऐसेंच [शाहाजाद्याचें] संमत होतें. आंतून सफाईच होती. तेच हल्लीं आले. परंतु मनसबा काय आहे हा संशय [महाराजांस] होता, तों शाहाजादा याणीं राजकारण तहाचें पाठविलें जे, " तुम्हीं आम्हीं सफाईनें चालावें." ऐसें तिकडून आल्यावरून महा-राजांनीं " बरें आहे, तूर्तच विघाड कशास पाहिजे? त्याचा आदर आहे तों काय मतलब आहे हेंच पाहावें, " म्हणोन आपणही रुकार देऊन राज-कारण चालविते जाले.

२२२. [परंतु] मुसलमान सरदार यांशीं राजकारण करणें, बोलणें, [यास] विश्वास पुरत नाहीं. तेव्हां भावसिंग आहेत कळलें, याजवरून " आपणही भावसिंग यांचे विद्यमानें बोलावें," ऐसें ठरवून बाळाजी आवजी चिटणीस यांचा व भावसिंग यांचा दिल्लींतील स्नेह. त्यांजकडे पाठवणें, जाणें, येणें हे करीत होते. याजवरून चिटणीस यांस बरावर लवाजिमा, पागा, हत्ती, घोडे, लोक देऊन राजकारणास पाठविलें. त्यांणीं जाऊन पादशाहाजादे यांची व भावसिंग यांची भेट घेतली. महाराजांनीं वस्त्रें, जवाहीर, हत्ती पाठविले ते पावते केले आणि बोलणें चालतें केलें जे, " राजे आपण होऊन पादशाहास भेटावें, कामें काजें करावीं, येथें[83] बोलणीं तह ठरले तसे मुद्दे हासल व्हावे [म्हणोन दिल्लीस गेले.] दरम्यान मातबर दिल्हे असोन चौकी बसविली. बंदनजर जाली. बाहादार यांचेंही कांहीं न चाले. तेव्हां विश्वास कोणेते रितीनें धरावा? राज-कारण कसें चालावें?" हें बोलले. ते समयीं शाहांनीं उत्तर केलें कीं,

---

८२. ' यांचें ठायीं पादशाहांनीं नजर बंदी केली. ' असें की० देते. वरील पाठ सा० व को० यांचा. ८३. ' तेथें ' सा० व को०. हा हस्तदोष होय. वरील पाठ सा० २ व की० यांचा. ८४. ' नजरबंदी केली. ' की०. ८५. ' कोण्हे रितीनें ' को०.

"पादशाहाचे अंतःकरणांत राजाविषयीं विपरीत भाव कांहीं नव्हता व हल्लींही नाहीं. यांणीं निखालस होऊन आपणापाशीं राहावें, वजिरीचीं कामें यांचे हातून घ्यावीं, हें [राजे] कबूल न करीत. याजवरून हर-यत्नेंकरून दाबून करावें म्हणोन करावयास गेले, तें राजांस मानलें नाहीं. आणि ते निघोन आले. पुढेंही आम्हांस येते समयीं आज्ञा केली जे, 'राजे यांशीं वांकडें न चालावें. जाली ती गोष्ट बरीच जाली. शिवाजी राजे सारखे मनुष्य मागें जालें नाहीं, पुढें होणार नाहीं. आमचे हातीं लागावे म्हणोन यत्न केला असतां, वांकडें मानून गेले. बरें असो. त्यांची मर्जी. तिकडेच राहून कामें काजें करावीं. पूर्वी तह जाले तेच कायम करून देऊन त्यांचे विचारें चालावें. आम्हांस वांकडें करणें असतें, तर तेच समयीं करितों. परंतु शिवाजी राजे अशा रितीनें गेले हें युक्त न केलें.' ऐसें बोलोन 'सफाई करावी,' या प्रमाणें हुकूम आहे." ऐशीं बोलणीं जालियावरि चिटणीस यांणीं "हल्लीं आपण या रितीनें बोलतां व भावसिंगही खातरजमेनीं सांगतात, त्या अर्थी हें सर्व वृत्त महाराजांस लेहून उत्तरें आणवितों. नंतर पुढील बोलणें चाऊलं." म्हणोन दोन्ही-कडील आपलें बोलणें व शाहाचें जालें ते अर्थ लिहून पाठविले. त्याजवरून महाराजांची आज्ञा [जाली], 'बोलणें चालू करून मतलब सिद्ध करावे." ऐशीं उत्तरें गेलियावरि पुन्हा बोलणें केलें. "आपण सफाईनें चालणार ते कसे! आम्हांस वांकडें चालावयाचें नाहीं. पूर्वील तह कायम होऊन चालावें. सारी फौज कुमकेस येणें अथवा समक्ष भेटी होणें हें पुरतेपणें परस्परें निखालसता पडल्यांवांचून घडणार नाहीं. कांहीं मुलूक करार तहाशिवाय करून थोडी बहूत फौज नेहमीं कुमकेस पाहिजे तशी राहील." त्याजवरून बोलण्यांत तह ठराव जाला कीं, "संभाजी राजे यांचे नांवें पांच हजार फौजेचा सरंजाम लाऊन त्यांत पांच

---

८६. 'जाणून' की०. ८७. 'झाले शिवाय' की०. ८८. 'तहाशिवाय' हा शब्द की० देत नाहीं, बाकी तिन्ही प्रतींत तो आहे.

हजार फौज नेहमीं राहावी, मातबर माणूस कोणी याणीं ते लोक घेऊन राहावें. त्याचे नांवें हातें मदतीचें कामकाज द्यावें." त्याजवरून उभयपक्षीचीं बोलणीं सिद्धांतांत आणून ठराविलें जे, " सत्तावीस किल्ले बांधारी खानदेश, बागलाण प्रांत सुद्धां घेतला तो महाराजांनीं सोडावा; मनसब पांच हजार फौजेस सरंजाम जाहागीर आंवसें बाळापूर वऱ्हाड प्रांतीं तालुका लाऊन द्यावा; व पूर्वींचे करार आहेत ते चौथाई, सरदेशमुखी चालावी; विजापूर तालुक्यांतील प्रांत किल्ले व त्या लगत दौलताबादेखालील किल्ले मुलूक पेशजीचे तहाप्रमाणें महाराजांकडे राहावे." याप्रमाणें तहनामा ठराऊन महाराजांकडे लेहून पाठविलें आणि उत्तरें आणून करार ठराविला. शाहाजादे यांचीं दस्तकें व सरंजाम तालुक्यांच्या सनदा वगैरे घेऊन बाळाजी आवजी चिटणीस महाराजांपाशीं आले. महाराजांस जवाहीर, वस्त्रें, हत्ती, घोडे वगैरे शाहाजाद्यानीं दिले ते आणून प्रविष्ट केले. तिकडील वकील बराबर घेऊन आले, त्यांस महाराजांनीं सत्तावीस किल्ले यांच्या चिठ्या देऊन, वस्त्रें देऊन निरोप दिल्हा. मनसबेस वऱ्हाड प्रांत व आवंढा पट्टा दोन किल्ले व त्याखालील मावळें ऐसा लावून घेतला. त्यास अमल बसवण्यास रावजी सोमनाथ सुभेदार करून कांहीं फौज लोक देऊन पाठविले. तिकडील अमल बसल्यावरि पांच हजार फौज औरंगाबादेस चाकरीवरि पाठवावीसें करून अमल बसला तेव्हां प्रतापराव गुजर सरनोबत सरदार, त्याजबरोबर कारभारी अनाजी रंगनाथ मलेकर व येसाजी मल्हार ऐसे दिल्हे. ते शहरास जाऊन राहिले. शाहाजादा व महाराज यांचा तह होऊन बहुतच सफाई [नें] परस्परें निखालसता होऊन चालू लागले.

२२३. [नंतर] शाहाजादे यांणीं तहाचें सर्व वर्तमान पादशाहास

८९. ' महाराजांनीं ' हा शब्द सा० को० व सा० २ देत नाहींत. की० मात्र देते. ९०. ' आवडे ' सा० को० व की०. वरील पाठ सा० २ चा. ९१. ' त्याखालील मावळें ' हे शब्द की० देत नाहीं. ' मावळें ' बद्दल ' वऱ्हाड प्रांत ' की०, व ' माहाल ' सा० २.

लिहिलें. तेव्हां त्यांस तह जाला हा प्रशस्त वाटला नाहीं. " शिवाजी राजे निःसीम आपलेसे होऊन तिकडील दक्षिण प्रांत दोन्ही पादशाहाती भागानगर, विजापूर सोडवून आपणांस द्यावे, त्यांतून आणखीही प्रांत आपले फौजेचे बेजमीस लावून घ्यावा, " ऐसें [पादशाहा] लिहीत गेले. महाराज यांणीं तह जाला याजमुळें दोन वर्षें स्वारी करणें तें विजापूर तालुका वगैरे यांतच करून खंडणी वगैरे घेऊं लागले. किलियाच्या इमारती पाहाणें, दौलतीचा बंदोबस्त, उपभोग हेंच केलें. दोन वर्षें तह चालला असतां दिल्लीहून औरंगजेबाचे चित्तांत आलें जे, " याप्रमाणें राजे यांशीं तह करून चालणें ठीक नाहीं. अधीकच बळावत चालले. दोन्ही पादशाया त्यांनीं घेतलियावरि इकडीलही मसलत करतील. यास्तव त्या[१२] पादशाहींतील प्रांत, किल्ले, खंडणी घ्यावी ते आपणांस द्यावी तें घडत नाहीं. त्या अर्थी तह मोडावा. स्वारी करणें, प्रांत किल्ले घेणें ते, तेच घेतात. हें पुढें जड[१३] पडेल." याजवरून शाहाजादे यांस लिहिलें जे, "[१४]राजे यांजकडील [त्यांनीं तहांत] प्रांत, किल्ले घेतले ते माघारे द्यावे[१४], फौज सरनोबत [यांस] घालवून द्यावें. हात पोंचल्यास लुटून घ्यावें " तेव्हां शाहाजादे यांची व महाराजांची अंतर्यामीं निखालसता यामुळें त्यांणीं सरनोबत यांस सूचना केली व महाराजांसही लिहिलें, तेव्हां महाराजांनीं सरनोबत व फौजें[१५] बोलावून घेतली.[१५] आवसें वगैरे तालुका त्यांणीं जफ्त केला.

२२४. महाराजांनीं मोरोपंत पेशवे यांस फौज देऊन रवाना केलें. सालेरीपासून सर्व तालुका सत्तावीस किल्ले घेवविले. बागलाण, खानदेश [यांत] अम्मल बसविला. आणि सरनोबत वगैरे सर्व फौज घेऊन खासा

---

१२. ' या पादशाहींतील ' की०. १३. ' जसें ' सा० व को० तें ' जड ' याबद्दल पडलें असावें. १४-१४. या वाक्याबद्दल ' राजे यांजकडील प्रांत किल्ले घेतले ते माघारे घ्यावे ' असे सा० व को० देतात. व ' राजे याजकडील प्रांत किल्ले दिले ते माघारे घ्यावे ' असा सा० २ व की० प्रतींचा पाठ आहे. १५-१५. ' फौज पत्र पाठवून मागें आणविली. ' की०.

स्वारीस निघाले. बऱ्हाणपूरपर्यंत गेले. खानदेश [मध्यें] खंडणी घेत लुटीत गेले. बऱ्हाणपूरचे पुरे मारिले. [ते] लुटून वऱ्हाडप्रांतीं येऊन करंजें वगैरे शहरें मारीत मुकाम करीत ब-मबलग[९६] लूट व द्रव्य खंडणी घेतली. आणि [परत] येत असतां दिलेलखान व बाहदारखान व एखलासखान, बहलोलखान व इंद्रमणी ऐसे उमराव चालून आले, त्यांशीं युद्ध करून, तंबी पोहंचऊन दबाऊन सारिले. हिसाब न धरितां पराभव करून राजगडीं येऊन पावले.

२२५. [इकडे] पेडगांवपर्यंत दिलेलखान मागें आला, आणि फौज माघारीं घेऊन, दाहाहजार फौजेनिशीं सालेरीवरि पेशवे यांजवरि चालून गेले[९७]. हें वर्तमान महाराजांस कळतांच प्रतापराव गुजर, पागा फौजेनिशीं तिकडे रवाना केले. त्यांणीं[९८] दरमजल जाऊन दिलेलखान याजवरि छापा घालून गांठून घाबरा केला. कही व रसद बंद केली[९८]. दिलेलखान व एखलासखान युक्तीनें निघोन कोणारेगढ[९९] येथें रुमाजी नळगे[१००] दोन हजार लोकांनिशीं होते, हे बातमी लाऊन लुटावे म्हणून चालून गेले. तेथें[१] मावळे लोक यांणीं गट बांधून युद्धाची शर्त केली. दोन हजार पठाण रणीं पाडिले. रुमाजी नळगे रणीं ठार पडिले. नंतर सालेरीस खान जाऊन मोर्चे देऊन बसले. तों प्रतापराव जाऊन पावले. घाटाकडून मोरोपंत पेशवे चालून आले. मोगल मधींच घेरून घाबरा केला. रसदबंदी केली. तेव्हां मोर्चे सोडोन निघोन चालला. [तों] लगट करून एखलासखान यांसि गांठलें. युद्ध बहूत जालें. पांच हजार माणूस पठाण घोडे घालून मारिले. एखलासखान सडा पळून गेला. दिलेलखान दुसरे वाटे घाटावर गेले. त्यांजवरि

---

९६. ' बे मुगलबा ' की० ! ' बेमबलग ' सा० को० व सा० २ प्रतींचा पाठ. ९७. ' आले ' को०. 'गेले' सा० व सा० २. ९८–९८. 'त्याणीं' पासून 'रसद बंद केली' एथपर्यंत वाक्यें की० देत नाहीं. ९९. ' कोणार ' हा 'कणेरा' तर नव्हे ? सर्व प्रतींचा 'कोणार गड' असाच पाठ आहे. १००. 'जगदे' को० पाठ चुकीचा दिसतो. १. ' येथें ' सा०.

[मराठे] जाऊन पडले, त्यांजला सांवर पेंडूं दिला नाहीं. ते निघोन मातबर मजली करीत औरंगाबादेस पोंचले. पेशवे यांस लूट बहूत सांपडली. हत्ती, घोडे पाडाव करून आणिले. बराबर सरदार आनंदराव त्र्यंबकाजी दत्तो, रुपाजी भोसले, सुरेराव काकडे, खंडोजी जगताप, संताजी जगताप, मानसिंग मोरे, विसाजी बल्लाळ, मोरो रंगनाथ, मुकुंद बल्लाळ हे होते. त्यांणीं लढाईंत बहूत शर्त करून कामें केलीं. सुरेराव काकडे रणीं पडले. बहलोलखान सरदार लढाईंत पाडाव आले. हें वर्तमान सर्व महाराजांस लिहिलें. त्याजवरून बहूत संतोषी होऊन तोफा करविल्या. जासूद पत्रें घेऊन आले त्यांस सोन्याचीं कडीं, वस्त्रें बक्षीस दिल्हें. बहलोलखान व आणखी सरदार पाडाव आले त्यांस वस्त्रें देऊन रवाना शहरास खर्चास देऊन केले.

२२६. याजवरि विजापूरकडील रणमस्तखान व बहलोलखान पन्हाळ प्रांतीं यावें म्हणोन स द ल को ल्हा र[3] पर्यंत धामधूम करीत आले. हें वर्तमान कळतांच सरनोबत यांस फौजसुद्धा[4] रवाना केलें. त्यांची यांची गांठ उंबरटी[5] तालुकियांत पडली. युद्ध जालें. दोनप्रहरपर्यंत लढाई चालली. पाणी नाहीं [त्यामुळें] मोंगल आयास आणिला. ते समयीं तह करून "महाराजांकडील प्रांतांत याउपरि येणार नाहीं" असा करार करून निघोन गेला. हें वर्तमान महाराजांस कळलियावरि महाराजांनीं सरनोबत यांस "तह करून मोंगल सोडिला हें ठीक न केलें. आयास आला तसाच घुडवावा[6], हें कां न केलें ?" ऐसें लिहिलें. सरनोबत तह करून भागानगर प्रांतीं देवगड, रामगड पर्यंत स्वारी करून खंडणी चौथाई घेत घेत पुन्हा देशीं आले. तों रणमस्तखान [व] बहलोलखान पुन्हा जमाव

२. 'घेऊं' की०. ३. 'संपगांव' की०. 'सदल कोल्हार' सा०. 'सदल काल्हार' को०. 'सदपल काल्हार' सा० २. ४. 'फौजसुद्धां' या शब्दाऐवजीं "सरंजाम तोफा पागा लोक वगैरे मोठी तयारी करून देऊन सरदारांसुद्धां" इतके शब्द की० मध्यें आहेत. 'सरनोबत यांस रवाना केलें' सा० २. ५. 'बरटी' को०. 'उमरटी' की० व सा० २. ६. 'बडवावा' सा० व को०.

करून पन्हाळा प्रांतावर आले. हें वर्तमान महाराजांस कळलें. महाराजांनीं सरनोबतांस " तुम्हीं तह करून सोडिला असतां चालून आला. इतबार धरिलात. तेच समयीं बुडविला नाहींत." म्हणून शब्द लाविला. [आणि त्यांस] पुन्हा त्यांजवर रवाना केलें. ते गेले. बावसे ज [न?] व सरीवर जाऊन मोंगल गांठिला. युद्धप्रसंग बहूत जाला. प्रतापराव यांणीं बेइमानी यांणीं केली [असा] महाराजांचा शब्द आला म्हणून लोक निवड करून घोडे चालविले. [मोंगलाची] खराबी बहूत केली. तों प्रतापराव गोळा लागून रणीं ठार पडिले. ते समयीं हंसाजी मोहिते सरदार जुमलेदार होते, त्यांणीं सरदार पडले असतां लढाई सांवरून, आंगेजणी करून, पुन्हा चालून घेतलें, आणि मोंगल कापून काढिला. पळूं लागला. मोड जाला. तेव्हां विजापूरपर्यंत पिटीत घालविला. [हंसाजी मोहिते] फत्ते पावले. सर्व संभाळून महाराजांचे प्रतापें रायगडीं आले. महाराजांनीं वस्त्रें-भूषणें देऊन फारच नांवाजीस करून 'हंबिरी केली,' म्हणोन 'हंबीरराव' ऐसा किताब दिल्हा आणि सरनोबती त्यांजलाच करार करून वस्त्रें दिल्हीं.

२२७. [नंतर त्यांस] स्वारीस पाठविलें. ते बागलाण प्रांतीं जाऊन गुजराथ प्रांतीं गेले. अमदाबाद प्रांतापर्यंत जाऊन मुलूक लुटून, शहरें मारीत खंडणी घेऊन नर्मदातीराकडून बराणपुरीं आले. खानदेशींची खंडणी करून, माहूर तालुकियांत जाऊन, तेथील खंडणी केली. जालनापूर, शिंदखेड येथील खंडणी घेऊन गंगातीरीं देशीं आले. तों दिलेलखान व आणखी उमराव चालून आले, तेसमयीं लांब लांब मजली करून चालले. मागें गनीमही चालला. त्यास दबाऊन राखून येश घेऊन महाराजांचे दर्शनास

---

७. 'बावस नवरीवर' की०. 'बावसे ज (न?) वसिरीवर' को०. हावसे ज (न?) वसरीवर सा०. ८. 'दाबून' की०. ९. 'येथें' सा० व को० देतात, तें 'येश' (यश) याबद्दल पडलें असावें. 'यश' सा० २ व 'की०'.

आले. सुरक्षित लूटसुद्धां खजीनासुद्धां पावले. सर्व महाराजांस नजर केली. महाराज बहूत संतोष जाले. वँ एकंदर वृत्त महाराजांनीं विचारिलें तेव्हां त्यांनीं जसें जसें ज्या ज्या ठिकाणीं होत गेलें तसें तसें सर्व इत्थंभूत महाराजांस निवेदन केलें.[१०] [नंतर त्यांस निरोप दिला.]

२२८. [पुढें] कानो मोरदेव गपचूप यांस सरनोबतांची मजमू होती, ती दूर करून अनाजी रंगनाथ पुरंधरचे सबनिसीवर होते, ते शाहाणे कर्ते पाहून त्यांस सरनोबताची मजमू दिल्ही. बकाजी फर्जंद यांस कारभार दिल्हा. संताजी घोरपडे यांणीं कामें बहूत केलीं. शिपाई मर्द जाणोनें हंबीरराव यांणीं विनंती केलियावरून तैनात जाजती करून जुमलेदारी दिल्ही. तसेच धनाजी जाधवराव हे त्र्यंकोजी खांडेकर यांचे जुमल्यांत होतें, त्यांस ते सरदारी योग्य जाणोन त्यांसही जुमलेदारी दिल्ही. याप्रमाणें दोन सरदार हंबीरराव यांणीं विनंती करून वाढविले. याप्रमाणें हसाजी मोहिते, बीडें परगणे याचे देशमूख, यांणीं चाकरी मर्दुमी केली.

२२९. [या प्रकारें] महाराज यांणीं दिल्लीहून सरदार आले व मसलत जाली असतां [त्यांस] नामोहरम केलें. [स्वतः] दिल्लीस जाऊन ख्याती करून [युक्तीनें परत] आले. ऐसें दिल्लीपती यांसि नामोहरम केलें. महाराज राजगडाहून रायगडीं गेले. [याप्रमाणें] दिल्लीपतिपराभव प्रकरण पंचम समाप्त.

---

१०. 'व एकंदर वृत्त ' पासून ' निवेदन केलें ' पर्यंत मजकूर की० प्रत मात्र देते. ११. या परिच्छेदाच्या शेवटला मजकूर थोड्या फरकानें की० प्रतींत आला आहे. १२. ' पुरंधरे ' की० देते, पण अनाजी रंगनाथाचें आडनांव ' मलेकर ' असें होतें. १३. ' जाणून ' यापुढें ' त्यांजवर संतुष्ट होऊन त्यांस किताब ' हंबीरराव ' दिला ' असें की० देते, तें चुकीचें आहे. १४. 'धीड ' सा० व को०. ' बीड ' सा० २ व की०.

दिल्लीपतिपराभव—प्रकरण पंचम—टिपा.

परिच्छेद १७७– त्यांत राज्यांत– असा पाठ **सा० को०** व **सा० २** प्रतींचा आहे. 'त्या राज्यांत' असें **की०** देते.– विशेषणांना (किंवा सर्वनामांना) विशेष्याची विभक्ती इ० लावण्याचा प्रघात संस्कृतांत आहे. मराठींत त्या विभक्ती-ऐवजीं विशेषणाचें सामान्यरूप योजण्याची वहिवाट पडली आहे. **गुमान** (**फा०** गुमान्) = हिशेब , बरव्वा. **मोहरा** (**फा०** मुह्रा) = मुख्य, पुढारी सरदार. **त्यांसही साह्य करितील**– विजापूर व भागानगर येथील बादशाहांस. **नामोष जाईल** – (अ० नामूस्) = अबरू, लौकिक. **उदबक**=उच्छ्रंग लोक.

परिच्छेद १७८ – इकडे महाराज रायगडीं होते इ०–शाहिस्तेखान इ० स० १६६० मध्यें दाक्षिणेंत येऊन, विजापूरकरांशीं संगनमत करून, आपण शिवाजीच्या उत्तरेकडील मुलखावर व विजापूरकरांनीं त्याच्या दक्षिणेकडील मुलखावर स्वारी करावी असें ठरवून, तो स्वतां सुपें, बारामती हीं पूर्वेकडील ठाणीं घेऊन, शिरवळ, पुरंदर कडील खेडीं लुटून पुण्यास आला. शिवापुराहून गराडें मार्गें सासवडास जातांना शिवाजीच्या फौजेनें त्यास गराड्याच्या खिंडींत लढाई दिली. पुढें पुण्याहून त्यानें चाकणकोटास वेढा दिला व उत्तर कोंकणांत कल्याणाकडे फौज पाठवून तोही प्रांत कबजांत आणिला. त्याच वेळीं दक्षिणेकडे विजापूरकरांनीं शिवाजीस पन्हाळ्यांत कोंडिलें होतें, त्यामुळें त्याला आपल्या उत्तरेकडील ठाण्यांना चांगलीशी कुमक करतां आली नाहीं. असे शिवाजीच्या छोटेखानी राज्यावर दोहींकडून हल्ले होत होते. कल्याण प्रांत १६६१ मध्यें मोंगलांनीं घेतला. तो व दुसरा उत्तरेकडील मुलूख संभाळण्यामध्यें दोन वर्षें गेलीं. मार्च १६६३ मध्यें नेताजीवर मोंगलांचा हल्ला व त्याचा पाठलाग झाला; व पुढें एप्रीलमध्यें शिवाजीनें शाहिस्तेखानावर पुणें येथें छापा घालून मोंगलांवर जय मिळविला. **जेर-जूर** (**फा०** झेर् = खालीं)– जेर-जूर (हा समाहारद्वंद्व आहे) = चीत वगैरे, पराभूत इत्यादी. **तंबी** = (**अ०** तंबीह्) दटाविणें, शिक्षा. **जायां, जाया**-(अ० झायिअ) = नष्ट, जखमी; निरूपयोगी. **जबाब** (**फा०** जवाब्= उत्तर) **जबाब धरून** = मध्येंच पकडून ! **गडसंधीस**–गडसंध = धोक्याची, अडचणीची जागा.

परिच्छेद १७९– संभाजी कावजी— अफजलखानाची भेट घेण्यांत शिवाजीजवळ होता. **होनप**– हे जुन्नर येथें राहात. **त्यांनीं पागासुद्धां** इ०– तृतीयांत कर्त्यानें आरंभ करून कर्तरि प्रयोगांत संपविलेल्या वाक्याचें उदाहरण. **चाकण**–पुण्याच्या उत्तरेस १८ मैलांवर व खेडच्या दक्षिणेस ६ मैलांवर. **चाकण** ही नाक्याची जागा. **नगर, जुन्नर, कोंकण, पुणें** या स्थलांकडे जाण्यास मार्ग येथून असल्यामुळें खानानें हा कोट घेण्याचें मनावर घेतलें. त्याला दाणा वैरणीचा पुरवठाही **नगराकडून** करून घेणें जरूर होतें; कारण **शिवाजीच्या फौजांनीं पुणें** प्रांत बहुतेक ओसाड करून खानाला दाणावैरणीचा तोटा पाडिला होता. **तहानें किल्ला दिला**– चाकण लहानसाच कोट, पण **न**रसाळा यानें आपल्या दक्षतेनें आणि शौर्यानें मोंगलांस ५६ दिवस दाद दिली नाहीं. ५७ वे दिवशीं किल्ला त्यानें दिला. **भूपाळगड**– जि० **सातारा, खानापूर** तालुका, **बानूर** गांवाजवळ– हा **भूपाळ** नांवाच्या राजानें बांधिला म्हणून दंतकथा आहे.

परिच्छेद १८०– रोखून धरावा = त्याची हालचाल सर्व बाजूंनीं बंद करावी, अडवून ठेवावा. **कवाईत केली**,- कवाईत (**अ०** कवाइद्)=कावा, युक्ती, शकल. **कात्रजेचे घाटानें**–कात्रज पुण्याच्या दक्षिणेस ६ मैलावर **पोत (फा०)** मशालींत घालण्याची चिंध्यांची वेटोळीं, मशाल, हिलाल. **उजळणार, उजळावे.** (**सं०** उज्ज्वलन) = पेटविणारे, पेटवावे. **जथे** = जथा (**सं०** यूथ) = संघ, टोळी. **घालणीचे जाग्यास**–घालण = घाला घालण्याजोगें स्थळ, गुप्त रितीनें हल्ला करतां येइल अशी जागा. **आंबे वोहोळ**– असें **चिटणीस** लिहितात; पण या ओढ्यास हल्लीं 'आंबील ओढा' असें म्हणतात. **पुण्याहून** पर्वतीस जातांना हा **आंबील** ओढा लागतो. **काळोख भाद्रपद मास, कांहीं पाऊस**— येथें **चिटणीसांची** कालगणना चुकली आहे. " चैत्र शुा ८, शके १५८५, शोभन संवत्सरे **शास्ताखानवर पुणियांत शिवाजी** राजा खासा जाऊन छापा घातला."– **जेधे** शकावली. ता. ५ एप्रील १६६३ या दिवशीं **शाहिस्तेखानावर** हल्ला **शिवाजीनें** केला. प्रो० **जदुनाथ सरकार**. 'एप्रील महिन्यांत ता० १२ च्या पूर्वीं' **ग्रां० ड०. जेब, जब (अ०** ज़बूह) = बळी देणें, कापणें, ठार करणें.

परिच्छेद १८१.– कालिया सर्पाला **श्रीकृष्णानें** आपल्या पावलाची खूण ठेवून सोडिलें, ही उपमा देण्यासाठींच वरील परिच्छेदांत **शाहिस्तेखानाच्या** बायकोची शिवाजीस प्रार्थना आणिली आहे काय ! **शिवाजी** तिच्या ओळखीचा

कोठला? आणि उभयतां स्त्रीपुरुषांनीं कुराणाची शपथ घेऊन मुकाट्यानें शिवाजीबरोबर जाण्याचें कबूल केलें व खानाचीं बोटें खूण राहण्यासाठीं तोडून दिलीं वगैरे गोष्टी कल्पित आणि अतिशयोक्तीच्या होत.

परिच्छेद १८२.– पाउसाचे दिवस– हा चिटणिसांचा भ्रम आहे. तो चैत्राचा महिना होता. वर **परि०** १८० मधील टीप पाहावी. **फौजेंत फितवा इ० –सिं**हगडच्या बाजूस राजा जसवंतसिंग याचा तळ होता. तिकडूनच शिवाजी गोटांत शिरला असल्यामुळें जसवंतसिंगाच्या फितूरीचा वहिमा शाहिस्तेखानास आला होता. **येहसान, एहसान,** (**अ०** अह्सान्) = केलेली कृपा, उपकार. (जिवंत सोडण्यांत). **पेडगांव–** श्रीगोंदें तालुका, (नगर जिल्हा). श्रीगोंद्याच्या दक्षिणेस भीमेच्या कांठीं.

परिच्छेद १८३.–शास्त–(**सं०** शास्) शिक्षा. ' शास्त ' हा शाईस्तखान, शास्ताखान या नांवावर श्लेष केला आहे. " पादशाहानें नांव ठेविलें; परंतु नांव यथार्थ ठेविलें नाहीं. शास्ताखान=शासनकर्ता. तें नांव आपण शास्त करून नांव (शासन केलेला.) रुजू केलें. " **सभासदाचें शिवचरित्र.** पृ० ३५.

परिच्छेद १८४.–आब–(फा० आब्=पाणी)=पाणी, तेज, प्रतिष्ठा, अबरू.

परिच्छेद १८५.–गवची=भेग, चीर. **अटकळला** = अडखळला. ही मिती बरोबर नाहीं. **शाहाजीचा मृत्यू** माघ शुा ६ शनिवार शके १५८५, शोभन नाम संवत्सरे, ह्या मितीस **होदिगिरी–येरगटनहळ्ळी** येथें झाला. येरगटनहळ्ळी हें खेडें पूर्वीं संमत होदिगिरी, मामले बसवापट्टन ह्यांत मोडत असे. हल्लीं हीं दोन्हीं गांवें म्हैसूर संस्थानामध्यें शिमोगा जिल्ह्यांतील चन्नगिरी तालुक्यांत येतात. ' होदिगिरी (रें) ' याचें मोडीचें बालबोध करितांना ' बोदेकीर ' रूपांतर झालें. ' बखवापट्टन येथें मृत्यू झाला असें **ग्रां० ड०** म्हणतो. होदिगिरें (री) येथें महाराजांची छत्री (वृंदावन) आहे. पूर्वीं ही वृंदावनाची जागा ' येरगटनहळ्ळीच्या ' हद्दींत येत असावी. पांडुरंग नरसिंह पटवर्धन यांचा लेख " शाहाजी महाराजांचे वृंदावन व निधनतिथी " पृ० १३५–१३८, **भा० इ० सं० मं**डळ, वार्षिक इतिवृत्त, शके १८३७ येथें पाहावा. त्यांत ' शोभकृत संवत्सर ' म्हटलें आहे तेथें ' शोभन ' असें पाहिजे. ' शुभकृत् ' शके १५८४ मध्यें व ' शोभन ' १५८५ मध्यें येतो. **क्षमी**=क्षुब्धचित्त, दुःखी, शोकग्रस्त. **वडील नाहींतसे जाले–**' नाहींतसे ' हें अनेकवचनी रूप सर्व प्रतींत दिलें आहे तें बराबर आहे.

अलीकडे अशा स्थळीं ' नाहींसे ' असें एकवचनी रूप योजण्याचा प्रघात पडत चालला आहे, तो अशुद्ध होय. उ० ' पांच वाजेपर्यंत, ' ' ते गृहस्थ जाईपर्यंत, ' अशीं ' वाजे ' ' जाई ' हीं एकवचनी रूपें शुद्ध नाहींत. येथें पांच ' वाजत, ' ते गृहस्थ ' जात, ' अशीं अनेकवचनी क्रियापदांचीं रूपें अवश्य आहेत. पण मोठमोठ्या ग्रंथांतून व वर्तमानपत्रांतून एकवचनी क्रियापद अनेकवचनी कर्त्याशीं जोडलेलें दृष्टीस पडतें. हा अनेकवचनाचा एकवचनाशीं संबंध व्याकरण-दृष्ट्या अशुद्ध , अतएव त्याज्य, होय. **महादानें**-हीं सोळा आहेत:— १. तुला पुरूष. २. हिरण्यगर्भ. ३. ब्रह्मांड. ४. कल्पवृक्ष. ५. गोसहस्र. ६. हिरण्यकामधेनू. ७. हिरण्याश्व. ८. हिरण्याश्वरथ. ९. पंचलंगलक. १०. धरा. ११. विश्वचक्र. १२. कल्पलता. १३. सप्तसागर. १४. रत्नधेनू. १५. महाभूतघट. १६. कालपुरुष. पैकीं ब्रह्माण्डदान, कल्पलता इ० कांहीं दानें **नानासाहेब पेशव्यानें** स्वतः विद्यमान असता केल्याचा दाखला **पुरंदरे** याच्या स्मरणवहीमध्यें आहे. **राजवाडे** खंड ६. **छत्री बांधविली**-ही छत्री **होदिगिरी** (गिरं) गांवांत नादुरुस्त झालेली आहे. तिची स्थिती रा० **पांडुरंग न० पटवर्धन** यांच्या वरील लेखांत पाहावी.

परिच्छेद १८६.–मसलत (**अ०** मस्लहत्) = मोहीम; कपटप्रयोग.

परिच्छेद १८७.– दोन सुभे × × × बुडविले– वर परिच्छेद १७७ पाहावा. **महकूबसिंग** व **एखलासखान** असे दोन–काय ! कीं **महकूबसिंग** आणि **शाहिस्ते खान** !

परिच्छेद १८८– हें बोलणें प्रथम **जयसिंगाकडून** आल्याचें **चिटणीस** लिहितात; पण तें बोलणें पहिल्यानें **शिवाजीकडून** गेलें. **शिवाजीचा** प्रांत घेण्याचा **जयसिंगानें** उपक्रम चालविला. तेव्हां प्रथम **रघुनाथपंडितास** पाठवून मागून **शिवाजी** स्वतः जाऊन **जयसिंगास** भेटला, इ० इ० हकिकत **जय-सिंगाचा** गुप्त पत्रव्यवहार जो **औरंगजेबाशीं** व **जाफरखानाशीं** झाला त्यावरून **प्रो० जदुनाथ सरकार** यानीं आपल्या " **शिवाजी** व त्याचा काल " या ग्रंथांत सविस्तर दिली आहे ती पाहावी. त्यांत आपल्या मुलास **शिवाजीची** कन्या वधू करण्याची कपटयोजना लढवून त्यास (**शिवाजीस**) मारण्याचा बेत जयसिंगानें केला होता, असें ही लिहिलें आहे !! पृ० १९७।१९८.

परिच्छेद १८९–१९०.– आपला पूर्व प्रांत–आपल्या पूर्वजांचें राज्य, त्यांचा मुलूख. **देविलें**= देवविलें.

परिच्छेद १९१-१९२.–**वाके**–वाका = हकिकत. **पुरंदर**–हा गड उ० अ० १८°-१७′ पू० रे० ७४°-२′ येथें **पुण्याहून** आग्नेयीस सुमारें २५ मैलांवर व **सासवड**च्या नैर्ऋत्येस ६ मैलांवर आहे. समुद्रपृष्ठापासून त्याची उंची सुमारें ४४७५ फूट असून खालच्या किल्ल्याचा घेर सुमारें २ मैल होईल. खालचा म्हणजे माचीचा किल्ला, व त्यावरतीं ३०० फूट उंचीवर बालेकिल्ला, असे ह्या किल्ल्याचे दोन भाग आहेत. माची-किल्ल्यावर पाण्याचीं टांकीं, तलाव, देवालयें असून हल्लीं तेथें सोजीर लोकांची पलटण व त्यांसाठीं एक इस्पितळही आहे. उन्हाळ्यांत थंडाव्यासाठीं गोरे लोक किल्ल्यावर राहतात. किल्ल्यास एकंदर ४ दरवाजे व साहा मोठे बुरूज आहेत. **केदार दरवाजाकडून**–**केदारेश्वराचा** दरवाजा ! हा चोर दरवाजा असावा. **नारायणाचे देवळापाशीं**–हें देऊळ गडाच्या पायथ्याशींच असून तें **पुण्याच्या नारायणेश्वरासाठीं** येथें बांधिलें असें ऐकिवांत आहे. **पेंढार वगैरे पुढें घातलें**–पेंढार म्हणजे रामोशी, महार वगैरे लोक ! **सभासदाच्या** शिवचरित्रांतही पेंढारी या वेळीं खानाच्या फौजेंत होतें असें लिहिलें आहे ! **दंग (हिं०)** = थक्क. **सैतान खाना**– (**अ०** शैतान् = बंडखोर, पिशाच, भूत. **फा०** खाना=स्थान) पिशाचस्थान, भूतसमूह, भूतखाना. **तुरूख** = तुरूक, तुर्क. हा शब्द सर्व मुसलमानांस लावीत असत तो थोडा निंदावाचक असे.

परिच्छेद १९३.– **खडे खावविले**— मावळ्यांनीं खानाच्या लोकांकडून खावविले. खडे खावविणें = खडे चारणें, छळणें, पुरेपुरेसें करणें, धूळ खावविणें. शाहीर **बाळा बहिरू नानां**च्या पोवाड्यांत म्हणतो " इंग्रेजाला खडे चारिले, नाहीं लागुं दिला थारा " इ०. **सुलतानढवा** = साहसाचा हल्ला. ' सुलतानढवा ' नांवाचा कोणी सरदार असल्याचें माहीत नाहीं. चारही प्रतींत ' सुलतानढवा म्हणून सरदार इ० ' पाठ आहे. तेथें 'सुलतानढवा' यापुढें ' करावा ' हा शब्द गैरसमजुतीनें गाळला आहे असें स्पष्ट दिसतें. **रा० व्य० कोश** म्हणतो " स्यात् साहसाधिरोहस्तु सुलतानढवाभिधः " दुर्गवर्ग.

परिच्छेद १९४ — **रुद्रमाळ** किल्ला **पुरंदर**च्या जवळच ईशान्येस आहे. तो **दिलेरखानानें** काबीज करून त्यावरून **पुरंदरावर** तोफांची मारागिरी चालविली होती. रुद्रमाळेला ' **वज्रगड** ' असेंही म्हणत. १९४ ह्या परिच्छेदांत लिहिलेली हकिकत इंग्रजी ग्रंथांशीं किंवा **प्रो० जदुनाथ सरकार** ह्यांच्या ग्रंथाशीं जुळत नाहीं-

परिच्छेद १९५-१९६.– खिजमतगार (अ० खिद्मत्=चाकरी. फा० गार = करणारा) = चाकर, परिचारक, नौकर. **शाहाजानी धाडी**–– शाहाजानी = शाहाजानच्या वेळेसारखे ? शाहाजानापुढें चालत जात नशा प्रकारचे ? **धाडी** (हिं०) = गायक. हे बहुधा मुसलमान जातीचे असत. राजाच्या स्वारींत किंवा मिरवणुकींत हे राजाचे स्तुतिपाठ खड्यासुरानें गात जात. स्तुतिपाठक, भाट. **अगाध**– (अ + गाह् = बुडी मारणें) = ज्याचा तळ, अंत लागत नाहीं असें (पाणी, डोह इ०) खोल; अथांग; घडून येण्यास किंवा आणण्यास कठीण, अशक्य. **चर्चा**– (सं० चर्च्) विचार, टीका.

परिच्छेद १९७.— वडील = ज्येष्ठ, वरिष्ठ. **त्यांचे ताबिनांत**— ताबिनांत (अ० ताबी = चाकर, नौकर) = हाताखालीं.

परिच्छेद १९८.— डाकेवरि– डाक (हिं०) = घोड्यांचें अगर उंटांचें टपाल. **बाहादारीस** निभावणीस ठेवावे–बाहादारी, बाहदारी, बाहेदारी (बाहू, बाही + दार) = हमीदारी, जिम्मेदारी, जामिनकी. **उत्तरें यादीवर स्वाल होऊन आलीं**– स्वाल् = स्वाद्, साद् (अ० सहीह् = सही = मान्य, कबूल.) 'सहीह्' या शब्दांतील आद्याक्षर 'साद्' मान्य, कबूल या अर्थी. **त्या बादशाहींतील [प्रांत किल्ले] घेतले इ०**– शिवाजीनें विजापूरकरांकडून जिंकून घेतले त्यांविषयीं मोंगलांनीं बोलूं नये म्ह० ते शिवाजीकडे राहावे. **दौलताबादेखालील**=निजामशाहींतील, म्ह० आतां मोंगलाईंतील जुन्नर वगैरे तालुके [शिवाजीकडे] राहावे. 'राखावे' असा पाठ की० व सा० २ चा आहे. तेथें शिवाजीकडे राखावे असा अर्थ करावा. **बाकी इ० सोडावे**–शिवाजीनें मोंगलांस द्यावे. **पुरंदरचा तह**– शिवाजीची व जयसिंगाची भेट झाल्यावर मध्यरात्रपर्यंत खलबत व वादविवाद होऊन अखेरीस ठरलें कीं (१) शिवाजीनें २३ किल्ले व त्यांखालचा ४ लक्ष होनांचा मुलूख मोंगलास द्यावा. (२) राजगडसुद्धां १२ किल्ले व त्यांखालचा १ लाख होनांचा प्रांत शिवाजीकडे राहावा व त्याबद्दल त्यानें निष्ठापूर्वक बादशाहाची सेवा करावी. याशिवाय विजापुरी कोंकणांतील ४ लाख होनांचा व विजापुरी बालाघाटाकडील ५ लाख होनांचा मुलूख शिवाजीस दिल्यास त्याचा मोबदला म्हणून १३ वर्षांत ४० लाख होन त्यानें बादशाहास पोंचवावे. बादशाहाची नौकरी करावयाची ती संभाजीस पंचहजारी मनसब द्यावी व त्यानें जागीर घेऊन सेवा करावी. 'मी बहूत अपराधी याकरितां

बादशाही फौजा दक्षिणेंत मोहिमा करतील त्यावेळीं मी आपली फौज घेऊन खुषीनें मदत करीन, पण मला बादशाहाच्या प्रत्यक्ष सेवेंतून सोडवा,' असें शिवाजीचें म्हणणें पडलें. आणि त्याप्रमाणें पुढें जयसिंगास त्यानें मदत करून विजापूरकरांचीं ठाणीं व किल्ले मोंगलास घेऊन दिले. असा हा पुरंदरचा तह ता० १२ जून १६६५ रोजीं झाला, व त्याच दिवशीं पुरंदरावरून शिवाजीनें आपले लोक खालीं उतरवून तो गड मोंगलांच्या स्वाधीन केला. १४ व्या तारखेस सिंहगड देऊन शिवाजी राजगडीं गेला, आणि ता० १७ रोजीं संभाजीस जयसिंगाकडे पाठविलें. या प्रमाणें ही मोहीम १४ मार्च १६६५ रोजीं सुरू होऊन तीन महिन्यांच्या आंतच शिवाजी शरण आला व बादशाहाची क्षमा त्यानें मागितली, व वर लिहिल्याप्रमाणें तह केला. **प्रो० जदुनाथ सरकार**, 'शिवाजी आणि त्याचा काल' पृ० १५२ इ०. **सत्तावीस किल्ले इ०**–ह्या किल्ल्यांचीं नांवें चिटणीस देत नाहींत, पण **प्रो. जदुनाथ सरकार** २३ किल्ल्यांचीं नांवें देतात तीं हीं:–– १ **रुद्रमाळ** (वज्रगड), २ **पुरंदर**, ३ **कोंडाणा**, ४ **रोहिडा**, ५ **लोहगड**, ६ **विसागड**, ७ **टांकी** (?) ८ **तिकोना**. हे घाटावरील. **कोंकणांतील** ९. **माहुली**. १०. **मुरंजन** (मनरंजन ?) ११. खीर दुर्ग (?) १२. भंडारदुर्ग १३. **तुळशी** खुळ (?) १४. **नरदुर्ग**, १५. **खैगड** (**अंकोळा**), १६. **मार्गगड** (अत्रा), १७. **कोहज**, १८. **वसंत**. १९. **नंग** (?) २०. **कर्नाळा**, २१. **सोनगड**, २२. **मनगड**, २३. **खंडकाळा** (**कोंडाण्याजवळ**); तथापी १२ किल्ले **शिवाजीकडे** ठेविले त्यांचीं नांवें ते देत नाहींत.

परिच्छेद १९९.–पेडगावीं तळाची जागा केली ती **जाफरखान** सुभेदार जयसिंगानंतर आला त्यानें केली, **दिलेलखानानें** नव्हे.

परिच्छेद २००.– पन्हाळा या वेळीं **विजापूर**-वाल्यांकडे होता तो मोंगलासाठीं घेण्यांत **शिवाजीनें** इलाज केला, पण तो फसला. पुढें वर्णिलेली किल्लेकऱ्यांची परीक्षा **शिवाजीनें** कधीं केली न कळे, पण ती या वेळीं केली नाहीं. **गनिमाची झड**–झड=एकसारखा पाठलाग. **रोखून राखितों**=थांबवून अटकावून धरितों. **गलबल पडूं देत नाहीं**–मागील झड, पाठलाग होऊं देत नाहीं.

परिच्छेद २०१–२०२. गोवून ठेवावें=गुंतवून, अडकावून ठेवावें. " **हें ह्या करण्यानें घडत नाहीं** "–असाच पाठ चारही प्रतींचा आहे. **हें** = सरदार, फौज पाठविणें व खासा स्वारी करणें. **या करण्यानीं**=शिवाजीस दिल्लीस

आणून त्यास गोवून ठेविल्यानें. **घडत नाहीं**=सरदार पाठविणें, खासा स्वारी करणें हें घडवून आणण्याची, करण्याची जरूर नाहीं; ही दगदग, परिश्रम करण्याची अवश्यकता नाहीं. **स्वाल, की० ' स्वाद '. मागें परिच्छेद १९८** यावरील ' स्वाल ' वरील टीप पाहावी. **बाहादार प० १९८** वरील टीप पाहावी. **सर्व रवाना केलें**–बादशाहाकडून खिलत आली होती तिजसुद्धां.

परिच्छेद २०३.–येथें **बाळाजी आवजी, प्रतापराव गुजर, कंक, मालुसरे, देशपांडे** हीं नांवें, **सभासद** देत नाहीं, व **जीवनराव माणको**बद्दल **'माणको हरी सबनीस'** व **'दावजी गाढवे'** च्या ऐवजीं **'दावलजी गाडगे'** अशीं नांवें देतो. **स० शि०** चरित्र आ० ४ थी पृ० ४५. 'यैसा' 'यैसें' असें **सा०** प्रतींत बहूत ठिकाणीं येतें. तेथें **कोल्हापूर** प्रतींत 'ऐसा' ' ऐसें ' अगर ' असा ' ' असें ' असे पाठ आहेत. मोडींत 'ऐ' चें वळण () ' यैं ' , ' अचें ' । वळण () ' य ', सारखें कधीं कधीं होत असे इतकेंच. अशा ठिकाणीं ' यै ' ' य ' असें न वाचतां ' अै ' ' अ ' असेंच वाचावें. **सा०** प्रतीप्रमाणेंच पुष्कळ जुन्या मोडी कागदांत ' यै ' ' य ' असें लिहिलेलें येतें. तेथें ' ऐ ' ' अ ' असें न लिहितां ' यैसा ' ' यैसें ' असें मोडीचें बालबोध करतांना लिहिण्याचा प्रघात पडत चालला आहे, तो शुद्ध नव्हे. मोडींत ' यैसे ' अगर ' यैसा ' दिसतें त्याचा उच्चार तसा न करितां ' अैसें ' ' अैसा ' असा करावा व त्याप्रमाणें लिहावा, हा शुद्ध पक्ष होय. बालबोध लिपींत लिहिलेल्या जुन्या पोथ्यांत कधीं ' यैसा, ' ' यैसें; ' आल्याचें आढळांत नाहीं. तेथें ' अैसा ' ' अैसें ' असेंच लिहिलेलें आढळतें. याकारितां ' य्रैसा ' ' यैसें ' वगैरे हे अपपाठ होत. फक्त मोडी वळणानें ' यैसा, ' ' यैसें ' भासतें तें ' ऐसा ' ' अैसें ' याप्रमाणें लिहिणें हा शुद्ध प्रकार होय. **जवामर्दीनें–जवानमर्दीनें**—(**फा०** जवान्= तरुण. **अ०** मर्द्=पुरुष)=शौर्यानें, धैर्यानें. **चमेली**–जिला हल्लीं **चंबळ** म्हणतात ती नदी. **मथुरेस पावले—दिल्लीस** जाण्याच्या मार्गावर **मथुरा** लागते; पण **दिल्लीस** न जातां **आगरा** येथेंच बादशाहाचा मुकाम होता; तेथेंच **शिवाजीची** व त्याची मुलाखत झाली व **आगरा** येथूनच **शिवाजी** निसटला, तो उत्तरेकडे **थेट मथुरेस** गेला. अशी वस्तुस्थिती अलीकडील शोधावरून स्पष्ट होत आहे.

परिच्छेद २०४.– बेवकूब (फा० बे + वकूफ) = बे-अकल, **मूर्ख. उत्संगळशब्द (सं०**–उच्छृंखल)=निरर्गल,बे लगाम,वांकडा. **प्रमाण बोललों–**

प्रमाण=न्यायाचें, बरोबर, खरें. **पुढें येऊं नये**—कारण बाहेर पडतांना एकटा ब्राह्मण पुढें येणें हा अपशकून मानितात. **आम्ही बोललों कसें**-कसें=कां, कारण. **उपात्धिक**,=उपाध्येपणा, उपाध्यायपण, तीर्थोपाध्यायाची वृत्ती.

परिच्छेद २०५.-अदालत (**अ०** आदालत्)=न्यायसभा. **मजालस** (**अ०** मजूलस्) राजसभा, सभा, दरबार. **कुरनिशात**-(**तुर्की**-कोर्निशात्) भुईस हात लावून मुजरा, सलाम करतात तो. **दाब-आदाब** (**अ०** अदब्-आदाब् = मान, सन्मान. त्याची द्विरुक्ती-समाहारद्वंद्व) **अदब बजाविणें** = रुमालानें हात बांधून मुजरा करणें. **पादशाही कायदे**=पादशाहाच्या दरबारांतील शिष्टसंप्रदाय, वागणुकीचे नियम. **ईर्षा, ईर्ष्या**= (आम्ही काय कमी आहों ? आम्ही त्या सारखेच आहों, हा अभिमान,) स्पर्धा, चुरस. **वरते जाऊन इ०**-' **जसवंतसिंगाच्या खालीं** ' असें **सभासद** म्हणतो. **प्रो० जदुनाथ सरकार** या दरबारांतील भेटीची निराळीच हकिकत देतात. **शिवाजी** अपमानामुळें संतप्त होऊन मूर्च्छित पडला व त्यास दरबारांतून बाहेर नेऊन, गुलाब शिंपून सावध केल्यावर बिऱ्हाडीं जाण्यास सांगितलें इ० इ०. **कु रू प** ? 'कुलूब' तर नव्हे ? कुलूब, कुलब=दमदार, धैर्यवान. **सन्मान-रितीप्रमाणें** = शिष्टसांप्रदायाप्रमाणें.

परिच्छेद २०६.-' याजपाशीं ' बद्दल ' याचे मार्फत ' असें असावें. **असें**—याबद्दल **सा०** प्रतींत ' यसें ' असें दिसतें. पण **को०** व **सा०** या दोन्ही हस्तलिखित प्रतींत ' असें ' असेंच आहे. ' य ' व ' अ' याच्या वळणांत **सा०** भेद करीत नाहीं. वर **परिच्छेद २०३.** मधील टीप ' यैसा ' ' यैसें ' वरील पाहावी. पुढें ' यैसा ' ' यैकोन '(अैकोन) असें कितीदां तरी **सा०** प्रतींत आलें आहे. **वरकड**=एरवीं, नाहींतर, बाकी. **दाब ठेवून**=धाक दाखवून. **बेहडा करून घ्यावा**-मामलतदाराच्या वहिवाटीसाठीं जमेच्या व खर्चाच्या अदमासाचा कागद-तो बेहडा; नेमणूक.

परिच्छेद २०७.- इकडील = उत्तरेकडील मुलखांतली. **त्या प्रांतीं** = दक्षिणेकडील मुलखांत. **देऊन** = ' देऊं ' ह्याबद्दल. **ऐशींच, ऐकत** याबद्दल **सा०** प्रतींत ' यैशींच, ' ' यैकत ' असें दिसतें, पण इतर प्रतींत ' यै 'च्या ठिकाणीं ' ऐ ' च आहे. **सा०** प्रतीचे ' ऐ ' चें वळणच ' यै ' असें आहे. **खिलावणे**= (**हिं०**) खेळणारे, खेळविणारे. **खंदेपणा**-(**फा०** खंदा) =

पाणीदारपणा, तेज, अडेलपणा. **मनावरते बरें** असाच पाठ सर्व प्रतींचा आहे; पण मनांत एक, वरतें बरें म्हणोन, असा अर्थ दिसतो. **गांठ तोडोन** = भेट आटोपून, संपवून.

परिच्छेद २०८.–पल्ल्यावर आणावें=आपल्या म्हणण्याप्रमाणें वागण्यास लावावें, बेतावर आणावें, आपल्या मतलबावर आणावें. **पोलादखान** = **फुलाद्‌खान.** हा आगऱ्याचा कोतवाल. **बाहदार,** बाहादार, बाहीदार = मध्यस्थ, जामीन, जिम्मेदार (शिवाजीच्या सुरक्षिततेविषयीं.)

परिच्छेद २०९.– हलकूद, हालखूद = यथायोग्य, आपणांस पाहिजे तसें.

परिच्छेद २१०.– आपले संकल्प = यवनाचें अन्न न खाणें आणि धर्म-स्थापना करणें हे. **तरिच [तें] घडेल**–तें= संकल्प सिद्धीस नेणें. **ज्याहंबाजीनें**–(**फा०** जान्‌बाज्= आपला जीव धोक्यांत घालणारा) धाडसानें, शिताफीनें. **मिठाईच्या डाल्या**– डाली (**हिं०**) बांबूच्या काठीस दोहींकडे शिंक्यांनीं बांधून खांद्यावर नेतात त्या करंड्या, पेटारे. ' मेवाचे पेटारे ' असें सभासद म्हणतो. **बाहाणा, बहाणा**– (**फा०** बहान्= ढोंग, निमित्त)= खोटी सबब, ढोंग. **बहंग्या.** बहंगी = (**हिं०**) कावड किंवा कावडीच्या दोन बाजूंस टांगलेल्या करंड्या, **खंबिरांत** = निश्चयांत. **डौल** (**हिं०**) = रूप, रीत, बोलण्या चालण्याचा घाट, ढब.

परिच्छेद २११.– ताजीम-तवाजू– (**अ०** तजझीम्= आदर + तवाझू = नम्रता) समाहारद्वंद्व – आदर-सत्कार, मान-सन्मान, गौरव. **पडद्यानीं, पडद्यानें**– (**फा०** पर्द् – पडदा, जवनिका.) = गुप्तरूपें, चोरून. ह्या समग्र परिच्छेदांतही **सा०** प्रतींत येई, यैसें, यसें–ह्या सर्व शब्दांत मोडी ' य ' चें वळण एकसारखेंच आहे. त्यावरून सर्वत्र ' अ ' हें अक्षर मोडी ' य ' सारखेंच काढण्याची लकब लेखकास लागली होती असें स्पष्ट होतें. पण त्यावरून तो 'असें' किंवा ' ऐसें ' याचा उच्चार ' यसें ' किंवा 'यैसें' असा करीत नव्हता. ' येणें ' 'येई' 'येतां' ' येथें ' ह्या शब्दांतही त्यानें मोडी ' य ' चें वळण कायम ठेविलें आहे. दुसऱ्या दोन हस्तलिखितांत ' येणें ' ' येई, ' ' येतां ' ' येथें ' ' ऐसें ' ' असें.' हे शब्द लिहितांना अक्षरांत भेद केला आहे तो स्पष्ट आहे. एतावता मोडींत 'यसें ' 'यैसें ' असें दिसेल तेथें त्याचें बालबोध करतांना ' असें ' 'ऐसें' असें रूपच लिहिणें बराबर आहे. ' यसें ' 'यैसें' असें मोडींत दिसलें तरी बालबोध

लिपींत तसें लिहिणें अशुद्ध होय. **हलके केले**–कमी केले, न्यून केले, घालविले. **गैर राबत्यांत राहावें**– (अ० गैर् + राबता.) लोकांचें येणें जाणें बंद करून, व्यवहार संबंध सोडून. **गुजरीचे वेळेस**–गुजरी (हिं० गुदरी = सायंकाळचा बाजार) सूर्यास्ताच्या वेळीं. **गूल** (अ ० किंवा **फा**० घुल) गडबड, आरडा ओरडा. **मिठाईच्या बंग्या**– ' मेव्याचे पेटारे ' असें सभासद म्हणतो पृ० ५१. **रजईची वळकटी** इ०– रजईची वळकुटी न ठेवितां ' हिरोजी स्वतांच पलंगावर पांघरूण घेऊन निजला व पोरगा पाय चेपावयास बसविला ' असें सभासद लिहितो.

परिच्छेद २१२.– आपण शफत देऊन इ०— आपण = स्वतः (रामसिंगानें व जयसिंगानें.) **हरिफाई**— (अ० हरीफ् = प्रतिस्पर्धी) धाडस, वस्तादगिरी, शेरास सवाशेर-पणा.

परिच्छेद २१३.– मथुरे उपाध्ये– मथुरेस तीर्थोपाध्ये केले होते त्यांच्या विचारें. मागें परिच्छेद २०४ पाहावा. **गंडकी** उर्फ शालिग्रामी नदी नेपाळांतून निघून पाटणा शहराजवळ भागीरथीस मिळते. तिचा व अयोध्येचा संबंध नाहीं. अयोध्या शरयू नदीच्या कांठीं आहे. **चिटणिसांनीं** दिलेला यात्राक्रम इतरत्र दिलेल्यांशीं जुळत नाहीं. **काशी, प्रयाग, गया** ही त्रिस्थळी करून शिवाजी जगन्नाथपुरीकडून गोंडवणांतून भागानगर व विजापूर या राज्यांतून राजगडास आला. इतकाच शिवाजीचा प्रवास तेथें दिलेला आढळतो. चिटणिसांनीं कुरुक्षेत्र उत्तरमानस, हरिद्वार, अयोध्या, दक्षिण मानस इ० क्षेत्रें, तीर्थें नमूद केलीं आहेत ती कल्पनासृष्टी होय. त्याप्रमाणेंच २०।२२ महिन्यांवर दिवस राजगडीं परत येण्यास लागले हें लिहिणेंही निराधार आहे. कारण 'जेधे शकावली' वरून शिवाजी औरंगजेबाची भेट घेण्यास निघाला तो फाल्गुन शु॥ ९ शके १५८७ ह्या मितीस, व परत राजगडीं आला तो मार्गशीर्ष शु॥ ५ शके १५८८ ह्या मितीस; म्हणजे सुमारें ९ महिने तो स्वराज्याबाहेर होता, असें होतें. शिवाजीच्या या प्रवासासंबंधें ' जेधे शकावलींत मित्या दिल्या आहेत त्या अशाः— शके १५८७ विश्वावसू संवत्सर, फाल्गुन शु॥ ९ सोमवारीं औरंगजेबाच्या भेटीस निघतो. शके १५८८ पराभव संवत्सर, ज्येष्ठ शु॥ २ रोजीं शिवाजी आगरियास पावून औरंजेबाची भेट घेतो. त्याच शकांत श्रावण व॥ १२ रोजीं आगरियाहून पेटाऱ्यांत बसून निसटतो, व पुढील मार्गशीर्षांत शु॥ ५ रोजीं राजगडास परत

पोंचतो. **प्रो० जदुनाथ** इंग्रजी तारखा देतात त्या येणेंप्रमाणें:— ९ मे १६६६ रोजीं **आग्र्यास शिवाजी** पावतो. १२ मे १६६६ रोजीं **औरंगजेबाची** भेट घेतो. १९ आगस्ट रोजीं पेटाऱ्यांत बसून निसटतो, व १६६६ चा दिसेंबर संपतां संपतां **राजगडास** परत येतो. **ग्रां० डफ** म्हणतो, " या प्रसंगीं ९ नऊ महिने बाहेर काढून **शिवाजी** १६६६ च्या दिसेंबर मध्यें **रायगडीं** परत आला. " एतावता सुमारें ९ महिन्यांत ही **दिल्लीची** अगर **आग्र्याची** सफर संपूर्ण झाली. **गयावर्जन**– गयादान, गयेस करावयाचे श्राद्धादिक विधी. **कार्तिक स्नानें माघस्नानें**–आश्विन शु॥ १५ पासून कार्तिक शु॥ १५ पर्यंत १ महिना कार्तिक-स्नानें आणि पौष शु॥ १५ पासून माघ शु॥ १५ पर्यंत १ महिना माघस्नानें. पण **शिवाजी** मार्गशीर्षांतच परत **राजगडीं** आला होता; तेव्हां त्याला माघस्नानें तरी **काशी प्रयागाकडे** घडलीं नाहींत. **देवगड चांदे**– **गोंडवणांत**, हल्लीं **मध्य-प्रांतांत**. **गंगातीरचीं**–गोदावरी-नदी-कांठची. **उत्तर मानस करून दक्षिण मानसीं**– इकडे उत्तर मानस कोठलें ? **मंथन कालेश्वर कुशतर्पण**– हीं स्थळें **तैलंगणांत** आहेत. **या गांवाचें नांव**–इंदूर असें इतर ग्रंथांत आढळतें. **इंदूर निजामाच्या** राज्यांत असून त्यास हल्लीं **निजामाबाद** असें नांव दिलें आहे. **वतन (अ०** वतन् = स्वदेश) = जमीन-जुमला. **इतल्यांतून**– इतल्ला (**अ०** इत्तला = सूचना, बातमी) = संबंध, कामकाज. येथें **विजापूर** संबंधाचा जो मुलूख, त्यांतून. **मार्गशीर्ष वद्य दशमीस**– या ऐवजीं ' **जेधे** ' शकावलींत ' मार्गशीर्ष शु॥ पंचमीस ' असें आहे.

परिच्छेद २१३.–देशक व ग्रामक–(देशाचे व गांवाचे) देशमूख, देशपांडे, पाटील वगैरे; प्रांतांतील व गांवांतील वतनदार लोक (!) **सतके, सतका**-(**अ०** सद्कह, सद्का=बळी दिलेला.) ओवाळून टाकलेला पदार्थ, ओवाळणी. **महालगांव दिल्हे.**–महालगांव, इनाम किंवा जाहागीर देण्याची पद्धत **शिवाजीस** नापसंत असून ती त्यानें अवलंबिली नाहीं. **बाळाजी आवजीचें** नांव **सभासद** देत नाहीं. त्या ऐवजीं ' **राघो मित्रा**' याचें नांव देऊन त्यास हुजूर लोकांचा हवाला दिला. ' असें तो लिहितो. यात्रेंतही **शिवाजीचे** सोबती **निराजीपंत**, **दत्ताजीपंत** व **राघोजी मराठा** हे तिघेच होते, असेंही तो म्हणतो. **संभाजी कावजी तिकडे मोंगलाकडे इ०**–मागें **परिच्छेद १७९** पाहावा.

परिच्छेद २१४.–हा अपराध रामसिंगावर इ०–रामसिंगाला प्रथम

दरबार बंद करून पुढें त्याची मनसबही जप्त केली. जयसिंगाचा विजापूर काबीज करण्याचा यत्न फुकट गेला, व शिवाजीची हमी त्यानें घेतली होती म्हणून, त्याला नदरबंद केल्यावरून, जयसिंग बादशाहाशीं रदबदली करूं लागला. हें औरंगजेबास आवडलें नाहीं म्हणून त्यानें आपला शाहजादा दक्षिणच्या सुभ्यावर पाठविला. दिल्लीस परत जातांना जयसिंगास झालेल्या अपमानाचें दुःख होऊन तो वाटेंतच बऱ्हाणपूर येथें मरण पावला. २ जुलई १६६७. त्याची छत्री बऱ्हाणपुरानजीक बोहोडें या गांवीं आहे. **दिलेलखान यास सुभेदारीचें काम सांगितलें**—शाहजादा मुअझम यास जयसिंगाच्या बदला दक्षिणचा सुभेदार नेमिलें. त्याच्या हाताखालीं दिलेरखान होता. 'येणें' 'ऐसें' ह्या दोन्ही शब्दांत मोडीमध्यें एकसारखेंच वळण सा० प्रतींत या स्थळींही आहे.

परिच्छेद २१५,–२१६,–२१७.—आमचा मूल म्हणून फराळ इ०—आमचा 'भाचा' असें सभासद म्हणतो, व "मुलगा म्हणतां तर एका पात्रीं भोजन करा" असें सांगितलें असतां "ब्राह्मण एका पात्रीं भोजन करीत नाहींत, फराळ करूं" म्हणून सोजी भाजी ह्यांचा फराळ संभाजी बराबर केला." असें शिवदिग्विजयकार म्हणतो, पृ० २५५–२५६. **लाख रुपयांचे होनांचा सुवर्णाभिषेक इ०**—राजवाडे खंड ८, लेखांक २३, यांत ५० हजार रुपये बक्षीस दिले, असें लिहिलें आहे.

परिच्छेद २१८.–'**चिटनवीस**' असा पाठ को० प्रतीचा सर्वत्र आहे. तो मूळरूप जें 'चिठी-नवीस' त्यास धरून आहे. (**फा० नवीस्**, नविसंदा=लिहिणारा.)

परिच्छेद २१९,–२२०.– दिलेलखान सुभा करून होते–सुभेदार शाहजादा मुआझम असून दिलेरखान त्याच्या तैनातीस होता. परि० २१४ वरील टीप पहावी. "**करंजें**"–हें "कारंजे" असें सभासद म्हणतो. लाडांचें '**कारंजें**' असेंही यास नांव आहे. **या० मा० काळेकृत वऱ्हाडचा इतिहास.**

परिच्छेद २२१.–दिक, दिक्क– (अ० दिक़=संताप) संतप्त, त्रास पावलेला. **पुत्र येतां**=दिल्लीहून निघतांना. **तुमचे वस्तू**—(सं० वस्तु=साधन, मार्ग) तुमच्या हातून तुमच्यानें. **आदर व्याप**=मानपानाची उठाठेव; मानपानांत गुंतणें, गढणें.

परिच्छेद २२२ –चिटणीस यांस×पाठाविलें–सभासद म्हणतो रघुनाथपंत कोरडे यांस पाठविलें. कोरडे हे दिल्लीस वकील म्हणून शिवाजीनें पाठविले

होतेच. **शि० च०** पृ० ५८ पाहा. **हासल** (**अ०** हासिल् = उत्पन्न, वसूल) हासल् व्हावें = उत्पन्न व्हावें, मिळावे, ठरावे. **दरम्यान मातबर दिल्हे इ०**– मध्यस्थ थोर सरदार दिले असून, मोठे जामीनदार दिले असतां. **शाहांनीं उत्तर केलें**— शाहानीं = शाहजाद्यानें. **यांणीं निखालस इ०— यांणीं** = शिवाजीनें **निखालस**– उजू, सरळ, निःसंशय-**आवसें**– मोडींत 'स'च्या ठिकाणीं ' ढ ' **सा० को०** व **की०** या प्रतींत लाविला तो बरोबर नाहीं. **सा०** २ ' आवसें ' देते तें बरोबर आहे. **आवसें** उर्फ **आवसा हैद्राबाद्** संस्थानांत, **उस्मानाबाद** जिल्ह्यांत, **धाराशीव** नजीक आहे. **ते चौथाई इ०**– ते = याप्रमाणें. **चिठ्या** = सोडचिठ्या,– (किल्ले मोंगलांच्या स्वाधीन करावे अशा मजकुराच्या) **आंवढा-पट्टा**– हे दोन गड **सह्याद्रीच्या** बांधारींत **नगरच्या** वायव्येस असून हल्लीं **नासीक** जिल्ह्यांतील **सिन्नर** तालुक्यांत **सिन्नरच्या** नैऋत्येस आहेत. **आंवढाच्या** दक्षिणेस सुमारें २ मैलांवर **पट्टा** आहे. उंची सु• ४५८०फूट.**पट्टा** येथें **शिवाजीस जालन्याहून** परत येतांना विश्राम (विश्रांती) मिळाला म्हणून त्यानें **पट्ट्यास** ' विश्रामगड ' असें नांव दिलें. देवळाली स्टेशन पासून सुमारें १० दहा मैलांवर.

परिच्छेद २२३.– आपले म्ह० **शिवाजीच्या. हात पोंचल्यास लुटून घ्यावें**— हात चालल्यास, जमल्यास, संधी सांपडल्यास. **त्याणीं जप्त केला**– त्याणीं = शाहजाद्यानें.

परिच्छेद २२४–२२५.—सालेरीपासून इ०– सालेर व **मुलेर** हे दोन्ही किल्ले **बागलाणांत** मोडत. पैकीं **सालेर** हल्लीं **गायकवाडाच्या** मुलुखांत येतो. **सालेरचा** मारा **बागलाणांतून गुजराथेंत** उतरणाऱ्या रस्त्यावर होत असल्यामुळें तो मोठा नाक्यावरचा किल्ला होता, सबब त्याचें महत्त्व फार होतें. **शिवाजीला** दोन्ही किल्ले १६७२ मध्यें प्राप्त झाले. **मुलेर** हल्लीं **सटाणें** तालुक्यांत आहे. (जि० **नासीक.**) **बेमबलग**– (**फा०** बे + **अ०** मब्लिघ्=संख्या, रक्कम, रोखपैसा)=असंख्य, विपुल, मुबलग, खूप. **रुमाजी नळगे**–हा **कणेरा**-गडच असावा; पण **सभासद** (पृ० ७३) म्हणतो ' कणेरा-गडास ' **रामाजी पांगारे** सरदार होता. तो बहूत मर्दुमीनें आपल्या सातशें मावळ्यांसह लढाई देऊन मरण पावला. **कणेरा चांदवडच्या** डोंगरांत आहे (जि० **नासीक**) **गट बांधोन**=दाट टोळ्या करून; घट्ट, घन, जथे करून. **एखलासखान**– यास **मोहबतखान** जो मुख्य सरदार त्यानें **सालेरीकडे** पाठविलें होतें, **दिलेर-**

खानानें नव्हे. **मोहबत**खानानें आपल्या फौजेच्या दोन टोळ्या करून एक **सालेरी**स वेढा घालण्यास पाठविली, व दुसरी **दिलेर**खानाच्या हाताखालीं देऊन त्यास **चाकण** घेण्यास पाठविलें. पुढें **प्रतापराव सालेरी**स मदत करण्यास जातो हें पाहून **मोहबत**खानानें बहुतेक सर्व आपली फौज इखलासखानाबरोबर **सालेरी**कडे **प्रतापरावा**वर पाठविली. **ग्रां० डफ. सुरराव काकडे इ०**–**शिवाजी**चा बाळपणचा एक संवगडी. **रोहिडा** व **जावळी** हे किल्ले शिड्या लावून सर करण्यांत त्यानें मोठी कामगिरी बजाविली होती. ह्या **सालेरी**च्या लढाईचें वर्णन **सभासद** (पृ० ७३–७५ येथें) सविस्तर देतो. **इखलासखान पळून गेला**–इखलास याला जबर जखमा झाल्या होत्या व त्यास धरिलें होतें. **बहलोलखान लढाईंत पाडाव आले**–बहलोलखानाशिवाय आणखी २५।३० सरदार मोंगलांचे धरले होते. त्यांच्या जखमा बऱ्या करून, त्यांस वस्त्रें वगैरे देऊन औरंगाबादेस **शिवाजी**नें पाठविलें. **प्रो० जदुनाथ. रवाना शहरास केले**–शहर= **औरंगाबाद**. ह्या **सालेरी**च्या विजयामुळें **मराठ्यां**ची इभ्रत फार वाढली मोंगलांच्या फौजेशीं समोरासमोर सामना करण्यास त्यास हुरूप येऊं लागला.

परिच्छेद २२६.– उंबरटी= ‘ उंबराणी ’ (**सभासद**),– उंबराणी, उमराणी **विजापूर**च्या पश्चिमेस सुमारें १८ कोशांवर आहे. **प्रो० जदुनाथ. मोंगल**–(येथें) **विजापूर**वाले. **बाबसेजवसरीवर**—**सभासद** ‘ जेसरीवर ’ म्हणतो. जवसरी कोठें आहे ? **बेइमानी यांणीं इ०**—यांणीं=**विजापूर**करांनीं. **हसाजी मोहिते जुमलेदार**—हा पंचहजारी होता. (**ग्रां० डफ**) हा कसबे **तळ-बीड** येथील राहाणारा. **हंबिरी केली**–हंबिरी=हंबीर =खंबीर, सुदृढ, अढळ, धीराचा. येथें “ ज्याची तरवार खंबीर तो हंबीर ” ही म्हण ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे.

परिच्छेद २२७,–२२८,–२२९.—राजगडाहून **रायगडास** राजधानी मागेंच नेली होती व तसें **शाहजी**च्या सूचनेवरून केलें होतें.

*दक्षिण-दिग्विजय—प्रकरण षष्ठ.§

२३०. श्रीशिवछत्रपती यांशीं औरंगजेब यांणीं बहूत प्रकारें पूर्वीं शाहाजादेपणांत, औरंगाबादीं असतां, राजांचा पराभव करावा म्हणोन प्रयत्न केला. पुढें दिल्लीस जाऊन पादशाहा जालियावरि यांचा पराभव करावा म्हणोन सुभे पाठविले. त्यांचे वस्तू [कांहीं] न जालें. त्यानंतर भेटीस नेऊन आपलेसे करावे, म्हणोन दिल्लीस नेऊन दगाबाजी केली असतांही [ती] न चालली. [नंतर] आणखी मोहीम केली तेही पराभवातें पावली. तेव्हां आपले ठायीं, " ईश्वरानींच त्यांजला वैभव दिलें, आपण यत्न करणें ठीक नाहीं " म्हणोन पराभवातें पावून राहिले.

२३१. महाराजांचा प्रताप दिवसेंदिवस वाढत चालला. संभाजी राजे प्रबुद्ध जाले. त्यांस व राजारामसाहेब यांस विद्याभ्यास करवावा, सुशिक्षित असावे, म्हणोन घोड्यावरि बसणें, *शास्त्रविद्या, शस्त्रविद्या, तालीम, तिरंदाजी सर्व करविते जाले. आपण राजे व हे राजपुत्र. पुढें राज्यास अधिकारी हेच. आपण महाराष्ट्रराज्य आक्रमून धर्मस्थापना केली, ते पुढें वृद्धीस यांचे हातें पावावी. अष्टप्रधान यांतच राजपुत्रांची गणना आहे. सर्व

---

*हें प्रकरण तीन प्रतींवरून तयार केलें आहे. त्या तीन प्रती म्हणजे कीर्तने, सातारा २ व एक चांगली प्रत पुण्याहून मिळाली ती. सातारा व कोल्हापूर प्रतीत हें प्रकरण नाहीं. पुण्याहून मिळालेल्या प्रतीस ' पुणें प्रत ' नांव दिलें आहे. § ह्या प्रकरणाचा मथळा की० असा देतः—" शिवछत्रपति यानीं दक्षिण दिग्विजय केला तें कथन प्रकरण, षष्ठ. " सा०. २ " प्रकरण साहावें प्रारंभ. शिवछत्रपती. " असा देते, व पुणें प्रत " प्रकर्ण साहावें दक्षिण दिग्विजय " असा मथळा देते. १. ' बहूतप्रकारें ' यापुढें की० ' स्पर्धा करून ' असे शब्द देते. २. ' नचजाली ' असें पुणें प्रत देते. * ' शास्त्रविद्या ' की० देत नाहीं. ३. ' यांचे ' पु०, पण ' यांतच ' यांबद्दल तें हस्तदोषानें पडलें असावें.

अमात्य राजाचा वाम भुज, युवराज राजपुत्र हा सव्य भुज असें आहे. त्या[४] अर्थीं हे सुशिक्षित असावे म्हणून लेखनादी अभ्यासें[५] करविला. आणि उत्तम वृद्ध सेवक समीप ठेविले. दंडनीती, राजधर्म, हे सांगितले[६]. राज-पुत्रधर्म[७], पितृसेवा कायावाचामनें करावी; जीं कर्में करणें तीं पित्यास संतोष उत्पन्न होय अशीं करावीं; कोणतेंही[९] कर्म पित्यास तिळप्राय विषाद उत्पन्न होय ऐसें करूं नये; पित्याची कृपा ज्याजवर असेल[८] त्याजवरि आपण कृपाच करावी; ज्याचेठायीं पित्याचा द्वेष त्याशीं आपणही करावा, त्यासि प्रीती करूं नये; पित्यानीं संतुष्ट होऊन युवराजपद कारभार सांगितला असतां गर्वारूढ होऊं नये; संपत्तीचे मदें आणि तारुण्याचे मदेंकरून उन्मत्त होऊं नये; पिता, माता व भगिनी व बंधू, मित्र व § वल्लभ थोर थोर प्रतिष्ठित असतील [त्यांचा] व प्रजादिकांचा अपमान करूं नये; मोठीही वृद्धी पावला असतां पित्याची आज्ञा उल्लंघन करूं नये, हाच पुत्राचा धर्म श्रेयस्कर आणि भूषणापेक्षां भूषण होय. बंधुवर्ग असतील त्यांत आपण युवराज जालों, कारभार करतों, म्हणून गर्व धरून आपण सर्वांहून अधीक ऐसें कदापी मानूं नये. राजाची आज्ञा पालन नें[१०] केली व बंधूंची अवगणना केली असतां द्रोहें करून [तो युवराज] पदच्युत होतो. यदू आदीकरून राज्यास सिंहासनादीकरून [योग्य असतांही] अनधिकारी[११] जाले. पितृद्रोहेंकरून असें घडलें. *ज्येष्ठ असतांही असें *जालें व बंधुहेलना करून दुर्योधनादी नाश पावले. यास्तव बंधुवर्गाचे अर्थ त्यांस देऊन त्यांचों

---

४. 'त्यार्थें' असा सा० २ त्या+अर्थें यांचा संधी करते. ५. अभ्यास 'करवून पंडितांचा सहवास करविला ' असे शब्द की० व सा०२ अधीक देतात. ६. ' समजाविले ' की०. ७.' राजपुत्र-धर्म ' हा शब्द पु० देत नाहीं. सा० २ व की० ह्या देतात. ८.' आहे ' पु०. § 'व वल्लभ' शब्दाऐवजीं ' जवळ ' शब्द सा०२ देते. ९.'कोणीही' पु०. १०.' न ' पु० गाळते, तो हस्तदोष दिसतो. ११.' अनाधिकारी ' असें सा० २ व पु० प्रतीत आहे, तें अशुद्ध होय. वरील पाठ की० चा *—* हें वाक्य की० देत नाहीं.

मनोधारणें[१२] रक्षून विशेष वाढूं न देतां रक्षावें. बहूत नम्रत्वें करून सकल-गुणसंपन्न असोन सर्व मंत्री व सेवक-जनें[१३] उत्तम यांचा सहवास व युक्ती श्रवण करून राज्यांतील माहितगारी व राज्य करण्याच्या युक्ती अवगत करून घ्याव्या. त्यांची मान्यता रक्षावी. उत्तम जनांची संगती करावी. नीच व दुर्व्यसनी यांची कदापि मैत्री करूं नये, [त्यांचा] सहवास न करावा. असे बोध करविले. राजांनीं पुत्रांस बहूत प्रकारें रक्षावें. मत्त हत्तीस अंकूश नसल्यास तो अनर्गल होतो, सर्वांचे घात करतो; तसेच पुत्र रक्षिले नाहींत, आणि लघुमनुष्यांची संगती जाली व मद जाला असतां, आपणच राज्य करावें म्हणून इच्छा धरून अनर्गल होतील. तेणेंकरून राज्यक्षय होईल. जें मांस-आमिष अमुक स्थळीं आहे ऐसें व्याघ्रास कळालियावरि त्याचें निवारण होत नाहीं, तसेंच पुत्रांचें निवारण मगें[१४] करूं गेलें तरी घडत नाहीं. यास्तव उत्तम सुशिक्षित, प्रौढ सेवक सावध ऐसे जवळ ठेवावे. सिंहाचे पिलांस असावध रक्षक असले तरि त्यांसच भक्षून आणखी जनांस भक्षून नाश करितात. यास्तव [रक्षक] सावध असावे. राजाचे कुळीं अनीतिमान पुत्र निर्माण जाला म्हणजे तें राज्य व कूळ शीघ्र क्षयास जातें. म्हणोन बहूत नीतीनें रक्षिणें तसें रक्षिलें. आणि मातबर सरकारकून प्रौढ यांजपाशीं बसावें, दरबारांत बसावें, कारभारांत[१५] माहीत होत जावें ऐसें सांगून करविते जाले. श्रीरामदासस्वामी यांचें दर्शन, सहवास करण्यास [युवराज संभाजी यांस] पाठविले होतें.

२३२. तसेच [दरम्यान[१६]] निळो सोनदेव मजमुदार वारले. त्यांचे पुत्र दोघे. वडील नारोपंत, धाकटे रामचंद्र पंत. परंतु नारोपंत नाकाबिल[१७], अर्ष होते. म्हणून रामचंद्रपंत यांसच पद देऊन मजमूचें काम त्यांजपासून घेऊन चालविलें. निराजी रावजी न्यायाधीश हे परम चतुर, शाहाणे, तर्कज्ञ, यांस

---

१२. 'मनोधार' **की०**. १३. 'सेवकजेन' **पु०**. १४. 'मग' **सा०** २ देत नाहीं. १५. 'कारभार माहीत होत जावे' **सा०** २. १६. 'तसेंच' असें तीनही प्रतींत आहे. तेथें 'दरम्यान' सारखा शब्द असता तर बरें दिसलें असतें. १७. 'नाकबिल' **पु०** हा हस्तदोष दिसतो.

न्याय करण्याविशीं [सांगितलें.] राज्यांतील अनेक प्रकारचे न्याय येतील ते नीतीनें करावे. दंड करणें त्यास न केला व न करावा त्यास केला असतां राज्यास अकल्याण, व न्याय करणें त्यांत लोभ धरून वृत्ति-उच्छेद जाले[१८] असतां परम पाप [होय.] त्यायोगें राज्य क्षयास पावतें. यास्तव नीतिशास्त्राप्रमाणें विद्वान, पंडित ब्राह्मण व सभासद चतुर व सभ्यधान[१९] म्हणजे न्यायांस[२०] आले त्यांस बोलावणें आणणें करणार[२१] यांस म्हणावें, तसेच आणखी न्यायकर्ते दाहा पांच घेऊन, सर्वांचे मतें न्याय निवडून, राजास निवेदन करून, किमपि अन्याय होऊं न देतां करीत असावें; व कोणाचीही दाद-फिर्याद आली असतां नें[२२] लागली, मनास आणली नाहीं, असें न घडतां काम करावें. न्याय करणें तें बहूत दिवस लावून त्याची जीविका[२३] बुडाली असें न होतां तत्काळ गोरगरीब [आदिकरून] सर्वांचे न्याय होत असावे. कोणासही विपरीत शासन, द्रव्य-हरण होऊं नये. असें बहूत रितीनें सांगून, मुख्य गोष्ट राजाचा धर्म प्रजापालन करणें व न्याय अन्याय पाहाणें, धर्म कोण्हीं आचरिला व अधर्म कोण्हीं केला हें पाहून शिक्षा करणें, यास्तव हें सावधपणें करावें. नाहीं तरि राज्यास वाईट म्हणून सांगून, लघुजन यांचे न्याय करणें ते त्या त्या ज्ञातींतील सभ्य असतील व त्यांचे त्यांचे धर्म असतील त्याअन्वयें व देशधर्म व ज्ञातिधर्म विविक्षा करून करीत जावे. असें सांगून करविते जाले.

२३३. महाराजांस मद्यप्राशन करणार व कैफी मनुष्य यांचा बहूत त्रास. सेवेचे लोक व समीप राहाणारे यांणीं कैफ सेवन केला तरि तत्काळ त्यास शिक्षा करीत. बहूतच [कैफ] केला, व्यसनी जाला, तरि सेवेंतून दूर करावें. कलाल यांचीं दुकानें सरकार आज्ञेखेरीज असों नयेत. ठेवावीं

१८. 'जाली' पु०. येथें 'वृत्ती उच्छिन्न जाली असतां' असें तरी पाहिजे होतें. १९. 'सभ्यधान' की०. २०. 'ज्यास' की० । २१. 'करणें' पु०. २२. 'न' पु० देत नाहीं, तो हस्तदोष होय. २३. 'जीविता' पु०. २४. हा परिच्छेद सा० २ मध्यें अजीबात गाळलेला आहे. की० व पु० तो देतात.

त्यांजवरि सरकार-पागा व कारखाने यांस [मद्य] परवानगीनें चिठीनें देत जावें [अशी सक्ती होती.] सैन्यांत तरि तें नेऊं[२५] नये. कैफी माणूस जालें म्हणजे बेखबरदार होऊन [२६]कार्यनाश होतो. आणि मनस्वी पापाचार घडतो. म्हणोन बहूत मर्यादा शिक्षा करणें असें करून ठेविलें.

२३४. शाहाजी महाराजांनीं चंजाऊर प्रांतीं राहून तो प्रांत रक्षण[२७] केला. ते समाप्त जाले. ते समयीं नारो त्रिमल हणमंते कारभारी सर्वाभ्य आणि व्यंकोजी राजे तेथें होते, त्यांणीं त्यांचे विचारें चालोन रक्षावें असें केलें. नारोपंत यांणीं अग्निहोत्र घेऊन सोमादियज्ञ करून दीक्षित जाले. त्यांचे पुत्र रघुनाथ नारायण बहूत कर्ते व शाहाणे, धूर्त, विद्वान ऐसे जाले. शाहाजी महाराज वारल्यावरि त्यांणीं दौलत कायम राखून द्रव्यादि-संग्रह बहूत केला. व्यंकोजी राजे बालत्व दशा होती तों त्यांचेच करण्यांत चालत आले. नंतर [२८]स्वतां पाहावें, पराक्रम थोडा असून व्याप करावे, हे इच्छा धरिली. परंतु बुद्धीकरून कमी पडले. आणि सांगितल्याप्रमाणें चालावें तेंही न घडे. असें होऊन कारभारी व थोर माणसें यांचें[२९] केलें चांगलें न वाटून, सामान्य जन, हलकीं माणसें यांची प्रतिष्ठा बाळगून[३०] त्यांचें ऐकूं लागलें. याजवरून रघुनाथपंतीं विचार केला, " यांजपाशीं राहून वडिलीं मिळविली ती प्रतिष्ठा जतन होणें संकट दिसतें. धणी हे [खरे,] परंतु शिवाजी महाराज यांचे गूण व कर्तृत्व दिवसें दिवस वृद्धिंगत होत चाललें. दौलतीचे खावंद ते. त्यांचे दोष आपणावर येतील. यास्तव स्नान-संध्या करून स्वस्थ राहावें, क्षेत्रवास करावा ऐसें मनांत येतें. परंतु दौलतीस कमी आपण असोन पडेल, हाही स्वामिकार्याचा दोषच होय. म्हणोन

२५.' तर तें अगदीं जाऊं देऊं नये ' की०. २६. यापुढें 'द्रव्यनाश होतो' असें की० अधीक देते. २७.' जतन केला आणि कैलासवासी समाप्त जाले ' पु०. २८.' स्वतां व्याप व पराक्रम थोडा असून करावे. ' पु०, ' नंतर त्यांनीं स्वतः व्याप व पराक्रम थोडा असोन कारभार करावा इच्छा धरिली. ' की०. २९.' त्यांनीं केलेलें ' सा० २. ३०.' बोलगुज ' की० ;

कांहीं ऐकतील तितकें सांगावें. " ऐसे उदासवृत्तीनें कांहीं करतील तें पाहावें ऐसें करूं लागले. [व्यंकोजी राजे] बहूतच विलक्षण, कांहीं वांकडें केल्या, " राजेसाहेब, आम्ही तुमचे परंपरा [गत] व वडिलोपार्जित सेवक, तुमचें हित तेंच करावें हें आम्हांस श्रेयस्कर जाणून करतों, तें आपणांस चांगलें वाटत नाहीं. सामान्य माणसांचा सहवास, आदर धरतां हें चांगलें नाहीं. वडिलीं कीर्ती कशी अर्जविली? तसेंच वडील बंधू शिवाजी राजे यांणीं कसें राज्य वृद्धीतें पाववून दिगंत विख्यात जाले आहेत? त्यांचे भाऊ आपण. तसें चालावें. विख्यात व्हावें.. आहें हें रक्षून नवें राज्य साधून पराक्रम करावें. आम्ही समीप असतां कांहीं न जालें [असें] शिवाजी राजे म्हणतील. आमचे हातें सेवा घ्यावी व आम्हींही करावी हेंच आम्हांस उचित. द्रव्य व लोक पदरीं असतांना नाचीजपणें लोकांहातीं द्रव्याचा व्यय व्यर्थ करवितां. वडिलीं कीर्ती मेळविली त्याहून अधीक करून दाखवावी. तरीच त्या कुळांत जन्म घेतल्याची योग्यता आहे." ऐसे बुद्धिवाद बहुतां* रितींनीं केले असतां त्यांचे विचारास न येऊन त्यांचेठायीं दिवसेंदिवस अनादर करूं लागले. हितावह बोलणें तेंच अनहित वाटूं लागलें. त्याजवरून त्यांणीं सर्व वृत्त, यांची चाल, महाराजांस लिहिली. महाराजांनींही पत्रें लिहिलीं कीं, " तुम्ही उदासीन राहातां, रिकामे लोकांहातीं कांहीं एक उद्योगीं न करितां खावविता, वडिलीं थोर माणसें विश्वासू जोडिलीं त्यांचे अनादर करितां, [हें] विहित नव्हे." परंतु लघुमनुष्यांनीं बुद्धीस भ्रंश बहूत केला. ते समयीं पंतांनीं विचार केला जे, " यांचें अन्न वडिलोपार्जित भक्षिलें. तेव्हां यांचे ठायीं वाईट इच्छिणें योग्य नाहीं. यास्तव यांचे वडील बंधू शिवाजी राजे, महाराजांचे ज्येष्ठ पुत्र, राज्याचे अधिकारी, त्यांजपाशीं जावें हें उत्तम. "

---

* ' बहून रीतींनीं ' की०. ' बहुता रितीनें ' सा० २ व पु०. ३१.'उपयोग' सा० २. हा हस्तदोष दिसतो.

२३५. ऐसें मनांत आणून एके दिवशीं व्यंकोजीराजे यांस बोलण्यांत बहूत प्रकारें बुद्धिवाद केला असतां, त्यांणीं विचाराचे मार्ग एकीकडे ठेवून उत्तर केलें कीं, " तुम्ही चाकर, सांगूं तितकें करून असावें." ऐसें बोलिले असतां रघुनाथ पंतीं तत्काल उत्तर केलें कीं, " राजे हो ! आम्ही तुमचे सेवक खरेच, परंतु तुम्हांपासून गोलियावरि तुमचे अर्धासनींच बसण्यास योग्य आहों." हें उत्तर केलियावरि** त्यांस फारच वाईट वाटलें. ते समयीं पंतीं कुटुंबासह[३२] निरोप घेतला जे, "शिवाजी महाराज यांचें दर्शन करून येतों, " म्हणोन § निघाले. "आपण येथें प्रसंगीं बोललों तसेंच करून दाखवावें [असें] चित्तीं आणून " हर एक पाळेगार याशीं सख्य करून शेवटास नेणें[३३] तरि यांचे राज्यास विपरीत. हें करणें अश्लाघ्यच † होय. शिवाजी राजे यांस राज्य साधण्याचा बहूत हव्यास, दिवसें दिवस अधीकच संपादन करितात, त्यांजकडे जावें " हाच सिद्धांत केला. "त्यांतही आम्ही त्यांचे वडिलांचे पदरचे, म्हणोन उगेच जाणें ठीक नाहीं. राजे यांस राजकारणाचा आदर बहूत, तेव्हां इकडील संस्थानें यांचीं राजकारणें घेऊन जावीं. म्हणोन चंदी वगैरे राजकारणें सिद्ध केलीं. हें राज्य नवीन राजांचे पदरीं घालावें हें सिद्ध केलें. आणखी कित्येक राजकारणें करून कर्नाटकांतून महाराजांकडे जावें म्हणून यावयास निघाले. ते समयीं मनांत विचार आणिला जे, " विजापूरची पादशाहात बहूत करून सुटली व दबावांत[३४] आली, हाताखालीं घातली आहेच. तेव्हां महाराजांस कर्नाटक प्रांतीं येण्यास भागानगरची पादशाहात *मधीं आहे. हें महाराजांस मनसब्याचे अर्थें येण्यास अवघड दिसेल. यास्तव भागानगरचेंही राजकारण [व] सख्य जातां‡ सिद्ध करून जावें. " म्हणून

** 'केलियावरि' हा शब्द की० देत नाहीं. ३२. कुटुंबास' की० । § 'म्हणोन निघाले' की० गाळत. ' निघोन ' सा० २. ३३.'नेलें' की०. † 'अश्लाघ्याचें' की० व पु०. 'अश्लाघ्यच' सा० २. ३४. "दबावांत आली हाताखालीं घातली आहेच." हा पाठ सा० २ चा. की० व पु० " दबावांत घातली आहेच. " इतकेंच देतात. *'मध्यें' की०. ‡ ' राजकारण जाणून सख्य सिद्ध ' की०.

भागानगरानजीक आले. तेथें आकण्णा मादण्णापंत हे कुलकारभारी वजिरी करीत होते. त्यांस कसें भेटावें ? राजकारण परिस्फुट आधीं न होतां सिद्धीस जावें म्हणून, त्यांस थोर ब्राह्मण पंडित आले म्हणजे त्यांचेठायीं विशेष प्रेमा होता [हें] जाणून, आपण पंडित होऊन, प्रातः-कालीं स्नानसंध्यासमयीं जावेंसें करून, सर्व लवाजिमा दूर दाहा वीस कोशीं ठेवून, त्यासमयीं गेले.

२३६. मादण्णापंत बहूत थोर, ब्राह्मणांचे ठायीं निष्ठा, दानधर्मशील, नित्य लक्षभोजन व्हावें, तें भोंवतीं अन्नछत्र करून त्यांतून सर्वांचीं [भोजनें जाल्याची] बातमी आलियावरि आपण भोजन करावें, ऐसें वृत्त चालवीत होते, हें जगविख्यात[३५] आहे, त्यांची भेट घेतली. तेथें पंडितजनसमाज [याची] सभा होऊन शिव सर्वोत्तम व[३६] विष्णु सर्वोत्तम हा विषय [निघून] बोलणें चाललें होतें. तेव्हां रघुनाथपंत हे वैष्णव स्वतां असतां शिव सर्वोत्तम हाच पक्ष अंगीकार करून, शिव सर्वोत्तम हें स्थापून सर्वांचें समाधान केलें. विष्णुपक्ष निर्बळ जाला असतां पुन्हां वैष्णवपक्षीं बोलणें करून विष्णु-सर्वोत्तमपक्ष-स्थापना केली. आणि पुन्हा द्वैतवादियांस दूषण करून अद्वैत प्रतिपादन केलें. तेव्हां मादण्णापंत बहूत संतुष्ट[३७] होऊन बहूत थोर विद्वान जाणून, गौरव करून, स्तुती केली. " आपण स्वामी सत्पात्र थोर आहां," असें म्हणून " कोठून आलां, काय अपेक्षित, आज्ञा करावी, " विचारिलें. ते समयीं यांणीं उत्तर केलें कीं, " आम्हांस द्रव्याची किंवा भूमिग्राम-जीविकेची अपेक्षा किमपी नाहीं. आपण बहूत सुज्ञ[३८], धर्मिष्ठ, शास्त्रज्ञ आहां. आपणापाशीं एकांतस्थलीं कांहीं एक चर्चा चार घटका करावी इतकी मात्र इच्छा आहे." ऐसें बोलल्यावरि पंत यांसि एकांतीं घेऊन गेले. तेव्हां यांणीं " आम्ही पंडित याचक[३९] नव्हे, शिवाजी महाराज

३५. " नगरविख्यात " की० । ३६. ' व ' सा० २ व पु० देतात, तेथें ' किंवा ' असतें तर बरें झालें असतें. की० ' व ' गाळते. ३७. ' संतोषी ' सा० २. ३८. ' सुज्ञे ' सा० २. ३९. ' याचेक ' सा० २.

यांचे सेवक, रघुनाथपंत नामाभिधान [होय] राजे साहेबांकडे कर्नाटकचीं राजकारणें गेलीं आहेत व या प्रांतींचीं आपलीं स्थळें पाहावीं, यास्तव चंजाऊरप्रांतीं जावयाचें[४०] योजून आपणांशीं व या पादशाहींत स्नेह करावा; आपणांपासून समयपरत्वें उपयोग पडावे; तिकडून इकडील उपयोग तेच पडावे, ऐसें चित्तीं धरून आपली भेट घ्यावी [अशी] आज्ञा; यास्तव आलों. आपण धर्मशील व राजे धर्मस्थापना करावी हा अभिमान धरितात, करितात. त्यास आपण साह्य असावें. आपले प्रभू यांचाही उपमर्द न करितां आपले प्रभूसहवर्तमान सख्य घडावें." हें ऐकून मादण्णापंत पंतांवरि बहूत समाधान[४१] [पावले कीं] बोलणें व युक्ती थोर असून असे प्रकारें येऊन भेटले. महाराजांची कीर्ती पूर्वीं परिचितच व यांचीही ऐकिली होतीच. तेव्हां बहूत आदर करून बोलणीं होतीं तिर्तके[४२] पक्ष ऐकून त्याविषयीं सिद्धांत *शपथपूर्वक स्नेह अक्षयी चालावा, दोहींकडील मनोदय सिद्धीस जावे, ऐसें करून, पंतांस ठेवून घेऊन सर्व लवाजिमा आणविला. पादशाहाची भेटी करवून, जातां या मार्गें जावें, भेटी घडाव्या, असें करून मेजवानी वस्त्रें देऊन, पादशाहासह[४३] पत्रें राजे यांस दिल्हीं. याप्रकारें राजकारण सिद्ध करून [पंत] निघाले आणि महाराजांचे दर्शनास आले.

२३७. महाराज हें कळलियावरि सामोरे जाऊन, सन्मान करून घेऊन आले. [रघुनाथपंतीं] महाराजांस त्या प्रांतींचे पदार्थ आणिले ते नजर केले. तो प्रांत बहूत सुवर्णाचा[४४], होनांचा[४४], त्यांत सुवर्णाचा बिचोबा, चांदण्यांस खांब सोनियाचे मढींव, व दिवट्या सोनियारुपियाच्या शतावधी, तसेच अंबाऱ्या हौदे व घोडियांचीं[४५] सामानें नजर आणिलीं. खजिनाही

---

४०. 'जावयाचें आहे, योजून' **की०**. 'जाण्याच योजुन' **सा०** २. ४१. 'संतुष्ट झाले' **की०**. 'पंतावरि बहूत समाधान' इतकेंच **सा०** २ व **पु०** देतात. ४२. 'तदपेक्षापूर्वक' **की०**. * 'शफथपूर्वक' **सा०** २ व पु०. 'शपथपूर्वक' **की०**. ४३. 'पादशाहास' **सा०** २, पण तें अर्थात चुकीचें आहे. ‡ 'किलियावरती' **सा०** २. ४४. 'सुवर्णाच्या होनांचा' **की०**. ४५. 'चौघड्यांचीं सामानें' **की०**.

आणिला. तें सर्व नजर केलें. महाराज बहूत प्रसन्न जाहाले. कर्नाटक प्रांतींचीं चंदीचीं वगैरे स्थळांचीं राजकारणें घेऊन आले, तींही यथावकाशें श्रवणारूढ केलीं. महाराजांस राज्य साधनाविषयीं प्रेमा, हव्यास.[46] त्यांत राजकारणें पक्कीं करून घेऊन पंत भेटीस आले, व्यंकोजीराजे यांचे अव्यवस्थित चालणें [कळून] पूर्वार्जित दौलत सर्व तेथें,[47] शाहाजी महाराजापाशीं पदार्थ राहिले ते यावे, राज्य पाहून नवीन संपादावें, तेथील बंदोबस्त पक्केपणें राहावा, हे उत्कंठा महाराजांस जाली. आणि पंतावरि बहूत संतुष्ट जाले. "मुजमूचा धंदा आपला परंपरागत आपणांकडे चालावा" [असें] पंताचें बोलणें पडलें. त्याजवरून त्यांस वस्त्रें[48] देऊन [तो धंदा] सांगितला. आणि चंजाऊरप्रांतीं जाण्याचा सिद्धांत करून तयारी कराविली. बरोबर पागा चाळीस हजार घेतली. तसेच हशम लोकही घेतले. चतुरंग सेना, म्हणजे गज, रथ, अश्व, पदाती यांस म्हणावें. तसें सैन्य बहूत तरतुदीनें घेऊन शत्रुपराभव करणें, दैवावरि भार घालून करणें युक्त नव्हे. दूर जाणें तेव्हां द्रव्य बहूत व सेना व राजकारण हीं तिन्हीं दृढ असावीं. राजकारणें पंत पक्कीं करून आलेच होते. सेना व द्रव्यही अनुकूल आहेतच, म्हणून तींही बहूत घेतलीं. मनसबा कसा करावा, कसें जावें, हें पंतांसह विचार करितां पूर्वीं थोर थोर राजे शास्त्राधारें नीतीकरून चालत आले. तें शास्त्रमत पंतांनीं उद्‌घाटन[49] केलें जे, " शत्रुपराभवास मुख्य कारणें दोन आहेत. एक दैव व एक पुरुषप्रयत्न. त्यांत दैव हा पूर्वपक्ष; दैव पंगू होय. प्रयत्न हा सिद्धांत होय. कसें? तरि जे उत्तम मुहूर्तें निघाल्या कार्यसिद्धी होती, तरि सेना-आदीकरून कशास पाहिजे? सुमुहूर्तें एकटेंच जाऊन जय पावावें. म्हणजे दैवप्रधान* [हा वाद] प्रमाण. अथवा अन्य सामान्य जन यांणींही उत्तम मुहूर्तेंकरूनच राजाचा पराभव करावा ऐसें व्हावें, तें

४६.' ध्यास ' सा० २. ४७.' तेथें राहिली ' की०. ४८.' वस्त्रें देऊन सांगितला ' की०. ४९.' तें शास्त्रमत पंतांनीं उद्घाट केला.' सा० २ व पु०. ' तीं शास्त्रमतें पंतांनीं निवेदन केलीं ' की०. *'दैवप्राधान्य-प्रमाण' सा० २.

घडणार नाहीं; अथवा विजयप्रद मंत्र-अनुष्ठानेंच करून जय होत असावा तें घडत नाहीं. यास्तव सैन्य, द्रव्य, अमात्य मंत्रज्ञ, हें मुख्य साधन. तेव्हां प्रयत्न हाच सबल पक्ष होय. आणि दैव व प्रयत्न यांचें ऐक्यच आहे. एकास एक दोन्हींही अनुकूल पाहिजेत. एक नसल्यास एकेंच करून सिद्धी होत नाहीं. रथांस एकच चाक असल्यास रथ चालत नाहीं. यास्तव याअर्थी पाहातां यत्नावांचून दैवेंच करून कार्यसिद्धी होणार नाहीं. तेव्हां मुख्यत्व प्रयत्नाकडे. दैव त्यास साह्यभूत, पंगू आहे. प्रयत्नेंकरून सिद्धीस जातें. म्हणून दोन्हींची अपेक्षा करून चालावें. दैव प्रयत्न पाहातां दोन्ही एकच होत."

ऐसें पंत बोलले असतां महाराज सर्वजाण [त्यांस] फारच मानवलें. आणि सुमुहूर्त पाहून, अनुष्ठानप्रयोगादी ब्राह्मणांस सांगोन, सर्व सैन्य उत्तम उत्तम शूर सरदार, कारभारी, सामान पोख्त, ऐसें घेऊन निघते जाले. राज्याचा मागील बंदोबस्त केला. उभयतां पुत्र यांस ठेविलें व मोरोपंत पेशवे, अंणाजीपंत सुरनीस हे ठेविले. दिल्लीस जातां मागें यांणीं राज्यकारभार चालविला हें जाणून राज्य स्वाधीन करून, जवळ शत्रू होते त्यांशीं जसे रितीनें सख्य अथवा आपण गेले असतां मागें त्यांचा उपसर्ग न पडे, राज्यरक्षण होय, असें सर्व पाहून, राज्यकारण राखून, फौजही पाहिजे तशी ठेविली. बहादूरखान याशीं कांहीं शत्रुत्व होतें त्यासि ममतेंत घेतला. विजापूरचा तह होताच.

२३८. [यानंतर] आपण निघोन विजापुरी देशांतून भागानगर प्रांतीं गेले. भागानगरास रघुनाथपंत यांसि पुढें पाठविलें. समागमें निराजी रावजी यांसि दिल्हें. उभयतां जाऊन पावले. भागानगर प्रांतांतून जातां प्रांतास तिलप्राय उपसर्ग लागूं न दिल्हा. बहूतच कैद करून, दाणा, वैरण,

---

५०. 'तें तर घडत नाहीं.' की०. 'घडणार नाहीं.' सा० २ व पु०. ५१. 'द्रव्य व प्रयत्न' की० ! ५२. 'एकच रथास चाक असल्यास' सा० २ व पु०, 'एकच' याचें स्थळ चुकून आधीं पडलें आहे, किंवा 'एकच याचा संबंध 'चाक' शब्दाशीं घेतला पाहिजे.

लाकूड आदिकरून सर्वांनीं विकत घ्यावें; काडीमात्रास कोणीं ढका लावूं नये; बेकैदी [कोणीं] केली असतां त्याचीं हातेंबोटें तोडावीं, ऐसा बंदोबस्त करविला. महाराजांची कैद, आज्ञा उल्लंघन कोण्हीं एक न करावी ऐसें [पूर्वींची] होतीच. भागानगरासमीप गेलियावरि मादण्णापंत सामोरे येऊन, आदरेंकरून भेटी जाल्या. पादशाहाही दादमहालावरि आले. महाराज गेले. पादशाहाची व महाराजांची भेटी दादमहालावरि जाली. उभयतां गालिचा टाकून एकासनीं बैसले. बरोबर महाराजांकडील हंबीरराव सरनौबत व रघुनाथपंत व निराजीपंत व दत्ताजीपंत वाकनीस व बाळाजी आवजी चिटणीस असे होते, त्यांसही बसण्यास परवानगी होऊन बसले. मादण्णापंत यांनीं पादशाहाकडून फारच निर्मळपणें निखालसता करविली. महाराजांनींही सफाईनेंच भेट घेऊन परस्परें आदरेंकरून बोलणीं जालीं. बराबर लोक, सरदार होते त्यांचे सन्मान करून त्यांस दर्शन दिल्हें. लोकांचें कु वा न [?] वें सेना पाहून आपले ठायीं पादशाहा बहूतच दंग जाले. तारीफ केली. "लोक असे व त्यांस देणींही तशींच. तेव्हां मोठेमोठे धाडसाचीं कामें आंगेजणीनें होणें अशक्य काय ? " म्हणोन लोकांची तारीफ केली. 'हत्ती नामी किती आहेत ? " असें पादशाहांनीं विचारलियावरि मावळे लोक कंक, मालुसरे मोठेमोठे सरदार पन्नास शंभर ब-पोशाख व सामानसुद्धां होते ते आणवून मुजरे करवून भेटविले, आणि " हेच हत्ती बाळगिले आहेत " म्हणोन उत्तर केलें ! तेव्हां पादशहांनीं बहूत आश्चर्य मानिलें. तारीफ

---

५३. 'त्याचीं बोटें हात तोडावे ' की०. ५४.' गालीच्या टाकून एकासनीं बसले. ' पु० व की०. ' गालिच्यावरि टेकून एकासनीं बसले. ' सा० २. ५५. 'स्वच्छता ' पु०. ५६. याबद्दल ' उत्तम सेना ' इतकेंच की० देते. लोकांचे कु वा न व हीं अक्षरें मुळींच गाळले. वरील पाठ सा० २ व पु० यांचा. ५७. ' पांचपन्नास हजार लोक ' की०, हें ' हाजर केले ' याबद्दल बाळबोध प्रत करतांना झालें असावें. वरील पाठ पु० देते. ५८. " बं हा " सा० २.

करून महाराजांची स्तुती फारच केली. परस्परें स्नेहाचे रितीनें बोलणीं होऊन शाहांनीं शिवाजी महाराजांचा आदर सन्मान बहूत करून विडे पान, वस्त्रें, जवाहीर, हत्ती, घोडे दिल्हे. महाराजाचे आंगास आपले हातें अत्तर लाविलें. निखालसपणा फारच जाला. बरोबर मातबर कारभारी यांसही वस्त्रें दिल्हीं. नंतर महाराज निरोप घेऊन डेरियास आले. एक महिना भागानगरीं मुकाम होता. मादण्णापंत यांचे मार्फतीनें राजकारण, त्यांचें नित्य महाराजांकडे येणें जाणें असें करीत होते. महाराजांस व सर्व मुत्सद्दी सरदार यांस मादण्णापंत यांणीं मेजवानी करून भोजनास नेलें. सर्वांस वस्त्रें दिल्हीं, व महाराजांसही वस्त्रें, जवाहीर, हत्ती, घोडे, नजर केले. महाराजांनीं मादण्णापंतांस मेजवानी भोजनाची केली. वस्त्रें, जवाहीर, हत्ती, घोडे [दिल्हे] व त्यांजकडील मंडळीस वस्त्रें दिल्हीं. आणशफत होऊन निखालसता जाली. पादशाहासही महाराजांनीं डेरियास आणोन बहूत तरतुदीनें मेजवानी वस्त्रें, जवाहीर देऊन केली. सर्व अमीर यास यथायोग्य वस्त्रें जवाहीर दिल्हें. शफत-प्रमाण जाहालें. पादशाहांनीं "हे पादशाहात तुमची होय, दुसरा विचार नाहीं," ऐसा भाईचारा करार उभयपक्षींचा जाला. वरकड भागानगरीं अमीर, मनसबदार होते [त्यांस] ज्याची जशी योग्यता, जसा आदर करावा, तसे रितीनें त्यांचे घरीं जाणें व त्यांस आणणें ऐसें केलें. आणि सर्व आपले लक्षांत घेतले. सुदिन पाहून पादशाहाचा निरोप घेतला. निरोपास हत्ती पांच, घोडे पांच, वस्त्रें, जवाहीर, पोशाख पांच, ऐसा बहुमान महाराजांस शाहांनीं दिल्हा. परस्परें हरएक विशीं साह्य करावें ये विशीं शफत-प्रमाण जालें [व] निरोप घेतला.

२३९. भागानगरीं केशवबोवा महापुरूष तेथें होते त्यांचे भेटीचा लाभ जाला. सत्पुरुषांचे ठायीं महाराजांचा बहूत आदर, त्यांचें कीर्तन तें

---

५९. 'आपण' की०. § 'महाराजांकडे येणें जाणें असें होते' की० व सा० २. वरील पाठ पु० प्रतीचा. ६०. 'भाईचारा' शब्द की० न देतां 'करार' मात्र देते.

उपदेशच होय, जाणून श्रवण करते जाले. त्यांचा सत्कार द्रव्य, वस्त्रें, भूषणें देऊन केला. भागानगरीं वकिलीस प्रल्हादपंत ठेविले.

२४०. कर्नाटकप्रांतीं जाण्यास निघाले ते तुंगभद्रातीरास करनोळ कडपें येथें गले. तेथें खंडणी पांच लक्ष[६१] होन घेऊन, तेथून निवृत्तिसंगमावरून श्रीशैलास[६२] गेले. अंतरपुरीवर[६३] सर्व फौज ठेवून सडे गंगास्नानास गेले. तेथें गेलियावरि [तें] बहूत रम्य स्थान पाहून येथेंच वास करावें ऐशी[६४], योगभ्रष्ट महाराज, त्यां योगेंकरून, बुद्धी उत्पन्न होती जाली. कारभारी होते त्यांसि बोलों लागले जे, " आमचे मनोरथ सर्व संपूर्ण श्रींनीं केले. उभयतां पुत्र आहेत. तुम्ही सर्व कारभारी प्रतिसृष्टिकर्ते असेच आहां. तसेच द्रव्यादिसंग्रह व सेना[६५], प्रांत, किल्ले, कोट, हें[६६] संपादिलें आहे. याउपरि आमचे बुद्धीस परावृत्ती जाली कीं असे स्थानींच राहून वास करावा." ऐसें बोलों लागले याजवरून सर्वांसही संकट निर्माण जालें. बहुतांनीं सांगणें, विनंती करणें, तशी केली असतां वृत्ती फिरेना. राजे सर्वज्ञ, त्यांस सर्व अवगत. तेव्हां रघुनाथपंतीं श्रींची प्रार्थना केली. त्यासमयीं श्रीदेवीचा महाराजांचे आंगीं आविर्भाव जाला. आणि बोलली जे " तुला या कर्मेंकरून मोक्षप्राप्ती घडावयाची नाहीं. तुजपासून अमानुषी कर्में दुर्घट करविलीं व आणखीही करावयाचीं महत्कृत्यें पुढें घडावयाचीं[६७] आहेत. धर्मस्थापना[६८] व प्रजापालन करावयास अधिकारी तुजला केलें आहे. मनीं कर्म धरलें तें न धरावें. " असें [जें] जालें तें लेहून ठेविलें. तें श्रवण

६१.' हजार ' सा० २. ' पांच लक्ष ' पु० व की०. ६२.' पर्वतम् ' असें मद्रासकडे ' श्रीशैलास ' नांव आहे. ग्रां० ड०. ६३. 'अनंतपूर' ज० सरकार. ६४. ' ऐसे ' पु०. येथें ' ऐ ' चें वळण ' यै ' सारखें मोडींत दिसतें; पण सा० २ मध्यें ' ऐ ' असें स्पष्ट आहे. ६५, ' लोक ' सा० २. ६६, ' हें ' पु० देत नाहीं. नुसतें ' संपादिलें आहे ' असें देते. ६७. ' व आणखी करावयाचें महत्कृत्य पुढें घडावयाचें आहे.' पु०. वरील पाठ सा० २ चा. ६८. ' स्वधर्मस्थापना ' सा० २.

केलें.[६९] आणि श्रीची आज्ञा अशी जाली म्हणोन रघुनाथपंतीं व सर्वांनीं बहूत प्रकारें प्रार्थना केली. ते समयीं ' श्रीची इच्छा, आज्ञा, ते करणें प्राप्त ' म्हणोन ते स्थळीं लक्षब्राह्मणभोजन करण्याचा संकल्प करून, घालविलें. धर्मही बहूत केला. घाट बांधविला. तपस्वियांस स्नानसंध्येस गुंहा बांधविली. दाहा बारा दिवस तेथें होते.

२४१. याप्रमाणें करून तेथून दरमजल चंदीप्रांतीं गेले. येलूरचे ठाण्यास वेढा घातला. जवळ डोंगर चांगले होते ते पाहून किल्ले वसाविले. त्यांचीं नांवें साजरा गोजरा ऐशीं ठेविलीं. येलुरास मोर्चे लावून जेर केलें. तों शीरखान चालून आला. नरहरी बल्लाळ सबनीस यास दाहा हजार मावळे लोक देऊन व फौज देऊन मोर्चे किल्ल्यास लाविले तसेच कायम ठेवून आपण त्रिमेली महालास शीरखानावरि चालून गेले. त्याजपाशीं पांच हजार पठाण तोलदार होते व हत्ती, द्रव्य, बहूत होतें. त्याशीं झगडा जाला. महाराजांनीं आंगेंकरून घोडे चालवून धारकरी यांजबराबर तरवार केली, आणि शीरखान मोडून उधाळिला. गर्दीस मेळविला. त्याचे हातीं मुलूख होता तेवढा काबीज केला. पांच हजार घोडे, बारा हत्ती व द्रव्य मबलग[७२] प्राप्त जालें. यश घेऊन माघारे आले, तों येलूर नरहरपंतांनीं फत्ते केलें [होते].

२४२. नंतर महाराज निघोन चंदीस गेले. वेढा घातला. मोर्चेबंदी केली. पूर्वी रघुनाथपंतीं राजकारण पक्कें केलेलें होतें. आयास न करितां किल्ला बोलों[७३] लागला. विजापुराकडील त्या किल्यांत खाँनखान[७४] याचे लेक रूपखान व नासर महमदखान होते, ते कौल देऊन बाहेर काढिले. त्यांचे मतलब निघते समयीं करार केले त्याप्रमाणें द्रव्य व कांहीं देश त्यांस देऊन समाधान करून स्थापिलें. चंदी-प्रांतीं, किल्ले, कोट ठाणीं होतीं

६९. ' करविलें ' की०. ७०. ' मठ ' शि० दि०. ७१.' त्रिनोमल ' ज० सरकार पृ० ३८६. ' तृणमल्ली ' ग्रां० ड०. ७२. ' जाबलगा ' पु०. ७३. किल्ला बाके लागला ' की० । ७४. 'खान' सा० २. ' खानखाना ' की०. ' अंबर खान ' शि० दि० व ' खानिखानान ' ज० सरकार.

तीं महाराजांनीं घेऊन विठ्ठल पिलदेव गारूडेंकर[75] यांस सुभा चंदीचा सांगितला. रामाजी नळगे यास किलियाचा हवाला दिला. तिमाजी केशव यास सबनिशी सांगितली. रुद्राजी साळवी यास इमारतीचें काम सांगितलें.

२४३. याप्रमाणें चंदी प्रांत घेऊन, बंदोबस्त करून महाराजानीं अरंदिरीं[76] नजीक त्रिवादी कावेरीतीरीं येऊन मुकाम केला. संताजी राजे, शाहाजीराजे यांचे नाटकशाळेचे पुत्र, बहूत शूर, शाहाणे होते, ते चंजाऊँरहून[77] व्यंकोजीराजे याजपासोन निघोन भेटीस आले. महाराजांनीं आपले बंधूच म्हणून बहूत आदरेंकरून भेटी घेतली. सन्मान करावयाच्या रितीनें केला. जवळ ठेविले. त्यांचें अंतर्याम बहूत शुद्ध समजालिया-वरून चंदीचे ठाण्यांत मुख्यत्व सांगून पाठविले. आणि तेथून व्यंकोजी-राजे यांस पत्र पाठविलें जे, " आपलेकडील गोविंदभट गोसांवी व काकाजीपंत व निळोबा नाईक व रंगोबा नाईक व तिमाजी यख्तियारराव असे भले लोक पाठवून द्यावे." त्याजवरून व्यंकोजीराजे यांणीं पाठवून दिले. त्यांजपाशीं महाराजांनीं सांगितलें जे, " कैलासवासी महाराज यांणीं कैलासवास केला यास तेरा वर्षें जालीं. महाराजांचें द्रव्य व जडजवाहीर, हत्ती, घोडे, मुलूख, हें रघुनाथपंतीं तुम्हांस रॉज्यीं[78] बसवून संपूर्ण[79] तुमचे स्वाधीन जांलें. ऐशियास तें पितृधन होय. आमचा अर्धा वांटा [त्याचा] तुम्हींच आजपर्यंत उपभोग केला. तो आम्हीं तुम्हांपाशीं मागावा तरि बहूत दूर होतों.[80] बेंरें बोलें[81] तुम्ही देणार नाहीं. [यासाठीं] आजपर्यंत आम्हीं सबूरी केली, जे ' तुम्ही महाराजांचे पुत्र आहां. खातीत[82] तोंपर्यंत खावोत. मालाचे धणीच आहेत. आम्हांस जे समयीं पाहिजे [व] फावेल

---

७५. ' गोराडकर ' की०. ' गारूढकर ' सा० २. ' गरूड ' शि० दि०. ७६. ' अरंदी ' की०. ' अरदरी ' सा० २. ७७- ' चंजाउरीं ' की०. ७८. ' राज्यीं बसवून संपूर्ण जाली ' सा० २. वरील पाठ पु० प्रतीचा. ७९. 'संपूर्ण' च्या ऐवजीं ' पूर्ण ' असें की० देते. ८०. ' केलें ' की०. ८१. ' बरें बोलून ' की०. ८२. ' खातील ' की०.

ते समयीं व्यवहार सांगून घेऊं,' ऐसें मनीं धरलें होतें. ऐशियास राजकारण प्रसंगें करून आम्ही कुतुबशाहाचे भेटीस भागानगरीं आलों; तेथून कर्नाटकांत आलों; या प्रांतीं येऊन चंदी घेतली; वरुणतर्फेचा मुलूख हस्तगत केला; शेरिखान झगड्यांत गर्दीस मेळविला; शेरिखानाचे हातीं प्रांत होता तेवढाही घेतला. कावेरीतीरीं येऊन भले लोक पाठवावे [असें तुम्हांस] लिहिलें. त्याजवरून [तुम्हींही] पाठविले. त्यास याप्रमाणें तुम्ही जाऊन आमचे निरोप सांगावे." म्हणोन सांगोन पत्रेंही या अन्वयें लेहून दिल्हीं. आणि त्यांजबरोबर आपलेकडील बाळंभट गोसांवी व कृष्णजोशी[84] व कृष्णाजी सखाजी असे देऊन[85] रवाना केले.

२४४. त्यांणीं जाऊन महाराजांचें बोलणें व सर्व वृत्तांत सांगितला असतां ते गोष्ट मनांत न आणितां कपटबुद्धी धरून व्यंकोजी राजे आपणाच खासा भेटीस निघोन आले. आणि नम्रत्वें बोलोन वांटियाचे बोलणें न करितां, सारेंच आपण खावें ऐसा चित्तीं निश्चय धरिला. महाराजांनीं बहुता रितीनें बोलविलें, परंतु वांटा द्यावा हें अंतःकरणीं न येई. तेव्हां महाराजांनीं विचार केला जे, "हे धाकटे भाऊ, आधीं बोलणीं निश्चयांत आणून यावें, ते आधींच आपण होऊन[86] भेटीस आले. यांसि धरावें, वांटा घ्यावा, तरि [ही] गोष्ट थोरपणाचे इजतीमध्यें[87] लायख नाहीं." या निमित्तें राजे यांस वस्त्रें बहुमान देऊन निरोप दिल्हा. बरोबर पाठवण्यास रूपाजी भोसले व मानसिंग मोरे[88] व अनाजी रंगनाथ मळेकर[89] देऊन [ते] चंजाउरास पोंचऊन आले.

२४५. व्यंकोजी राजे गेलियावरि पुन्हां महाराजांनीं शामजी नाईक

---

८३. वर पाठ ७१ पाहा. ८४. 'कृष्ण जोशी' पु० देत नाहीं तें नजरचुकीनें गळलें असावें. 'कृष्णंभट जोशी' सा० २ 'कृष्णजोशी' की०. ८५. 'करून' की०. ८६. 'बोलून' की०. ८७. 'इजतीस' की०. ८८. 'मोरवे' की०. ८९. 'मलकर' सा० २ व पु०. 'केळकर' की०.

पुंडे व कोनेरीपंतं व शिवाजी शंकर यां हातें बहुता रितीनें सांगून पाठविलें कीं, "तुम्ही व आम्ही वांटे करून घेऊन परस्परें समाधानें राहावें. गृहकलह वाढविलिया उभयपक्षींही वाईट. कष्ट होत. पूर्वी पांडव कौरव बहूत कष्टी जाले. हें मनांत आणून कलह वाढवूं नये. आम्ही आपला पितृधनाचा अर्धा वांटा मागतों तो द्यावा. हें न करितां धर्म सोडून आमचा अर्धा वांटा आजपर्यंत खादला, पुढें खाऊं इच्छितां, हें विहीत नाहीं, [असें] सांगून पाठविलें असतां उत्तर यथास्थित न करितां त्यांस लावून दिल्हें. महाराजांनीं विवेक केला जे "आपणच आलों. ते भेटीस येऊन गेले कनिष्ठ बंधू, त्यांजवरि जातीनें जाऊन पुरुषार्थ करणें विशेष नव्हे." असें समजून उपेक्षा केली.

२४६. यानंतर आरंदरें नजीक त्रिवोंदी कावेरी-तीर याचे मुकामीं रघुनाथपंत यांस, पुढें या राज्याचें भविष्य कसें आहे, हें महाराजांस प्रार्थना करून देवी आणोन विचारावें ऐशी इच्छा होऊन विचारिलें. शालिवाहान शके १५९५ प्रमादी नाम संवत्सरे, चैत्र बहुल त्रयोदशी भौमवारे ते दिवशीं महाराजांचे आंगीं श्री भवानी अविर्भाव होऊन भविष्य सांगितलें. तें वाक्य बाळाजी आवजी चिटणीस व *वाकेनीस यांनीं लेहून ठेविलें:—

१. देशीचें राज्य तांब्र घेईल. रायगड जाईल. संभाजी राजा सांपडेल. हैराण होतील. कलम १

१. चंदीस राजाराम राज्य करील. चंदीचे राज्याकडून मागती देशींचें राज्य प्राप्त होईल. कलम १

---

९०. 'कान्होरीपंत' सा० २. वरील पाठ पु० व की० प्रतीचा. ९१. 'आरंदी नजीक' की०. 'आरंदर' पु० व सा० २. ९२. 'त्रिवापी' की०. ९३. 'प्रमोदी' सा० २ व पु०. 'प्रमाथी' की०. * 'व वाकेनीस' सा० २ गाळते, व 'जमेनीस' पु० अधीक देते. वरील पाठ की० चा होय.

१. पुढें मागती राजा शिव नामें होईल. दिल्लीपावेतों राज्य घेईल. एकराज्य करील. कलम १

१. पुढें भोसले यांचें राज्य सत्तावीस पिढ्या होतील. एक हजार §वर्षेपर्यंत शक चालेल. कलम १

१. पूर्वजन्मीं शिवाजीनीं सत्तावीस कावडी स्व-आंगें भागीरथीच्या आणून रामेश्वरीं घातल्या व सत्तावीस * जन्म श्री भवानीस शिरकमलें वाहिलीं. कलम १

१. या पुण्यें करून सत्तावीस पुरूष भोसले यांचें राज्य चालेल. सत्ता-विसावा पुरूष राजा गर्भांध होईल. तो राज्य सर्वस्वी बुडवील. कलम १

एकूण कलमें साहा.— याप्रमाणें श्रींनी आंगीं येऊन रघुनाथ हणमंते यांणीं श्रीस प्रार्थना केली त्याजवरून सांगितलीं तीं लिहिलीं आणि गुप्तरूपें महाराजांस दाखवून ठेविलीं.

२४७. महाराजांनीं चंदी आदीकरून मोठीं मोठीं स्थळें व किल्ले, प्रांत साध्य केले. येलूरचा कोट बहूतच मजबूद, ज्याचे खंदकांत पाणी, त्यांत सुसरी, असा बळकट होता. तोही घेतला. महाराजगड व जगदेवगड व कर्नाटकगड हेही घेतले, दोन चार कोटींचें राज्य साधिलें.

२४८. ते समयीं दिल्लीस वकील व बातमीदार होते त्यांचीं पत्रें आलीं जे, " पादशाहास दक्षिण-प्रांतीं जाण्याची इच्छा अंतर्यामीं निर्माण होऊन, फौज सामान तयारी करून आपले प्रांतांत किल्ले कोट यांचे बंदो-बस्तास म्हणोन निघणार--निघाले." हें वर्तमान समजलें. तेव्हां देशीं जावें, आपला बंदोबस्त राखावा म्हणोन निघावयाचा विचार करून, चंदी वगैरे राज्य सोडविलें, तेथें संताजी राजे व रघुनाथ नारायण हे मुख्यत्वेंकरून ठेविले; व हंबीरराव सरनौबत व फौज कांहीं तेथें ठेवून पक्का बंदोबस्त

९४. हें कलम आधीं (दुसरें) देऊन नंतर वरील कलम तिसरें म्हणून की० देते तो क्रम अर्थात चुकलेला आहे. § ' वर्ष ' सा० २ व की०. वरील पाठ पु०. देते. * ' जन्में ' की०. ९५. ' संस्थानें ' पु० व की०.

होऊन वहिवाट होई तोंपर्यंत सारी फौज नेणें ठीक नाहीं, म्हणून दाहा हजार फौजेनिशीं सरनौबत ठेविले; आणि महाराज [निघून] घाट चढून कोल्हार बाळापूर तालुक्यांत आले. तेथें ठाणीं घेतलीं. प्रांत काबीज केला, व किल्ले कोट घेतले. नवे किल्ले डोंगर पाहून वसविले. त्या प्रांतींचे पाळेगार कित्येक गर्दीस मेळाविले व ज्यांणीं खंडणी सालाबाद करार केली त्यांस स्थापिलें. प्रांत घेऊन त्या [९६]प्रांतीं कांहीं फौजेसुद्धा मानसिंग मोरे[९७] व रंगो नारायण ठेविले. अरणीचा कोट वेद्रो भास्कर याजकडे शाहाजी महाराज यांणीं दिला होता, त्याप्रमाणें महाराजांनीं, त्यांचे पुत्र आठ[९८]जण होते ते येऊन भेटले. [ते] बहूत मर्द, शूर, कर्ते पाहून त्यांस तो तालुका प्रांत सुद्धां तीन लक्ष होनांचा इनाम करून देऊन सेवा सांगून चालविला. त्यांणीं त्या प्रांतीं फौज ठेवून प्रांत रक्षावा, सेवा* करावीसें केलें. श्रीरंगपट्टण वगैरे खंडण्या घेऊन, गदग लक्ष्मेश्वर येथें आले. दोनही कोट घेतले. खानगौडा देसाई पळोन गेला. गदग प्रांतीं आले. बेलेंवाडें[९९] कर्यातीचे मार्गें येतां मलेंवाई[१००] देसाईण इणें महाराजांचे फौजेचे कहीकबाडास उपसर्ग दिला. हें वर्तमान कळतांच बेलवाडेंयास[१] मोर्चे दिल्हे. सत्तावीस दिवस कोट भांडला. नंतर घेतला. ठाणें घेतलें. मलवाई देसाईण धरली. स्त्रीस शिक्षा काय करावी ? म्हणोन एक दोन गांव खाऊन असावें, अशी हलखूद‡ करून राखिली.

२४९. कोल्हार प्रांतीचा बंदोबस्त करून, महाराज पुढें येतां विजापूरकरां[२]कडील हुसेनखान माईणा व लोदीखान दाहा हजार स्वारानिशीं आंपला प्रांत चंदी वगैरे घेतला म्हणोन चालोन आले. त्यांस तंबी पोहचून

९६. 'त्या प्रांतींचीं' पु०. ९७. 'मोरवे' की०. ९८. 'साहाजण' पु०. * 'सेवा करावीशी केलें.' सा० २ व पु०. 'सेवा करावी असें केलें.' की०. ९९. 'चलवड' सा० २. 'बलवेड' की०. 'बेलवाडी' पु०. १००.'मल्हाई' सा० २. १. 'बलवेड यास' की० 'बेलवडे यास' पु० 'बेलवड्यास' सा० २. ‡ 'हलकूद' पु० व की०. २. 'विजापूरकडून' पु०.

मोडून गर्दीस मेळविलें. घोडे, हत्ती पाडाव करून तेथून कोपाल [येथें] तुंगभद्रातीरीं आले. कित्येक पुंड पाळेगार यांजपासून खंडणी घेऊन, पादाक्रांत करून आपलेसे केले. वर्षास खंडणी देणें याचे धारे बांधिले. बावैलीखान पठाण आपले प्रांतावर चालून जातो, हें वर्तमान महाराजांस कळतांच निळोजी काटकर यास फौज सुद्धां त्याजवर पाठविलें. त्याणीं दुरगाबाज* येथें गांठिलें. युद्ध जालें. बावैलीखान यास बुडविलें.

त्यासमयीं व्यंकोजी राजे कावेरी-तीरींहून निरोप घेऊन गेले होते. महाराजांस मनसब्याचे रितीनें देशीं येणें प्राप्त व आपणच त्यांजवर मसलत करणें ठीक नाहीं जाणोन निघोन आले. पत्रें व शामजी नाईक पाठविले असतांही त्यांचें अंतःकरण शुद्ध जालें नाहीं. महाराज तोरगळ प्रांतीं येऊन पोहोंचले असतां तिकडे संताजी भोसले व रघुनाथपंत व हंबीरराव सरनौबत तथा प्रांतीं ठेविले होते, त्यांजवर व्यंकोजीराजे यांणीं कांहीं मोंगली फौज, मोंगलाकडील सरदार यांशीं राजकारणें करून, दुर्बुद्धी धरून तुरूख लोक जमा केले, मेळविले. आणि त्यांचे बुद्धीस लागून व जवळ मुत्सद्दी हलकीं नाकाबिल माणसें यांचे सल्ल्यानें खांसा आपणच चालून आले. युद्ध करावें ही बुद्धी धरून आपली सारी जमियंत एकवट करून येऊन, वालगोंडापूर येथें येऊन पोंहचले. तेव्हां महाराजांकडील फौज चालून रघुनाथपंत व सरनौबत सर्व मिळोन पुढें गेले. कित्येक प्रकारें सांगून पाठविलें. परंतु विचार न करितां महाराजांनीं प्रांत सोडविला, हा सारा आपणाकडे असावा हेंच चित्तीं भरून चालून घेतलें. पंत यांणीं मर्यादा रक्षून लढाई द्यावी म्हणतां, तुरूख लोक यांणीं निकड केली. तेव्हां महाराजांचा बचाव राखोन, घोडे चालवून फौज मोडून गर्दीस मेळविली. व्यंकोजी राजे यांजकडील प्रतापजी राजे व भिवजी राजे व शिवाजीपंत डबीर ऐसे तिघे पाडाव केले. कित्येक

३. 'बावलीखान' की० व पु०. 'हावेलीखान' सा० २. * 'दुरंगाबाद' सा० २. ४. 'जमायत' की०. ५. म्ह० 'व्यंकोजी राजे यांचा.

मारिले. पराभव पावोन, व्यंकोजी राजे शें-दोनशेंनिशीं, यांणीं कसें धरावे म्हणोन मर्यादा केली, [म्हणून] पळोन गेले.

२५०. हें वर्तमान सरदार व पंत यांणीं मुक्काम मजकुरीं महाराजांस सविस्तर लिहून पाठविलें. तेव्हां राजे यांसि पत्र लिहिलें जे, " याउपरि वांट्याचा वगैरे निर्गम करावा. नाहीं तरि चंजाऊर सुद्धां अंमल बसविणें प्राप्त आहे. " महाराजांस बातमी येऊन पावलियावर व्यंकोजी राजे यांस पत्र निषेधयुक्त पाठविलें जे " तुम्ही महाराजांचे पुत्र, बहूत थोर लोक, असें असोन कांहींच विचार करीत नाहीं. धर्माधर्म विचारीत नाहीं. असें करितां कष्टी व्हाल. तुम्ही म्हणाल कीं, ' काय विचार करावा ? तरि ऐसा विचार करावा होता कीं 'अधर्मेंकरून आपण आजपर्यंत खादलें, आतां अर्धा वांटा मागतात तो द्यावा. त्यांचा भाग त्यांस देऊन आपण सुखरूप राहावें; ' ऐसा विचार करावा होता. दुसरा विचार करावा होता जे, ' श्रीमहादेव श्रीतुळजाभवानी यांची त्यांज-वरि पूर्ण कृपा जाली आहे. दुष्ट तुरूख लोक ते मोडितात आणि आपण आपले सैन्यांत तुरूख लोकही मेळविले असतां जय कसा होईल ? तुरूख लोक त्यांपुढें कसे जगूं पाहतील ? ' हा विचार करावा होता. आणि युद्धाचा प्रसंग पाडावा न होता. दुर्योधनाची बुद्धी करून लोक मारविलेत सेवकां-हातीं अपजय पावून लौकिक करून घेतलात ! पुढें तरि येजातीचा हट्ट न करणें. कित्येक प्रांत आमचे आम्हीं घेतले. अरणी, बेंगरूळ, कोल्हार, होस-कोट, सिरकटें किरकोळ जागा व चंजाऊर असें तुमचे हातीं राहिलें. तें आमचे विभागाचें आमचे लोक यांचे स्वाधीन करावें. नख्त पैके व जडजवाहीर, हत्ती, घोडे यांचा अर्धावांटा महाराजांचे हातची वस्तु-मात्र यांचा देणें.

---

६. ' याणीं ' पु० व सा० २- ' त्यांस ' की०. ७. 'पत्रेंही लिहिलीं' की०. रघुनाथपंत यांणीं हें पत्र व्यंकोजीस लिहिलें. ८. ' मूर्ख ' की० ! ९. 'मारितात' पु०. १०. ' दुष्ट मूर्ख लोक त्यांपुढें कसे जगूं पाहतील ' असें की० मध्यें आहे. ११. ' पाडायाचा नव्हता ' की०. ' पाडावा नव्हता.' पु०. ' पाडावा न होता ' सा० २. १२. ' आमचे ' की० व सा० २.

ऐसा विचार करून अम्हांशीं संधी तुम्हीं करणें. तुम्ही ऐसा संधी निर्मळपणें केलियावरि, आम्ही आपणापासोन तुंगभेंद्रा[13] ऐलाड पनाळा प्रांतीं तीन लक्ष होनांची दौलत तुम्हांस देतों. अथवा आंम्हांजवळील[14] तुम्हांस मानेना, तरि कुतुबशाहाशीं बोलोन त्याज पासून तुम्हांस तीनलक्ष होनांची दौलत देवावितों. दोहींतून एक मनीं धरून मान्य करणें. हटाचे हौतीं[15] न देणें. आपणांत आपण गृहकलह करावा आणि कष्टी व्हावें, याचें प्रयोजन नाहीं. याउपरि तरि आपला आमचा संधिव्यवहार करावा ऐसी बुद्धी मनीं धरून वांटियाचा व्यवहार निर्गमांत आणून टाकणें आणि सुखरूप असणें. गृहकलह बरा नव्हे. आम्ही तरि वडीलपणें आजपर्यंत सांगितलें. आंतांही[16] सांगतों. ऐकाल तरि बरें. तुम्हीच सुख पावाल. न ऐकाल तरि तुम्हीच कष्टी व्हाल " याप्रमाणें लिहून कितेक पर्याय पाठविले, व रघुनाथ पंतासही " याउपरि तह करून घ्यावा, ते खातात ते महाराजांचे पुत्रच आहेत, खावोत; तैंटीं[17] न लावितां, त्यांचा स्वरूपनाश न करितां, आब राखून सख्य करणें. " असें लिहून पाठविलें.

२५१. यावर व्यंकोजीराजे यांचे मागें महाराजांची फौज गेली होती, बोलणें लागलें होतें, तों महाराजांचें पत्र निषेधाचें गेलें. तें पाहून, " वडील बंधू वडिलांप्रमाणें व त्यांचें दैवही विचित्र, त्यांशीं कलह करणें चांगेंलें[18] नव्हे. आपण केलें कर्म [इतर] सर्वांचे बुद्धीस लेंगलों[19] हें वाईट फार केलें. " या प्रकारें बहूतच पश्चात्ताप होऊन, संधीचें राजकारण लावून, तह ठरविला. रघुनाथपंताची भेट व्हावीसें केलें. भेटी[20] व्हाव्या. ऐसे जाल्यावरि[20] पंतीं आड*

---

१३. ' तुंगभद्रापलीकडे ' की०. १४. 'हा न माने तरी' की०. १५. 'हटाचे हातीं ' (!) तिन्ही प्रतींत असेंच आहे. १६. ' असतांही ' पु० व सा० २. १७. ' तेटीं ' पु०. येथें मात्रा फाजील पडलेली दिसते. १८. 'चांगलें न केलें' पु०. ' चांगलें न झालें ' की०. ' चांगलें नव्हे ' सा० २. १९. ' लागले ' सा० २. २०–२०. ' भेटी झाल्यावर ' की०. *' आड घातला जे ' पु० व सा० २ असा पुल्लिंगी ' आड ' शब्द योजितात.

घातली जे, “ आम्ही शिवाजी महाराजांचे सेवक, तुम्ही धाकटे बंधू, आमची भेटी होणें ते महाराजांचे इराद्याप्रमाणें[२१] बराबरीहून अधीक [मानानें] व्हावी. ” ते समयीं त्यांणीं मान्य केलें. मध्यें डेरे देऊन तिकडून राजे हत्तीवर बसोन आले. तसेच आपणही अंबारींत बसोन मागें सरनौबत व संताजी भोसले यांच्या अंबाऱ्या [ठेवून], पोशाख वगैरे जिलिबी, निशाणें एकसारखें करून, जितके [ते] चालले तितकेच आपण चालून डेरियासमीप बराबरीनें आले. हत्तीवरून उतरणें [ते] राजे उतरल्या वरि आपण उतरले. डेरियांत बराबरीनें हात धरून येऊन, मसनंदी[२२] दोन करविल्या होत्या [तेथें] भेटी जाल्या. बसावयास मसनदी-पाशीं बराबरीनें हात धरून गेले. आणि पंतांनीं हात सोडून घेऊनें,[२२] “ या मसनदीचे आम्ही चाकर. याजवर बसण्यास योग्य तुम्हीच ” म्हणोन राजे यांस बसवून, आपण मुजरे करून पूर्व मर्यादे प्रमाणें बसले. “ जसे शिवाजी महाराज तसेच आम्हांस तुम्ही. साहेबांपासून गेलियावरि अर्धासनीं बसण्यास योग्य ऐसे चाकर आहों, ” ऐसें बोललों. तेव्हां स्वामींनीं “ तुम्ही चाकर, सांगूं तितकें करावें ” [असें] बोललेत, म्हणून इतकें करावें लागलें. वरकड चाकर तसे आम्ही चाकर नव्हे, असें समजूनच वडिलीं पाळिग्रहण केलें आहें, तसेंच आपणही करावें. आम्ही तुमचे हितावांचून प्राणही गेला तरी चालावयाचे नव्हत, व स्वामी वांकडे चालले असतां विनंती करावयास चुकावयाचे नाहीं. आम्ही हीं संस्थानें व राज्य साधण्याविशीं विनंती करीत गेलों, आपण न ऐकिलें. लहान माणसांचेंच [सांगणें] पथ्य पडत गेलें. महाराज पराक्रमी; सांगतांच दूर देशीं असतांही[२३] राज्य साधावें, पराक्रम करावे, म्लेंछ दुष्ट संहार करावे, धर्म स्थापावा[२४] हेच वासना; तसीच हिंमत करून, आमची विनंती मान्य

---

२१. ‘इरादा’ म्ह० हक्क, मान. २२–२२. हा मजकूर कीं० व सा० २ देतात पु० देत नाहीं. २३. ‘ असतांही ’ पुढें ‘ परंतु ’ पु० व सा० २ देतात, त्याचा संबंध जुळत नाहीं. २४. ‘ धर्मस्थापना ’ पु०.

करून येऊन तीन चार कोटींचें राज्य संपादिलें. तुमचेठायीं महाराजांचा मोह बहूत, इतर भावना किमपी नाहीं. बहूत लोभ ममता आहे. वारंवार आम्हांस[२५] लिहितात. या उपरि स्वच्छपणीं पूर्वी जसे श्रीरामचंद्रजीचे आज्ञेंत लक्ष्मण भरत चालले तसेंच चालत जावें. हाच आपला धर्म. येणें करूनच वृद्धीस पावाल. हरएक कारण पडल्यास आम्हांस आज्ञा करीत जावी. ते समयीं आम्हीं सेनासह येऊन साह्य करूं. आम्हांस जसे महाराज तसेच तुम्ही, दुसरा विचार नाहींच, व [आपणही] न धरावा. कार्यप्रयोजनाव्यतिरिक्त उगेंच लोकांहातीं निष्कारण खाववूं[२६] नये. महाराजांचेच प्रमाणें उद्योग करून राज्यसाधन करावें. " ऐसें कित्येक प्रकारें बोलोन, निरोप घेऊन, निमे प्रांताचा ऐवज त्यांजकडील येत जावा, असें करून घेऊन, व पूर्वींचे पदार्थ हत्ती, घोडे जवाहीर मर्जीस येईल तें महाराजास रवाना करावें, असें सांगोन निघोन आले. चंदी प्रांतीं पावले.

२५२. इकडे महाराज तोरगळप्रांतांतून पनाळियावरून साताराप्रांतीं येऊन, श्रीस्वामीचें दर्शन करून, प्रतापगडीं श्रीदेवीचें दर्शन केलें, आणि रायगडावर येऊन पावले. मातुश्रींचें दर्शन घेऊन तिकडील सर्व वृत्त निवेदन केलें. उत्तम पदार्थ आणिले ते दाखविले. द्रव्यही बहूत आणविलें तें सर्व निवेदन केलें. आणि भागानगरीं पादशाहास व मादण्णापंतास लिहून पाठविलें जे, कर्नाटकप्रांतीं स्वारी करून यश व प्रांत घेऊन, स्वदेशीं येऊन सुरक्षित पोहोंचलों. त्याजवरून त्यांणीं वस्त्रें. बहुमान, हत्ती, घोडे, जवाहीर देऊन निराजीपंत तेथें ठेविले[२७] होते ते व आपले वकील ऐसे पाठविले. महाराजांनीं वकिलांस बहुमान करून निरोप दिला.

२५३. महाराज देशीं आलियावरि कांहीं दिवस कर्नाटकप्रांतीं फौज व सरनौबत ठेविले होते. त्यास व्यंकोजी राजे यांचा तह जाला, व तिकडील राज्य साधिलें. तिकडील बंदोबस्त [संबंधें] रघुनाथपंतीं वर्तमान

---

२५. ' आम्हांस लिहिलीं येतात. ' पु०. २६. ' खाटावूं नये ' की० ! २७. ' पाठविले ' पु० प्रत

लिहिलें यावरून संताजीराजे व रघुनाथपंत यांणीं राहून दौलत तिकडील सांभाळावीसें करून ठेवून, दाहा हजार फौज त्यांजपाशीं देशींची नेहमीं राहावी, असें करून ठेविलें. आणि हंबीरराव सरनौबत यांस बाकी फौज घेऊन हुजूर येणेंविशीं लिहून आणविलें. त्याजवरून सरनौबत निघोन देशीं महाराजांचे दर्शनास येतां मार्गीं हुसेनखान माइणा व लोदीखान चालून आडवे जाले. त्यांस सरनौबत यांणीं युद्ध करून मोडलें. हुसेनखान आणि लोदीखान उभयतां पाडाव केले. फौज लुटली. फत्ते पावून त्यांस घेऊन आले. महाराज बहुत संतोषी होऊन, सामोरे जाऊन भेटी घेतली. सर्वांस आदरें करून ज्यांणीं ज्यांणीं जशी सेवा केली होती, तें जाणोन त्याप्रमाणें त्यांस बक्षीस, बहुमान, तैनात वाढविणें [करणें] तें करते जाले. हुसेनखान व लोदीखान यांस वस्त्रें बहुमान देऊन खर्चास [व] लवाजमा देऊन विजापुरीं जाण्यास निरोप दिला. याप्रमाणें महाराज यांणीं दक्षिणप्रांतांत सर्व एक राज्य पश्चिमसमुद्रापासून श्रीरामेश्वरापर्यंत दक्षिणचें, एक आज्ञा [चाले] ऐसें केलें. दक्षिणदिग्विजय प्रकरण समाप्त.

दक्षिण-दिग्विजय—प्रकरण षष्ठ—टिपा.

परिच्छेद २३०— दक्षिण-दिग्विजय— कालानुक्रम पाहतां हें प्रकरण शेवटीं यावयास पाहिजे होतें; कारण, कर्नाटकावर शिवाजीनें स्वारी करून तिकडील मुलूख काबीज केला, तो राज्याभिषेक झाल्यानंतर केला; राज्याभिषेकाच्या पूर्वीं नव्हे. परंतु चिटणिसांनीं 'राज्याभिषेक' हा शेवटचा गोड घांस म्हणून तो विषय शेवटीं सप्तम प्रकरणांत ठेविला असावा, व त्यामुळें त्यांनीं दक्षिणदेश जिंकिल्याचें वर्णन ह्या षष्ठ प्रकरणांत दिलें असावें, असें दिसतें. राज्याभिषेक ई० स० १६७४ मध्यें झाला व कर्नाटकावर शिवाजीची स्वारी १६७७।७८ मध्यें झाली, असा कालक्रम आहे. **शाहाजादेपणांत इ०—** मागें परिच्छेद ४३

पाहावा. शाहाजादेपणांत असतांना औरंगजेब दोनदां दक्षिणचा सुभा होता. त्यामध्यें ई० स० १६५३–१६५७ अखेर तो सुभेदार असतां शिवाजीनें मोंगलाईंतील नगर, जुन्नर वगैरे परगणे लुटले व त्यावर फौज पाठवून औरंगजेबानें त्याचा बंदोबस्त केला. इतक्यांत औरंगजेबास १६५८ च्या आरंभीं शाहाजहानच्या आजारीपणामुळें दक्षिण सोडून उत्तरेकडे जावें लागलें.

परिच्छेद १३१—**वाम भुज**=डावा हात. **सव्य भुज**–सव्य म्हणजे येथें दक्षिण असें समजावयाचें. **संस्कृतांत** ‘ सव्य ’ शब्दाचा अर्थ ‘ डावा ’ असा असतां **मराठींत** ‘ उजवा ’ समजतात. ‘ सव्य ’ घालणें म्ह० उजवें घालणें, उजव्या हातास देव, देऊळ इ० राहील असें वाटोळें जाणें, प्रदक्षिणा करणें. पण श्राद्धाच्या किंवा तर्पणाच्यावेळीं अपसव्य (सव्य = डावें. त्याच्याउलट म्ह० अपसव्य = दक्षिण.) करावयाचें म्हणजे यज्ञोपवीत सव्य स्कंधावर (डाव्या सांद्यावर) असतें तें अपसव्य म्ह० दक्षिण (उजव्या) सांद्यावर घेणें, असा अर्थ आहे. “ वामं शरीरं सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणम् ” **अमरकोश**. **दंड-नीती**=योग्य न्याय करणें; राज्याची आणि सैन्याची व्यवस्था करण्याची विद्या; (**बृहस्पती**, **चाणक्य** इत्यादिकांनीं सांगितलेलें अर्थशास्त्र ;) राज्यव्यवस्था. **वल्लभ** = राजवल्लभ, राजाचे आवडते लोक. **द्रोहंकरून**– द्रोह = दुष्ट भाव दुष्टावा, चुरस. **यदु-आदिकरून** इ०– **य**यातिपुत्र **य**दु-आदिकरून ५ पांच. त्यांची कथा आदिपर्व अध्याय ८२।८३।८४ मध्यें पाहावी. **यदू** हा ज्येष्ठ पुत्र असून त्यानें **य**यातीच्या आज्ञेचा आणि इच्छेचा भंग केल्यामुळें त्यास त्यानें राज्यभ्रष्ट केलें. त्याच कारणानें इतर तीन मुलांसही त्यानें शाप देऊन स्वराज्यभ्रष्ट केलें. **पूरू** म्हणून जो कनिष्ठ, त्यानें आज्ञापालन केलें, व त्यासच **य**यातीपासून राज्यप्राप्ती झाली. त्याचे वंशज ते **पौ**रव होत. **यदू**चे वंशज **यादव** त्यांस छत्र-सिंहासन नाहीं. **बंधुहेलना**– हेलना (**सं०** हेल्) = तिरस्कार, अनादर, अवहेलना. **बहूत प्रकारें रक्षावें**– रक्षावें = सांभाळावें, जपावें. **अनर्गल**–(अन् + अर्गला.) आडकाठी नाहीं ज्यास असा, अनावर, उच्छृंखल. **लघु-मनुष्य**– नीच, हलकट, हलुवट, क्षुल्लक, छचोर माणूस. **आमिष**-मांस–लालुचे-साठीं, प्रलोभनासाठीं ठेविलेलें मांस. **माहीत**– (**अ०** माहित्) माहितगार, वाकब. हे युवराजधर्म आणि युवराजासंबंधें राजाचीं कर्तव्यें यांचें वर्णन **चिटणीस** विरचित राजनीती, प्रकरण ४ (अमात्यप्रकरण,) यांत पृ० २५।२६ येथें सविस्तर

केलें आहे; तेंच सारांशानें येथें दिलें आहे. **श्रीरामदासस्वामी यांचें दर्शन-सहवास इ०–** शिवादिग्विजयकार पृ० २२६ वर म्हणतो–"ज्येष्ठ पुत्राची चाल चांगली नाहीं म्हणोन शिक्षागार ठेविले. राजपुत्र परम विनयतेनीं महाराजांनीं त्यांचे स्वाधीन केले, व श्रीस्वामी समर्थांस विनंती केल्यावरून श्रीसमर्थांनीं राजपुत्रांस नीती सांगितली. ती दासबोधांतील एकादश दशक, पांचवा समास सांगितला, (राजकारण निरूपण). **राजउपाध्ये** याणींही राजनीती विद्याभ्यास सांगितले. त्यायोगें संभाजी महाराज इ०– "

परिच्छेद २३२— निळोसोनदेव— शके १५९५ माघ व॥ १४ शिवरात्रीस (जेधेशकावली.) (फेब्रु० १६७४) प्रतापराव निवटें (जिवटें ?) येथें पडल्यावर थोडे दिवसांनीं निळो सोनदेव फाल्गुनांत (शके १५९५) अगर चैत्र १५९६ मध्यें वारला. कोणी म्हणतात ई. स. १६७२ मध्यें. **नाकाबील** = **फा०** ना + **अ०** काबिल् = हुशार, शाहाणा.) = नाकर्ता, कर्तृत्वशून्य. **आर्ष होतें-** (ऋषि संबंधीं;) नियमांस अनुसरून नसणाऱ्या शब्दरूपास किंवा शब्दप्रयोगास 'आर्ष' म्हणतात. त्या वरून 'आर्ष' किंवा 'आरुष' शब्दाचा अर्थ मंदबुद्धी, बुद्धिहीन, जड, आळशी असा मराठींत झाला आहे. **सभ्याधान** इ०– न्यायासाठीं आलेल्या लोकांस न्यायसभेंत बोलावून आणणारे कामगार असा चिटणिसांचा अर्थ दिसतो. पण या कामगारांस न्यायकर्त्यांमध्यें स्थान कां ? **दादफिर्याद-** (**फा०** दाद् + फर्याद्) समाहारद्वंद्व. **वाद** = अग्रवाद, कागाळी, गाऱ्हाणें. **त्याची जीविका** इ०– त्याची म्ह० न्याय मागणाराची वृत्ती, उपजीविकेचं साधन. **लघुजन**–हलक्या जातींचे लोक.

परिच्छेद २३३— त्रास (त्रस् = कांपणें, भिणें) = तिटकारा, किळस. **कलाल यांचीं दुकानें–** कलाल (**अ०** कल्वार, **सं०** कल्यापाल = दारू गाळणारा, मद्य तयार करणारा.) दारू विकणारा, दारूविक्या.

परिच्छेद २३४— कारभारी सर्वाभ्य– सार्वाधिकारी, धन्यासारिखे सर्व गोष्टींनीं मुखत्यार, असे कारभारी. सर्वाभ्य, जिवाभ्य, जन्मादारभ्य हे सर्व शब्द 'आरभ्य' या शब्दानें साधिलेले आहेत. सर्वस्मात् सर्वादारभ्य, जीवादारभ्य, जन्मन आरभ्य, (जन्मादारभ्य,) यांवरून 'दारभ्य' असें मराठींत रूप झालें व त्यांतील 'आभ्य' अवशेष राहून 'सर्वाभ्य,' 'जिवाभ्य' अशीं रूपें साधण्यांत आलीं. सर्वाभ्य = सर्वप्रकारांनीं. जिवाभ्य = जिवापाड. जन्मादारभ्य = जन्मापासून, जन्मांत.

ऐसे केलें– व्यंकोजीनें नारोपंत यांचे विचारें चालावें ही व्यवस्था शाहाजीनें केलेली दिसते. **दीक्षित जाले**– यज्ञदीक्षा घेते झाले. त्यावरून नारायण त्रिमल हणमंते यांस ' नारायणाध्वरी ' असें म्हणत. **व्याप करावे**–व्याप = कारभार, उलाढाली. **दौलतीचे खावंद** ते–राज्याचे मालक शिवाजीराजे. **कीर्ती अर्जविली**– अर्जविली= अर्जिली, मिळविली. पण तीनही प्रतींचा पाठ ' अर्जविली, असाच आहे. **नाचीजपणें द्रव्याचा व्यर्थ व्यय इ०**– नाचीजपणें- (फा० ना+ चीज्)=अयोग्य रीतीनें, लाभ नाहीं अशा प्रकारें. **त्या कुळांत**– त्यांच्या कुळांत. येथें ' या कुळांत ' असतें तर बरें झालें असतें. **बहुतां रितींनी**–'बहूत' याचें अनेकवचनीं सामान्यरूप ' बहुतां. ' **त्यांचे विचारास** = व्यंकोजीराजे यांच्या. **त्यांचेठाई**– रघुनाथ पंतांच्याविषयीं. की० म्हणते– " व्यंकोजीराजे यांचे विचारास न येऊन त्यांचे ठायीं इ० " **अनाहित वाटूं लागलें**– अनहित= अहित, अकल्याणाचें. अन्+अहित= 'अनहित' हें रूप शुद्ध नव्हे; पण तें मराठींत 'अहित' या ऐवजीं रूढ झालें आहे. **महाराजांस**=शिवाजीस. **पत्र लिहिलीं इ०**– व्यंकोजीराजांस.

परिच्छेद २३५ यांचे राज्यास विपरीत–यांचे = व्यंकोजीच्या. **बहूत हव्यास**– हव्यास (अ० हव्वस्= मोठी इच्छा) हौस, हांव, उत्सुकता. हव्यास व हौस हे दोन्ही मराठी शब्द अरबी ' हव्वस् ' शब्दाचीं अपभ्रष्ट रूपें होत. **उगेंच जाणें**–उगेंच=रिकामें, रिक्तहस्तें. **चंदी**–ज्यास जिंजी म्हणतात तो किल्ला. हा प्रचंड डोंगरी किल्ला अनेक डोंगर मिळून झाला आहे. ते एकमेकांस लागून असल्यामुळें एकंदर किल्ल्याचा घेर फारच विस्तीर्ण झालेला आहे. तो मद्रासच्या नैऋत्येस सुमारें ८० मैलांवर येईल. **हें राज्य नवीन इ०**–हें राज्य= चंदीकडील (कर्नाटकचें). **मधीं**– मध्येंच- कधींमधीं हा शब्द चिन्त्य आहे. **मनसब्याचे अर्थे इ०**— मनसुबा= योजना, राजकारण. **कुलकारभारी**– (अ० कुल् = सर्व + फा० कारभारी = कार्यवाह.) कुलमुक्त्यार, सर्वाधिकारी कारभारी, धन्यासारखेंच कारभार करणारे. **पंडित होऊन**– पंडित ह्या रूपानें, विद्वान् ब्राह्मणांच्या वेशानें. **दहावीस कोशीं**– कोशीं=कोशांवर.

परिच्छेद २३६ मादंणापंत इ०– प्रथमान्त कर्ता असून वाक्य कर्मणिप्रयोगांत संपविल्याचें उदाहरण. मादण्णापंत यापुढें ' यांनीं ' घातलें म्हणजे वाक्य शुद्ध कर्मणिप्रयोगाचें होईल. की० तसें करते, पण सा० २ व पु० वर प्रमाणेंच

प्रथमान्त कर्ता ठेवितात. **जावयाचें योजून इ०**– येथें ' शिवाजीराजे यांनीं ' असा अध्याहार आहे. **तिकडून इकडील इ०** शिवाजीकडून कुतुबशाहास भेट द्यावी (अशी) **आज्ञा**– शिवाजीराजे यांची. **उपमर्द न करितां**– तुमच्या यजमानाशीं दांडगाई, वेडें वांकडें न करितां. **पंतावरि××× समाधान वाटून**– पंतांवरि= पंतांविषयीं. **की०** " पंतावर बहुत संतुष्ट झाले. " असा पाठ देऊन अडचणींतून मोकळी झाली आहे. **ऐसें करून**= असें ठरवून. **पादशाहासह**– पादशाहाच्या पत्रांसह, पादशाहाचीं व आपलीं पत्रें, किंवा पादशाहाच्या अनुमतानें पत्रें दिलीं.

परिच्छेद २३७ सामोरें जाऊन इ०— ह्यावेळीं शिवाजी साताऱ्याच्या किल्ल्यावर आजारीच होता. तीनचार महिने तेथें त्याचा मुकाम होता. **सुवर्णाचा, होनांचा** = सोनें बहूत सांपडणारा व होन नाणें चालू असणारा. **चांदण्यांस खांब इ०**– चांदणी = छत, बिचोब्याचें आच्छादन. हें ' सुवर्णाचा बिचोबा ' (लहान तंबू) यांचें वर्णन आहे. **मढींव** = सोन्याच्या पत्र्यानें मढविलेले, किंवा सोन्याचा मुलामा दिलेले. **अंबाऱ्या व हौदे**– (अ० अमारी, हौदा.) दोन्ही हत्तीवरील बैठकी. अंबारीस छावणी, छत असतें. हौदा खुला असतो. **घोडियांचीं सामानें**– जीन, लगाम, लेंडी वगैरे. **श्रवणारूढ केलीं** (श्रवण + आरूढ.) = कानावर घातलीं, सांगितलीं. **मजमूचा धंदा**– राज्याभिषेकानंतर यास ' अमात्यपद ' असें नांव पडलें होतें. तें अमात्यपद रामचंद्रपंताकडून काढून रघुनाथपंतास दिलें. **चंजाऊर प्रांतीं जाण्याचा सिद्धांत इ०**– " हीं सर्व खलबतें, सर्व बेत, १६७६ च्या पावसाळ्यांत साताऱ्यास शिवाजी आजारी असतां झाले, आणि त्या सालच्या अखेरीला तो कर्नाटकांत जाण्यास निघाला." **ग्रां० ड०. प्रो० जदुनाथ** म्हणतात " १६७६ च्या आरंभींच्या महिन्यांत शिवाजी आजारी पडून साताऱ्यास राहिला होता. तेथें सर्व बेत ठरल्यावर रायगडाहून तो १६७७ च्या जानेवारींत कर्नाटकच्या स्वारीस निघाला. " **पागा हशम**=घोडदळ व पायदळ. **सेना व द्रव्य इ०** सैन्य बहूत होतें, पण द्रव्याची ह्यावेळीं टंचाईच होती, व त्या करितांच ही कर्नाटकची स्वारी शिवाजीस करावी लागली. कारण, सुरत, कारंजें, हुबळी, बसनूर, कडवाड वगैरेंची लूट यापूर्वींच झाली होती. त्यामुळें आतां तिकडे द्रव्य मिळविण्याचा संभव फारसा नव्हता. कर्नाटक हा कोरा, अनसूट प्रांत, बहूत पैका

मिळण्यालायक, म्हणून तिकडे स्वारी केली. **मनसबा**– मनसूबा = योजलेला बेत, हेतू. '**उदघाट**' असा पाठ मूळांत आहे. तेथें 'उद्घाटन' किंवा 'उद्घाटित असें असावें. **चिटणीसकृत** 'राजनीती' बलप्रकरण–पृ० ६३ ते ६५ येथें दैव-पुरुषप्रयत्न-वाद विस्तारेंकरून सांगितला आहे. तोच संक्षेपतः **चिटणीस** येथें **रघुनाथपंताकडून** वदवितात. **पूर्वपक्ष**– दैव प्रधान, मुख्य, हें बोलणें. **सिद्धांत**–वादविवादांतीं झालेला निश्चय, ठरलेली गोष्ट. **अमात्य मंत्रज्ञ**– सल्ला मसलत जाणणारे प्रधान. **दोन्ही एकच होत**– तें कसें तें **राजनीती** पृष्ठ ६३–६५ येथें स्पष्ट केलें आहे. **आपण गेले असतां**– 'आपण जातील' 'आपण करतील' असा 'आपण' सर्वनामाचा तृतीय पुरुषीं प्रयोग उत्तर हिंदुस्थानांत आदरार्थी करतात, तसाच येथें केलेला दिसतो. नाहीं तर 'गेले' बद्दल 'गेलों' असें प्रथमपुरुषीं रूप असावें. तीनही प्रतींचा पाठ 'गेले असतां' असाच आहे. **फौजही × × ठेविली**– जातांना मागें राज्यरक्षणार्थ. **विजापूरचा तह होताच**– विजापूरचा वजीर **मसाउदखान** यानें **शिवाजीशीं** तह केला तो पुढें १६७८।७९ मध्यें. यावेळीं **विजापुरांतील** सरदारांचीं आपसांत वांकडीं पडून **पठाण** व **दक्षणी** मुसलमान या दोन पक्षांमध्यें मोठी यादवी माजली होती, त्या संधींत मोंगल सुभेदार **बहादूरखान** यानेंही **आदिलशाहीवर** चाल केली. अशा कारणांनीं **विजापूरकरांची** धास्ती **शिवाजीस** **कर्नाटकच्या** स्वारीच्या वेळीं नव्हती. **बहादूरखानास** त्यानें वश करून घेतलें होतेंच.

परिच्छेद २३८. 'देशांतून' बद्दल **सा० २** व **पु०** 'देशाहून' असें लिहितात. 'देशांतून' **की०. समागमें निराजी रावजी यासि दिल्हे**– **निराजीस** या वेळीं पाठविल्याचें दुसरें कोठें आढळत नाहीं. त्याचा पुत्र **प्रल्हाद निराजी भागानगरास** वकील म्हणून ठेविला होताच. **कैद करून**– कैद (अ०-कइद्)= नियंत्रण, आळाबांधा, शिस्त. **दादमहाल**– न्याय-मंदिर. **निराजी-पंत**– या नांवा ऐवजीं '**प्रल्हादपंत** असावें.' **दत्ताजीपंत**– यास **मोरोपंत** पेशव्या बराबर राज्यरक्षणासाठीं देशीं ठेविलें होतें असें इतरत्र आढळतें. **सभा-सद** आपल्या **शिवचरित्रांत** **शिवाजीची** साधकता, त्याचा नगरप्रवेश, त्या-विषयीं आदर, दोघां भूपतींची भेट इ० गोष्टी पृ० ८७।८८ मध्यें अधीक विस्तारानें वर्णितो. त्यामध्यें **निराजीपंत**, **दत्ताजीपंत**, **बाळाजी आवजी** यांचीं नांवें **शिवाजी** बरोबर गेलेल्या लोकांत तो देत नाहीं. **ब-पोशाख**= पोशाक केलेले.

पादशाहांनीं बहूत आश्चर्य मानिलें– येथें शिवदिग्विजयकार येसाजी कंक व माजलेला हत्ती यांची लढाई पादशाहासमोर झाल्याचें वर्णन देतो. ती लढाई चिटणीस देत नाहींत. ' मावळे हेच हत्ती, ' ह्याबद्दल सभासदही कांहीं लिहीत नाहीं. **असें करीत होते**– करीत= करवीत. प्रयोजक रूपाबद्दल स्वार्थी क्रियापदाच्या योजनेचें उदाहरण, मागें ' देविले= देवविले ' वगैरे उदाहरणें गेलीं आहेत.

परिच्छेद २३९– केशव बोवा (केशव स्वामी.) – यांची एक चमत्कार-कथा महिपती आपल्या भक्तविजयांत अ० ५५ मध्यें वर्णितो. बचनागाची खिरापत कीर्तनांतीं वाटिली असतां देवाच्या कृपेनें कोणी दगावला नाहीं. हा साधुपुरूष–शिवाजीचा समकालीन असून तो शके १६०४ दुंदुभी संवत्सरीं समाधिस्थ झाला. साधुपुरूष आणि देवस्थानें स्वारीमध्यें जवळच असतां त्यांचें दर्शन घेण्याचा परिपाठ शिवाजीचा असे.

परिच्छेद २४०– कर्नाटक प्रांतीं जाण्यास निघाले इ०–– "१६७७ च्या मार्च महिन्याच्या आरंभीं भागानगर सोडून थेट दक्षिणेस कृष्णा आणि भवनाशी ह्या नद्यांच्या संगमीं (म्ह० निवृत्तिसंगमीं) शिवाजीनें स्नानें दानें केलीं. हा संगम कर्नूळच्या ईशान्येस २४ मैलांवर होता. तेथून थेट पूर्वेस ३७ मैलांवर श्रीशैल आहे तेथें श्रीमल्लिकार्जुन ह्या ज्योतिर्लिंगाचें दर्शन घ्यावयास शिवाजी गेला व त्याचें सैन्य अनंतपूर (कर्नूळच्या पूर्वेस ४४ मैल) येथें तळ देऊन राहिलें." प्रो० जदुनाथ सरकार. **कर्णोळ कडपें**– कर्णोळ (कर्नूळ) तुंग-भद्रेच्या तीरीं, पण कडपें (कडपा) तेथून आग्नेयीस पेनेर नदीच्या कांठीं सुमारें ९० मैलांवर आहे. **श्रीशैल**– ' नल्लमल ' नांवाच्या निबिड अरण्यांत श्रीशैल पठारावर श्रीमल्लिकार्जुन नांवाचें ज्योतिर्लिंग आहे. पठाराची उंची सुमारें १५७५ फूट असून त्याच्या तळाशीं कृष्णा नदी वाहात आहे. ती वरतून नजरेस येते. पठारावरतीं गेल्यावर कैलासद्वार म्हणून एका कमानदार महाद्वारांतून श्रीमल्लिकार्जुनाच्या प्रासादास जाण्यास मार्ग आहे. त्या द्वारांतूनच प्रासादाच्या आवाराची पोवळी नजरेस येते. आवाराची लांबी ६२० फूट व रुंदी ५१०, यांचा भला मोठा आयात झालेला आहे. पोवळी रुंद असून तिची उंची सुमारें २५ फूट आहे. पोवळीच्या आंत मोठमोठ्या अशा घडींव चौरस चिऱ्यांनीं बांधिलेला प्रासाद दृष्टिपथांत येतो. चिऱ्यांवर हत्ती, घोडे, वाघ, शिकारी लोक, शिपाई, योगी तसेच

रामायण-महाभारतांतील प्रसंग सुरेख, सुबक असे कोरले आहेत. प्रासादाच्या भिंती, छपर व कळस हीं सोन्याचा मुलामा दिलेल्या पितळेच्या पत्र्यांनीं मढविलेलीं आहेत. विजयनगरच्या विजयशील कृष्णदेव राजानें (ई० स० १५१३) हें काम केल्याचें समजतें. विजयनगरच्या एका राणीनें प्रासादापासून खालीं नदीपर्यंत बांधिलेले घाट आहेत. कृष्णेला येथें ' पाताळगंगा ' नांव असून जवळच तिच्या एका भागास ' नीळगंगा ' नांवाचें तीर्थ आहे. ह्या दोन्ही पावन तीर्थांत यात्रेकरूंस स्नानादिक विधी करावे लागतात. " प्रो० जदुनाथ सरकार. (तें) **बहूत रम्य स्थान पाहून इ०**– हें एकांत आणि पवित्र असें दिव्य स्थल आणि चित्तास पावन करणारा भोंवतालचा रम्य देखावा हीं कोणासही निवृत्त करून बुद्धी अन्तर्मुख करण्यास योग्य अशीं आहेत. **बुद्धीस परावृत्ती इ०**– परावृत्ती=परत फिरणें, निवृत्ती. **असे स्थानीं राहून वास करावा**– श्रीमल्लिकार्जुनाप्रीत्यर्थ आपलें शिर अर्पावें असें, रावणाच्यासारखें, शिवाजीच्या मनांत आल्याचें सभासद लिहितो. " तेथें हें देह श्रीस अर्पण करावें. शिरकमळ वाहावें, ऐसें योजिलें. " सभासद. पण श्रीभवानीचा संचार आंगीं होऊन तिनें तो बेत राहविला. शिवदिग्विजयकार म्हणतो रघुनाथपंतानें वडीलपणें बोध करून श्रीशैलावर राहण्याचा बेत रहित करविला. **घाट बांधविला**– यास ' गणेश घाट ' असें नांव आहे. ज० सरकार. **गुहा बांधविली**– ' मठ व धर्मशाळा ' बांधविली. शिवदिग्विजय.

परिच्छेद २४१– चंदी उर्फ **जिंजी** हा किल्ला मे महिन्याच्या (१६७७) अखेरीस शिवाजीस किल्लेदारांच्या समजाविशीनें मिळाला. किल्लेदार रौफखान व नासिर महंमद यांस द्रव्य व जाहगीर दिली. **येलूरच्या ठाण्यास वेढा घातला**–येलूर= वेलूर– हा कोट फार मजबुदीचा असल्यामुळें चौदा महिने वेढा त्यास पडला होता, तेव्हां तो शिवाजीकडे आला. वेढा चैत्र शके १५९९ मध्यें घातला, तो श्रावण शके १६०० पर्यंत पडला होता. (जेधे शकावली.) वेलूरचें वर्णन सभासद पृ० ९१ मध्यें करतो. विजापूरकरांचा तृणमल्ली प्रांताचा सुभेदार शेरखान पठाण होता त्याजकडे वेलूर, तिरुकादी वगैरे प्रांत होते. शके १५९९ च्या आषाढांत शेरखानाचा पराभव त्रिपथी येथें झाला. (जे० श०). **यश घेऊन माघारे आले तों इ०**— हें चिटणिसांचें म्हणणें बरोबर नाहीं. वेलूर मागाहून नरहरपंताच्या हातीं आलें. याच परि-

च्छेदामधील ' येळूरच्या ठाण्या ' वरील टीप पाहा. " दरम्यान शेरखानाशीं बरेच दिवस झगडा ठिकठिकाणीं चालला होता. भवानीगिरी येथें शेवटीं त्याचा निकाल लागला. " जदुनाथ सरकार.

परिच्छेद २४२— किल्ला बोलों लागला = किल्ल्यांतून सल्ल्याच्या तहाचें बोलणें करण्यास माणसें येऊं लागलीं. **इमारतीचें काम** इ०–**साळवी** यास **कारखाननीस** नेमिलें.

परिच्छेद २४३— शामजीनाईक पुंडे इ०– शामजी पुंडे हा शिवाजीचा पोतेदार. " कोन्हेरपंत व शिवाजी शंकर हे व्यंकोजीचे मुजुमदार आणि जगन्नाथ (व्यंकोजी दत्तोचा पुत्र) निळोजी नाईक सावकार असे पाठविले. " ज० स०. शामजी पुंडेचें नांव ते देत नाहींत. जगन्नाथ पंताचें नांव सभासदहा देतो. **गोविंदभट गोसावी** इ०– हे सर्व व्यंकोजीकडील प्रमुख मुत्सद्दी. यख्तियारराव, ख्यानतराव वगैरे मुसलमानी (फा० अ०) शब्दांस मराठी ' राव ' लावून साधिलेलीं नांवें ध्यानांत ठेवण्याजोगीं आहेत. **कैलासवासी महाराज** = शाहाजीराजे. **' ऐशियास '** याबद्दल सा० २ मध्यें ' यैसेयास ' असें आहे. ' ऐ ' चें वळण ' यै ' सारखें मोडीमध्यें दिसतें. पु० प्रतींत ' ऐशियास ' असें स्पष्ट आहे. जुन्या मोडीचें बालबोध करतांना ' यै ' ठेवण्याचा प्रघात पडत चालला आहे, तो अशुद्ध असून तेथें ' ऐ ' असें बालबोध लिपींत लिहिणें शुद्ध होय...... ' यै ' मोडींत दिसला तरी त्याचा उच्चार ' ऐ ' असाच करीत असत, ' यै ' असा करीत नसत. मागें परि० २३५ वरील टीप पाहावी. **येशियास**– येथें सा० २ ' ऐसेयास ' व पु० ' यैशियास ' असें मोडींत लिहितात ! म्हणजे वरच्याच्या उलट ! ! **वरुण तर्फ** इ०– मागें यास ' त्रिमली ' (त्रिनोमली ?) म्हटलें आहे. परिच्छेद २४१ पाहा. **कृष्णजोशी**– हा चितपावन ब्राह्मण असून पुढें त्याचा एक पुत्र कोल्हापुरास सुरनीस झाला. त्याचा नातू रामचंद्र महादेव, बाजीराव बल्लाळ याच्या अमदानींत कल्याणचा सुभेदार होता. त्याची बहीण काशीबाई बाजीरावास दिली होती. याचे वंशज कल्याण येथें सुरनीस, जोशी व मेघश्याम या आडनांवाचे नांदत आहेत. कृष्णराव महादेव याचा वंश चास येथें नांदतो. त्यास चासकर म्हणतात.

परिच्छेद २४४, २४५— इजतीमध्यें इ०- इजत (अ० इजत्) = प्रतिष्ठा, अबरू. [ते] **चजाउरास पोंहचून आले-** हें चिटणिसांचें वर्णन बराबर नाहीं. **सभासद्** म्हणतो " रात्रीचे वेळेस **व्यं**काजी राजे पळून चंदावरास चिरदें घेऊन गेले." शिवाजीस सकाळीं वर्तमान कळतां " आश्चर्य केलें कीं, काय निमित्य पळाले ! आम्ही त्यांस धरीत होतों कीं काय ! " इ० पृष्ठ ९०।९१ पाहा. " श्रावण शके १५९९ मध्यें एकोजीराजे याची भेटी जाली × × एकोजी राजे न पुसतां पळोन **तं**जावरास गेले." **जे**धे शकावली. ' रात्रीं ५ स्वारांनिशीं **कोलेरून** उतरून **तं**जावरास पळाले' जुलई २५ च्या सुमारास. जदुनाथ सरकार. **जातीनें**=स्वतां, खुद्द आपण.

परिच्छेद २४६— ' अरंदर ' ' बद्दल अरंदिरी ' असें मागें आलें आहे. **परि० २४३** पाहा. यास **ज० स० ' तिरुमलवाडी, '** म्हणतात. **तिरुमलवाडी तं**जावरच्या थेट उत्तरेस १० मैलांवर आहे. **शके १५९५ प्रमादी** इ० येथें चिटणिसांचा कालक्रम धडधडीत चुकलेला आहे. शके १५९६ मध्यें राज्याभिषेक शिवाजीस झाला. त्यानंतर १५९८।९९ शकांत त्याची कर्नाटकावर स्वारी झाली. **जे**धे शकावली. **दक्षिणदिग्विजय** राज्याभिषेकापूर्वी वर्णिल्यामुळें त्यांजकडून ही चुकी घडली असावी. ' प्रमादी ' संवत्सरा बद्दल ' प्रमोदी ' **पु०** व **सा०** २ आणि ' प्रमाथी ' **की०** देतात. तेंही चुकीचें आहे. हा संवत्सर प्रमादी होय. " परिधावी प्रमादीस्यादानन्दो राक्षसो नलः " असा क्रम आहे. शके १५९६ मध्यें ' आनन्द ' तर १५९५ मध्यें ' प्रमादी ' यावयाचा. **' तें वाक्य- '** बद्दल ' तीं वाक्यें ' असें असतें तर बरें झालें असतें. पण तीनही प्रतींचा पाठ ' तें वाक्य ' असाच आहे. तो ' वाक्यें ' यांच्या समुच्चयार्थी योजिलेला दिसतो. **तांब्र घेईल-** तांब्र= मोंगल, मुसलमान. **मागती राजा शिव इ०- मागती**= पुन्हां. **गुप्तरूपें महाराजांस दाखवून ठेविलीं-** हें भविष्यकथन श्रीदेवीनें आंगीं संचार करून कधीं सांगितलें तो काल निश्चित होत नाहीं! शके १५९९ मध्यें हें भविष्यकथन झालें काय ? **सभासद** हें भविष्यकथन झाल्याचा उल्लेख मुळींच करीत नाहीं; **शिवदिग्विजयकारही** या संबंधें कांहीं लिहीत नाहीं.

परिच्छेद २४७— येरूळचा कोट × × × तोही घेतला-- सभासद लिहितो " यामध्यें इदलशाही ठाणें होतें. × × × कोटांत जीत पाणियाचा

खंदक. पाणियास अंत नाहीं. उदकांत दाहा हजार सुसरी. कोटाचे फांजियां-वरून दोन गाड्या जोडून जावें ऐशी मजबूती. पडकोट तरि चार चार फेरिया-वरि फेरे. ये जातीचा कोट " पृ० ९१. **दोन चार कोटीचें राज्य साधिलें.** " वीस लक्ष होनांचे " सभासद.

परिच्छेद २४८— महाराज [निघून] घाट चढून इ०— कार्तिक, शके १५९९ मध्यें (नोवेंबर १६७७ च्या आरंभीं) पूर्व घाट चढून म्हैसूर प्रांतीं शिवाजी आला. **अरणीचा कोट इ०**— अरणी कोट पूर्व घाटाखालीं उत्तर आर्काट प्रांतात आहे. तो ह्यापूर्वीच घेतला होता. (अक्टोबर १६७७.) **इनाम करून देऊन इ०**— देवस्थानांशिवाय कोणास जमीन, गांव शिवाजी इनाम देत नसे. ' **सेवा सांगून चालविला.** ' इ० असें चिटणीस स्वतांच या व पुढील वाक्यांत म्हणतात. त्यावरून जाहागिरीसारखा किंवा तालुकदारा-प्रमाणें हा प्रांत वेंदो भास्कराच्या मुलांकडे ठेविला असा अर्थ समजावयाचा. **खान गौडा देसाई**— हा देसाई लक्ष्मेश्वराचा असावा. **बेलवाडें कर्यातीचें मार्गें येतां इ०**— ' बलवड ' ' बलवेड ' ' बेलवाडी ' ' बेलवाडें ' अशीं निरनिराळीं रूपें निरनिराळ्या प्रतींत सांपडतात. सभासद ' बलवाडा ' देतो. ग्रां० डफ बेल्लारी म्हणतो. " बेलवाडी-संपगांवच्या आग्नेयीस १२ मैलांवर व बेळगांवच्या आग्नेयीस ३० मैलांवर आहे." ज० सरकार. तसेंच, देसाइणीचें नांव ' मलवाई ' पु० व की०, ' मल्हाई ' सा० २, ' सावित्री बाई ' शिवदिग्विजय. असें निरनिराळें दिलेलें आढळतें. बेलवाडीचा भुईकोट यास, कारण नसतां, दादाजी रघनाथ यान आपला पराक्रम दाखविण्यासाठीं वेढा घातला. असें शिवदिग्वि-जयकार लिहितो. महाराजांच्या कहीकाबाडास उपसर्ग देसाइणीनें केला म्हणून तिच्या कोटास वेढा घालून देसाईण इजला धरून महाराजांनीं आपलें ठाणें घातलें आणि हें सर्व महाराज गदगमार्गें पन्हाळ्यास येतांना झालें, असें सभासद व चिटणीस लिहितात. शि० दि० कारानें दादाजी प्रभू व सावित्री-बाई प्रभू यांची महती किती तरी वर्णिली आहे. (पृ० ३४७–३५१) व पुढें बलवूड कर्यातीची देसाईण मलवाई हिची हकिकत दिली आहे. (पृ० ३५१.) दादाजी रघुनाथ व सावित्रीबाई यांचा नामनिर्देशही सभासद व चिटणीस करीत नाहींत. शि० दि० कारानें ह्या दोघांच्या पराक्रमाचें एवढें वर्णन केलें आहे तें कोणत्या आधारानें कोण जाणें ! ग्रांट डफही दादाजी व सावित्रीबाई

यांच्या नांवाचा उल्लेख कोठें करीत नाहीं. **ग्रां० ड० बेल्लारीच्या** विधवा देसाइ-णीनें कहीकाबाडास उपद्रव केल्यावरून २७ दिवस वेढा घालून बेल्लारीचा कोट शिवाजीनें तिजपासून घेतला, एवढेंच लिहितो. पण बलवाडा किंवा बलवडें हा कोट बेळगांवनजीक संपगांव नजीकच असावा असें सभासदाच्या लिहिण्या-वरून होतें. पृ० ९१ पाहा.

परिच्छेद २४९– महाराजांस मनसब्याचे रितीनें देशीं येणं प्राप्त इ०– कारण, यावेळीं मोंगलांचा व विजापूरकरांचा झगडा मिटून तह झाला होता. शिवाजीच्या मुलुखावर त्यांचा चालून येण्याचा संभव होता. खेरीज परि० २४८ चा आरंभ पाहावा. **आपला प्रांत चंदी वगैरे–** जिंजीचा किल्ला व त्या खालचा मुलूख विजापूरकरांचा होता. शेरखानाचा तालुकाही विजापूरकरांचाच. **कोपल–** निजामच्या राज्यांत आहे. **कोपल, कोप्पल, कोफ्फल–** हल्लीं हैद्राबाद संस्थानांत तुंगभद्रेच्या उत्तरेस, अनागोंदीच्या पश्चिमेस व मुद्गलच्या दक्षिणेस आहे. **तुरूख–**तुर्क = मुसलमान. **महाराजांचा बचाव राखोन–** महाराज = व्यंकोजीराजे. **यांनीं कसे धरावे–** यानीं=रघुनाथपंत व सरनोबत मोहिते यांनीं.

परिच्छेद २५०– मुकाम मजकुरीं– तोरगळ येथें. तोरगळ हल्लीं बेळ-गांव जिल्ह्यांत आहे. **तेव्हां राजे यांसि पत्र लिहिलें–** व्यंकोजी राजे यांस रघुनाथपंतानें तंजावरावर यावें लागेल वगैरे पत्र पाठविलें. **तुमचे हातीं राहिले ते आमचे विभागाचे** इ०– ' तुमचे हातीं ' हा पाठ घेतला तर बेंग-ळूर, कोल्हार इ० प्रांत शिवाजीनें तोरगळास येण्यापूर्वीच घेतले होते. ' आमचे हातीं ' हा पाठ घ्यावा तर ' चंजाऊर ' शिवाजीच्या हातीं आलें नव्हतें. यावरून आमचा जो यांत विभाग असेल तो आमच्या स्वाधीन करून, तुमचा वांटा तुम्हीं घ्यावा असा अर्थ करणें प्राप्त होतें. **तुंगभद्रा ऐलाड–** की० व सा० २ 'पैलाड' असा पाठ देतात, पण मग पन्हाळा प्रांतीं दौलत देतों याचा अन्वय नीट जमत नाहीं. पन्हाळाप्रांत तुंगभद्रेच्या पलीकडे कसा जाणार ! **कुतुबशाहाशीं बोलोन** इ०– ' बोलोन ' च्या ऐवजीं की० 'बोलावून' असा पाठ देते. **हटाचे हातीं न देणं–** तीनही प्रतींचा पाठ असाच आहे. हटास पेटूं नका असा याचा अर्थ दिसतो. **आतांही सांगतों–**की० प्रतीचा पाठ बरा दिसतो. ' असतांही सांगतों– ' असें पु० व सा० २ देतात, तें हस्तदोषामुळें

किंवा नजरचुकीनें पडलें असावें. हें शिवाजीचें व्यंकोजीस पत्र **इतिहास-संग्रहामध्यें** ' **तंजावरचें राजघराणें** ' या प्रकरणांत समग्र दिलें आहे. **तटीं न लावितां**- (तट = हाडवैर) = वैरावर, भांडणावर प्रसंग न आणितां. **असें लिहून पाठविलें**—हें पत्र **पन्हाळ्यास** आल्यावर वर्तमान कळल्यावरून **रघुनाथ-पंतास** लिहिलें असें **सभासद** लिहितो. **शि० छ० च०** पृ० ९२.

परिच्छेद २५१- **आडघातली** = आग्रह धरिला; शर्त, अट घातली. **इराद्याप्रमाणें**- इरादा = मान, हक्क, नातें. **'स्वामींनीं ×××× बोललेत'** तृतीयान्त कर्त्यानें वाक्य आरंभून कर्तरिप्रयोगांत संपविल्याचें हें उदाहरण आहे. **की०** ' सांगितलें ' असें ' बोललेत ' बद्दल देते. **म्हणून इतकें करावें लागलें**- **शिवाजीकडे** जाऊन, त्याचा अमात्य होऊन **व्यंकोजीस** ' साहेबां-पासून गेल्यावर अर्धासनीं बसण्यास योग्य ऐसे चाकर आहों ही प्रतिज्ञा खरी करून दाखवावी लागली. मागें **परि०** २३५ पाहा. तेथें **रघुनाथपंत** व व्यंकोजी यांची बोलाचाली झाली आहे. **आम्ही चाकर नव्हे**- 'नव्हे' बद्दल ' नव्हों ' असतें तर बरें झालें असतें. पण तीनही प्रतींत ' नव्हे ' असेंच आहे. **आम्ही ××× चालावयाचे नव्हेत**—येथें आम्ही चालावयाचे ' नव्हों ' असें असतें तर प्रथम पुरुषीं शुद्ध प्रयोग झाला असता. **की०** ' नव्हे ' असा पाठ देते.

परिच्छेद २५२— **यांणीं वस्त्रें बहुमान इ०**- **शिवाजीस कुतुबशाहानें** द्रव्य व फौज देऊन साह्य केलें होतें; पण त्याजला **शिवाजीकडून** द्रव्याची किंवा मुलुखाची प्राप्ती झाली नव्हती. असें असतां ' त्यांणीं वस्त्रें बहुमान पाठ-विला ' ही **चिटणिसांची** नुसती आदरोक्ती दिसते. **निराजीपंत तेथें ठेविले होते**—हेंही लिहिणें वस्तुस्थितीस सोडून आहे. **निराजीपंत बहादूरखानाकडे** त्याच्या हालचालीवर नजर ठेविण्यासाठीं **कर्नाटकांत** जातांना शिवाजीनें ठेवून दिला होता, तो **शिवाजी पन्हाळ्यास** आल्यावर परत आला. **सभासद** पृष्ठ ९२. **भागानगरास शिवाजीचा** वकील **प्रल्हाद निराजी** हा होता.

परिच्छेद २५३— **व्यंकोजी राजे यांचा तह जाला**- हा तह पृष्ठ ३२८ ते ३३२ येथें **शिवदिग्विजयकार** देतो. त्यावरून सुमारें १० लक्ष वराई होनांचा मुलूख **शिवाजीनें व्यंकोजीस** दिला असें होतें. **हंबीरराव यास येणे-विशीं लिहून आणाविलें**- ह्या परिच्छेदाच्या आरंभापासून येथपर्यंतचा मजकूर **की०** प्रतींत दिलेला नाहीं.

दक्षिण-दिग्विजय - प्रकरण षष्ठ समाप्त.

२५४. श्रीशिवाजी महाराज यांणीं दक्षिणप्रांतीं जाऊन चंदी वगैरें थळें हस्तगत केलीं. वरकड मांडलिक राजे, पाळेगार सर्व पादाक्रांत जाले. रभार खंडणी प्रतिवर्षीं द्यावी याचीं वार्षिक बांधिलीं. विजापूरची पादशाहात सर्व हस्तगत जाली. भागानगरचे पादशाहाशीं सख्य बहूतच अकृत्रिम जालें. दौलताबादची पादशाहात दिल्लीचे पादशाहांनीं पूर्वीं तली, सुभे ठेविले, तेही पराक्रमें करून [बुडवून] त्यांचे प्रांतांतील किल्ले व थळें बहूत घेतलीं; सुभे बुडविले; दिल्लीस जाऊन पादशाहाची हिंमत व कर्तृत्व पाहिलें. साडेसहा सुभे दक्षिणप्रांत, यांत बहूतकरून राज्य आपणास हस्तगत जालें, व राहिलें त्यांत चौथाई, मोकासा, बाबती, घासदाणा, गावोत्रा ऐसे तह आपले जबरीनें करून निमे अंमल [रूपानें] आपलें स्वराज्य त्यांतेंही जालें. एक दिल्लीपती राहिले. त्यांचाही उपमर्द [आपण] केला, व त्यांणीं जे जे सरदार पाठविले ते मारिले, गर्दीस नेले. रामेश्वरपर्यंत एक साम्राज्य जालें. याउपरि आपण असे रितीनें राज्य करणें, तेव्हां पाळेगारांतच संख्या आपली होती. यास्तव याउपरि राज्याभिषेक करून, छत्रसिंहासन करून, पूर्वीं धर्मेंकरून राजे राज्य अष्टप्रधानादियुक्त करीत आले, तसें करावें हें [महाराजांनीं] अंतःकरणांत आणून, उद्योग करण्यास प्रारंभ केला.

२५५. या समयांत दिल्लीहून औरंगजेब बहूत प्रकारची फौजेची तरतूद करून निघाले, तेव्हां [त्यांनीं] मनीं विचार केला कीं, " दक्षिण प्रांतीं

१– १. ' त्यांतही ' व ' झालें ' यांच्यामध्यें की० 'सामील' शब्द देते. २. एकसाहा राज्य जालें ' सा०२. ' साम्राज्य केलें ' की०. ३.' करणें ' ऐवजीं केलें तर ' की०. ४.' संख्य ' सा० को० व सा० २. 'संख्या' की०. ५. ' प्रधान युक्त ' की०.

जाण्यास विजापूरची पादशाहात बुडाल्यांत[६] जमा आहे. शिवाजी राजे यांणीं त्यांचा सर्व प्रांत व स्थळें घेतलीं असतां त्यांशींच सख्य करून स्थळ रक्षून राहिले आहेत.[६] भागानगर [येथील पादशाहा] तरि, त्यांची त्यांची भेटी होऊन अतिसख्यत्व मादण्णापंत तेथील वजीर त्यांचे योगें जालें. तेव्हां दोन्ही उद्योग केले असतां शिवाजी राजे त्यांचें साह्य करणार. त्या अर्थी जावें तरि त्यांजवरिच मोहीम करावी. त्यास आपल्या फौजा व सरदार गेले ते [त्यांनीं] नामोहरम केले. आपण जाऊन त्यांचेचँ बळें लढावें तर शिवाजी दैववान व फौज खजीना [त्यापाशीं] बहूत. त्यांतही उमराव, सरदार, मुत्सद्दी हे जवामर्द, मनसबेबाज [यांचा] बहूत संग्रह त्यांनीं केला. त्याचा पराभव या काळीं आपले हातें घडावयाचें दिसत नाहीं. [शिवाजी] जातीनें खबरदार आणि विजापूरकर यांचें सर्वस्व घेऊन ईहसान त्यांजवर केलें. भागानगर [-कर तरि] तेच ऐसे जाले. तेव्हां यांचें साह्य [ते] सर्व प्रकारें करतील. यास्तव आपलेच प्रांतीं राहून बंदोबस्त करावा. आपण त्या प्रांतीं चाल केली असतां [ते] आमचे या प्रांतावरि चालून येण्यास याउपरि चुकणार नाहींत. म्हणून किल्ल रणथंबोहर, मातबर जागा, किल्ला बहूत मजबूद, तेथील सुभेदार पादशाहाशीं बद्दलून हुकूम न मानितां राहिला होता, त्याचें पारिपत्य करावें हा विचार सर्व वजीर आदिकरून उमराव यांचे विचारें [करून] त्या प्रांतीं गेले.

२५६. एके दिवशीं वजीर[८] व सर्व [उमराव] कशी मसलत करावी म्हणून विचारास बसले. तों मोर्चेल-बारदार इलाचीबेग म्हणून मोर्चेल घेऊन मागें उभा होता तो पुढें येऊन [त्यानें] अर्ज केला, " हजरतीस

६–६. या वाक्यांऐवजीं सा० २ पुढील वाक्यें देते. " बुडाल्यांत आहे परंतु शिवाजीराजे यांणीं साह्य शर्तीनें करून, दिलेलखान याणीं मसलत केली, जेर करून कोट घ्यावा, इतक्यांत रक्षिली. आपले फौजेचें कांहीं एक चालूं दिलें नाहीं.' ७.'त्याशीं.' की०. ८.'वजीर सर्व मिळून ' की०. 'सर्व मिळून ' को०. 'वजीर व सर्व' सा० व सा० २.

इतका विचार कां पडला ? मजला पाठवावें. दोन फरमान, एक किल्लेदार यास व एक लोकांस ऐसे दोन, द्यावें. एकटाच जाऊन किल्ला फत्ते करून येतों." त्याजवरून त्यास नवाजून दोन फरमान दिल्हे, आणि वस्त्रें देऊन रवाना केला. तो एकटाच किल्ल्यावरि गेला. वरतीं जाऊन [त्यानें] किल्लेदार यास एकीकडे हुकूम सांगावयाचा आहे म्हणून उठवून नेला आणि ते स्थळीं कटार चालवून, गळा कापून, शीर रुमालांत घेऊन बाहेर येऊन "हरामखोर सरकार-हुकमें करून मारिला. तुम्हांस पादशाही फर्मान आहेत" [असें] म्हणून काढून देऊन, सर्वांचा दिलासा करून, किल्लेदार याचा लेंक यास खातरजमा करून, पादशाहापाशीं येऊन पोहोंचला, वर्तमान समजाविलें. पादशाहांनीं किल्लेदार याचे लेंकास किल्लेदारी, सुभा दिल्हा, आणि "याउपरि हुकमाखेरीज न चालावें" [असें] सांगितलें. "इलाची बेग याणीं शर्त केली, परंतु त्यास समीप ठेवणें सेवेमध्यें ठीक नाहीं," ऐसें वाटून यास वाढवून दूर ठेवावा म्हणून सरदारी देऊन वाढविला, आणि तेथें छावणी करून पादशाहा राहिले. शिवाजी राजे यांचा प्रताप, फौज पराक्रम विशेष जाला, दक्षिण प्रांतीं जाणें ठीक नाहीं म्हणून त्या प्रांतींच [पादशाहा] राहिले.

२५७. या नंतर हें सर्व वर्तमान वकील यांणीं हरघडी बातमी अंतर्यामची व बाह्यरंग वजीर आदी [यांच्या] मसलतीची घेऊन लिहिली. याजवरून विचार केला कीं, "दिल्लीपती याजवरि आपलें तेज पडलें. आपण सिंहासनाधीश्वर व्हावें. सर्व सरकारकून मंत्रविशारद व शूर ऐसा संग्रह जाला. ते राजकार्यांचे ठायीं दक्ष, जनांचे ठायीं दया, परोपकारकर्ते, अमात्य व चतुरंगसेनाधिकारी एक एक योग्य असे व चतुरंग सेना व कोश द्रव्य असावें तसा संग्रह जाला. सरकारकून व सरदार व प्रांत कोण कोण किती म्हणून निवडून काढून पाहिले त*बि॥ :—

९.'सरकार हुकूम यानें अमान्य केला यास्तव यास मारिला.' की०. १०. 'अंतरंगची व बाह्यांगची' की०. ११.'वजीर आदी मसलतीची' हे शब्द की० देत नाहीं. * बि॥ = बितपशील.

१.मोरो त्रिमळ पिंगळे पेशवे.
१.रामचंद्र नीळकंठ.
१.रघुनाथ[12] पंडितराव.
१.अण्णाजी दत्तो.
१.जनार्दनपंत हणमंते मजमदार.
१.दत्ताजीपंत वाकेनीस.
१.बाळाजी सोनदेव.
१.निराजी रावजी.
१.प्रल्हाद निराजी.
१.बाळाजी आवजी चिटणीस.
१.चिमणाजी आवजी दफ्तरदार.
१.प्रभाकर[13] उपाध्ये.
१.शिवभट उपाध्ये.

१३

१.शिवाजी शंकर.
१.कृष्णाजीपंत मथुरे.
१.काशीपंत मथुरे विश्वासराव.
१.कृष्णाजी सखाजी.*
१.शामजी आवजी कारखानीस.
१.येसाजी गोविंद.
१.शामजी नाईक पुंडे, पोतदार.
१.संकाजी नीळकंठ.
१.रघुनाथ बल्लाळ[14] कोरडे
२.बाळाजी रघुनाथ व नरहर बल्लाळ सबनीस
१.रावजी सोमनाथ सुभेदार[15].
१.व्यंकाजी दत्तो.

१३

१.त्रिंबक भास्कर.
१.पंतोजी[16] गोपीनाथ बोकील.
१.अण्णाजी रंगनाथ मळेकर[17].
१.विठ्ठल पिलदेव गारूडकर[18].
१.तिमाजी केशव सबनीस.
१.कोन्हेरपंत.
१.गोविंदभट उपाध्ये.
१.विसाजीपंत§ मथुरे.
१.कृष्ण जोशी.
१.नरहर आनंदराव.
१.बाळंभट गोसावी उपाध्ये.
१ शामराज पद्मनाभ.

१२

३८[19]

१२.'रघुनाथरावपंडित' असें सा० व को० देतात, तेथें रघुनाथपंत पंडितराव असें असावें. हा रघुनाथपंत जयसिंगाकडे हेजीब पाठविला होता तो. की० व सा० २ ' रघुनाथ नारायण पंडितराव ' असा पाठ देतात. १३. ' भास्करभट उपाध्ये, सा० व को०. वरील पाठ सा० २ व की० यांचा. * ' कृष्णाजी सबनीस ' सा० २. १४. ' कारंडे सा० व को०. १५.' सुरे ' सा० व को०, 'सुभेदार' सा० २. 'सुभे' की०. १६.'दत्ताजी' की०. १७.'केळकर' की०.१८. 'गरूड' सा० व को०, 'गारूडकर' की० व सा० २. '§विश्वासराव 'सा० को० व सा० २. १९. वरील ३८ सां शिवाय की० आणखी ७ नांवें देते तीः—१ गंगो मंगाजी पागे; २. कृष्णंभट गोसावी उपाध्ये; ३. रघुनाथपंत; ४. नारो सदाशिव; ५. अण्णाजी मल्हार; ६. दाजी आनंदराव; ७, शामजी सदाशिव; यांतील गंगो मंगाजी हा वाकेनीस असून आग्र्याकडून शिवाजी आला त्या सुमारास वारला.

या प्रकारें पराक्रम केलेले थोर[२०] थोर लिहिले. आणखीही बहूत सुभे, मामले किल्ले कोटांत माहालदार व कारखानदार असंख्यात कर्ते माणूस जाले[२१].

सरदार लोक, नांवांचीं[२२] माणसें बि॥ :—

१.हसाजी[२३] हंबीरराव मोहिते सरनोबत.	१.मकाजी आनंदराव पाळक लेक.	१.गोंदजी जगताप.
		१.संताजी जगताप.
१.गोमाजी नाईक पानसंबळ.	१.गणोजी दरेकर.	१.बाजी नळगे.
	१.कान्होजी आंगरे.	१.मालोजी नळगे.
१.संताजी[२४] राजे भोसले, शाहाजी महाराजांचे नाटकशाळा-पुत्र.	१.संताजी घोरपडे जुमलेदार.	१.संभाजी कावजी.
		१.हरजी राजे महाडीक.
	१.धनाजी जाधवराव.	१.आनंदराव हफ्तहजारी.
१.साबाजी भोसले शिंगणापुरकर.	१.तैलंगराव पागे सरदार.	
	१.व्यंकोजी[२६] खांडेकर जुमलेदार.	१.अचलोजी[२९] राजे महाडीक.
१.रूपाजी भोसले सरदार.*	१.सोमवंशी.	१.तुकोजी पालकर.
१.मानसिंग मोरे.	१.कान्होजी भांड[२७]-वलकर.	१.महादाजी नाईक निंबाळकर.
१.महादजी नाईक पानसंबळ.	१.बहिरजी नाईक इंगळे.	१.येसाजी थोरात.
१.मुधोजी खोंजणकर[२५].	१.खंडोजी जगताप[२८].	१.खंडेराव दाभाडे.

२०–२०.' केलेले ' आणि ' थोरथोर 'याच्या दरम्यान. 'व' सा० व को० प्रतींत आहे; वरील पाठ की० व सा २ यांचा. २१.' झाले आहेत.' की०. २२.' नामांकित '–की०. २३.' हंसाजी हंबीरराव ' की०. 'हसाजी हंबीरराव' या ऐवजीं ' हसाजी बहिरव ' को०. २४.' संताजीराव ' की०. * ' सरकारी सरदार ' की०. २५.' खाजणकर ' सा० व की०. ' साजणकर ' को०. 'खादणकर' सा० २. २६. 'एकोजी' सा० व को०. २७. 'भाडलकर' की०. ' भाडवलकर ' सा० २ व को०. वरील पाठ सा० प्रतीचा. २८.' जखताप ' की०. ' जगताप ' व ' जखताप ' सा० व सा० २. २९. ' अतलाजी ' सा० व को०.

१.कोकाटे.
१.आँमरोजी[३०] पांढरे.
१.अमृतराव निंबाळकर.
१.*हांडे.
१.पदाँजी[३१] काटकर.
१.नेतोजी[३२] काटकर.
१.पिलाजी शिर्के.
१.तानाजी शिर्के.
१.गणोजी शिर्के,
पिलाजीचे पुत्र.
१.संभाजी शिर्के.
१.जैसिंग पालकर.
१.परसोजी भोसले.
१.भुजबळराव.
१.अेरराव.
१.बहिरजी घोरपडे.

———

२३

१.संभाजी काटकर.
१.सूर्याजी काटकर.
१.रायाजी गडधे.
१.देवजी उघडे.
१.केरोजी पवार.
१.परसोजी शितोळे.
१.रायाजी नळगे.
१.येसाजी खांडेकर.
१.बुबाजी पवार.
१.कृष्णाजी घाटगे.
१.कृष्णाजी पवार.
१.मालोजी निंबाळकर.
१.हिरोजी शेळके.
१.खाँपणे[३३].
१.रुमाजी[३४] शिर्के.
१.वाघोजी शिर्के.

———

२७

१.नेमाजी शिंदे.
१.खटोजी[३५] आटोळे.
१.बहिरजी बंडगर[३६].
१.बळवंतराव देवकांते.
१.भवानराव देवकांते.
१.§माहार्णवर.
१.काकडे.
१.कडू[३७].
१.बाळाजी नाईक
निंबाळकर.
१.ढमढेरे[३८].
१.उंचाले[३९].
१.जैसिंग पालकर.
१.आनंदराव निंबाळकर.
१.बाजी मोहिते.

———

२६

७६

३०.‘ अमदोजी पांढरे ’ की०. ‘ कुमराजी पांढरे ’ सा० २. * ‘ हंडे ’ सा०, ‘ हांडे ’ सा० २, ‘ बांडे ’ की०. ३१. ‘ दत्ताजी ’ को०. ३२. ‘ जैतोजी ’ को०. ३३. ‘ खापणे ’ की० व सा० २, ‘ आपणे ’ सा०. ३४.‘ रामोजी ’ की०. ३५.‘ संढोजी ’ की०. ३६.‘ बांडगे ’ की०. § हा ‘ महार्णव ’ तर नव्हे ? पण चारही प्रतींचा पाठ ‘महार्णवर’ असाच आहे. ३७. ‘ लाड ’ सा० व को०. ‘ कडू ’ सा० २ व की०. ३८.‘ मढदे ’ को०. मढढेरे सा० व सा० २. ३९.‘ उचले ’ सा० को० व सा० २.

आणखी सरदार, जुमलेदार, पागे, शिपाई लोक बहूत नामी होते.

मावळेलोक पायदळचे सरदार बि॥ :—

नांवनिशी मातबर [लोकांची.]

१.येसजी कंक सरनोबत.
१.तानाजीराव मालुसरे.
१.जिवा माहाला.
१.सोन माहाला.
१.राजपाटील यशवंतराव.
१.रामाजी विश्वासराव.
१.कृष्णाजी नाईक.
१.सुभानजी नाईक.
१.तान सावंत.
१.कोंडाजी वळखले.
१.बाजीराव पासलेकर,
१.बाजी प्रभू देशपांडे, हिरडस मावळकर.

१.बाजी मुरार देशपांडे, महाडकर.
१.ढवळे.
१.कुडाळकर.
१.मलधडे,
१.हिरोजी रोटे.
१.रामाजी मोरे.
१.तुकोजी लाड.
१.तुळाजी फर्जंद.
१.हिरोजी भानगिरे.
१.येसाजी दरेकर.
१.सोन दळवी.
१.मुधोजी सासवदेकर.
१.खंडोजी नाईक जासूद.

१.हरजी नाईक जासूद.
१.सूर्याजी काळे.
१.सूर्याजी मालुसरे.
१.तानाजी ढुवुसकर.
१.पिलाजी सणस.
१.जावजी पारळे.
१.मुधोजी फुरणव्हणे.
१.विठोजी कडू.
१.इंद्राजी गोडे.
१.महादजी फर्जंद.
१.हिरोजी फर्जंद.
१.नागोजी फर्जंद नाईक.
१. हरबाजी फर्जंद.
१.पारठे.

४०.' रामाजी विश्वासराव ' बद्दल ' पामाजी विश्वनाथराव **को०**. ४१. ' सुजाननसी नाईक ' **सा०** व **को०**, ' सुभानी नाईक ' **सा०** २. ४२. ' पानसलकर ' **सा०** व **को०**. ४३.' बाजी प्रभू ' **की०**. ४४.'मलधंडे' **की०** व **को०**, 'मलंधडे' **सा०**, ' मलधडे ' **सा०** २. ४५. हिरोजी जमनागिरे ' **सा०** व **को०**. ४६. 'सिसवदेकर ' **को०**. ४७. 'सूर्याजी मांडरे' **सा०**, 'सूर्याजी मारडे' **को०**, ' सूर्याजी मालुसरे' **की०**. ४८.' ढुदुसाकर ' **को०**, 'ढुंदुसकर' **की०**. ४९.' सम्रणस ' **की०**. ५०.' ढुणकणे ' **सा०** २ व **की०**. ५१. ' इंद्राजी गोरड ' **की०** व **सा०** २. ५२.' हरबाजी ' इतकेंच **सा०** व **को०**.

१.ठाकूर.
१.ढमाले.
१.दादाजी बापूजी देशपांडे.
१.चिमणाजी बापूजी देशपांडे.
१.राम दळवी.
१७

१.बागराव.
१.दिनकरराव.
१.माल सावंत.
१.डोळे.
१.जावजी मोहिने.[५३]
१.मुधोजी खानवेलकर.[५४]
१.बाजीराव दरेकर.[५५]
२०

१.चांगोजी कडू.
१.कृष्णाजी भोसले.
१.गणोजी कावळे.
१.सोमाजी नाईक बंकी.
१.बापूजी मांढरे.
१.राणोजी दरेकर.
२०

५७

आरमारचे सरदार.

१. दर्यासागर. १. मायनाक भांडारी.[५७] १. इब्रामखान.

सदरहू प्रमाणें सरकारकून सरदार अष्टप्रधान[५८] [जाले.]

२५८. [आतां] किल्ले कोट व प्रांत बहूत हस्तगत जाला त्यांतील तालुके[५९] तपशीलवार :—

प्रांत सातारा व वाई.

१.सातारा.
१.परळी [ऊर्फ] सज्जनगड.
१.वैराटगड.
१.कमलगड.
४

१.पांडवगड.
१.चंदनगड.
१.वंदनगड.
१.नांदागिरी [ऊर्फ कल्याणगड.]
४

१.वर्धनगड.
१.महिमनगड.
१.ताथवडा [ऊर्फ संतोषगड.]
३

११

५३.‘ माहेने ’ किंवा ‘ मोइने ’ सा० व को०. ५४.‘ खानवेलकर ’ की०. ५५.‘ ढरेकर ’ सा० व को०. ५६. को० प्रत ५३ नांवें देते. ५७. ‘ भंडारी ’ की०, ‘ भांडारी ’ सा० को० व सा० २. ५८. ‘ सदरहू प्रमाणें सरकारकून सरदार अष्टप्रधान ’ ही ओळ सा० व को० देत नाहींत, की० व सा० २ देतात. ५९.‘ त्यांतील तालुके ’ की०, त्यांतील तालुके तपशील ’ सा० व को०, ‘ त्यांतील तालुके तपशीलवार ’ सा० २.

प्रांत कराड.

१.वसंतगड.	१.भूषणगड.	१.का कराड ठाणें.
१.मचिंद्रगड.		

४

प्रांत पनाळा.

१.पनाळा.	१.रांगणा [ऊर्फ प्रसिद्धगड.]	१.भूपाळगड.
१.पावनगड.	१.भूधरगड[६०].	१.मदनगड.
१.खेळणा [ऊर्फ विशाळगड.]	१.भिवगड.	१.गगनगड.
१ गजेंद्रगड.	१.पारगड.	१.बावडागड
४	४	४

१२

प्रांत मावळ सह्याद्री.

१.रोहिडा [ऊर्फ विचित्रगड.]	१.वासोटा [ऊर्फ व्याघ्रगड.]	१.तुंग [ऊर्फ कठीण गड.]
१.पुरंधर [ऊर्फ दौलत मंगळ.]	१.केळंजा.	१.तिकोना [ऊर्फ वितंडगड.]
१.राजगड.	१.रुद्रमाळ.	१.राजमाची [श्रीवर्धन व मनरंजन हे दोन भाग.]
१.दातेगड.	१.कोंडणा [ऊर्फ सिंहगड.]	१.शिवनेरी.
१.विसापूर.	१.तोरणा [ऊर्फ प्रचंडगड.]	१.मोरागिरी,
१.लोहगड[६१].	१.कुवारी.	
१.नारायणगड.		
७	६	५

१८

---

६०. ' मूदर ' सा० २, को० व की०. ६१. ' लोहगड ' च्या ऐवजीं ' घनगड ' असें सा० व को० देतात.

प्रांत कोंकण बांधारी व जलदुर्ग[६२].

१.मालवण [उर्फ सिंधुदुर्ग.]
१.विजयदुर्ग [उर्फ घेरिया.]
१.जयदुर्ग.
१.रत्नागिरी.
१.सुवर्णदुर्ग.
१.खांदेरी.
१.उंदेरी[६३]
१.कुलाबा.
१.राजकोट.
१.अंजनवेल [ऊर्फ- गोपाळगड.]
१.रेवदंडा.*
१.रायगड [रायरी]
१२

१.पाली [ऊर्फ- सरसगड]
१.कलानिधिगड.
१.आरनाळा.
१.सुरंगगड.
१.मानगड.
१.महिपतगड.
१.महिमंडण.
१.सुमारगड[६४].
१.रसाळगड.
१.कर्नाळा.
१.भोरप [ऊर्फ- सुधागड]
१ बालमगड[६५].
१.सारंगगड.
१३

१.माणिकगड
१.सिदगड.
१.मंडणगड.
१.बळगड[६६].
१.लिंगाणा.
१.प्रचीतगड.
१.सामानगड[६७].
१.कांगोरी [ऊर्फ मंगळगड]
१.प्रतापगड.
१.तळागड.
१.घोसाळगड [ऊर्फ वीरगड.]
१.बिरवाडीगड.
१.महिमंतगड.
१३

३८

प्रांत कोंकण.

१.भैरवगड.
१.प्रबळगड.
१ अवचितगड [मेढें.]

१.कुंभगड.
१.मनोहरगड.
१.सागरगड.

१ सुभानगड.
१.मित्रगड.
१.प्रल्हादगड.

---

६२. ' नलदुर्ग ' की० ! ६३. ' उंदेरी ' की० मात्र देते. * की० मात्र देते. ६४. ' सुरमागड ' सा० व को०. ६५. 'बल्लाळगड' की०. ६६.'बाळगड' की० व सा० ?. ६७. ' समानगड ' की०.

१.मंडणगड.	१.रत्नगड[७०].	१.मकरंदगड.
१.सहँजगड[६८].	१.सेहँगोंगड[७१].	१.भास्करगड.
१.सिमेरोगड[६९].	५	१.माहुली.
१.महीधरगड.		१.काँवनई[७२].
७	१९	७

५७*

ठाणीं.

१.कल्याण.	१.भिवंडी.	१.वाई.	१.कराड.
१.सुपें.	१.खटाव.	१.बारामती.	१.चाकण.
१.शिरवळ.	१.मिरज.	१.तासगांव.	१.करवीर.
३	३	३	३

१२

प्रांत बागलाण.

१.सालेरी.	१.अहिवंतगड [ऊर्फ सर्पकिल्ला]	१.कणेरा [ऊर्फ कान्हेरा.]
१.मुलेरी.	१.धोडप.	१.हरसळ.
१.नाहवा [नाव्हा.]		
३	२	२

७

प्रांत त्रिंबक वगैरे.

१.त्रिंबक.	१.चावंडस.	१.मार्कंडेयगड.
१.रॉमसेज[७३].	१.चांदवड.	१.करोळा.

६८.'सहनगड' की०. ६९.'शिकेरागड' की०, 'सिकरागड' सा० २. ७०. 'रणगड' की० व सा० २. ७१.'सेटगागड' सा० २ व की०, 'सिहगोगड' को०. ७२. 'कावन्ही' की०. * की० एकूण ५८ देते तें घोंसाळा ऊर्फ बीरगड निरनिराळे गणल्यामुळें. ७३. 'रामसेन' की० !

१.गडगडा.	१.हरींद्रगड.	१.आवंढा [औंढा]
१.बहुँला.	१.माचणागड.	१.पट्टागड [ऊर्फ विश्रामगड]
१.हर्षण.	१.मनरंजन.	१.राजदेहेँर.
१.जीवधन.	१.सिद्धगड.	१.अर्णँकई.
१.रवळागड.	१.मनोहरगड.	१.टणकई.
१.जवळागड.	१.मृगगड.	
१.हडसर.	१.सबळगड.	
—	—	—
९	९	७

—

२५

प्रांत फोंडें बिदनूँर.

१.कोट फोंडें.	१.कोट मंगरूळ.	१.कोट बर्ल्याळ [हल्याळ ?]
१.कोट कडवाळँ.	१.कोट बकर.	१.कोट लँबर्गे.
१.कोट शिवेश्वर.	१.कोट कठोरँ.	१.कोट कृष्णगिरी.
१.कोट काहूर.	१.कोट कँहूर [कऊर?]	
१.कोट अंकोलाँ.		
—	—	—
५	४	३

—

१२

७४.' बाहुला ' की०. ७५.' राजपेहर ' की० ! ७६.'कणकई' की० ! ७७. ' बिदर ' सा० व को०. ' नू ' हस्तदोषानें गळाला असावा. ७८.' कडवळ ' की०. ७९.' आकोलें ' की०. ८०.' कठर ' की०. ८१.' कहूर ' ऐवजीं ' कडणारा ' की० देते. ८२.' कोट बल्याळ ' ऐवजीं की० ' ब्राह्मणाळ ' देते, ' घाहल्याळ ' सा० २. ८३. ' कलबर्गे ' सा० २ व की०, ' लबरर्गे ' को०.

प्रांत कर्नाटक वगैरे.

प्रांत जगदेवगड.

१.जगदेवगड.	१.रंम्यगँड.	१.प्रबळगड.
१.वारुणगड.	१.सिद्धगड.	१.मार्तंडगड.
१.गगनगड.	१.मल्लिकार्जुनगड.	१.दीर्घपल्लीगड.
१.सुदर्शनगड.	१.नंदीगड.	१.भैरवगड.
१.महाराजगड.	१.जवादीगड.	१.मंगळगड.
१.कृष्णागिरी.	१ कस्तुरीगड.	१.रामगड.
६	६	६

१८

प्रांत श्रीरंगपट्टण.

१.कोट धर्मपुरी.	१.रंजनगड.	१.कोट दुटार्जेटी.
१.कोट तळेगिरी.	१ प्रमोदगड.	१ कोट विरोडें
१.कळपगड.	१.कोट आठनूर.	१.कोट अमरापूर.
१.हरिहरगड.	१.कोट आलूर.	१.कोट लखनूर.
१.सुंदरगड.	१.मनोहरगड.	१.कोट चंगमाळ.
१.महिनंदगडें.	१.कोट त्रिंपादूर.	१.कोट तूळ.
१.कोट गरूड.	१.कोट शामल.	१.सूंर.
१.कोटवाल्गोड.	१.भवानीदुर्ग.	
८	८	७

२३*

८४.' रमणगड ' की०. ८५. ' महिनदीगड ' की०. ८६.'वालगोड' की० देत नाहीं. ८७.' त्रिपादुरे ' की० व सा०. ' त्रिपादूर ' को०. ८८.'दुटा जेटे' को०. ' दुटानेटी ' की०. ८९. विराटे ' सा० २. ९०.' चंदमाळ ' की०. ९१. ' कोटतूळ, सा० ऐवजीं की० ' तळगोंडा ' देते. ९२.' कोटकुसूर ' की०, 'कोटकुसार' सा० २. वरीलपाठ सा० व को० यांचा, त्यांत 'कु' हस्तदोषानें गळला कीं काय ! *' वालगोड ' न दिल्यामुळें की० चें एकूण २२ येतें.

प्रांत येलूर तालुके व गड

१ कोट आरकाट.	१.गर्जनगड.[100]	१.यशवंतगड.
१ कोट त्रिमल.	१.कोट त्रिवादी.	१.चेतपावहळळी.
१.कोट त्रिकोलनूर.[93]	१.कैलास गड.[1]	१ मुख्यगड.
१.कोट लहनूर.[94]	१.रसाळ गड.	१.प्राणगड.
१.कोट दळणापट्टण.[95]	१.कर्नाटक गड.[2]	१.साजरा गड.
१.पाळकोट.[96]	१.मडविंड गड.	१.गोजरा गड.
१.चंजी बाराकोट.[97]	१.महिमंडण गड.	१.दुभे गड.
१.सागरगड.[98]	१.कोट वृंदावन.	१.अनूरगड.
१.कोलबलगड.[99]		
—	—	—
९	८	८

२५

९३.' कोट त्रिकोनदुर्ग ' की०. ९४. ' कोट लखनूर ' की० ९५. ' कोट पळणारट्टण ' की०. ९६.' पाळेकोट ' की०, ' पालेकोट ' सा० २. ९७. ' चंजिबराकोट ' की०. ९८.' सागरगड ' च्या ऐवजीं की० ' सामारगड ' देते. ९९. ' कोलबाळगड ' की०. ' कोलबडगड ' को०. १००. 'गर्जनगड'. येथें सा० प्रतीचा १३ वा बंद संपला. १४ वा गहाळ झाला आहे. १. ' कैलासगड ' पासून दहा नांवें की० व सा० २ प्रतींतून घेतलीं आहेत. ' गर्जनगड ' यापुढील सा० प्रतीचा १४ वा बंद गहाळ झाला आहे व की० प्रतींत ह्या बंदांतील मजकूर दिलेला नाहीं, पृष्ठ कोरें टाकिलें आहे. पुढील मजकूर की० व सा० २ या प्रतींतून घेतला आहे. पुढें टीप १२ पाहावी. २. ' कर्मट गड ' की०.

प्रांत वनगड वगैरे तालुका.

१.वनगड.	१.नरगुंद [ऊर्फ]	१.व्यंकट गड.
१.महनगड.	महंत[5] गड.	१.गंधर्व गड.
१.सिंदुर्ग.[3]	१.कनकाद्रिगड.	१.ढाकेगड.
१.नलदुर्ग[4] [ऊर्फ]	१.ब्रह्म[6] गड.	१.सुपें गड.
मिरागड.	१.चित्रदुर्ग.	१.हडपसरगड.[7]
१.श्रीमंत दुर्ग.	१.प्रसन्न गड.	१.कांचन गड.
१.श्रीगदन गड.	१.कोपल गड.	१.अचलागिरी गड.
१.पराक्रमगड.	१.बाहदूर बिंडा.	१.मर्दन गड.
७	७	८

२२

प्रांत कोल्हार, बाळापूर.

१.कोल्हार.	१.प्रेईवार गड.	१ गणेश गड.
१.ब्रह्म गड.	१.सोमशेखर गड.	१ खळ गड.
१.वडन्ने गड.	१.मदंगिरी.[10]	१.बिदनूरकोट.
१.भास्कर गड.	१.चेन गड.	१.मलकोल्हारकोट.[11]
१.महिपाळ गड.	१.श्रीवर्धन गड.	१ ठाकूर गड.
१.मृगमद गड.	१.आंबोनिराई गड.	१.सरस गड.
१.हातमंगळ गड.	१ बुधलाफोट.	१.मल्हार गड.
१.मंचकप्रकाश गड.	१.माणिकगड.	१ भूमंडल गड.
१.भीमगड.	१.नंदीगड.	१.बिरूटकोट.*
९	९	९

२७[12]

३.' नुम' (जुम) दुर्ग सा० २. ४.' नि ल गु पे नि रा म्र 'सा० २. ५. ' नुरगुंद महगड ' सा० २. ६. ' ब्राह्मणगड ' सा० २. ७. 'हडसरपंतगड' सा० २. ८. 'मदनगड' की०. ९. 'वडचूर' सा० २. १०. 'मदगिरी' सा० २. ११. 'मनकाल्हारकोट' सा०. * 'बिरूटकोट' एवढेच या २७ किल्ल्यां पैकीं १५व्या बंदावर आले आहेत. १२. येथपर्यंत मजकूर की० व सा० २ मधून घेतला आहे.

प्रांत[13] चंदी.

१.राजगड.	१.कृष्णागिरी.	१.आरवंळू गड.
१.चैनगड.	१.मदोन्मत्तगड.	१ कालाकोट.
२	२	२

६

प्रांत चजाऊर‡ व अरणी.

या प्रमाणें व आणखी कित्येक प्रांत, किल्ले हस्तगत जाले. कोठील पाळेगार वश जाले. शिवाय तुंगभद्रातीर, रामेश्वर पासून देखील गोंडवण, चांदें व वराड ह्या प्रांतांत नर्मदेपर्यंत चौथ, मोकासा अंमल बसऊनं[14] चालला.

२५९. [तेव्हां आतां] सार्वभौमपद करण्यास, सिंहासन करण्यास, अधिकार जाला. दाहा कोटी खजीना संग्रह जाला, व मंत्री अष्टप्रधान करणें, यांचीं लक्षणें [जशीं] शास्त्रीं तसे [प्रधान] प्राप्त जाले. सैन्य, अश्व, गज, रथ, पदाती चतुरंग [सैन्य] पाहिजे तसें सिद्ध जालें. आपले पूर्वज पूर्वीं पासून छत्रसिंहासनयुक्त राज्य करीत आले. त्या कुळीं आपण येऊन त्या सिसोदे कुळींचे धर्म दुष्ट यवनांचें पारिपत्य, त्यांचें न म्हणावितां करणें, हे श्रीनीं कृपा करून श्री सांबानीं व श्री भवानींनीं [आपले-हातें] चालविले. कुलधर्म जतन केला. आरसिंहांचे[15] वंशज छत्रसिंहासन करून राज्य उदापुरीं* करीत आहेत, व आपले कुळींचे पुरुष कच्छभूज व नेपाळ [16]येथील राजे राज्य छत्रसिंहासन करून करीतं[17] आहेत. आपण हें

१३. 'प्रांत चंदी' येथपासून सा० प्रतीचा १५ वा बंद उपलब्ध आहे, त्यास आरंभ होतो. ‡ या प्रांताखालीं गड–कोटांचीं नांवें कोणत्याही प्रतींत दिलेलीं नाहींत. १४. 'बसून महाराजांचा चालला' की०. 'चौथ मोकासा अंमल चालला' सा० २. १५. 'आरसिंह' सा० को० व सा० २. 'आरसीसिंह' की०. * 'मुद्रापुरीं' सा० व को०. १६. 'येथील' बद्दल 'हे' सा० को० व सातारा २. 'येथें' हा पाठ की० चा. १७. 'करिता आहेत' सा०.

राज्य दक्षिण प्रांतींचें प्रतापें सोडविलें. श्री महाराणा सजणसिंह यांचे वंश आपण. [तस्मात] छत्रसिंहासन प्रथम करून राज्याभिषेक-युक्त [होत्साते] पूर्वयुगीं राजे धर्मे व नीती करून राज्य करीत आले तसें [आपण] करावें म्हणून महाराजांनी दृढ संकल्प केलो.

राज्य करण्यास अंगें सात—राजा व प्रधान व तिसरें राष्ट्र, दुर्ग व कोश-बल हीं दोन्ही [आणि] सुहृद्बल व सेना. हीं सात अंगें असावीं तशीं सिद्ध जालीं. या उपरि सिंहासनाधीश्वर म्हणवावें, ऐसें चित्तांत आणून श्रीस प्रार्थना केली. श्रींनींही स्वप्नगत दृश्य होऊन " तुजला वर दिल्हा तसेच त्या कुलांत अंशभूत होऊन धर्म वृद्धिंगत केला, सिंहासनाधीश होणें हाही हेतू पूर्ण करितों," ऐशी आज्ञा जाली. आश्वासन जालें. त्या नंतर मातुश्रींस विनंती केली, त्यांची आज्ञा घेतली. श्रीरामदासस्वामींकडे कारकून पाठविले, विनंती केली, त्यांनीं अनुमोदन दिल्हें. आणि ' कार्य-सिद्धी होईल ' ऐशी आज्ञा जाली. चिंचवडींचे देव, तुकाराम बावा [यां] कडे कारकून पाठवून त्यांची आज्ञा आणिली आणि सर्व राज्यांतील मोठे पंडित, विद्वान, व वैदिक प्रतिष्ठित ब्राह्मण बोलावून शिबिकादी यानें पाठवून आणिले. सर्व सरकारकून व सरदार जमा केले. आप्त सुहृत्संबंधी, इष्टमित्र यांस आणून, सभा करून आपले मनोगत, " या उपरि या अन्वयें छत्रसिंहासन करावें ऐसें आहे, याचा विचार कसा करावा ? " म्हणून प्रश्न केला, आणि सर्वांचें अनुमोदन घेतलें. राज्याभिषेक करावा ऐसें सिद्ध जालें.

२६०. [पुढें] शिष्टसंमतें विचार करितां " राज्याभिषेकास आदौ व्रतबंध होऊन पुढें सर्व विधी जाले पाहिजेत; त्यास श्रीकाशी व पैठण व सर्व क्षेत्रें यांची शिष्टमंडळी यांचे विचारावांचून येथें सिद्ध कैसें करावें ? " ऐसा

---

१८. ' केला ' की०, ' करू सा० को० व सा०दुर्ग ' सा० २. १९., को० व सा० २ देत नाहींत. फक्त की० देते. सा० २ ' दुर्ग ' ऐवजीं ' मंत्रबली ' देते. २०-२०, या ऐवजीं ' इतर साधूंकडे कारकून पाठवून ' असें की० देते.

विचार पडला. सर्वही सरकारकून यांस विचार कसा करावा, ऐसें प्राप्त जालें. ते समयीं बाळाजी आवजी चिटणिवीस यांनीं उठोन विनंती केली जे, "सर्व जे जे मनोरथ स्वामींनीं केले ते ते दुर्घट [असतांही] घडले. याचें [च] काय अशक्य आहे ? चार वेद, साहा शास्त्रें असें [ज्यांचें] अध्ययन [असे] श्रीकाशींत मुख्य भटांचें घर [आहे.] धर्मवृत्तिग्रंथ त्यांजपासून उत्पन्न होतात. तेच धुरीण पंडित गागाभट्ट अनायासें पैठण येथें महाराजांची कीर्ती श्रवण करून आले आहेत. त्यांस व पैठणचे पंडित [यांस] आणून त्यांचे विचारें सिद्धता करावी." याजवरून त्यांस उद्योग करून आणावयाची आज्ञा जाली. तेव्हां सर्वांचेंही संमत आणावें ऐसें जालें.

२६१. याजवरून केशवपंडित व भालचंद्रभट पुरोहित हे बाळाजी आवजीचें गुरुस्थान, व सोमनाथ भट कात्रे त्यांचेच आश्रित, यांस दाहा हजार रुपये व पालख्या देऊन बावांस व पैठणकर [यांस] आणावयास रवाना केलें. त्यांणीं जाऊन महाराजांचा उद्योग, मनोरथ त्यांस समजाऊन त्यांस व पैठणकर पंडितांस एकवाक्यता केली. आणि उदा-पूर, जयपूर येथें राज्याभिषेक विधी होतो त्या प्रमाणें करावेंसें सिद्ध करून घेऊन रायगडीं आले. महाराज सामोरे जाऊन बहूत सत्कार केला. आदर करून ठेविले आणि इकडील सर्व थोर थोर ब्राह्मण व मुत्सद्दी [यां] सहवर्तमान सभा केली आणि विचार केला कीं, "हे उदापूरचे[21] राणाजीचे घरांतील[22] वंश, सिसोदे कुळपरंपरा पुरुष, पिढ्या लाऊन, या प्रांतीं हिंदुस्थानांतून आले. रजपूत राजवंश महाराष्ट्र देशीं 'म्हराठे' म्हणवितात. उदापूर, जयपूर येथें राज्याभिषेक, सिंहासन, व्रतबंध होत येतात. जैसिंग यांणीं श्रीकाशीक्षेत्रादी ठिकाणचे ब्राह्मण नेऊन अश्वमेध केला. हा सर्व निर्णय ते समयीं जाला आहे. त्या अन्वयें राज्याभिषेकांग

२१. 'उदापूरचे राणाजीचे' या ऐवजीं 'उदाजीचे राणाजीचे' की०. २२. 'घरांतील' या ऐवजीं 'घराणेंतील' की०.

व्रतबंध करून अभिषेक करावा. हे त्यांचे[23] कुळींचे. यांस छत्रसिंहासन अधिकार चाललाच आहे. महाराजांचे वय शेचाळीस वर्षांचें, पुत्र दोन जाले असतां अभिषेकाचे पूर्वांगीं व्रतबंध करावा," ऐसें सिद्ध करून सर्व पंडितजन ब्राह्मण यांचें संमत जालें, सांगितलें. आणि मंत्री लक्षणयुक्त व अभिषेकसंभार साहित्य, समुद्रोदकें व महानद्यांचीं[24] पुण्योदकें गज, अश्व सुलक्षणीक व स्थलें कशीं करावीं, ब्राह्मणभोजन लक्षावधी करावें, व्याघ्रादिचर्में व सुवासिनी, कन्या, सुवर्णकलश, पीठ व सिंहासनादि करण्याचा विधी सांगितला असतां, महाराज बहूत संतुष्ट होऊन राज्याभिषेकास मुहूर्तकाल योजावा ऐसें सांगितलें.

२६२. सुमुहूर्तांचा नियम शास्त्रीं आहे तो काढिला. पाहाणार ज्योतिषी, गणक[25], सिद्धांत-वक्ते, परमविचक्षण, निपुण ऐसे तीन असावे. याहून उणे नसावे, अधीक असतील तितके यथासंभव* असावे. त्यांणीं विचार करून दक्षिणायनें[26] वर्ज, त्यांतही अवश्य कर्तव्यच आलियास कार्तिक, मार्गशीर्ष व पौष हे घ्यावे. उत्तरायणीं चैत्र व अधिक मास व पर्जन्यकाल नसावीं[27]. वरकड युक्त आहेत. नक्षत्रांत ध्रुव नक्षत्रें व विष्णुनक्षत्रें घ्यावीं[28]. याप्रमाणें योगकरणादी योग्य असा निश्चय करावा. त्या प्रमाणें पाहून सर्वमतें आनंद-नाम संवत्सर, ज्येष्ठ शुा त्रयोदशी सिद्ध केली. आणि संपूर्ण क्षेत्रें [येथील] व प्रतिष्ठित ब्राह्मण व मांडलिक राजे, इष्टमित्र[29], सर्व राज्यांतील सेवकजन यांसि येण्याविषयीं पत्रें आमंत्रणाचीं लेहविलीं.

---

२३. 'त्यांचे' सा० २, को० व की०. 'त्याच' सा०. २४. 'महानद्यांचीं' की० २५. 'गणना' सा० व को०. 'गणक' की० व सा० २. * 'यथासंभव त्याणीं विचार करून' असा पाठ सर्व प्रतींचा आहे. पण 'अधीक असतील तितके यथासंभव असावे,' असें असावें काय ? २६. 'दक्षणावायनें' सा० व को०. 'दक्षिणायन' की० व सा० २, मात्र 'वर्ज' हा शब्द की० देत नाहीं. २७. 'न यावा' सा० व को०, 'नसावा' की० व सा० २. २८. 'घ्यावीं' बद्दल 'असावीं' की०. २९. 'इष्टमैत्र' सा० व को०, 'इष्टमित्र' की० व सा० २.

२६३. समारंभास स्थानाची योजना. मुख्य सिंहासन राजधानी करणें यासि पुण्यदेश, पुण्यभूमि पाहून आसमंताद्भागीं पुण्यक्षेत्रें व महानदी व स्थानीं[30] स्थानीं विपुल उदक, कृत्रिम सरिता म्हणजे पाट नहर यांचें उदक[31], सर्व धान्यें त्याच देशीं व्हावीं, ऐसें स्थान व शत्रूंस दुःसाध्य असावें. याजवरून रायगड[32] ही जागा सर्व राज्यांत दुःसाध्य व श्रीकृष्णा समीप, सर्व उत्तम लक्षणें आहेत पाहून योजिली[33]. तेथें सिंहासनास सभा करविली, ज्या सभेंत सहस्रावधी मनुष्यें बसावीं, त्यांसि शीतोष्ण बाधा न व्हावी, चित्रविचित्र स्तंभ व अष्टप्रधानांचीं स्थानें व भिंती वगैरे परम रमणीय ऐसें करवून, त्यांस उल्लोच व वितानें म्हणजे चांदवे चांदण्या सुवर्णमय वस्त्रें किनखाप, बादली ऐशीं करविलीं[34]. पटल म्हणजे पडदे[35] किनखापी करविले. सिंहासनाचें स्थान तेथें सुवर्णाचे स्तंभ चार—त्यांत चांदवा अमोल्य[36] जरी. त्यास मुक्ताफळांचे गेंदांचे घोस. ऐसे बहूत चांगलें सभास्थान करून सर्व राजमंदिरें त्यांस चित्रें, रंग देऊन जागां जागां उत्तम स्थळें केलीं. थोर थोर ब्राह्मण व मांडलिक राजे येतील त्यांस स्थळें निराळीं निराळीं योग्य अशीं करविलीं—आणि मोठे विस्तीर्ण मंडप सभेस व भोजनशाला वगैरे[37] केलें. सर्व राज्यांतील गुणिजन, वारांगना कलावंत[38], गायक व वाद्यें वाजविणारे बहूत कुशल तितके आणिले.—कुंडमंडपविधी करून

---

३०. 'त्या स्थानीं' सा० २ व की०. ३१. 'यांचीं उदकें' की०. ३२. 'रायगडीं' सा० व को०. ३३. मूळामध्यें सर्वत्र 'योजिला' असा पाठ आहे. त्याचा संबंध 'रायगड' कडे घेतला पाहिजे. 'जागा' शब्द कधीं कधीं पुल्लिंगी योजिलेला असतो, पण तो येथें स्त्रीलिंगीं सर्व प्रतींत योजिला आहे. ३४. 'ऐशा करविल्या' की०. ३५. 'पडदे' या शब्दापुढें 'ऐसे' हा शब्द सा० को० व की० देतात. सा० २ देत नाहीं. ३६. 'अमोल्य' असाच सर्वत्र पाठ आहे. तेथें 'अमूल्य' असतें तर बरें झालें असतें. ३७. 'वगैरेस' की०. ३८. 'कलावतें' की०, 'कलावातें' सा० २ व को०.

होमशाळा, अभिषेकस्थान परम निपुण श्रोत्री ब्राह्मण धुरीण यांजपासून परम रमणीय असावें तसें करविलें.

२६४. [आतां] बहूत जन येणार त्यांस दुर्गाखालीं स्थळें, ब्राह्मण-भोजनास एक एक स्थळीं पांच पांच हजार ब्राह्मणांची पंक्ती व्हावी, ऐशीं दाहापांच स्थळें निराळीं निराळीं [असावीं.] त्यांस मंडप व पारपत्यगार, पाककर्ते व वाढणार [ठेवून] व तरतूद करून दोन प्रहरीं ब्राह्मणभोजनें होत असावीं. दिव्य षड्रस अन्नें नित्य नूतन उत्पन्न होत असावें, असें करविलें. तसेंच किल्ल्यावर पांच सहस्र ब्राह्मणभोजनाचें स्थान व दाहा सहस्र सुहृद आप्त यांचे भोजनाचीं स्थानें करविलीं. तसेंच लक्षावधी ब्राह्मणभोजन, आप्त व राजे मांडलिक व सेवकजन व शिष्ट समुदाय यांस अमूक पदार्थ नाहीं किंवा न्यूंन पडला, सरला असें न व्हावें, ऐशी आज्ञा करून धान्याचे व साहित्याचे पर्वतप्राय [ढीगे कर-विले.] इच्छिला पदार्थ, ज्यांणीं जो मागितला तो सिद्ध तत्काल [व्हावा], कोणाएकास आबालवृद्ध यांचा सत्कार नाहीं जाला असें, चुकोन राहिलें असें, साहित्य न्यून पडलें असें, न होतां करणार अध्यक्ष अधिकारी एक एक पदार्थास एक एक अधिकारी [करविले.] एकएक कारखानाच पदार्थांचा, व कर्मे यांस एकएक अधिकारी व मनुष्य, त्यांजवर एक सर्वाध्यक्ष असे योजून करऊन देविले.

२६५. सर्व सरकारकून व सरदार व सुभेमामले, कारकून लोक व सेवक लोक असें दाहा पांच लक्ष माणूस जमा जालें. पन्नास हजार ब्राह्मणसमुदाय जमा जाला—सर्वांसही मोठा हर्ष-उत्कर्ष ! ज्यास जे अधिकार नेमून दिल्हे, सांगितले ते बहूत सावधपणें तिळमात्र न्यून पडों न देतां प्रथमपासून सिंहासनारोहणापर्यंत कोणतेही दिवशीं प्रातःकालापासून

३९. 'धुरण' सा० व को०, 'धुरीण' क० व सा० २ देत नाहींत. ४०. 'बहुतजण' की०. ४१. 'अन्नें असावीं' की. ४२. 'न्युंन्य' सा० व को०. ४३. 'डेरे करविले' की०. ४४. 'सुभेदार मामलेदार' की०.

सायंकाळपर्यंत काय व्यवहार होणें, त्यांचें साहित्य काय, कोणास काय देणें याचे नेम करून, जाबते लिहून, पुन्हा गलबल 'द्या' 'द्या' म्हणावयाची एकही पडूं नये ऐसें करून, ज्याचें त्याजपाशीं देऊन, तिळमात्र गरगशा अथवा बोभाट न पडतां तो दिवस सिद्धीस जावा, ऐसें करून दिल्हें.

२६६. व्याघ्रचर्मे, मृगचर्मे आणविलीं. समुद्र [उदक] व पुण्यनद्योदकें[४५] आणविलीं. सर्व संभार सिद्ध जाला. आणि मुहूर्ताचे समारंभाचे दिवसापूर्वीं सात[४६] दिवस पूर्वांग-शांति यज्ञ होणें ते ज्येष्ठ शुा षष्ठीपासून त्रयोदशीपर्यंत नेमले—प्रथम ज्येष्ठ शुा चतुर्थीस व्रतबंधाचे समारंभास प्रारंभ होऊन पंचमीपर्यंत यथाविधी व्रतबंधन जालें[४७]. ब्राह्मणभोजन लक्ष ब्राह्मण दोन दिवसांत जाले. तदंग दक्षिणा सर्वांस एक रुपयाप्रमाणें [४८]दिल्ही. पंडित, वैदिक, शिष्ट यांची संभावना यथायोग्य जाली—त्यानंतर षष्ठीस प्रथम पटबंधनविधी करून, ऋत्विजवर्णन[४९]-पुण्याहवाचनपूर्वक यज्ञास प्रारंभ करून, विनायकशांती आदौ केली. सात दिवस अग्नीचीं चिन्हें पाहाणें वगैरे करविलीं[५०]. सर्वही कार्य निर्विघ्नें[५१] होतें जालें. महाराज व ऋत्विज निरशन, व्रतस्थ घृत पय फळें [यांचा] आहार करून नक्षत्रशांती व ग्रहशांती, ऐंद्रीशांती व पौरंदरी शांती यथाक्रमें करून राज्याभिषेकांगविधी सांगितले तसे करविते जाले. सात दिवस ब्राह्मणभोजन नित्य पन्नास सहस्र जालें. सर्व जन समारंभास आले, त्यांस मिष्टान्नें करून

---

४५. 'नद्योदकें' बद्दल 'नद्युदकें' असतें तर बरें झालें असतें, पण चारही प्रतींचा पाठ 'नद्योदकें' असाच आहे. ४६. 'दिवस सात दिवस' **सा० को०** व **सा०** २, 'समारंभाचे पूर्वी सात दिवस' **की०**. ४७. 'व्रतबंधनें जालीं' **सा०** व **को०**, 'व्रतबंधन झालें' **की०**. ४८. 'दिल्हे' **सा०** व **को०**, 'दिल्ही' **सा०** २. ४९. 'ऋत्विजवर्णन' **सा०**, **को०** व **की०**. ५०. 'पाहाणें करविलें' असें असतें तर बरें झालें असतें. पण **सा० को० की०** व **सा०** २ चारी प्रतींचा पाठ 'करविलीं' असाच आहे. तेथें संबंध 'चिन्हें' शब्दाकडे घेऊन निर्वाह केला पाहिजे. ५१. 'निर्विघ्न कार्य' **सा०** व **को०**.

आदर-आतिथ्य, सत्कार व शिष्टांचे सत्कार जाले. नित्य सभा, गीत, मंगल वाद्य, भेरी [असा] समारंभ अत्यद्भुत, किमपि व्यंग व प्रायश्चित्त न पडतां सांग जाला.

२६७. या प्रकारें करून त्रयोदशीचा दिवस प्राप्त जाला असतां, अष्टप्रधान करण्याची योजना करून आठ सिद्ध केले. लेखकद्वय--एक पत्रलेखक व एक गणकलेखक--ऐसे योजिले. ऋत्विज, छंदोगामात्य, प्रधान व द्वादश कोश, बारा महाल व अष्टादश शाला कारखाने यांचे अधिकारी, देशाधिकारी नगराधिकारी ऐसे सर्व पृथगाकारें योजिले. सर्वांसही मंगलस्नानें करवून महाराजांनीं मंगलस्नान केलें. विधियुक्त मृत्तिकास्नान, पंचगव्यस्नान व गंगादिपुण्यतीर्थोदकें यांनीं व पंचामृतस्नान केलें. सर्वांनीं शुभ्र वस्त्रें, गंधपुष्प, अलंकार करून व महाराज शुभ्र वस्त्रें, अलंकार, पुष्पें परिधान केले. आणि क्षीरवृक्षाचें आसन सवा हात उंच व रुंद ऐसें करून, तें सुवर्णें करून मढून, त्याजवर [त्यांनीं] आरोहण केलें. पट्टराणी यांसि पटबंधन करून सोयरांबाई साहेब बसलीं. संभाजी महाराज समीप बसले. पूर्वेस मुख्य प्रधान ब्राह्मण ते मोरोपंडित प्रधान पिंगळे हातीं सुवर्णकलश घृतपूरित घेऊन उभे राहिले. दक्षिणेस क्षत्रियप्रधान असावे ते सेनापती हंसाजी हंबीरराव मोहिते रौप्यकलश दुग्धपूर्ण घेऊन उभे राहिले. पश्चिमेस निळोपंत यांचे पुत्र रामचंद्रपंडित अमात्य ताम्रकलश दधिपूर्ण घेऊन उभे राहिले. उत्तरेस छंदोगामात्य प्रधान रघुनाथपंडितराव सुवर्णकलश मधुपूर्ण घेऊन उभे राहिले. त्यांजपाशींच मृत्तिकाकुंभांत समुद्रजल व महानद्यांचें जल [घालून] कृष्णा, गोदा, यमुना, गंगा यांचे उदकें करून पूर्ण ऐसा [तो कुंभ] ठेविला. उपदिशांचे ठायीं क्रमें

५२. 'पृथकाकरें' सा०, 'वृथकाकरें' को० आणि 'प्रथकाकारें' सा० २. ५३. 'महाराजांनीं' की०, 'महाराजास' सा०, 'महाराज' को०. ५४. 'सुर्वबाई' सा०, 'सर्वाबाई' को०, 'सईबाई' की० व सा० २. ५५. 'वसली' की०. ५६. 'हसाजी बहिरव' को०. ५७. 'महानद्याजल' की० । ५८. 'उपदशेचे' सा० व को०, 'उपदशीचे' सा० २.

करून अग्निकोनास अण्णापंडित सचिव प्रधान छत्र घेऊन उभे राहिले. नैर्ऋत्यभागीं जनार्दनपंडित हणमंते सुमंत[५९] प्रधान व्यजन पंखा घेऊन उभे राहिले. वायव्यकोनास दत्ताजीपंडित मंत्री प्रधान चामर घेऊन उभे राहिले. ईशान्य भागीं न्यायाधीश सोनोपंत यांचे पुत्र बाळाजीपंडित न्यायाधीश दुसरें चामर घेऊन उभे राहिले. सन्मुख सव्य भागीं पत्रलेखक बाळाजी आवजी लेखन[६०]पात्र घेऊन उभे राहिले. वाम भागीं सन्मुख गणकलेखक चिमणाजी आवजी लेखनपात्र घेऊन उभे राहिले. आसमंताद्भागीं सर्व कोश व शाला यांचे अधिकारी उभे राहिले. मध्यें शिष्ट ब्राह्मण, पंडित, वैदिक, श्रौत्री, प्रतिष्ठित उभे राहिले. सुहृद व मांडलिक राजे भोंवते उभे राहिले. आणि अभिषेकास प्रारंभ जाला. यथाविधी मंत्रोक्त प्रकारें प्रधान, ब्राह्मण व पुरोहित ऋत्विजसह सुवर्णाचीं पात्रें शतच्छिद्र करून, त्यांत स्थापित उदकें करून व प्रधान द्रव्यकलश घेऊन उभे राहिले. त्यांसहवर्तमान अभिषेक केला. ते समयीं मंगल वाद्य, भेरी, गायनादी समारंभ [जाला.] सर्वही आकाश पृथ्वी [हीं] शब्दें करून पूर्ण जालीं[६१] !

२६८. नंतर मंगलालंभन[६२] [करून] सुवासिनींनीं आरती केली. आणि कांस्यपात्र घृतपूरित त्यांत मुख पाहिलें, व आदर्शात मुख पाहून ब्राह्मणांस दक्षिणासह दानें[६३] दिल्हीं. आणखी शुभ्र वस्त्रें अलंकार परिधान करून तदनंतर सिंहासनारोहण[६४] करण्याचा मुहूर्त घटिकादी स्थापना केली होती, [तो साधिला.] सिंहासन-सभा केली. तेथें क्षीरवृक्षांची वेदी वट, औदुंबर यांची करावी तशी करून, त्या ठोकळयास सुवर्णें करून तगडें मढून[६५] रत्नखचित केलें. प्रमाण आहे तसें केलें. त्याजवरि चित्रें प्रथम

---

५९. 'सुमंत' की० देत नाहीं. ६०. 'लेखनपात्र' कीं० व सा० २, 'लेखनपत्रें' को०, 'लेखनपत्र' सा०. ६१.'जाले' को०, सा० व सा० २. ६२.'मंगलस्नान' की०. ६३. ' दोन दानें ' की०, ' ब्राह्मणास दक्षिणा दिल्ही ' सा० २. ६४. 'सिंव्हासना आरोहण' को० व सा०, 'सिंहासनावर आरोहण' की०, 'सिंव्हासनीं आरोहण' सा० २. ६५.'तिकटें मढवून' की०. वरील पाठ सा० व को० यांचा.

वोळ वृषभांचीं, त्याजवर मार्जार[६६] [यांची,] त्याजवरि तरसांचीं, त्याजवरि सिंहांचीं, त्याजवरि व्याघ्रांचीं. ऐशीं एक बाजूस आठाप्रमाणें बत्तीस बत्तीस चित्रें चहूंकडे मिळोन काढून [ठेविलीं.] त्यास सिंहासन ऐसें म्हणावें. तसें सिद्ध केलें होतें. त्याजवरि मृगचर्म घालून कांहीं सुवर्णादिद्रव्य घालावें. त्याजवरि व्याघ्रचर्म घालून त्याजवरि कार्पास-आसनें, मखमलीचीं मृदू ऐशीं घालून, बादली जरी वस्त्रें घालून, *उपबर्हण म्हणजे लोडें[६७], तक्ये, मागें प्रभावळ करून त्यास छत्र, त्याजवरि मंडप, चांदवा सुवर्णमय वस्त्राचा, त्यास मुक्ताफळांचे घोस, ऐसें सुशोभित केलें होतें. उत्तम लक्षणी हस्ती व अश्व [व] रथें[६८] सजवून, सुवर्णाचे अलंकार घालून, राजांगणीं सिद्ध असावे तसे आणिले. आरोहणमुहूर्त घटिकों[६९] लग्न नेमिलें, त्या लग्नावरि श्रीविष्णूची सुवर्णमय प्रतिमा करून, प्राणप्रतिष्ठा षोडशोपचारपूजन करून, सव्य हस्ताचे ठायीं [तिची] स्थापना केली. तशीच घेऊन तिजसहँ[७१]वर्तमान मुहूर्तघटिका पूर्ण होतांच, सिंहासनाचे ठायीं आधीं सव्य जाऊन, सव्य[७२] गुडघा ठेऊन, नमस्कार करून, पाय न लावितां पूर्वाभिमुख आरोहण करावें तसें केलें. ते समयीं एकदांच भेरी व मंगलवाद्य, तोफा,

६६. ' मार्जर ' सा०, को० व सा० २. *' उद्‌बैन ' सा०, ' उपबैन ' को०, ' उपेवन ' सा० २. हा शब्द मोडींत या प्रकारें लिहिलेला दिसतो. की० ' उदबैन ' बालबोध लिपींत देते. हे सर्व ' उपबर्ह ' किंवा उपबर्हण ' ह्याचें विरूप होय. ६७. ' लोडें ' की०. ६८. ' अश्वरथ ' सा०, को० व की० 'आश्वरथ' सा० २. ६९.' लग्न घटिका नेमिले' सा०, को० व सा० २. वरील पाठ की० प्रतीचा. ७०.'षोडशोपचार पूजन प्राणप्रतिष्ठा [illegible]रून' सा०, की०, सा० २, व को०. ' पूजन ' आधीं मग ' प्राण[illegible]प्रतिष्ठा ' असा क्रम ह्या चारही प्रती देतात ! ७१. ' त्यासहवर्तमान' सा[illegible] को०. ७२. ' सव्य जाऊन ' याच्यापुढें ' सव्य गुढगा ', सा० २, की० व गुढघा ' असे शब्द की० देते. इतर प्रतींत ते नाहींत. ' [illegible] ऐवजीं ' सव्य जानु [illegible]वून ' बद्दल ' टेकून ' सा० २, ' देऊन ' की०.

सरबत्ती व नृत्य, गीत, वाद्य जयशब्द एकदांच होण्यास प्रारंभ जाला! तो नाद मोठा, गगनचुंबित शब्द होता जाला!! स्वराज्यांत किल्ले, दुर्ग यांस सूचना केली होती जे, एक किलियाच्या तोफा एकानीं ऐकतांच त्याणीं कराव्या. ऐसे सर्व राज्यांतील किल्ले, दुर्ग यांस एकदांच सरबत्ती जाली!!!

२६९. यानंतर सिंहासनीं बसल्यावरि रक्तांबरें रवेंत[७३] भूषणें सुवर्णमय बादली परिधान केलीं. दिव्य माणिकादी रत्नें, चौकडे, कंठ्या, माळा, शिरपेंच, तुरा, जेहेगॉ,[७४] पोंहच्या ऐसे अलंकार घातले. आणि विधिमंत्रें करून धनुष्यबाणपूजन व खड्गचर्मपूजन करून ते हस्ताचे ठायीं धारण केले. त्यासमयीं सुवर्णाचीं पुष्पें व रौप्यमय [पुष्पें] करून वृष्टी केली! षोडश सुवासिनी यांणीं मंगल आर्त्या, ब्राह्मणकन्या घेऊन, उभें राहून, कराव्या तैसें केलें. त्यांस वस्त्रें, भूषणें, अलंकार दिल्हे. नंतर सिंहासनाचे ठायीं बसल्यावरि मंत्रविधी करणें ते करून ब्राह्मणांचे आशीर्वाद घेणें ते घेतले. ऋत्विज, आचार्य व ब्राह्मण [यांचें] पूजन करून गागा भट्टजी यांस लक्ष रुपये दक्षिणा संभावना केली. वस्त्रें, भूषणें दिल्हीं. सर्व ऋत्विज यांस पांच पांच सहस्र रुपये[७५] दक्षिणा, वस्त्रें, अलंकार दिल्हे. पुरोहित[७६] [यांस] भूषणें उपाधीकं[७६] दिल्हें. शिष्ट मंडळी, पंडित, यांस कोणांस सहस्र, पांच शत, दोन शत ऐसे योग्यतेनुरूप [रुपये] दिल्हे. सर्व ब्राह्मणसमुच्चय यास देकार पंचवीस रुपये प्रमाणें मेढॉ[७७] करून तेथें [गडा] खालीं करविला. गोसांवी, तडीतापडी, गोरगरीब, भिक्षुक तितक्यांस देकार दोन, चार, पांच रुपये प्रमाणें देविला. किल्ल्या खालीं व वरॅतीं[७८] देकार वाटणेस प्रारंभ एकदांच करविला. याप्रमाणें महाराज शालिवाहन शके १५९६

७३. 'रक्तभूषणें' की० व सा० २ मात्र देतात. ७४. 'झगा पॉच्या' की०, 'जेगा पोंहच्या' सा० २. ७५. 'रुपये' की० देत नाहीं. ७६–७६. 'पुरोहित यांस ××× वस्त्रें अलंकार' हे शब्द की० व सा० २ मध्यें मात्र आहेत. ७७. 'रसणा' सा० व को०. ७८. 'वर' की० व सा० २.

पंधराशें शाहांणव आनंद नाम संवत्सरे, ज्येष्ठ शुा त्रयोदशी मंदवासैरे सुमुहूर्तें छत्रसिंहासनाधीश्वर जाले. आणि राज्याभिषेक [झाला] त्या दिवसापासून आपला शक चालविला.

२७०. सिंहासनारूढ होऊन त्या नंतर अष्ट प्रधान यांस व दरखदार, महालदार, कारखानदार [यां] सर्वांस ज्यांचे जे अधिकारी त्यांस अधिकाराचीं वस्त्रें दिल्हीं. अष्टप्रधान यांचे दरख करणें [ते केले.] मुख्य प्रधान यांस व सेनापती यांस बादली वस्त्रें, पांच सनगें व शिरपेंचे, मोत्यांचे तुरे, कंठ्या, चौकडे, जगा शिक्के-कटारा व ढाल-तरवारा व चौघडे-नौबती व जरीपटके, हत्ती, घोडे व सोन्याच्या दांडीच्या चवऱ्या, या प्रमाणें देऊन पदें करारपत्रें करून दिल्हीं. अमात्य यांस बादली वस्त्रें, पोशाक, व ढाल-तरवार, चौकडा, कंठी, तुरा, शिरपेंच, शिके-कटार, रुप्याचें कलमदान ताडीचें व चवरी, हत्ती घोडा याप्रमाणें दिल्हें. सचिव पंडित यांस बादली वस्त्रें पोशाक, कंठी, चौकडा, तुरा, शिरपेंच, शिके-कटार ढाल-तरवार, हत्ती, घोडा ऐसें दिल्हें. सुमंत व मंत्री यांसही पोशाक दागिने सदरहूप्रमाणें ढाल-तरवार हत्ती, घोडे, चवऱ्या दिल्ह्या. पंडितराव यांस बादली पोशाक, शिरपेंच, कंठी, चौकडा, तुरा, चवरी, हत्ती, घोडे याप्रमाणें दिल्हें, व न्यायाधीश यांस त्या अन्वयें दिल्हें. तीं[८३] पदें बहुमान घेऊन त्यांनीं महाराजांस नजरा करून मुजरे केले. बाळाजी आवजी यांस चिटणिशीचीं वस्त्रें मंदील, दुमजला दुपेटा, झगा, विजार, कंठी, शिरपेंच, चौकडा, रुप्याचें कलमदान पेटीचें, चवरी व घोडा याप्रमाणें दिल्हें. तसेंच

---

७९. 'मंदवासरे' सा०, 'गुरुवासरे' को० की० व सा० २, सा० प्रतींत गुरुवासरे खोडून 'मंदवासरे' असें लिहिलें आहे. ८०. 'सर्व सभांचे' की०. ८१. 'करणें' इतकेंच सा०, को० व सा० २ प्रतींत आहे. 'केलें' की०. ८२. 'शिरपेंच मोत्यांचे तुरे, कंठ्या, चौकडे, जगा' हे शब्द सा० व को० देत नाहींत. की० व सा० २ देतात. 'जगा' (जेहगा) बद्दल 'झगे' की०. ८३. 'ते' सा० व को०, 'तीं' सा० २, 'त्यांनीं पदें बहुमानें घेऊन' की०.

चिमणाजी आवजी [यांस] फडणिशीचीं वस्त्रें कलमदान ताडीचें दिल्हें. त्यांणीं मुजरे केले. अष्टप्रधान यांस स्वारीस जाणें, तालुके राखणें, तेथें राहाणें यास्तव सर्वांस मुतालिक करून दिल्हे. त्यांस वस्त्रें बहुमान दिल्हे.[८४] वरकड महालदार, खानदार यांस ज्याचीं त्यास अधिकाराचीं वस्त्रें दिल्हीं. शामजी नाईक पुंडे यास पोतदारीचीं वस्त्रें दिल्हीं. बाळाजी रघुनाथ, सबनीस फौजेचे, यांस बक्षीगिरीचीं, वस्त्रें, ढाल-तरवार कलमदान ताडीचें, ऐसें दिल्हें. वरकड सरदार मातबर फौज वागवणार मानकरी यांस जशी ज्याची योग्यता तशीं कोणास साडे तीन सनगें, कोणास दोन, कंठ्या, शिरपेंच ऐसें योग्यतेनुरूप [दिल्हें.] या प्रमाणें सर्वांचे बहुमान नेमून देविले.

२७१. [नंतर] मुजरे नजरा घेऊन घोडा सुलक्षणिक[८५] सोन्याचें जडावाचें सामान बादली, मोत्यांची झालर, ऐसा सांज करून आणिलीं.[८६] त्याजवर आरूढ होऊन, राजांगणांत येऊन सोन्याची अंबारी व तीस[८७] मोत्यांचे अलंकार, जरीबादली गाशे,[८८] झालरा ऐसा हत्ती सज्ज करून आणिला [होता.] त्याच्या अंबारींत बसले. हत्तीचे मस्तकीं सेनापती एक मोर्चेल व अंकुश घेऊन बसले. पाठीमागें मुख्य प्रधान खवाशींत मोर्चेल घेऊन बसले. वरकड अष्टप्रधान, दरखदार, यांस निराळया निराळया अंबाऱ्यांत बसविलें. कोण्ही हौद्यांत, कोण्ही घोड्यावर, याप्रमाणें खासे अंबारीचे पाठीमागें चालणार तितके सरदार वगैरे [वाहनांवर] बसून चालिले.[८९] सर्व रस्ते, घरें रंगविलीं [होतीं.] ध्वज, पताका, तोरणें लाविलीं [होतीं.]

---

८४. या पुढें 'राजाज्ञा पद शंकराजी नीळकंठ महागांवकर यांस दिल्हें.' हें वाक्य **की०** मात्र देतें. ८५. 'सलक्षणिक' **सा०** व **को०**. वरील पाठ **की०** व **सा० २** यांचा. ८६. 'आणिलें' **सा०**, **को०** व **सा० २**. ८७. 'त्यास' असा पाठ चारही प्रतींत आहे. तेथें 'त्यास' = हत्तीस ! ८८. 'जरी बाबगाशे' **की०**, 'जरीबादगासे' **सा० २**, 'जरी बाहगास झालरा' **सा०** व **को०**. ८९. 'बसवून चालविले' **की०**.

पंधराशें शाहांणव आनंद नाम संवत्सरे, ज्येष्ठ शुा त्रयोदशी मंदवासेरे[७९] सुमुहूर्तें छत्रसिंहासनाधीश्वर जाले. आणि राज्याभिषेक [झाला] त्या दिवसापासून आपला शक चालविला.

२७०. सिंहासनारूढ होऊन त्या नंतर अष्ट प्रधान यांस व दरखदार, महालदार, कारखानदार [यां] सर्वांस[८०] ज्यांचे जे अधिकारी त्यांस अधिकाराचीं वस्त्रें दिल्हीं. अष्टप्रधान यांचे दरख करणें[८१] [ते केले.] मुख्य प्रधान यांस व सेनापती यांस बादली वस्त्रें, पांच सनगें व शिरपेंचें,[८२] मोत्यांचे तुरे, कंठ्या, चौकडे, जगा शिक्के-कटारा व ढाल-तरवारा व चौघडे-नौबती व जरीपटके, हत्ती, घोडे व सोन्याच्या दांडीच्या चवऱ्या, या प्रमाणें देऊन पदें करारपत्रें करून दिल्हीं. अमात्य यांस बादली वस्त्रें, पोशाक, व ढाल-तरवार, चौकडा, कंठी, तुरा, शिरपेंच, शिके-कटार, रुप्याचें कलमदान तांडीचें व चवरी, हत्ती घोडा याप्रमाणें दिल्हें. सचिव पंडित यांस बादली वस्त्रें पोशाक, कंठी, चौकडा, तुरा, शिरपेंच, शिके-कटार ढाल-तरवार, हत्ती, घोडा ऐसें दिल्हें. सुमंत व मंत्री यांसही पोशाक दागिने सदरहूप्रमाणें ढाल-तरवार हत्ती, घोडे, चवऱ्या दिल्ह्या. पंडितराव यांस बादली पोशाक, शिरपेंच, कंठी, चौकडा, तुरा, चवरी, हत्ती, घोडे याप्रमाणें दिल्हें, व न्यायाधीश यांस त्या अन्वयें दिल्हें. तीं[८३] पदें बहुमान घेऊन त्यांनीं महाराजांस नजरा करून मुजरे केले. बाळाजी आवजी यांस चिटणिशीचीं वस्त्रें मंदील, दुमजला दुपेटा, झगा, विजार, कंठी, शिरपेंच, चौकडा, रुप्याचें कलमदान पेटीचें, चवरी व घोडा याप्रमाणें दिल्हें. तसेंच

---

७९. ' मंदवासरे ' सा०, ' गुरुवासरे ' को० की० व सा० २, सा० प्रतींत गुरुवासरे खोडून ' मंदवासरे ' असें लिहिलें आहे. ८०. ' सर्व सभांचे ' की०. ८१. ' करणें ' इतकेंच सा०, को० व सा० २ प्रतींत आहे. ' केलें ' की०. ८२. 'शिरपेंच मोत्यांचे तुरे, कंठ्या, चौकडे, जगा' हे शब्द सा० व को० देत नाहींत. की० व सा० २ देतात. 'जगा' (जेहगा) बद्दल 'झगे' की०. ८३. 'ते' सा० व को०, ' तीं ' सा० २, ' त्यांनीं पदें बहुमानें घेऊन ' की०.

चिमणाजी आवजी [यांस] फडणिशीचीं वस्त्रें कलमदान ताडीचें दिल्हें. त्यांणीं मुजरे केले. अष्टप्रधान यांस स्वारीस जाणें, तालुके राखणें, तेथें राहाणें यास्तव सर्वांस मुतालिक करून दिल्हे. त्यांस वस्त्रें बहुमान दिल्हे.[८४] वरकड महालदार, खानदार यांस ज्याचीं त्यास अधिकाराचीं वस्त्रें दिल्हीं. शामजी नाईक पुंडे यास पोतदारीचीं वस्त्रें दिल्हीं. बाळाजी रघुनाथ, सबनीस फौजेचे, यांस बक्षीगिरीचीं, वस्त्रें, ढाल-तरवार कलमदान ताडीचें, ऐसें दिल्हें. वरकड सरदार मातबर फौज वागवणार मानकरी यांस जशी ज्याची योग्यता तशीं कोणास साडे तीन सनगें, कोणास दोन, कंठ्या, शिरपेंच ऐसें योग्यतेनुरूप [दिल्हें.] या प्रमाणें सर्वांचे बहुमान नेमून देविले.

२७१. [नंतर] मुजरे नजरा घेऊन घोडा सुलक्षणिक[८५] सोन्याचें जडावाचें सामान बादली, मोत्यांची झालर, ऐसा सांज करून आणिलीं.[८६] त्याजवर आरूढ होऊन, राजांगणांत येऊन सोन्याची अंबारी व तीस[८७] मोत्यांचे अलंकार, जरीबादली गाशे,[८८] झालरा ऐसा हत्ती सज्ज करून आणिला [होता.] त्याच्या अंबारींत बसले. हत्तीचे मस्तकीं सेनापती एक मोर्चेल व अंकुश घेऊन बसले. पाठीमागें मुख्य प्रधान खवाशींत मोर्चेल घेऊन बसले. वरकड अष्टप्रधान, दरखदार, यांस निराळ्या निराळ्या अंबाऱ्यांत बसविलें. कोण्ही हौद्यांत, कोण्ही घोड्यावर, याप्रमाणें खासे अंबारीचे पाठीमागें चालणार तितके सरदार वगैरे [वाहनांवर] बसून चालिले.[८९] सर्व रस्ते, घरें रंगाविलीं [होतीं.] ध्वज, पताका, तोरणें लाविलीं [होतीं.]

---

८४. या पुढें 'राजाज्ञा पद शंकराजी नीळकंठ महागांवकर यांस दिल्हें.' हें वाक्य **की०** मात्र देते. ८५. 'सलक्षणिक' **सा०** व **को०**. वरील पाठ **की०** व **सा०** २ यांचा. ८६. 'आणिलें' **सा०**, **को०** व **सा०** २. ८७. 'त्यास' असा पाठ चारही प्रतींत आहे. तेथे 'त्यास' = हत्तीस ? ८८. 'जरी बावगाशे' **की०**, 'जरीबादगासे' **सा०** २, 'जरी बादगास झालरा' **सा०** व **को०**. ८९. 'बसवून चालविले' **की०**.

मार्गांनीं झाडून, सडे घालून रांगोळ्या घातल्या [होत्या. असे मार्ग] अलंकृत कराविले [होते.] सर्व नगरदेवता यांच्या पूजा यथासांग नैवेद्य, धूप, दीप ऐसें करविलें [होतें.] त्यामागें करून, पुढें जरीपटका व भगवें निशाण यांचे हत्ती दोन; त्यामागें प्रधान व सेनापती यांचे पटक्यांचे हत्ती, सर्व फौजेंतील निशाणें; त्यांजबराबर हुजूर पागा; करवंल लोक, घोडे सोने रुप्याचे सामानाचे, बंदुखा अमोल्य, उत्तम वस्त्रें, आभरणें करून युक्त ऐसे शूर व सेनाधुरंधर पद्याचे अधिकारी त्रिनी संरक्षणार, त्यांजबराबर चालले. तोफा गाड्यांवरि चालणार स्वारींतील व रथ अश्वांचे व गाड्या, त्यांचे मागें नाना प्रकारचे शूर अश्वांवर व गजांवर बसणार चालले. त्यांचे मागें नाना प्रकारचे पदाती पटेकरी, विटेकरी, सांग बरची-बाणकरी चालले. खासबारदार बंदुखींचे लोक रणवाद्यें तासे, मरफे हलग्या वाजवीत चालले. त्यांचेमागें कोतवाल हत्ती पन्नास व सांडणीस्वार शंभर व बाणांच्या कैच्या उंटावर [असे] चालले. त्यांमागें कोतवाल घोडे शेंपन्नास चालले. त्यांमागें नाना-प्रकारचीं मंगलवाद्यें शाहेंजाने वाजविणार, काळू सनया [वाले] घोडियांवर बसून नगारची चालले. कर्णेकरी, बांके शिंगें हीं सर्व रुप्याचीं, हे [फुंकणारे] चालले. त्यामागें धाडी गाणार घोड्यांवर व भाट बंदिजन प्रताप वर्णन करीत चालले. त्यांचे मागें लग्या निशाणें व बाणदार जरी व तोमर, भाले [यांचे] व बोथाट्यांचे लोक व चोबदार वेत्रधारी चालले. हत्तीवर बसेंले ऐसे शूर व मल्ल जेठी लोक चालले. त्यांचेमागें महाराजांच्या हत्तीभोंवतें पायचे लोक, सरदार मावळे मोठमोठे पोशाक वस्त्रें अलंकार ऐसे सभोंवतें दुरून चालून, कांहीं अंतरेंकरून सर्व अष्टप्रधान, मुतसद्दी यांच्या अंबाऱ्या शें-पन्नास चालल्या. त्यांचे मागें फौजेचे लोक नेमिले तितकेच याप्रमाणें रस्त्यांतून मिरवत देवतादर्शन करून, त्यांस वस्त्रें, अलंकार, फळें, दक्षिणा देऊन पुन्हा रस्त्यानीं [जातांना] माडीवरून कन्या सुवासिनी मंगल-आरत्यीं, दधी, लाह्या, पुष्पें, दूर्वा यांची वृष्टी करितात ! ! ऐसे होत्साते

९०. 'करवाल' की०, ९१. 'शाहावाजे' की०. ९२. 'बसलेले' की०.

[महाराज] राजद्वारीं येऊन, रथांत बसून राजांगणांत गेले. तेथून शिबिकेंत बसून सभाद्वारीं गेले. द्वारीं पूर्ण कलश, निंबलोण उतरून टाकिलें. त्यांस वस्त्रें अलंकार दिल्हे, आणि गृहप्रवेश करिते जाले.

२७२. आदौ गृहीं कुळदेवता [यांस] नमस्कार, पूजा करून, फल, तांबूल, दक्षिणा अर्पण करून, मातुश्रींस नमस्कार केला. राजपत्न्या यांणीं वोवाळिलें. त्यांस वस्त्रें, अलंकार अमोल्य देऊन सिंहासनाचे ठायीं येऊन बसले. सर्वांच्या नजरा घेऊन, सर्वांस विडे देऊन, निरोप दिल्हे. ब्राह्मण-भोजनें जालीं. इष्टजन, आप्त, यांसहवर्तमान मिष्टान्नभोजन करून तांबूल-भक्षण केलें. आप्त जनांस निरोप देऊन, मातुश्रींपाशीं बसोन " आपले आशीर्वादें मनोरथ सिद्धीस गेले, " इत्यादी गोष्टी करून मातुश्रींची पूजा वस्त्रादि[कें] करून अंतःपुरांत गेले.

२७३. द्वितीय दिवसाचे ठायीं सर्व गुणिजन, कलावंत[९३]जन यांस विपुल द्रव्य वस्त्रें देऊन संतुष्ट केलें. मांडलिक राजे व संपूर्ण[९४] राष्ट्रजन यांस व पंडित शिष्टसमुदाय आले त्यांचे सत्कार भोजनादी करवून वस्त्रें भूषणें देऊन निरोप दिल्हे.

२७४. या प्रकारें महाराजांनीं राज्याभिषेकसमारंभ व तरतूद अत्यद्भुत केली ! धर्मस्थापना करून राज्य करण्याचे धर्म, यवनाक्रांत पृथ्वी होऊन लोपले होते, ते पुन्हा जीर्णोद्धार करून[९५] स्थापिले !! सिसोद्यांचे कुळांत उत्पन्न होऊन कुलभूषण [होत्साते] कुलधर्मस्थापना केली !!! पत्रें लिहिणें तीं " स्वस्तिश्री राज्याभिषेक [शक] घालून, क्षत्रियकुलावतंस श्रीराजा शिवछत्रपती स्वामी यांणीं समस्त-राजकार्य-धुरंधर व समस्त सेना धुरंधर अथवा राजमान्य राजश्री अथवा राजश्री, ज्याची जशी योग्यता व कोण्हास कसें [९६]ल्याहावें याची पद्धती करून ल्याहावेंसें केलें[९६]. तसेंच जमाखर्चीं

९३ ' कलवांतिनी ' को०, ' कलवांत ' सा०, वरील 'कलावंत' पाठ की० व सा० २ यांचा. ९४. ' संपूर्ण जन ' की०, ' सर्वगण्ड्र जन ' को०. ९५. ' केला स्थापिलें ' सा० को० व सा० २, 'करून स्थापिले' की०. ९६–९६. या वाक्याबद्दल कोणास कसें ' ल्याहावें तसें केलें ' इतकच की० देते.

लिहिणें, झडती, हिशेब लिहिण्यास यवनी नांवें मोडून, गजशाला, अश्व-शाला, भंडारगृह, वसनागार, पाकशाळा ऐशीं नांवें ठेवून लिहिणें करावेंसें केलें. अष्टप्रधान यांचे व्यापार पूर्वींची शास्त्रपद्धती काढून, चाली पाहून, केले.

२७५. मुख्य प्रधान यांणीं सर्व राजकार्य, मंत्र, राजकारण [हीं] करावीं. सर्वांशीं समान बुद्धीनें, सर्वांचे अनुमतें, कोण्हाशीं द्वेषबुद्धी न करितां सर्वांस घेऊन चालावें. राजहित तें प्राणाहून अधीक, आपला स्वार्थ तिळप्राय न पाहातां, दक्ष [तेनें] व विचक्षणपणें, निरालस्य, सर्वकाल करीत असावें. सेना घेऊन युद्धादिप्रसंग शूरत्वें [करून] राज्य नित्य नूतन साध्य करावें. शत्रूंची बातमी राखून पराभव करावे. राजपत्रें होतील त्यांजवर मुद्रा मुख्य प्रधान यांणीं आपली दुसरी करावी.

सेनापती यांणीं सर्व सेना रक्षण करून, त्यांचे मानसन्मान रक्षून, वेतन समयाचे समयास पाववून, राजास ज्यांणीं जशी सेवा केली तें निवेदन करून, त्यांस वेतन, बक्षिसें देवावीं. सर्व सैन्य घेऊन युद्धादिप्रसंग करावे.

अमात्य यांणीं सर्व राज्यांतील आयव्यय जमाखर्च होईल तो लेखनाधिकारी यांजपासून चौकशीनें लिहिणें करवून, आपण पाहून, राजास निवेदन करावें. राजपत्रांवर व खर्चाचे हिशेब सर्व राज्यांतील, महालांतील यांजवरि चिन्हें करावीं. राजास नित्य निवेदन करावें, येविशीं दक्ष निपुण असावें, व मोठीं मोठीं राजकार्यें करून युद्धादिप्रसंग सैन्य घेऊन करावे.

सचिव यांणीं राजपत्रें होतील त्यांत न्यूनाधिक अक्षर मजकूर यांचा शोध करून नीट करवावें, व तसेच महाल, परगणे, यांचे हिशेबाचेही शोध करून राजपत्रावरि 'संमत' करून बारचिन्हें रुजू करावें. युद्धादिप्रसंग [करून] राजहित, तें करीत असावें.

---

९७. करावें तसें केलें' की०. ९८. 'राजकारणें' का० व सा० २. ९९. 'शुत्वें' सा० व को०, 'शुरत्व' सा० २, 'शूरत्वें' की०. १००. 'पराभवे' सा० व को०. १.'राज्याप' की०. २. 'तें' की०. ३. 'जमाखर्चाचे' की०. ४. 'चिन्ह' की०.

मंत्री यांणीं मंत्रकार्यांत निपुण असोन राजकारणें राखीत असावीं. राजांनीं जें जें कर्म, कृत्य केलें, त्याची दिनचर्या, वाका, लिहून ठेवावा. आमंत्रण निमंत्रण, राजाचें भोजनादि [काचें] साहित्य, पदार्थ काय पाहिजे हें पाहात असावें, व राजकार्याविषयीं दक्ष असोन युद्धादिप्रसंग करावे. राजपत्रावरि ' संमत ' असें चिन्ह करावें.

सुमंत यांणीं सर्व परराज्यांतील राजकारणें, शत्रूंचे संधिविग्रह पाहून बातमी राखणें, व वकील येतील जातील त्यांचे सन्मान वगैरे करावे. सर्व राजास निवेदन करून आज्ञेनें राजकार्य [व] युद्धादिप्रसंग करावे. राजपत्रावरि ' संमत ' असें चिन्ह करावें.

पंडितराव यांणीं धर्माधिकार सर्व [चालवावे.] पंडितजन यांचे, विद्वान ब्राह्मण यांचे, सन्मान करावे. धर्माधर्म विवक्षा, यज्ञ करणें व शांतिक-पौष्टिक, नित्यनैमित्तिक, कालाचे कालीं सुचवून करवावें. दंड कोणास कसा करावा हा धर्म पाहाणें, प्रायश्चित्ताचे निर्णय व त्याचीं पत्रें होतील त्यांजवर ' संमत ' ऐसें चिन्ह करावें.

न्यायाधीश यांणीं सर्व राज्यांतील न्याय अन्याय—वृत्तीचे व भूमीचे—यांचे सर्व काल राजास कांहीं एक दोष न लागे ऐसे न्याय करणार अधिकारी व शास्त्रज्ञ ब्राह्मण नेमिले त्यांचे विचारें धर्मता[६] न्याय करून सर्व काल राजास निवेदन करावें. पाहात असावें. न्यायाचीं निवाडपत्रें होतील त्यांजवर ' संमत ' ऐसें चिन्ह करावें.

२७६. चिटणीस पत्रलेखक यांणीं सर्व राजपत्रें लिहावीं. राजकारणपत्रें लिहावीं. राजाचें हृद्गत जाणून तत्काल नाना प्रकारचें, कल्पना[७] करून, चतुरपणें लेखन करावें. जें युद्धेंकरून, आयासेंकरून, कार्य होणें तें पत्राचे भाव पाहूनच कार्य होत असावें, ऐसें लेखन करावें. पत्रें येतील त्यांचीं

५. ' करीत असावे ' की०. ६. ' धर्मता न्याय ' की०, ' धर्मता न्याय ' सा०, को० व सा० २ येथें धर्मता = धर्मतः ७. ' कल्प ' की० व सा०, ' कल्पना ' को० व सा० २.

उत्तरें ल्याहावीं. चिटणिशी व फडणिशी पत्रें कोणतीं कशीं लिहावीं, दान-पत्रें नांवाचीं, गांवाचें नूतन इनामाचें, फडणिशींतील पत्रें, लेखक वर्तमान [व] भावी व देशमूख देशपांडे व तालुकदार ऐशीं; चिटणिशी निवाडपत्रें, प्रायश्चित्त [पत्रें] वगैरे चिटणीसी, यांचे कानूजाबते ठराव करून दिल्हे, तसें लिहावें.

फडणीस यांणीं अमात्यांचे संमतें सर्व जमाखर्च लिहिणें तत्काळ लेहून बहूत सावधपणें रक्षावे. राजास निवेदन करावें. दक्ष विचक्षण गणनक्रियेंत असावें. बारा महाल व अठरा कारखाने यांचे अधिकारी यांणीं व तालुकदार सुभे, किल्ले यांणीं आपलाले अधिकार करून, आपलाले हिशेबकितेब लिहून मजमूं-दफ्तरीं गुजरावे. त्यांणीं एकवेरजी झडती करून सालाचे सालांत दुसरे सालीं समजावीत असावें. असे[११] निबंध बांधून दिल्हे.

२७७. पूर्वींही राज्याचा पाया घालून धारे करून दिल्हे होते व नवीन अधिकारी जाले त्यांस पद्धती करून दिल्ह्या. सभा करणें, दरबार [करणें] व आपण प्रातःकाळ पासून उद्योग करण्याचा नेम पूर्वीं केला त्याप्रमाणें करून सभेस बसणें, सिंहासनीं अथवा सभेस दरबार कारभार करण्यास बसणें, यास समीप सेवक पाठीमागें आठदाहा असामी विश्वासू, तर्कज्ञ, नाईक नाईक असे, हुजरे वगैरे यांणीं मोरचेल, चामरें व विडे, पंखे ऐसे[१२] राजभोग असतील ते घेऊन तितकेच उभें असावे, ते नेमून असावे. त्यानंतर सिंहासनाचे दोन्ही भागीं आप्तविषयीं शरीरसंबंधी विश्वासू ऐसे दाहाबारा नेमून दिल्हे, तितकेयांणींच[१३] समीप मर्यादा ठेवून असावें.

८-८.' दानपत्रें नांवाचीं, गांवाचें नूतन इनामाचें ' हे शब्द **की०** देत नाहीं. ९. ' तालुक्यास ' **को०** व **सा०**, 'तालुकदार' **की०** व **सा०** २. १०. ' मजमुद दप्तरीं ' **की०**। ११.' असे, एमे ' **को०**. **सा०** देत नाहींत. 'असे' **की०**, ' ऐसे ' **सा०** २. १२.' ऐशा ' **की०**. १३. तितकेयांणींच ' **को०** व **सा०** ' ति कियानींच **की०** व **सा०** २.

प्रथम स्तंभापाशीं मुख्यप्रधान यांणीं[14] बसावें. त्यांजपाशीं अमात्य, त्यांजपाशीं सचिव, त्यांजपुढें मंत्री ऐसे चार प्रधान बसावे. [हे] उजवे बाजूस.[15] वामभागीं पंडितराव, त्याजपाशीं सेनापती, त्यांचेपुढें सुमंत, त्यांचेपुढें न्यायाधीश यांणीं बसावें. उजवे बाजूस, प्रधानांपुढें,[15] चिटणीस; व डावेकडे फडणीस[यांनीं] प्रधानांजवळ बसावें. त्यापुढें मोठे मोठे सेनाधिकारी व शूर लोक, सरदार, शिपाई योग्यतेनुरूप डावे बाजूस बसावे. सव्यभागीं[16] उजवे बाजूस कारभारी व मुतसद्दी[16] व कार्यकर्ते मोठे मोठे सुभे व तालुकदार, महालदार, वकीलें[17] परराज्यांतील,[17] यांणीं योग्यतेनुरूप बसावें. ज्यांचे त्यांचे मुतालीक व कारकून ज्यांचे जे त्यांचे मागें बसावे. ज्याचें कार्य लागेल त्याणीं पुढें होऊन अर्जविनंती करावी, सांगितली आज्ञा ती ऐकून, उत्तर करून पुन्हा स्थळीं बसावें. गडबड तिळभर होऊं नये. चिटणीस, फडणीस वगैरे [यांनीं] लिहिणें, पत्रें वाचणें, तेव्हां सिंहासनापाशीं आपलाले बाजूस मर्यादेनें बसोन लिहून वाचून दाखवावें. आज्ञा होईल तें कार्य करावें आणि बसणें तें आपलाले स्थळीं बसावें. योग्यतेनें कोण्ही कोण्हाचे पुढें अथवा आपली मर्यादा सोडोन थोराचे स्थळीं बसूं नये. ज्याचें जें स्थळ [तेथें] त्यानीं मर्यादेनेंच असावें. चोपदारांचे नाईक दोन यांणीं सभेंत सन्मुख असोन येतील त्यांचे नांवें मुजरा द्यावा. ज्याचें स्थान योग्यता तसें कोणाची भीड न धरितां आधींच जपून जेथील तेथें बसवावें. गलबल केली तरि उठोन बसवावें. दरबारचे[18] देवडीची चौकी चोपदार यांजकडे. मुतसदी यांस बोलावणें, आणणें त्यांणीं करावें. शूर शिपाई यांस भालदार यांणीं बोलावणें करावें. राजकार्यास येणार तेच पाहून घेत असावें. नवीन

---

१४. ‘असावें’ सा० व को०—वरील पाठ की० व सा० २ यांचा. १५–१५.‘ उजवे बाजूस चतुः प्रधानांपुढें ’ की०. १६–१६.‘ सव्यभागीं कारभारी उजवे बाजूस मुत्सद्दी इ० ’ असा पाठ चारही प्रतींत आहे. १७–१७. ‘ व किल्लेकरी राज्यांतील ’ की०. वरील पाठ सा०, को० व सा० २ यांचा. १८. ‘ दरबारचे देवडीची ’ की० व सा० २. ‘ दरबारची ’ सा० व को०.

आल्यास अर्ज करून घ्यावे. सभेंत दोही भागीं मागें सर्व कारखाने यांचे नाईक, हवालदार, हुजरे वगैरे यांणीं दाटी व अमर्यादा न करितां उभें असावें. वरकड लोक यांणीं पुढें सर्व कारखाने यांचे कामाचे उपयोगी त्यांणीं देवडीपाशीं असावें. नाईक असतील त्यांस कार्य सांगितल्यावरि त्यांणीं आपलाले लोकांस सांगून करवावें. जरीपटका निशाण यापाशीं हुजूरपागेचे लोक व शिपाई लोक यांणीं नेहमीं बसलें असावें. चौकी असावी. देवडीबाहेर लोक शिपाई वगैरे यांणीं तयार चौकी[१९] [वर] असावें. बदलीनें यावें जावें. दरवाज्याबाहेर छबिना तयार [असावा.] हत्ती घोडे वगैरे बारी प्रमाणें असावे. ऐशा मर्यादा करून दिल्ह्या.

२७८. सहस्र गोप्रदानें व सर्व सत्पुरुष यांस वस्त्रें, ग्राम भूमी [यांचे] संकल्प केले. कोणास ग्राम, भूमी देणें तें व सरंजाम देणें ते यवनांचे तहांपैकीं[२०] चौथाई, मोकासा बाबती ठरलें त्यांत द्यावें[२१]. असें देणें द्यावें कीं, पुन्हा आपण अथवा दुसरे-यांनीं हरण केलें ऐसें न होतां दिल्हें तेंच अक्षयी चालावें, ऐसें करून दिल्हें. अष्टप्रधान यांस तैनाता केल्या. मुख्य प्रधान यांस पंधरा हजार होन, अमात्यांस बारा, वरकडांस दाहा हजार होन, याप्रमाणें करून दिल्हें. त्यांत कांहीं मोकासे, सरदेशमुखी, ऐसीं[२२] ऐवज लावून बाकी इतलाखी ऐसें करून दिल्हें. शिवाय तालुके किल्ले यांचे कारभार निसबतीस नेमून दिल्हे. बाळाजी आवजी[२३] यांस " तुमची सेवा बहूत निष्ठेनें जाली व राज्याचे वृद्धीस उपयोग बहूत जाले, यास्तव अष्ट प्रधानांतील पद योजना करणार " म्हणोन अभिषेकापूर्वी सांगितलें. तेसमयीं, " मी कारकून लिहिणार, दरखदार, मजला प्रधानांतील पद न लगे. सर्व काल चरणांचें सान्निध्य व अक्षयीं कृपा [असावी. सन्निध]

---

१९. ' चौकी ' सा०. को० व सा० २. २०. ' तहेकी ' (' तहांपैकीं ' ?) सा० व को०, ' तहेनी ' (तहानीं) सा० २. ' तहांपैकीं ' की०. २१. ' घ्यावीं ' की० ! २२. ' ऐसे ' की० व सा० २. २३. ' येवजी ' ' ऐवजी ' असें ' आवजी ' बद्दल सा० व को० देतात.

सेवा घडणें यास थोरलें पद घेऊन थोरले सेवेस जाणें [तर] चरणांचा वियोग घडेल. माझी सर्व जोड चरणांची सेवा ! याप ता लाभ मानीत नाहीं ! ! स्वामी कृपा करणार, त्या अर्थी चिटणीसी स्वामींनीं दिल्ही हेच अक्षयी वंशपरंपरेनें वतनी करून देऊन चालावी ऐसें अभयपत्र करून, दोन्ही धंदे कारखानिशी व जमेनिशी माझे निसबतीस आहेत ते व चिटणिसी अक्षयी करून द्यावी." [अशी विनंती केली.] त्याजवरून कृपाळू होऊन महाराजांनीं चिटणिसीचीं वस्त्रें बहुमान देऊन पत्र शपथयुक्त करून दिल्हें. साहा हजार होन तैनात केली. त्यास कांहीं मोकासे लावून दिल्हे. फडणीस चिमणाजी आवजी यास तीन हजार होन तैनात केली. वरकडही महाल [दार] कारखानदार यांस वगैरे कोण्हास पांच, चार, तीन, दोनशें, शंभर ऐशा होनांच्या तैनाती करून दिल्ह्या. तसेंच लोक, सरदार, पायचे लोक व सेवेचे लोक यांस योग्यतेनुरूप सर्वांस पांच, चार हजार होनांपासून दोनशें, शंभर, पन्नास, पंचवीस, पंधरा पर्यंत तैनाती करून चालवावें ऐसें केलें.

२७९. राज्याभिषेक होऊन तख्त केलें हें भागानगरीं व विजापुरीं वर्तमान गेलियावरि, कळोन भागानगरकर [यांची] मैत्रीच होती, त्यांणीं संतोष मानिला; विजापूरकर भयभीत[24] [होत्साते त्यांनीं] बाह्यात्कारें संतोष दाखवून वस्त्रें, जवाहीर, हत्ती, घोडे महाराजांस पाठविले; व सर्व पाळेगार मांडलिक हे चंजाऊरपर्यंत सर्व[25], वस्त्रें, भूषणें, जवाहीर पाठविते जाले. दिल्लीचे पादशाहा रणथंबोहर[26] येथें होते त्यांस सर्व वर्तमान समजलें. ते पादशाहा बहूत खपा होऊन दिलगीर जाले. आणि "खुदानें वर देऊन आम्हांस बाराशें वर्षें पादशाहात दिल्ही ती मर्यादा अवकाश असतां हिंदूंची पादशाहात आम्हांस दिल्ही ती आजच पुन्हा हिंदूंची हिंदूंस देऊन तख्त दुसरें पृथ्वीवर हिंदूंचें जालें. याउपरि चांगली गोष्ट

---

२४. 'भयप्रीती' सा०, को० व सा० २, 'भयाभीत' की०. २५. 'सर्वांची' अशा पाठ चारीही प्रती देतात. २६. 'रणथंबें' की०.

पुढें व्हावयाची व हें तख्त मोडावयाचें कठीण गोष्ट आहे. सुलतान रुकॅन[27]दीन याचे कुळांत उत्पन्न होऊन आपले कारकीर्दीत हे गोष्ट घडली ! व्यर्थ उत्पन्न जालों ! ! शिवाजीनीं राणाजीचे कुळीं उत्पन्न होऊन पुन्हा छत्र, सिंहासन तख्त केलें, ते धन्य जाले ! " म्हणोन तीन दिवसपर्यंत बाहेर दरबारास आले नाहींत. " मकेस निघून जावें किंवा येच समयीं मसलत करावी तरि बळेंकरून ते अधीक जाले " म्हणून जनान्यांत राहिले. तेव्हां सर्व वजीर व अमीर यांणीं अर्ज करून, " हे गोष्ट ईश्वरी इच्छेची आहे. आपलाही प्रताप, ताले[28] थोर आहेत. प्रयत्नें[29] करून सर्व गोष्टी करितां येतील, म्हणून समाधान करून दरबार कराविला. बाहेर आले. आणि सुभ्यास दिलेलखान यास पत्रें लिहिलीं जे, कसेंही करून विजापूरची पादशाही कमजोर जाली, तिजवरि मोहीम करून ते हस्तगत करावी. आणि भागानगरास वोढा[30] लावावा. यांत शिवाजी राजे यांची[31] मदत करितात न करितात हें पाहावें. त्यांशीं सख्य होईल तितकें करून, त्यांचे मुलखाचे वाटे न जातां, आधीं हें कृत्य करावें, असें लिहीत गेले.

२८०. त्यानंतर त्याच[32] शकांत १५९६[33] ज्येष्ठ वद्य नवमीस जिजाबाई [साहेब] समाप्त जालीं. त्यांची उत्तरक्रिया महाराजांनीं लक्ष रुपये लावून महादानें देकार ऐशी केली. बहूत खेद केला कीं, " तीर्थरूप दूर देशीं जन्मप्रभृती राहिले. मातृवियोग नसतां प्राप्त आज जाला ! " म्हणून चार महिने पर्जन्यकाल रायगडींच राहिले. आश्विन शुद्ध पंचमीचे मुहूर्तें पुन्हा सिंहासनारोहणसभा केली.

२७.' रुकदीन ' को० ' रुकद्दीन ' की०, ' रुकनदीन ' सा० व सा० २. २८ ' ताले ' हा शब्द की० व सा० २ देत नाहींत. २९.' प्रत्नें करून ' सा० व को०. ३०.' वेढा ' की० व सा० २. ३१.' त्यांची ' की०. ३२. ' त्याचे ' सा०, को० व सा० २. ३३. ' १६० ' सा० व को०, ' १६०० ' की०. सा० २ शकाचा आंकडा देत नाहीं.

२८१. पर्जन्य गेला. यानंतर संभाजीराजे व कारभारी [यां] सह महाराज सर्व संपत्ती व सरदार अष्टप्रधान फौज [यां] सह निघोन राजगडीं येऊन प्रतापगडचे देवीचें दर्शन घेतलें. तेथून श्रीरामदासस्वामींचे दर्शनास आले. ते समयीं महाराजांस लोक ‘ जोहार ’ म्हणोन करावयास आले. त्यांस [स्वामींनीं] विचारलें “ हे शब्द अर्थरहित काय आहेत ? यांत अर्थ कांहीं नाहीं, ” म्हणतां महाराजांनीं ‘ वंदन करण्यास [जोहार] म्हणतात ’ सांगितलें, आणि ‘ काय म्हणून बोलावें ’ [असें स्वामींस] विचारिलें. तेव्हां “राम राम कां म्हणत नाहीं ? म्हणत जावें,” सांगितलें. तें सर्व जनांस एक समयीं उपदेशस्थानीं जालें. महाराजांनीं, “ स्वामींनीं पर्वतवास करणें त्या अर्थीं परळी किल्ला आपला, तेथें असावें, सेवा [मजकडून] घडावी, विनंती केली. ” “ चाफळचे श्रीरामजींचे उत्साहाचा बंदोबस्त करावा ” आज्ञा जाली. त्यास [३४]अकरा गांवचे मोकासे व सरदेशमुखी श्रीस नेमून अकराशें होन नेमणूक शिवाय करून [बंदोबस्त] करविला. परळीस कड्यांत कोनाडा जागा करून तेथें येणें, राहाणें [स्वामी] करूं लागले. तेथें [३५]राजमंदिर [होतें] तें स्थान योजून “ मर्जीस येईल तेव्हां राहात जावें, किल्ल्याचा [३६]दरवाजा [ह्यावरील लोक] व हवालदार सर्व आपले आज्ञेंत राहात [३६]जातील ” सांगितलें. यांणीं “ किल्लेदार याणींच आमचे आज्ञेंत चालावें, वरकड प्रयोजन नाहीं, ” सांगितलें. “ जेथपर्यंत तुमचें स्वराज्य होईल, अंमल बसेल, तेथपर्यंत ग्रामदेवता [म्हणून] श्रीमारुती स्थापावे, ” आज्ञा जाली. ती मान्य करून तसें करविलें. पूजा करून पुन्हा [३७]राजगडास आले. कांहीं दिवस पुणें वगैरे [येथें] राहिले. श्रीजेजूरी [चें] व शिखरचें दर्शन केलें.

---

३४. ‘ अकरा मोकासे ’ सा० व को० इतकेंच देतात. वरील पाठ की० व सा० २ यांचा. ३५. ‘ राजमंत स्थान योजून ’ की०. ३६–३६. ‘ किल्ल्याचे दरवाजावरचा हवालदार आपले आज्ञेंत रहात जाईल ’ की०, ‘ दरवाजा व हवालदार सर्व ××× जाईल ’ सा० व को०, ‘दरवाजा हवालदार सर्व’ सा० २. ३७. ‘ रायगडास ’ की०.

२८१. [नंतर] संभाजी महाराज यांस " [38]कारभार करीत जावा [आम्हांस] समजावीत [38]जावें, राज्याचे अधिकारी ज्येष्ठ पुत्र तुम्ही, " म्हणोन आज्ञा केली. परंतु [39]उग्र प्रकृती, महाराजांचे मर्जीनुरूप वागणें पडेना, ऐसें होऊं लागलें. कांहीं दिवस राजगडीं राहून रायगडीं गेले. पाचव[40]डीं राहिले. महाराजांचे मनांत हेतू " हे राजपुत्र सर्वगुणसंपन्न असोन [यांनीं] राज्यभार चालवावा, आपणांस विसांवा व्हावा, " म्हणून [41]बहुता रितीनें 'मार्गें करून चालावें ' हा बोध करून त्यांचा व्रतबंध करून, युवराज्याभिषेक करावासें मनांत आणून व्रतबंध केला. परंतु संभाजी महाराजांची मर्जी एक प्रकारची ! कोण्हे एके दिवशीं हळदकुंकू समारंभ, शीतलागौरी, यास सर्व सुवासिनी स्त्रिया राजवाड्यांत येणार त्यांत कोण्ही रूपवान स्त्री आली. तिजला महालांत नेऊन बलात्कार-अविचार जाला. हें वृत्त महाराजांसही समजलें. ते समयीं बहुत तिरस्कार येऊन बोलले जे, " राज्याचे अधिकारी हे, [42]अगम्यागमन श्रेष्ठ वर्णाचे ठायीं जालें, सर्व प्रजा हें राजाचें कुटुंब [43]आप्तसमान, हे [44]पुत्र जाले तरी काय करावयाचे ? यांचा त्याग करीन, शिक्षा करीन." ऐसें आग्रह करून बोलले. ही बातमी संभाजी महाराज यांस समजली. त्याजवरून दोन घोडियांवरि आपण [45]वें स्त्री ऐसे बसोन, पांच पंचवीस माणसें मावळे आपले खासगीचीं घेऊन

३८-३८. 'कारभारी यांचा विचार समजोन घेत जावा ' **की०**, 'समजत जावा, ' **सा०** २, (अर्थात 'कारभार '). वरील पाठ **सा०** व **को०** यांचा. ३९. 'उग्र ' **सा०** व **को०** गाळतात. ४०. 'पाचवडीं राहिले ' हे शब्द **की०** व **सा०** २ देत नाहींत. ४१. 'बहुत रितींनीं ' **की०**. ४२. 'अगम्यागमन' **की०** व **सा०** २, 'अगम्य-गमन' **सा०** व **को०**. ४३. 'आप्तसमान ' **सा०** व **को०**, 'अपत्यासमान' **की०**. 'आप्त त्या समान' **सा०** २. ४४. 'हे ' व ' पुत्र ' या दोन शब्दांच्यामध्यें ' तरी ' **सा०** व **को०** प्रती देतात, तो फाजील दिसतो किंवा ' जरी ' ऐवजीं पडलेला दिसतो. ' हे' हा शब्द **की०** देत नाहीं. ४५. 'व' **सा०** व **को०** देत नाहींत. वरील पाठ **की०** व **सा०** २ यांचा.

रात्रीसच निघोन पाचवडास असतां तेथून गेले. ते वेळे दिलेल[४६]खान औरंगाबादेस होते त्यांजपाशीं गेले. कांहीं दिवस त्यांणींही संतोष मानून हें कार्यच जालें म्हणून, दरमहा बांधोन देऊन, बहूत सत्कार करून ठेविले. कांहीं एक फौज लोक जमाँव[४७] करून ठेविले. आणि दिलेलखान यांणीं आपली फौज कांहीं बरोबर देऊन भूपाळगड जाऊन घ्यावा ऐसा विचार करून, राजे यांस रवाना केलें. ते समयीं[४८] तसे चालून येऊन, वेढा घालून मोर्चे लाविले. गोळी गोळा टाकावा तरि संभाजी महाराजच पुढें येऊन उभे राहावे आणि हवालदार यास " दरवाजा उघडावा, नाहींतरि शिरच्छेद करीन, सर्व लोक मारीन." सांगून पाठविलें. तेव्हां कोण्हास धीर न पुरे. गोळा वाजावितां नये[४९]. भयाभीत होऊन पळूं लागले. फिरंगोजी नरसाळा हवालदार शास्ताखान याशीं चाँकण[५०] भांडविली तोच होता. विठ्ठल भालेराव सबनीस होते. नामजाद लोक पळूं लागले[५१] ते समयीं यांसही अवसान न पुरे. लोकांचा पळ सुटला, काय करावें ? लोकांची गती हे ! आपण दम धरून उभें राहावें, किल्ला भांडवावा तरि महाराज पुढें येणार, गोळा कसा टाकावा[५२] ? म्हणून रात्रीस किल्ला सोडून निघोन महाराजांकडे गेले. किल्लेकरी कांहीं राहिले त्यांस किल्ला घेऊन धरिलें. बहुतेकांचे डावे उजवे करून[५३] हातपाय तोडिले[५४]. उग्र शासन केलें. असेंच सर्व किल्ले[५५] यांस समजावें म्हणून दहशत घातली. किल्ला फत्ते करून कांहीं मनांतही विचार केला कीं, हें करणें ठीक नाहीं, म्हणून माघारे निघोन दिलेलखान याजकडे गेले.

४६.' दिलेल ' नांव सा० व को० गाळतात. नुसतें 'खान' असें म्हणतात. ४७.' जमा ' की०. ४८ ' तसें ' सा० व को०. वरील पाठ की० व सा० २ यांचा. ४९.' नये ' की०. ५०.' चाकण भांडविला ' की०, 'चाकणा भांडविली' सा० व को०. ५१. 'पळून गेले ' की०. ५२–५२. 'गोळा टाकणेस नये ' की०. ५३.' करून ' शब्द की० गाळते. ५४.' दंड केले ' की०. ५५. 'सर्व किल्लेकरी यांस ' की०.

२८३. महाराजांस वर्तमान समजलियावरि पुत्राचें आचरण असें! म्हणून बहूत खिन्न जाले. आणखी किलियांस येऊन असेंच करतील जाणून ताकीद केली जे. "गोळीं वाजवावा, लढावें, किल्ले सोडूं नयेत." आणि संभाजी राजे यांजकडे कारकून पाठवून बोध करविलीं कीं, "हें कृत्य तुम्ही करितां हें काय? आम्हीं श्रम करून राज्य सोडविलें हें तुम्हांसाठीं किंवा कोणासाठीं? तेथें राहून, यवनांचा समागम करून पुन्हा आपैलीं स्थळें व राज्य त्यांचे घरीं घालावें हे बुद्धी धरली, हा अपाय तुमचा किंवा आमचा होतो? आम्हांस याउपरि कांहीं कर्तव्य नाहीं. एखादे क्षेत्रीं वास [करूं] किंवा श्रीरामदासस्वामींचे पाशीं जाऊन बैंसों. परंतु तुमचीच हानी होईल. मागील जाल्या गोष्टी त्या जाल्या, याउपरि तुम्ही निघोन यावें. पाहिजे तेथें खासगी खर्चास तालुंका लावून घेऊन राहावें. कारभार आटोपेल तितका करावा. माहीत व्हावें." ऐशा कित्येक ममतेच्या व विवेकाच्या गोष्टी सांगून पाठविल्या. बोध होईल ते रितीनें करविला. याजवरून त्यांणीं [विचार केला कीं] आपण येथें राहून यांजपाशीं अथवा विजापूर भागानगर यांचे पादशाहींत आपले मनोगतानुरूप चालणार नाहीं, ऐसें महाराजांचे लिहिल्यावर व सांगून पाठवल्यावर अनुताप होऊन स्त्रीसहवर्तमान युक्तीनें निघोन आले. महाराजांचें दर्शन महाराज पन्हाळ प्रांतीं होते तेथें घेतलें.

२८४. ते समयीं एकांतीं बसवून, "तुम्ही सद्वंश, तुम्हांसाठीं राज्य किती संपादिलें? याचे अधिकारी तुम्ही. सर्व प्रजा हें तुमचें कुटुंब, लेंकराचे ठायीं मोजांवें. राजे लोक तुम्ही. शतावधी स्त्रियां [शीं] लग्न

---

५६. 'हें' की०. ५७. 'गोळा वाजवावा' हे शब्द की० देत नाहीं. ५८. 'केला' सा० को०. वरील पाठ की० व सा० २ यांचा. ५९. 'आपलीं' की० देत नाहीं. ६०. 'बसावें' की० व सा० २. ६१. 'तालुके' सा० व को०. ६२. 'पाठविण्यावर' सा० को० व सा० २. ६३. 'मानावें' की० व सा० २. ६४. 'स्त्रिया लग्नें केलीं असतां' की०.

केलें असतां अथवा शक्तीनसी[65]र शतावधी उपस्त्रिया नाटकशाळा ठेवून [वर्तन] केलें असतां युक्त आहे. परंतु अविचार अगम्यागमन[66] करणें व परस्त्रीबलात्कार हे दोन्ही यशक्षयास कारण. पूर्वीं मोठमोठे राजे व[67] रावणादिक राज्यकर्ते या दोषेंकरून राज्य [क्षयास] व कुलक्षयास गेले. राज्यक्षयाचें क[68]रणें [योग्य] न होय." ऐसें घरोब्रियाचे रितीनें जसें समाधान करून ये तसें करून पन्हाळी[69] प्रांत, तीन लक्षांची[69] तालुका, त्यांचे खर्चास नेमून देऊन, त्यांस कारभारी विठ्ठल त्रिंबक, बाजी मुरार यांचे नातू देशपांडे महाडकर यांस खासनिसी पद देऊन ठेविलें. सोमाजी नाईक बंकी[70] व बाबाजी समशेरबहादर हे सरदार लोक वगैरे देऊन ठेविलें. त्यांची चौकशी सांगितली. संभाजी महाराज यांस बुद्धिवाद करून युक्तीनें वागत तसें करावें. ऐसें सांगून ठेविलें. किलियाची परवानगीरसानगी सर्व हवालदार यांचे जिमेस [व] सर्व कारभार, ऐसें करून हवालदाराचेच निसबतीस काम ठेविलें. यांणीं वरतें असावें, खालीं उतरणें तें परवानगीनें लेहून नेऊन करावें, ऐसें करून ठेविलें. कोल्हापूरचे ठाणियांत महाराजांनीं जनार्दन नारायण सुमंत हे ठेविले. याजप्रमाणें बंदोबस्त करून देऊन नजरबंद ऐसेच ठेविले. आणि महाराज निघोन रायगडीं[71] आले.

२८५. यानंतर दिलेलखान यास औरंगजेब यांणीं विजापूरचें पादशाहीवरि मसलत करावी, लिहिलें; व शिवाजी राजे यांशीं विरुद्ध न करितां ते पादशाहात हातीं घालावी[72]. कमजोर ज[73]हून जाली आहे, यांत

६५.' शक्तिनसार ' की० गावते. ६६.' अगम्यागमन ' की० व सा० २. ' अगम्यगमन ' सा० व को०. ६७. ' व ' की० व को० देत नाहींत. ६८. ' हें राज्यक्षयाचें कारण होय ' की० व सा० २. ६९–६९.'पन्हाळा प्रांतीं नऊ लक्षांचा ' को०, ' पन्हाळा या प्रांतांत तीन लक्षांचा ' की०. ७०. ' बांकी ' की०. ७१.' राजगडीं ' को०. ७२ ' द्यावी ' की०. ७३–७३.' कमजोर न होऊन जाहली आहे. ' की० ! ' कमजोर नसून जाली आहे ' सा० २.

मसलत करावी. त्याजवरून पोक्त सामान फौज तोफखाना वगैरे करून विजापुरावरि चाल केली. भीमानदी उतरून तमाम मुलुख, शहरें मारीत ठाणीं घेतलीं. शहरानजीक भिडला. खान अलीशान मशऊदखान यांणींही आपली फौज व उमराव जमा करून लढाईचा प्रसंग करविला. परंतु [दिलेर] खानाचें सामान भारी, उपाय न चाले. खजीना व सामान यांची कोताई पडली. याजमुळें कांहीं एक यत्न न चाले. याउपरि पादशाही जाती ऐसें समजोन, बहूतच विचारांत पडून विचार केला जे, " शिवाजी राजे हे आपले पादशाहींतील शाहाजी राजे यांचे बेटे, उमराव. त्यांणीं आपले पादशाहींतील, व दुसरें आणखी दैवेंकरून साध्य करून राज्यसाधन केलें. तख्तनिशीन जाले. आम्हांकडील उमराव चालून गेले, खटाई जाली, तत्रापी तह करून संस्थान रक्षिलें. त्यांचें व आपलें अंतःकरण शुद्ध नाहीं, ऐसेंही आहे. त्यांस लिहिणें, मदत करा म्हणणें. हें खुदानें दैवास आणिलें. विरुद्ध समजोन साह्य करितील न करितील. तत्रापी ' नेकजात थोर उमराव, पूर्वींपासून त्यांचे वडील या राज्यांत वाढले, त्या अर्थीं त्यांसच ' साह्य करावें ' ऐसें लिहावें. यांत त्यांची नेकी व कुलीनताही समजेल. मग जसें ताले असतील तसें घडेल." म्हणून दृढ विचार करून " ये समयीचें विघ्न निवारण होण्यास पराक्रमें करून, दैवेंकरून, खजीना, फौज [इत्यादी] सर्वगुणसंपन्न असे तेच आहेत. " म्हणून महाराजांस कित्येक प्रकारें, " गनीम बहूत जोरावारी धरून येऊन पोहोंचला, पादशाहात तुमची, येऊन मदत केली पाहिजे, " [असें लिहिलें.] त्याजवरून महाराज यांणीं तेच क्षणीं सर्व फौज,

---

७४–७४ ' पोक्त सामान × × वगैरे करून ' हे शब्द **सा०** व **को०** देत नाहींत. ७५.' घालीत ' **को०** व **सा०** २. ७६. 'शाहा अलीशान मशाहुदशाह' **को०**. ' खान अलीशान मशऊदखान ' **सा०** २, 'खान अलीशान म्हसूरखान ' **सा०** व **को०**. ७७.' त्यांस ' **सा०** व **को०** देत नाहींत. ७८.' नेक भात ' असें **सा०** व **को०** प्रतींत दिसतें तें 'नेकजात' असावें. 'खानाजात' **सा०** २.

उमराव, पागे वगैरे तोफखाना, दिलेलखानाचें सामान आलें त्याजहून अधीक ऐसें सिद्ध करून, मजल दरमजल प्रन्हाळा प्रांतीं येऊन पोहोंचले. विजापुरानजीक खासा लष्करानिशीं जाऊन मुकाम केला. आणि विचार केला जे, "गनीम सामान बहूत कटें,[७९] त्याहीमध्यें पठाण जातं हटी,[८०] याशीं लढाईत माणसें जाया न करितां हुन्नरेंच करून खजील होऊन नामोहर्म[८१] होय तें करावें," म्हणोन तजवीज केली कीं, त्याचा प्रांत दौलताबाद तालुका यांत आपली फौज पैसावी, वोढा लावावा. त्याजवरून दिलेलखान यास तीन गांवांचें अंतर सोडून, भीमा नदी उतरून, जालनापूर पावेतों त्यांचा मुलूख तलफ ताराज करीतं[८२] चालले. प्रांत, गांव, शहरें मारीत मारीत जालनापुरास जाऊन, चार दिवस मुकाम करून पेठ मारिली. बहूत मालमत्ता हातीं लागली. जालनापूर म्हणजे हें औरंगाबादेपासून[८३] चार गावें आहे. त्या जाग्यास शाहाजादा असतां, त्याचा हिसाब न धरितां, पेठ लुटून, सोनें, रुपें, हत्ती, घोडे, याखेरीज मत्ता बहूतं[८३] सांपडली ती घेऊन पट्टागड तर्फेस स्वार[८४] होऊन, कूच करून येत असतां मध्यें रणमस्तखान, असतखान, जाबितखान ऐसेच आणखी सातपांच उमराव आठदाहा हजार स्वारानिशीं चालून आले. त्यांस जाहांबाजीचे हुनरें जैसी तंबी करूनं[८५] ये तैसी करून, लढाई मारून, घोडे, हत्ती पाडाव

७९. 'कटा' की०. ८०. ' जात हटी ' + + + + 'नामोहरम' पर्यंत २ ओळी सा० व को० प्रतींत कोऱ्या सोडिल्या आहेत. त्यांतील मजकूर सा० २ व की० प्रतींतून घेतला आहे. ८१. 'नामोहरम ' व ' होय ' या शब्दांच्या मध्यें सा० व को० प्रतींत ' न ' पडला आहे, तो तेथें नको. ८२–८२. ' तालुकियांत फत्तराज ' को०, ' त्याचे मुलूक तलफ तराज ' सा० २, त्याचे मुलूख तलख्यांत राज्य ' की०. ' त्याच. मुलूक त फै त रा ज करीत ' सा०. ८३–८३.' पासून च्यार ' या शब्दांपासून ' बहून सांपडली ' येथपर्यंत सा० व को० प्रतींत जागा कोरी सोडली आहे. तेथील मजकूर की० व सा० २ यांतून घेतला आहे. ८४. ' स्वारी येऊन ' को० व सा०. ८५. ' करूं नये ' की०.

करून, पट्टियास गेले. मागती तेथून फौज सरदार त्यांचे मुलखांत धुंदी करावयास पाठविले, व मोरोपंडित प्रधान यांस बागलाणांत व खानदेश प्रांतीं सत्तावीस किल्ले मोंगलाचे घ्यावे, मुलूख काबीज करावा, म्हणोन वीस हजार फौजेनिशीं तिकडे रवाना केलें. आणि महाराज पट्टा किल्ला येथेंच मुकाम करून राहिले.

२८५. इतकेंही जालें, परंतु दिलेलखान बहूतच विरेस पडून, इकडे कसेंही हो, परंतु विजापूर घ्यावें, पादशाहा दस्त[८६] करून नंतर तिकडील विचार करावा, म्हणून बहूतच निकड बसवून तोफांची मारगिरी विजापूरचे कोटास केली. कोणतेविषयीं बाकी ठेविली नाहीं. बहूतच जेरदस्तींत आणिलें. तेव्हां खान अलीशान यांणीं पुन्हा महाराजांस पत्रें लिहिलीं, वकील पाठविले कीं " तुम्ही आपली नेकी करावयाची तितकी करून शाहाजी राजे यांचें पुत्र तुम्ही, या पादशाहींतील त्यांणीं निमक खादलें त्याची चीज करून, आम्ही वांकडेही तुम्हांशीं चाललों असतां येऊन सर्व प्रकारें साह्य केलें, शर्त आपणाकडोन करणें ती केली, मसलतही केली कीं, त्यांच मुलखांत वोढा[८७] लावून गलीम येथून उखलून काढून नंतर घेरून मारावा; सर्व मुलूख त्याचा खराब[८८]राज केला, वोढा लाविला, कोटांत आम्हांसही द्रव्यानीं सामानानीं साह्य केलें. परंतु दिलेलखान बहूतच हट्टास पडोन तिकडे पादशाहाची सर्व दौलत गेली तरी जावो, परंतु विजापूर घ्यावें ऐसे[८९] आग्रहास प्रवर्तला आहे. उरूळत नाहीं, कोटानजीक येऊन भिडला आहे. ये समयीं कांहीं एक विचार न करितां तुम्हीं येऊन पोहोंचून पादशाही राखिली पाहिजे. " त्यावरून महाराज तेथूंन[९०] स्वार पत्रें पावतांच येऊन, फौज मुलखांतील जमा करीत करीत पुन्हा पन्हाळ्या-

---

८६. ' पादशाहा हस्तगत ' को०, को० व सा० २. ८७. ' वेढा ' की०, ' वोढा ' ' ओढा , बद्दल प्रत्येक ठिकाणीं को० ' वेढा ' असें दने, तें अर्थांत चुकीचें आहे. ८८. 'खराब पराजय' की० ! ८९-८९. 'असे आग्रह करून उठत नाहीं ' की०. ९०. ' तेथून ' हा शब्द को० देत नाहीं..

नजीक येऊन मुकाम केला. पूर्वीही सामान खजीना दारूगोळा पाठवून हुशार केलें [होतें,] आणि पुन्हा आलियावर आणखी मागुती द्रव्य व सामान मुबलग हर हुनरें सामान दारूगोळा पाठवून हुशार केलें." त्यांचे मुलखांत सैन्य पइसलें होतें [तें] सर्व बोलावून आणिलें आणि दिलेलखान याजवरि सेनापती वगैरे सरदार, फौज पुढें पाठविली. त्यांणीं जाऊन कांहीं एक अंतरें सडे स्वारीनें उभें राहून कहींकेंबाड मारावें, रसद गल्ला सामान कांहीं एक पोहोंचूं देऊं नये, ऐसें करून कुंल खाना भोंवता जवाब धरून, रस्तेबंदी करून, रोखून धरिला. हें वर्तमान शाहाजास कळोन त्याचे मदतीस औरंगाबादेहून रणमस्तखान व बाजे उमराव आठदाहा हजार स्वारांनिशीं रवाना केले. ते येत असतां त्यांजवरि महाराजांची फौज धावून जाऊन त्यांस मारीत, पिटीत औरंगाबादेपावेतों नेलें. कित्येक शहरें लुटीत व देश खराब करीत परतोन येऊन गनिमास घेरून बैसले.

२८६. हें वर्तमान, व पंडित प्रधान हे बागलाण खानदेश प्रांतीं गेले त्यांणीं आहिवंत किल्ला घेतला, अहिवंत म्हणजे जसा पन्हाळा त्याचे समतुल्य किल्ला मातबर, तसाच नाहावागड, बागलाणचे मुलकांत बहूत कठीण, तोही घेतला; असे दोन किल्ले नामोशाचे, पुरातन जागे, काबीज केले, तेथेंही बहूत मालमत्ता सांपडली. आणि बराबरील जमियत, फौज, होती ती मुलकांत पाठवून, मुलूक लुटोन ठाणीं बसवून बहूत धामधूम केली; कित्येक

९१–९१.' आणि पुन्हा ' पासून 'हुशार केले' पर्यंत मजकूर सा० व को० देत नाहींत. की० व सा० २ देतात. ९२.'कथिला बाड ' की० ! ' कांहीं कही बाड ' को०, ' कही कचाड ' सा०. ९३. ' कुल खाना ' की० गाळते. ९४. ' जवाद ' को०, ' जवा ' की०. ९५.' शाहाजास ' सा०, ' शाहाजाहांस ' की० व सा० २, ' शाहाजानास ' को०. ९६.' बाजे ' या ऐवजीं ' दोन ' असे की० म्हणते. ९७.' धरून ' सा० व को०. ९८. ' बागलाण म्यानेजे ' को०, ' बाबालाण म्याजे ' सा०, ' बागलाणचे दरम्यान ' की०. असे पाठ आहेत. ९९. ' मुलूक लुटोन ' हे शब्द की० व सा० २ देत नाहींत.

मुलूक काबीज केला; हें वर्तमान, व पहिली स्वारी खासा महाराजांनीं केली; जालनापूर मारलें; रणमस्तखान नामोहरम करून दिलेलखानास घेरला; विरेस पडून राहिल्यामुळें तमाम फौज [हीस] याउपरि व त्यास गरदीस मेळवून औरंगाबाद व दौलताबाद घेऊन इकडे मसलत करितात; ऐसें पादशाहा यांस समजलियावरून, पादशाहा यांणीं रणथंबें येथें डाकेवरि वाके जाहीर जाल्यावरून, बहूत खिन्न होऊन आहदीवर आहदी दिलेलखानास पत्रें आलीं जे, "या उपरि तुम्हीं आग्रहास न पडतां, युक्तीनें निघोन शाही न बुडवितां, बचावून कळेल तसें निघावें. शिवाजी राजे यांशीं युद्धाचा प्रसंग पाडूं नये." [अशीं] लिहिलीं आलीं. दिलेलखान याचे फौजेंत रुपया शेर, अच्छेर अनाज जालें. हत्ती, घोडे, माणसें कित्येक मरूं लागलीं. या जाचतीनें [व] सर्व दौलताबादेचा मुलूक खराब करून, वोढा लावून दिलेलखान जेरदस्तींत आणिला. बाहेर माणूस, हत्ती, घोडे कांहीं एक फिरकूं न पावे. निघाले तितके उचलूं लागले. कहीकबाड रसद न चाले. पादशाहाची लिहिलीं आलीं. तेव्हां दिलेलखानास ऐसें कळों आलें कीं, "आपण येथें दम धरून राहिल्यानीं आपली शाही कुल बुडवितील, गरदीस मेळवितील. विजापूर येणेंची सर्व मसलत राहिली [च.] परंतु याउपरि आपले प्राण व पादशाही सलतनत जाऊं पाहाते [ती] बुडविलियाचें अपेश नशिबास न येतां निघोन कोणते प्रकारें जावें ? निभाव कसा पडतो ? बसोन राहिल्याही बसों देत नाहींत. त्या अर्थीं निघोन जावें." म्हणोन विजापूर सोडून दिवसास कोश दोन कोश मजली करीत चालला. याप्रमाणें गनीम जेरजूर करून, खटा करून

१००.' पाडून ' सा० व को०. १. 'वाके' की०. २.' खजील ' की० व सा० २. ३.' लिहिणीं आलीं ' की०, ' लिहिलें आलें ' सा० २. ४.'जातीनें' की०. ५. ' फिरकूं न यावें ' सा० व को०. ६. ' कचिला बाड ' की० ! ७. ' विजापूर येथें ' सा० व को०, ' विजापूर घेणेची ' की०, ' विजापूर येणे (ची) ' सा० २. ८. ' जेर जेर ' की०. ९.' खट्टा ' की०, 'खटा' सा० २, ' खटक ' सा० व को०.

उखळला. खान अलीशान यांणीं [ही] जैशी कोट राखण्याची शर्त करावी तैशी करून बहूत शर्त केली. कोट लढावून राखला.

२८७. याप्रकारें करून सैन्येंकरून व द्रव्येंकरून विजापूरचें साह्य महाराजांनीं केलें. ज्या उपायें गनीम उखेंळून येईल त्या उपायें उखळून विजापूरचें अरिष्ट दूर केलें. पादशाहात रक्षिली. ते समयीं खान अलीशान बहूतच कृतोपकारी होऊन, महाराजांची तारीफ करणें ती करून वस्त्रें, जवाहीर, उत्तम पदार्थ पाठविले. आणि दाली तरवार महाराजांकडे पाठविली. " पुन्हा पाहिजे तरि तुम्हीं बांधावी किंवा आपणास मकेस रवाना करून हे पादशाहात तुमची होय, तुम्हीं संभाळावी, करावी, " म्हणून खिलत [व] वकील पाठविले. बेकिलाफेपणें बहूतच सरळ होऊन " तुम्ही शाहाजी राजे यांचे पुत्रत्वास उत्तीर्ण जालां. पूर्वी आम्हीं तुम्हांकरितां शाहाजी राजे यांस पीडा केल्या वगैरे सर्व ऐकीकडे ठेऊन हे गोष्टी तुम्हीं करून दिगांत कीर्ती मेळविलीत ! वंशजपणाची धन्य केलीत ! ! " असें म्हटलें. ते समयीं महाराजांनींही पादशाहास वस्त्रें, हत्ती, घोडे जवाहीर पाठवून वकिलां-बरोबर आपले मातबर देऊन, " आम्ही राज्य सोडविलें त्यांत या पाद-शाहींतील [व] आणखीही सोडविलें, तेव्हां आपण आम्हीं वश व्हावें म्हणोन कैलासवासी महाराजांस पीडा केली, परंतु आम्ही त्यांचे स्वाधीन नाहीं समजोन मनसब व मुलूक त्यांजकडेच राखून सर्व शेवटवरि चालविलें. ते कृतोपकार तुम्हीं केले आहेत. थोर शाहा तख्तनिशीन [आहां !] आपणांस लायख तेंच करीत आलां. आम्ही वाढलों, सामान, फौज,

---

१०. ' उपलिक' की० । ११. ' लडवून ' की० व सा० २, 'लढावून' सा० व को०. १२. ' उखलिला ' सा०, को० व सा० २. वरील पाठ की० देते. १३, ' ढाल ' की०, 'दाली' सा० को० व सा० २. १४. ' बेकी कदपणें ' की०। १५. 'मि क ऊ न ठे ऊ न' असें सा० व को० मध्यें दिसतें. 'एकीकडे ठेवून' सा० २ व की०. १६. ' स वे व्य व्ह री ' असें सा० व को० मध्यें दिसतें, वरील पाठ की० व सा० २ यांचा.

खजीना जाला, हें निदानीं तुमचे उपयोगीं पडेल समजोनच संपादिलें, राखिलें. आपले ताले सबळ होते, त्यांणींच आपण फत्ते पावलां. आम्हां-कडोन जालें तितकें केलें. कोट जवामर्दी [नें] राखणें [ची] आपण शर्त केली. याउपरि आपली पाहशाहात, दौलत सुखरूप जतन करून, राखून आपण करावी. आम्हांस संकट पडेल तेव्हां साह्य करण्याविषयीं लिहीत असावें " म्हणोन दाली व तरवार फिरोन पाठविली. आणि तह करारदाद पादशाहांनीं ठेविला कीं, " होसकोटा व बेंगरूळ, अरणी व चंजाऊर आदिकरून पेशजी महाल लागिले आहेत त्यांस पेशींकशी व तोफा वगैरे दणें येतें तें माफ असे, दरोबस्त आपणांकडे करार केलें असे. चालावें. शिवाय जे नवीन चंदी वगैरे तालुके किल्ले घेतले तेही दरोबस्त आपणांकडे चालावे. यास कांहीं एक [अडथळा] आम्हांकडून पुन्हा तुम्ही जितका प्रांत वहिवाटितां त्यास व्हावयाचा नाहीं. " याप्रमाणें ठरावून दिल्हें. महा-राज यांणीं " बाकी तुमचे तालुके राहिले ते तुम्हीं राखावे, त्यांत आमचा उपद्रव होणार नाहीं, " असें करोन दिल्हें. याप्रमाणें तहनामा ठरला.

२८८. [इकडे] दिलेलखान संभाळीत संभाळीत निघोन आंदवानी कोपळ प्रांताकडे गेला. त्याचे पाठीवर महाराजांनीं फौजा रवाना केल्या होत्या त्यांनीं व प्रथम विजापुरानजीक जाऊन पेंट्टा गडाकडे गेले ते समयीं जनार्दनपंत सुमंत हणमंते कोपळ प्रांतांत कांहीं फौजेनिशीं ठेविले होते, त्यांणीं तिकडे कितीक पुंडपाळेगारांनीं फिसाहत केली होती, त्यांस मारून काढिलें [होतें] व हुसेनखानाचा भाऊ कासीमखान दोन तीन हजार स्वारांनिशीं आला होता, त्यास व त्याचा कबिला व हुसेनखानाचे दोघे लेंक ऐसे कैद केले. हत्ती पांच व घोडे पांचशें पाडाव केले. याखेरीज पुंड पाळेगार यांचा मुलूक व गड, कोट काबीज करून ठाणीं बसविलीं. फत्ते केली. ऐसें असतां दिलेल-

१७. ' आम्हांस ' शब्द वाक्याच्या आरंभींच घातला आहे तो ' साह्य करण्याविषयीं ' यापुढें अन्वयासाठीं घेतला पाहिजे. १८. ' लाविला ' सा० व को०. १९. 'दसकशी' की० ! २०. 'आदवानी' की०. २१. 'देवगडाकडे' की०.

खांनें व सरजाखान व हुसेनखान येतां बहूत करून जामियत फुटली गेली हें कळोन, हेही पांचसाहा हजार स्वारांनिशीं गनिमावर गेले. मध्यें गनीम घालून जिकडे जिकडे गनीम जाँई[22] तिकडे [तिकडे] जाऊन, जागां जागां गनिमास गोषमाल देऊन तिकडूनही मारून काढिला. तो भीमानदी उतरून पेडगांवास आपले मुलखांत खटा होऊन गेला. दिलेल-खान यास ऐसें कळों आलें जे, मागती विजापूरची वाट न धरावी ऐसा खजील केला.

२८९. याप्रमाणें महाराजांनीं प्रतापें करून, यश, कीर्ती व अर्थ संपादून हें वर्तमान सर्व व्यंकोजी राजे यांस चंजाउरास लिहिलें कीं, " संभाजीराजे दिलेलखान यांजकडे गेले [होते] ते आणावयाचे उपाय बहूत प्रकारें करून आणिले. त्यांसही कळों आलें जे ' पादशाहींत अथवा विजापूर अगर भागानगर पादशाहींत आपले मनोगतानुरूप चालणार नाहीं ' ऐसें जाणोन आमचे लिहिल्यावरून[23] स्वार होऊन आले. भेटी जाल्यावरि घरोब्याचे रितीनें जसें समाधान कँरून[24] ये, तसें केलें; व दिलेल-खान मातबर जमाव करून विजापूरची पादशाहात कमजोर पाहून चालून जाऊन शहरकोटास भिडला. याजवरून खान अलीशान यांणीं ' आम्हांस सौख्य[25] करावें ' ऐशीं पत्रें पाठविलीं. त्याजवरून दरमजल जाऊन मुलूक मारून शौर्तीनिशीं[26] गनीम उखळून मारून काढिल'. विजापूरचें अरिष्ट दूर करून पादशाहात राखिली. यावरून त्यांणीं तह करून तुम्हांस चंजाऊर वगैरे तालुकियाचे तोफा व पेशकसी देणें लागत होती ते आम्हां-कडे करून दिल्ही व चंदी वगैरे प्रांत तहामध्यें आम्ही आपणाकडे लावून घेतले. तरि याउपरि हें सर्व आम्हांकडील कारभारी वँ[27] लोकँ आहेत त्यांचे

२२.' जाय ' सा० व को०. २३.' लिहिलेप्रमाणें ' की०. २४.' करावें तसें केलें ' की०. २५. ' सख्य ' की०. २६. ' शर्तनिशीं ' सा० व को०. २७. कारभारी लोक ' की० देते, त्या दोन शब्दांच्या मध्यें ' व ' देत नाहीं.

स्वाधीन करीत असावें. हें वर्तमान तुम्हांस समजावें. " म्हणोन पत्रें रवाना केलीं. आणि भूपाळगड गेला होता तो व बाहादूरबिंडा घेऊन महाराज यशस्वी होऊन पुन्हा रायगडास आले.

२९०. [तेथें] शरिरीं कांहीं व्यथा निर्माण जाली. पुन्हा बरी जाली. यानंतर राजाराम यांचा विवाह करावा याची योजना करून बहूत समारंभ व ततुंद करून करविला. शरीरसंबंध प्रतापराव गुजर याची कन्या वधू करून केला. एक मासपर्यंत मोठा समारंभ सोहळा लक्षावधी खर्च होऊन जाला. शके १६०१ सोळाशें एक यांत लग्नसमारंभ केला.

२९१. यानंतर महाराजांनीं याप्रकारें करून धर्मार्थकाम तीन पुरुषार्थ अमानुष कर्मे करून केले, ते सर्व यथासांग संपादिले. पराक्रम व चमत्कार केले ते वर्णन करण्यास कोणासही शक्ती नाहीं. तत्रापी कांहीं संक्षेपेंकरून पूर्वीं पासून वर्णन करीत आले त्या आधारें [हें वर्णन] जालें. ज्यांची कीर्ती, तुकाराम बावा व रामदासस्वामी परम विरक्त वैराग्याचे शिरोमणी यांणीं अभंग, श्लोक करून [वर्णिली,] प्रताप वर्णिला, त्यांस मान्य जाले, असे राजे,[३२] यांचें अद्भुत चरित्र दिवसा दिवसाचे ठायीं नाना प्रकारें केलें तें वर्णन करण्यास [३३]इतरांस काय शक्ती आहे ? राज्याभिषेक होऊन प्रताप केले ते वर्णिले. याउपरि उत्तरखंड चरित्र केलें जे, तीन पुरुषार्थ साध्य जाले. याउपरि चवथा पुरुषार्थ मोक्ष श्रीरामदासस्वामींनीं वरद हस्त ठेवून कृपा केली सांगितला, त्याचें आचरण करावें. शरिरीं व्यथा, याउपरि

---

२८. ' याचा ' व ' विवाह ' या शब्दांच्यामध्यें 'व्रतबंध करून' असे शब्द कों० मात्र देते, इतर प्रतींत ते नाहींत. २९. 'शरीरसमंध' सा०, को० व सा० २. ३०. '१६१' सा० व को०. '१६'च्या पुढें त्या देत नाहींत ती नजरचुकी दिसते. ' सोळाशें एक ' हीं अक्षरी संख्या सा० २ मात्र देते. ३१. ' अमानुष्यें ' को०, 'अमानुषिक' सा०, ' अमानुष्य सा० २, 'अमानुषी' की०. ३२–३२. ' त्यासमान्य असे राजे जाहले त्यांचे अद्भुत ' की०. ३३–३३. ' इतरांस शक्ती नाहीं ' को०.

[आयुष्य] मर्यादा विशेष नाहीं, हें समजोन विरक्तताभ्यासाचें[३४] पुरश्चरण आरंभिलें. मोठे मोठे पंडित, ज्ञानी व संन्यासी यांशीं सर्व काळ सहवास करावा, आत्मानात्म विचार करावा, ऐशी वृत्ती उदासीन जाली आणि [त्याप्रमाणें] करिते जाले. पूर्व-युगीं राजे आपण वृद्धापकाल प्राप्त जालियास राज्य पुत्राचे स्वाधीन करून आपण ईश्वरप्राप्तीचा उपाय अरण्यांत जाऊन करिते[३५] जाले, तसें करावें हा हेतू; परंतु पुत्राचे ठायीं[३६] गुण असावे ते नाहींत. तसेंच टाकून गेलें असतां अपकीर्तीस कारण होईल, या अर्थीं यावद्देह घरींच सत्समागम करून सद्गुरुबोधित महावाक्याचा उपदेश जाला[३७] तें साध्य करून सार्थक करावें हेंच उत्तम. षड्वर्गत्याग करून विषयांपासून विरक्त होत्साता सर्वकाळ भगवद्भजन, श्रवण, मनन, निदिध्यास[३८], कीर्तनादिनवविधा भक्तीकरून युक्त[३९] ऐसे होऊन सर्वकाळ कालक्षेप करिते जाले. योगादिमार्ग पाहावे ऐसें केलें. पूर्वीं युगयुगाचे[४०] ठायीं अवतार निर्माण होऊन बहूत दुष्ट दुर्जनांचा नाश करून [त्यांनीं] धर्म स्थापिले; तसेच महाराजांनीं अवतार-चरित्र केलें. यज्ञयागादी धर्म ब्राह्मणांपासून चालविले. धर्मवृद्धीकरून सर्वांस आनंदरूप [असें] प्रजापालन यथाविधी केलें. शके १५९६ पासून राज्याभिषेक जालियावरि शके १६०२ पर्यंत याप्रमाणें चरित्र करून असतां कांहीं दिवशीं ज्वराची व्यथा जाली.

२९२. या उपरि आपली अवधी पांच सातें[४१] दिवस इतकी राहिली म्हणोन सर्व मातबर सरकारकून व सरदार आदिकरून जमा करविले,

---

३४. ' व ज्याचें पुरश्चरण ' की०, 'भ्याचें पुन्हश्चरण ' सा०, 'पुन्हाश्चरण' को०, ' व ज्याचें पुरः चरण ' सा० २. हें ' विरक्तताभ्यासाचें ' तर नव्हे ? ३५. ' करीत आले ' की० व सा० २. ३६. 'ठायीं' हा शब्द सा० व को० देत नाहींत. की० व सा० २ देतात. ३७.' जाले यास ' सा० व को०. ३८. ' निजध्यास ' सा०, की० सा० २. वरील पाठ को० प्रतीचा. ३९. ' मुक्त ' की० । ४०.' युगायुगाचें ' की० 'युगयुगाचे' सा० को० व सा० २. ४१. ' पांच चार ' को०, ' पांच साहा ' सा० २.

आणि सर्वांस जवळ बोलावून सर्वांसीं[४२] दर्शन, भाषण करणें तसें केलें. प्रधानादी कारभारी व विश्वासू आप्त जवळ बोलावून बसवून सांगितलें जे, " हें राज्य आपण मोठे पराक्रमें श्रीचे वरप्रदानें[४३] संपादिलें; ऐशीं हजार पागा केली; किल्ले, कोट, जंजिरे, प्रांत व द्रव्यही अनेक प्रकारचें कोट्यावधी, [असा] संग्रह केला. दानधर्म, यशें[४४] कीर्ती दोन्ही साध्य केलीं. पुढें याचें रक्षण करून, आम्हांहून[४५] अधीक पराक्रम करून, एक दिल्लीची पादशाहात व उत्तरचें राज्य साध्य *करणें तें [करण्यास] आयुष्य पुरलें नाहीं; व मेळविलें राज्य व माणसें तुम्ही सर्व मोठे मोठे पराक्रमी यांचीं भूषणें, योग्यता वाढवून अधीक राज्य वाढविणें[४६] येविशीं वडील पुत्र वयें करून योग्य, परंतु क्रूर आणि व्यसनी, तेव्हां पुढील विचार [त्याचा] यथास्थित दिसत नाहीं. धाकटे पुत्र गुणें करून युक्त, परंतु वयेंकरून लाहान व धाकटेच. तेव्हां विभाग करूंन[४७] द्यावे, परंतु विभागांनीं चार मातबर लोभाविष्टपणें एकांत एक विरुद्ध चालतील[४८]. तेणें करून राज्यवृद्धी राहून कलह प्राप्त होईल. राज्य[४९] ऐशी मर्यादा राहाणार नाहीं. वडिलांनीं राज्य करावें, कनिष्ठांनीं त्यांचे आज्ञेंत चालून सेवा करावी, ऐसे राजधर्म; तो योग दिसत नाहीं. शत्रूस संधी होतील[५०]. हें राज्य देवाचें देणें, [त्याचा] नाश होईल. वडील [पुत्र] संभाजी राजे, याजकरितां त्याजकडेच सर्व लोक पाहातील, व पाहाणें प्राप्त. परंतु त्यांची चाल एक

---

४२. ' सर्वांशीं ' की० व सा० २. ४३. ' वरदानें ' सा० व को०. ४४. ' यश कीर्ती ' या शब्दांपुढें 'इहपर' हा शब्द की० प्रत अधीक देते. ४५. 'आम्हांहून' असें सर्व प्रती देतात. या शब्दाऐवजीं ' याहून ' असा शब्द असता तर बरें झालें असतें. * ' करणेंत ' की०. ४६. 'वाढवणें असे' की०, 'वाढवावे असे' सा० २. ४७.'करूनही' सा०, की० व सा० २ देतात. वरील पाठ को० प्रतीचा आहे. ' ही ' ची येथें जरूर दिसत नाहीं. ४८. ' चालवितील ' की० ४९. ' राज्य ' हा शब्द की० देत नाहीं. ५०. ' होईल ' की०, बाकी सर्व प्रती ' होतील ' असा पाठ देतात.

प्रकार [चीं.] सरकारकून व योग्यतेचीं माणसें ज्यांनीं जिवाभ्य श्रम राज्यवृद्धीसाठीं केले तीं थोर थोर माणसें यांच्या अप्रतिष्ठा करतील, [त्यांचा] नाश करतील. राज्याचा व द्रव्याचा नाश करतील, बुडवितील, लाहान माणसांचे सहवासेंकरून थोरांच्या अप्रतिष्ठा होतील. निर्नायकी होईल. आम्हीं पाया घातला, माणसें गुणसंपन्न मेळविलीं, वाढविलीं तीं राहाणार नाहींत. द्रव्य, खजीना सर्व नाश पावेल. मोठा सबळ शत्रू औरंगजेब तो आपलें स्थल सोडून निघाला असतां, आमचे तेजप्रभावें आपले राज्यांतच राहिला आहे, तो पुढें चाल करील. विजापूर, भागानगर पादशाही कमजोर पडल्या घेऊन हें राज्य घेऊंन इच्छील. तेव्हां संभाजीचे वस्तू रक्ष [व] णार नाहीं. परंतु [हें] होणारच ऐसें दिसतें. " म्हणोन एक घटिकापर्यंत नेत्र झाकून स्तब्ध जाले आणि मुखांतून अक्षरें आलीं कीं, " संभाजी दगा पावेल, राजारामच बळावून पुन्हा राज्य रक्षील. मोरोपंडित, निराजी रावजी, रामचंद्र नीळकंठ, संताजी घोरपडे, धनाजी जाधव पुन्हा राज्यवृद्धीस कारण होतील. पुढें शिवनामें राजा होईल तो दिल्लीपर्यंत राज्य करील. " इतकें बोलोन सर्वांकडे पाहिलें. ते समयीं सर्वांस बहूतच कष्ट व दुःख पर्वतप्राय जालें कीं, " महाराजां मागें आमचें सर्वांचें वाचणें जीविका व्यर्थ होय ! " ऐसा समय प्राप्त जाला. यानंतर महाराजांनीं आज्ञा केली कीं "हा मृत्युलोक ! मोठे मोठे अवतारादिक गेले ! होणार [तें] अवश्यानें [होतें] व उत्तरकाल तसें होतच

---

५१. 'जीवामय ' की० ! ५२. 'करतील' या ऐवजीं ' करील' असें की० एकवचन सर्वत्र देते. ५३. 'निर्भयकी ' की० ! ५४. ' राज्यप्रभावें ' की०. ५५. ' घेऊन ' किंवा ' घेऊं ' की० देत नाहीं. घेऊन = घेऊं. ५६. ' अक्षर आलें कीं ' सा० व को०. ५७–५७. 'राजाराम चंदीकडून पुन्हा राज्य रक्षील' की० व सा० २. ५८. 'कष्ट व' हे शब्द की० देत नाहीं. ५९.'महाराज मागें' सा० व को०. ६०–६०. ' संकटसमय ईश्वरानें प्राप्त केला' की०.

असतें ! ! तुम्ही सर्व पराक्रमी आहां. कळेल तसे प्रयत्न करून राज्य* व धर्म* रक्षावा. एक विचारें सर्वांनीं चालावें म्हणून सांगून सर्वांचें समाधान केलें, आणि " बाहेर जवळ बसावें, " अशी आज्ञा केली. आणि आपण श्रीगंगोदक घेऊन स्नान केलें. प्रायश्चित्तविधी केला. भस्मधारण रुद्राक्ष-तुलसी-मालाधारण केलें. आणि दर्भासनीं बसले. शत गोप्रदानें प्रत्यक्ष करून सहस्र-गोप्रदानें द्रव्यद्वारा संकल्प केला. आणि श्रीदेवाजीचें नामस्मरण अविस्मरणें करून भगवद्गीता व सहस्रनामें [यांचे] पाठ करविले. ब्राह्मणांचे घोष ऐसे होत [61]असतां, शके१६०२रौद्रनाम संवत्सरे, चैत्र शुद्ध पौर्णिमा, उत्तरायण, दोनप्र[62]हरीं देहत्याग करून अवतार समाप्त **श्रीराम** ! ऐसें म्हणून केला.

२९३. ते समयीं दुश्चिन्हें [होतीं जालीं.] दिशा धूम्र [वर्ण] व नक्षत्रपात, भूमिकंप, इंद्रधनू रात्रीस, ऐसे उत्पात होते जाले. शंभुमहादेव येथील तळ्याचें पाणी रक्ताप्रमाणें तीन दिवस जालें. जलचरें फार मेलीं. ऐसे अनर्थ जाले !

२९४. यावरि सर्व कारभारी, कार्याध्यक्ष, आबालवृद्ध स्त्रीजन [यांचा] मोठा हाहाकार जाला ! ! नंतर सर्व प्रधानादिक मिळोन [63]दरवाजे बंद करून, बातमी बंदोबस्त होय तों न फुटावी, ऐसें करून, शिबिका आणून, सर्व राजचिन्हें व उपचार करून यथाविधी मंत्राग्नी करविला. सहगमन पुतळाबाईसाहेब यांणीं केलें. उत्तरक्रिया **साबाजी भोसले** सिंगणापूरकर यांजपासून राजाराम यांस समीप बसवून करण्यास प्रारंभ केला. बहूत दान, धर्म महादानादी करते जाले.

२९५. या प्रकारेंकरून महाराज पुण्यश्लोक योगियांसही जे गती असाध्य ते चतुर्विध पुरुषार्थ [सुद्धां] साधून मोक्षाचे अधिकारी जाले.

– ' राज्यधर्म रक्षण करावा ' की०. ६१. 'होतसातां ' सा०, को० व सा० २. वरील पाठ की० चा. ६२. की० प्रत ' रविवार ' शब्द अधीक देते. ६३. ' दरवाजे ' की० व सा० २, ' दरवाजा ' सा० व को०.

प्रकर्ण[६४] समाप्त सप्तम जालें. श्रीरस्तु. मंगलानि भवंतु[६४]. याप्रकारेंकरून महाराजांनीं प्रतापचरित्र[६५] करून वैकुंठवास केला. हे कथा श्रवण, मनन, पठण केली[६६] असतां सर्व विघ्नें दूर होऊन पुण्य व यश प्राप्त होईल. आणि सर्वगुणसंपन्नता प्राप्त होऊन, सकल ऐश्वर्यलक्ष्मी तत्काळ प्राप्त होईल.

२९६. पुढें सर्व अष्ट प्रधान यांणीं विचार केला जे, संभाजी महाराजांची मर्जी यथास्थित मार्गावरि येण्याचे उपाय करून [यथास्थित] होय तों पर्यंत, संभाजी महाराज यांस आहेत तसे बंदोबस्तानें राखून, सर्व राज्याचा बंदोबस्त राजाराम साहेब येथें आहेत यांस मंचकारोहण करून कार्यें चालवावीं. नंतर सर्वांनीं महाराजांकडे जाऊन, त्यांची मर्जी प्रसन्न करून राज्याभिषेकादी करणें तसें त्यांस [६८]करावें. ऐसा संकल्प करून क्रियासमाप्ती जालियावरि राजारामसाहेब यांस सुमुहूर्तें मंचकारोहण करविलें. शके १६०२, रौद्रनाम संवत्सरे, वैशाख वद्य तृतीया. येथून पुढें चरित्र जालें तें संभाजी महाराजाचे चरित्रांत वर्णन केलें आहे.

राज्याभिषेक प्रकरण सप्तम समाप्त.

६४–६४. " प्रकर्ण समाप्त सप्तम जालें, श्रीरस्तु. मंगलानि भवंतु " हीं वाक्यें **की०** देत नाहीं. त्याऐवजीं ' राज्याभिषेक सप्तम प्रकरण समाप्त. श्रीरस्तु ' असें अगदीं शेवटीं देते. ६५. ' अवतार चरित्र ' **की०**, 'प्रताप चरित्र' **सा०**, **को०** व **सा०** २. ६६. ' केले असतां ' **सा०** **को०** व **सा०** २. ६७. ' करवून करवावा ' **की०**. ६८. 'करावें ऐसा संकल्प' हीं अक्षरें **सा०** व **को०** प्रतींतील फाटून गेलीं आहेत, तीं **की०** व **सा०** २ मधून घेतलीं आहेत. ६९. ' केलें ' **सा०** २.

राज्याभिषेक — प्रकरण सप्तम — टिपा.

परिच्छेद २५४.–दक्षिणप्रांतीं जाऊन इ०–ह्या गोष्टी राज्याभिषेक झाल्यानंतर १६७७।७८ सालीं झाल्या. त्या **चिटणिसानीं** अलीकडे ओढिल्या आहेत. **विजापुरची हस्तगत जाली**–विजापूरच्या बादशाहानें म्हणजे मुख्य वजीर अबदूल महंमद यानें, शिवाजी चौथ व सरदेशमुखी विजापूरच्या मुलखापासून उकळूं लागला, तेव्हां अंतस्थ तह करून त्यास तीन लाख रुपये दरसाल देण्याचें ठरविलें. सन १६६८. **ग्रां० ड०** भाग ७. पुढेंही १६७६ च्या अखेरीस बहलोलखान यानें शिवाजीशीं मादण्णाच्या मध्यस्थीनें तह केला. तीन लाख रुपये शिवाजीस विजापूर सरकारनें द्यावे, व पुढें दरसाल एक लाख होन मोंगलापासून बचाव करण्याबद्दल त्यास देत जावे, असें ह्या तहानें ठरलें. **प्रो० जदुनाथ.** असे दोन प्रसंगीं तह गुप्त रितीनें विजापूरकरांनीं शिवाजीशीं केले होते. त्यांस अनुलक्षून हें विधान चिटणीस करतात असें दिसतें. **भागानगरच्या बादशाहाशीं** प्रथम तह १६६८ मध्यें झाला. शिवाजीस पांच लाख रुपये दरसाल त्या बादशाहानें देत जावे असें त्या तहानें ठरलें होतें. **ग्रां० ड०** भाग ७. **घासदाणा, साबोत्रा (साहोत्रा)** ह्या बाबी पुढें राजारामाच्या वेळीं मराठे सरदारांनीं चौथ-सरदेशमुखीशिवाय बसविल्या. **पाळेगारांतच संख्या इ०**–संख्या=गणना.

परिच्छेद २५५.—त्यांजवरिच मोहीम करावी–त्यांजवरिच=शिवाजीवरच. **त्यांचेच बळें इ०**–त्याच फौजांच्या व सरदारांच्या बळावर. ‘ त्याशीं बळें लढावें. ’ **की०** चा पाठ आहे, तेथें बळें=मुद्दाम. **मनसबेबाज**=मनसुबेबाझ =(**अ०** मन्सूबा **फा०** बाज्) युक्तिवान्, शाहाणे. सर्वही प्रतींत ‘ मनसब-बाज ’ असा पाठ आहे तो शुद्ध नाहीं. **इहसान त्यांजवर केलें**–**अ०** ईहसान, एह्सान् = केलेली कृपा, कृतोपकार. **किल्ले रणथंबोहर**–रणथंबोहर, रणथंबोर, रणथंबें, रतनभेर, रिन्थंबोर–हा किल्ला चितोडच्या नजीक मेवाडांत आहे.

परिच्छेद २५६.—ही रणथंबोहरवर मोहीम व इलाचीबेग ह्याचा हा साहसीपणा यांची माहिती इतरत्र कोठें आढळांत येत नाहीं.

परिच्छेद २५७—रघुनाथपंत पंडितराव-ज्यास जयसिंगाकडे शिवाजीनें बोलणें करण्यास पाठविलें होतें तो. **रघुनाथ नारायण** पंडितराव असा पाठ आहे तेथें 'रघुनाथ नारायण हनुमंते' तर नव्हे ? पण तो ह्याकाळीं शिवाजीकडे नसून व्यंकोजीकडे तंजाउरीं होता. **दत्ताजीपंत वाकेनीस**–दत्ताजी त्रिंबक जो गोसांवी होऊन शिवाजीबरोबर आगऱ्याहून परत आला. **काशीपंत मथुरे विश्वासराव इ०**–ह्या तिन्ही बंधूस मथुरेहून आले म्हणून 'मथुरे' हें आडनांव पडलें, आणि अत्यंत विश्वासाचें आचरण केलें म्हणून 'विश्वासराव' ही पदवी त्यांस शिवाजीनें दिली. **शामजी नाईक पुंडे**–शिवाजीचा आजा मालोजी याजपासून श्रीगोंदेकर सावकार पुंडे यांनीं भाग्योदय झाल्यावर आम्हांस पोतेदारी द्यावी असें वचन घेतलें होतें. त्यांचा वंशज शामजी नाईक ह्यास शिवाजीनें पूर्व स्मरून आपली पोतेदारी म्ह० खजीनदारी दिली होती. **संकराजी नीळकंठ**–हा शंकराजी अनाजी दत्तो मागून सुरनीस म्ह० सचीव झाला. राजारामाच्या वेळीं जिंजीहून काशींक्षेत्रीं गेला, पण पुढें शाहूच्या वेळेस सय्यद् बंधूंच्या पदरीं राहून ता त्याशीं तह करण्यांत शाहूच्या फार उपयोगीं पडला. **रघुनाथ बल्लाळ कोरडे**–दिल्लीकडे पाठविलेला वकील. **नरहर बल्लाळ सबनीस**–ज्यानें पुढें येलूर (वेलूर) कोटास वेढा घालून तो कोट दीर्घ प्रयत्नानें काबीज केला, तो. **रावजी सोमनाथ सुभेदार**–राजापूर प्रांताचा सुभेदार. **पंताजी गोपिनाथ बोकील**–अफजलखान प्रकरणांत प्रसिद्धीस आलेला. **अनाजी रंगनाथ मळेकर**-हा प्रतापगडचा सबनीस. अफजलखान जावळीस आला तेव्हां सर्व चौकीपहाऱ्यांचा बंदोबस्त ठेवणारा. **विठ्ठल पिलदेव**–पुढें कर्नाटकच्या स्वारींत कामकाज केलेला. **कृष्ण जोशी**–हा चितपावन ब्राह्मण कर्नाटकच्या स्वारींत असून व्यंकोजीकडे बोलणें करण्यास गेला होता; पण त्यापूर्वी तो शिवाजीच्या पदरीं कधीं राहिला होता तें समजत नाहीं. '**हसाजी बहिरव**'–असा कोल्हापूर प्रतीचा पाठ आहे. त्यावरून हसाजीच्या बापाचें नांव बहिरव होतें कीं काय ! हसाजी हा क॥ तळ बीडचा देशमूख होता. पुढेंही हसाजी बहिरव असाच पाठ को० प्रतीचा आहे. **मानसिंग मोरे**–नगर जिल्ह्यांतील राशीन गांवानजीक भीमेच्या कांठीं खेड म्हणून गांव आहे, तेथील मोऱ्यांपैकीं हा मानसिंग असावा. **पाळक लेंक**=शाहाजीचा लेंकवळा. **संभाजी कावजी**-जावळी प्रकरणांत ह्या होता आणि अफजलखानाच्या भेटीच्या प्रसंगीं हा व जिऊमहाला असे दोघे

शिवाजीबरोबर होते. पण पुढें **संभाजी कावजी** शाहिस्तेखानास सामील झाला होता तो आतां शिवाजीकडे कसा ! **अरेराव**–(धारराव शब्दाच्या सारखा ह्याचा अर्थ आहे.) तिस्मारखान, शूरंमन्य, रगडमल्ल, असाही ह्या शब्दाचा अर्थ आहे. अरेराव हें टोपण नांव किंवा पदवी असावी. **अमृतराव निंबाळकर**–निंबराज परमार यानें निंबळक गांव वसविलें, म्हणून ' निंबाळकर ' नांव पडलें. मुधोजी निंबाळकर याची मुलगी सईबाई ही शिवाजीची पहिली बायको. **मालोजी निंबाळकर–बाळाजी नाईक निंबाळकर**–मागें अमृतराव निंबाळकर यावरील टीप पाहावी. **महादाजी नाईक निंबाळकर**–हा बजाजी ऊर्फ बाटेराव याचा मुलगा व शिवाजीचा जांवई. यास शिवाजीची मुलगी सखूबाई दिली होती. **गणोजी शिर्के**–हाही शिवाजीचा जांवई–यास शिवाजीची मुलगी राजकुंवर दिली होती. **बहिरजी घोरपडे**–संताजी घोरपडे याचा भाऊ. **रायाजी नळगे**– हा रामाजी नळगे तर नव्हे ! ज्यास पुढें जिंजीचा हवालदार नेमिलें. **नेमाजी शिंदे**– जो पुढें शाहूस देशीं येतां खानदेशांत सामील झाला. **हरजीराजे महाडीक**– मूळ महाडचे राहणारे म्हणून ' महाडीक '. हा शिवाजीचा जांवई. पुढें हा संभाजीच्या व राजारामाच्या वेळीं जिंजीस कारभारी होता. **आनंदराव हप्तहजारी**– हा व्यंकोजी कडून चंजाउराहून येऊन शिवाजीस मिळाला होता. **खंडेराव दाभाडे**–दाभाडीचा पाटील– तळेगांवच्या दाभाड्यांचा मूळ पुरुष. राजारामाच्या वेळीं प्रसिद्धीस आला व पुढें शाहूच्या-वेळीं सेनापती झाला. ' **नांवनिशी मातबर** '– असाच पाठ चारही प्रतींचा आहे. **येसाजी कंक**–कंक यांचें घराणें भोर जवळच्या गांवीं नांदत असल्याचें समजतें. **तानाजीराव मालुसरे**–हा तर सिंहगड मोंगलांपासून परत घेतां मागेंच लढाईंत पडला होता. **जिवा माहाला**– ज्यानें शिवाजीस सय्यद बंडूच्या वारापासून वांचविलें. हा जातीचा न्हावी असून त्याच्या वंशजास महाबलेश्वरा-नजीक कांहीं गांव इनाम आहेत. **सोन माहाला**–हाही जातीचा न्हावी असावा असें ' माहाला ' ह्या उपपदावरून दिसतें. **तानसावंत**– पुढें राम दळवी वरील टीप पाहावी. **बाजीराव पासलकर**– हा काय सावंताच्या बरोबर लढतां मागेंच पडला होता. हा मुसे खोऱ्याचा देशमूख. **बाबाजीप्रभू देशपांडे**– हा बाबाजी किंवा बावाजी, बाजी प्रभूचा मुलगा. **बाजी मुरार**– हा मुरार बाजी पुरंदरच्या वेढ्यांत दिलेरखानाशीं लढतां पडला, त्याचा मुलगा. **तानाजी**

दुदुसकर— ह्याचें आडनांव मोरे, पण ' दुदुसकर ' असें शिवाजीच्या धाकानें म्हणवूं लागला. ' दुदोसी ' गांव जावळी नजीक आहे. **दादाजी बापूजी देशपांडे व चिमणाजी**— हे बंधू खेडेंबारें येथील देशपांडे, ज्यांनीं शाहिस्ते-खानावरील हल्ल्यांत शिवाजी बरोबर बहादुरी केली, ते. **रामदळवी व तान सावंत**— हे वाडीच्या लखम सावंता कडून शिवाजीनें मागून घेतलेले सरदार. सभासद पृ० ६८।६९. **सदरहू प्रमाणें सरकारकून** इ०– संभाजी रुसून दिलेलखानाकडे गेला होता तो परत पन्हाळ्यास आल्यावर त्याची शिवाजीनें समजूत केली, त्यावेळीं सर्व दौलतीची पाहणी करण्यासाठीं, राजारामाच्या लग्ना-करितां शिवाजी पन्हाळ्याहून रायगडीं जाण्यापूर्वीं ह्या यादी केल्याचें सभासद लिहितो. पृ० ९५ व १०३ पाहा. चिटणीस ही सर्व तपासणी राज्याभिषेकाच्या वेळीं केली असें २५७ व्या परिच्छेदाच्या आरंभींच म्हणतात.

परिच्छेद २५८– उंदेरी– शिवाजीकडे नव्हती. खांदेरीवर जबाब म्हणून उंदेरी बेटावर जंजिरेकर हबशी यांनीं किल्ला बांधिला म्हणून सा० व को० उंदेरी गाळतात, की० मात्र देते. **रेवदंडा**– हा कोट पोर्तुगीज लोकांचा तो शिवाजीस प्राप्त झालेला नव्हता. सबब तो सा० व को० देत नाहींत. की० मात्र देते. **आरनाळा-अर्नाळा**– हाही पोर्तुगीज लोकांचा किल्ला. तो शिवाजीकडे नव्हता. पण सा० व को० सुद्धां देतात. एकूण ५७ बद्दल की० ५८ देते. तेथें घोसाळा व वीरगड एकच असतां ते निरनिराळे दिले आहेत म्हणून ५८ येतात. **ठाणीं** = लष्करी चौक्यांच्या जागा. येथें रखवालदार लष्करी शिपाई वगैरे असून वसूल करणारे मुलकी अधिकारी यांच्या कचेऱ्याही असत.

परिच्छेद २५९– दाहा कोटी खजीना इ०– खजिन्याची मोजदाद चिटणीस देत नाहींत. सभासद देतो. **हीं सात अंगें असावीं**– चिटणि-सांच्या ' राजनीती ' मध्यें हींच राज्याचीं सात अंगें सांगितलीं आहेत. पृ० १२. **ऐशी आज्ञा जाली**– आज्ञा = आशीर्वाद, सांगी.

परिच्छेद २६०– होत येतात= होत आले आहेत. **भटांचें घर** = भट्टांचें घराणें. **धर्मवृत्तिग्रंथ त्यांजपासून** इ०– धर्मसंबंधीं ग्रंथ भट्टांपासून झालेले आहेत. **नारायणभट्टी** नारायणभट्ट यांनीं रचिली. **व्यवहारमयूख, दिनकरोद्योत, निर्णयकमलाकर** (निर्णयसिंधू) इ० धर्मग्रंथ नारायण भट्टाच्या

वंशजांनीं (रामकृष्ण भट्ट, दिनकर भट्ट, कमलाकर भट्ट, इत्यादिकांनीं) प्रचलित केले. दिनकर भट्टाचा पुत्र विश्वेश्वर ऊर्फ गागाभट्ट होय. त्यानें शिवाजीस राज्याभिषेक केला. **त्यांस व पैठणकर पंडितांस एक वाक्यता केली**– पैठणकरपंडित प्रथम अनुकूल नव्हते असें कोठें कोठें आढळतें.

परिच्छेद २६१—केशव पंडित–हे कोण तें समजत नाहीं, पण ते बाळाजीच्या आश्रितांपैकींच असावे असें वाटतें. **अश्वमेध केला**— अश्वमेध करणारा जयसिंग तो सवाई जयसिंग– थोरल्या शाहूमहाराजांचा समकालीन. येथें चिटणिसांचा कालक्रम चुकला आहे. **वय शेचाळीस वर्षांचें इ०**– यावरून शिवाजीचा जन्म शके १५५०, सन १६२८ मध्यें, झाला असें होतें. राज्याभिषेक शके १५९६ सन १६७४ मध्यें झाला. **यांस छत्र सिंहासन इ०**–यांस म्हणजे उदेपूर वगैरे राजवंशी यांस. **यांचें संमत जालें**=यांनीं संमती दिली. यादीवर " संमतोऽयमर्थः अमुक पंडितस्य किंवा अमुक भट्टस्य " असें लिहिण्याचा प्रघात आहे.

परिच्छेद २६२– ' चैत्र नसावा ' म्हटलें आहे पण श्रीरामचंद्रास युवराज्याभिषेक चैत्रांत करण्याचा विचार होता. वाल्मीकि रामायण अयोध्या कांड. **ध्रुव नक्षत्रें**— रोहिणी आणि तिन्ही उत्तरा या चार नक्षत्रांस ध्रुव अशी संज्ञा आहे. **विष्णुदेवत नक्षत्र**–श्रवण एकटेंच. ज्योतिषसार.

परिच्छेद २६३— उल्लोच= वितान, चांदवा.

परिच्छेद २६४–२६५— गरगशा (**फा०** गर्गशा= कोलाहल) आरडा ओरड. **बोभाट**– (बोभाणें= उच्च स्वरानें हांक मारणें, ललकारी ठोकणें) उच्च स्वरानें बोलावणें, हांका मारणें.

परिच्छेद २६६–पटबंधन विधी=पट्टबंधन-संस्कार (पट्ट = मुकुट, रेशमी पागोटें)= मुकुट किंवा उंची पागोटें घालण्याचा संस्कार. **ऋत्विज वर्णन**– (ऋत्विज-वरण– वृ = पसंत करणें, निवडणें.) ऋत्विज = होता, उद्गाता, अध्वर्यू आणि ब्रह्मा आदिकरून; यज्ञकर्ते ब्राह्मण हे ४ किंवा ८ असतात, ते निवडणें, पसंत करणें. 'वर्णन' शब्द येथें शुद्ध नव्हे. 'वरण' असें पाहिजे. **पुण्याहवाचन**– (पुण्य=शुभ, सुखाचा. अह– (अहन्=दिवस.) = शुभ, आनंदाचा, सुखाचा दिवस (येवो) असें ब्राह्मणांकडून वदविणें. **विनायक शान्ती**– ही शांत गणपति-

प्रीत्यर्थ असून निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थ करावयाची. **आदौ** (आदि=आरंभ) आधीं, प्रथमतः. ' आदौ ' शब्द याच अर्थानें मागें व पुढेंही योजिला आहे. **अग्नींची चिन्हें**– अग्निज्वाला दक्षिणावर्ती असाव्या (दक्षिणावर्ती शुभ होत), धूम्र नसावा, इ० चिन्हें **चिटणिसांच्या राजनीती** पृ० ३ मध्यें दिलीं आहेत. " अग्नीची शिखा प्रदक्षिणावर्तरूप असावी " इ०. **नक्षत्रशांती इ०**– दिनकरभट्ट-कृत **शान्तिसार** नामक ग्रंथांत राज्याभिषेक-प्रकरणांत विनायक, ऐन्द्री, **पौरन्द्री** इत्यादिक शांतींचा उल्लेख असून, राज्याभिषेकास मुहूर्त, ग्रहानुकूल्य, सामग्री, परिधानवस्त्रें, मिरवणुकी इत्यादींविषयीं सविस्तर वर्णन केलें आहे. त्या आधारें चिटणिसांनीं बहुधा येथें वर्णन केलें असावें.

परिच्छेद २६७.–क्षीरवृक्ष=उदुंबर, उंबर. **मढून**=मढवून. **छंदोगामात्य**– (छन्दोग+अमात्य– उद्गाता, सामसूक्तें म्हणणारा.) पंडितराव यासच यावेळीं छंदोगामात्य म्हणत असावे. **पटबंधन**– पट्टराणीच्या पदास मुख्य पटाची ग्रंथी बांधणें. **राजनीती**, पृ० ५. **सईबाई**– असा पाठ **की०** इत्यादी प्रतींचा आहे तो चुकला आहे. सईबाई ही शिवाजीची वडील स्त्री खरी, पण ती यापूर्वीं कधींच वारली होती. ' सईबाई ' ऐवजीं **सोयराबाई** असावें. ' सर्वाबाई ' **को०** म्हणते ती **सोयराबाईच** असावी. ' बसली ' एकवचनी पाठ **की०** देते. परंतु थोर कुळांतील बायांचा नपुंसकलिंगीं अनेकवचनीं प्रयोग करण्याचा प्रघात जुन्या ग्रंथांत सर्वत्र आढळतो. **अष्टप्रधान करण्याची योजना करून**— अष्टप्रधान यापूर्वींच योजिलेले होते. ह्यावेळीं त्यांस संस्कृत नांवें देऊन त्यांची योजना केली असावी. **छंदोगामात्य– रघुनाथपंत पंडितराव. ग्रां० ड० द्रव्यकलश**=घृतदुग्धादिद्रव्येंकरून पूर्ण असे कलश.

परिच्छेद २६८.— मंगलालंभन- (मंगल+आलंभन) वृषभादिमंगल-वस्तूंचा स्पर्श. **' दोन दानें '**– असा **की०** चा पाठ. तेथें दोनही (घृतपात्र आणि आदर्श) ब्राह्मणांस दिलीं असा अर्थ असावा. **उपबर्हण**– (उप+बृह्) उशी, लोड, तक्क्या. **आधीं सव्य जाऊन**=प्रथमतः सिंहासनास प्रदक्षिणा करून. **गगनचुंबित**=गगनचुंबी, आकाशापर्यंत जाणारा.

परिच्छेद २६९.— जेहेगा, जेगा=एक शिरोभूषण. **खड्ग-चर्म** = तलवार व ढाल. **उपाधीक–उपाधिक**=उपाध्याय यांस त्यांच्या कामाबद्दल दिलेलें

द्रव्य इ०. **मेढाकरून**— मेढा=लांकडें, वांसे बांधून केलेली कोंडी, आवार. **ज्येष्ठ शु॥ १३, मंदवासरे इ०**– 'मंदवासरे' व 'गुरुवासरे' असे दोन पाठ आहेत. **जेधे** शकावलींत "ज्येष्ठ शुद्ध १२ शुक्रवार घटी २१ पलें ३४ XXX तीन घटका रात्र उरली तेव्हां **शिवाजी** राजे **भोंसले** सिंव्हासनीं बैसले. छ १० रबिलावल सुरु सन खमस सबैन अलफ" **जेधे**-शकावलींतील मितीवरून राज्याभिषेक-सिंहासनाधिरोहण इ० विधी शुद्ध त्रयोदशींत, उजाडता **शनिवार**, त्यावेळीं झाले, असें होतें. **गुरुवार** हा पाठ साफ चुकला आहे. मुसलमानी तारीख सूर्यास्तापासून, हिंदी मिती सूर्योदयापासून व ख्रिस्ती तारीख मध्यरात्रीपासून आरंभितात. शुक्रवारीं सूर्यास्तीं ता० १० रबिलावल सुरू झाली. त्यापुढें पहाटेस, उजाडता शनिवार रोजीं ता० ६ जून पडते. शुक्रवारीं ज्येष्ठ शु॥ १२ घटी २१ प० ३४ पर्यंत होती, पुढें त्रयोदशी. एनावता राज्याभिषेक-शक ज्येष्ठ शु॥ १३ शनिवार शके १५९६, **आनंद** संवत्सर पासून म्ह० ता० १० रबिलावल सुरु सन १०७५ व तारीख ६ जून १६७४ पासून सुरू झाला. **गणेश स० खरे** यांची जंत्री पाहावी.

परिच्छेद २७०.– दुमजली—(हिं०) दुमजली = दुहेरी कांठांचा. **दरख करणें ते केले**– (अ० दर्क्=एकसारखा पिच्छा पुरवणें.) प्रधानांचे वतनदार कामगार दिवाण, फडणीस, वगैरे करून दिले. **कलमदान ताडीचें**— कलमदान (अ० कलम् + फा० दान्) = लेखण्या ठेवण्याची पेटी; पण **ताडीचें** म्हणजे काय?

परिच्छेद २७१.— खवाशींत (अ० खवास्, खवासी)= खवासखान्यांत. खाशांच्या मागें हत्तीवर बसावयाचें स्थान. **पटक्यांचे हत्ती**– पटक्यांचे=जरी पटक्यांचे, निशाणांचे. **खासबारदार**=खाशांचीं शस्त्रास्त्रें वाहणारे. **हलग्या**— खंजिऱ्या, डफडीं. **मरफे**– मरफा (फा०) लहान ताशा, टिमकी. **कोतवाल हत्ती, कोतवाल घोडे**— शृंगार केलेले, सामान साज घालून तयार केलेले, पण त्यांवर स्वारी नाहीं असे. 'कोतवाल घोडे' यांतील 'कोतवाल' शब्दाचा अर्थ न समजून, **कुलाबा** ग्याझिटियरमध्यें Police horse (पोलीस-स्वार) असा अर्थ करून, '**शिवाजी**च्या वेळीं पोलीस स्वार कोठले?' म्हणून जांवई शोध केला असल्याचें आढळतें! **काळू सनया**— काळू=चौघड्यांतील सनई. **सनई** (फा० सूर्ना, सुरनाई). **धाडी**– स्तुतिपाठक, मुसलमान भाट. **बांके**–बांका=

एक प्रकारची तुतारी, शिंग. **लग्या**—लगी=निशाणें लाविलेल्या काठ्या. ह्या मिरवणुकींत खाशापुढें चालवावयाच्या. **बाणदार=बाणाईत**=दारूचे बाण पेटवून सोडणारे. ' **जरी** ' असा पाठ सर्व प्रतींचा आहे. अर्थ काय? **तोमर**—एक प्रकारची गदा, सोटा. **वेत्रधारी**— वेताच्या काठ्या धारण करणारे चोपदार. **त्यांस** = जलपूर्ण कलश आणणारांस आणि निंबलोण करणारांस.

परिच्छेद २७२.—' आपले आशीर्वादें मनोरथ सिद्धीस गेले '—ह्या वेळीं ह्या जिजाबाई माउलीस किती धन्यता, किती आनंद झाला असेल! रजाचा गज करून वाढविलेला पुत्र छत्रसिंहासनाधीश्वर झालेला पाहून तिच्या डोळ्यांचें पारणें फिटलें असलें पाहिजे!!

परिच्छेद २७३.—कलावंत जन=गायक, वादक, नर्तक, गारुडी, इत्यादी तमासगीर.

परिच्छेद २७४.— क्षत्रियकुलावतंस = क्षत्रिय-समुदायाचा अवतंस म्हणजे शिरोभूषण, तुरा. समस्त-राज-कार्य-धुरं-धर—हें मुख्य प्रधान अमात्यादिक मुत्सद्दी मंडळीस आणि समस्त-सेनाधुरंधर—हें सेनापती इत्यादिक सैन्याधिपतींस. **गजशाला, अश्वशाला इ०**— मागें ४ थ्या प्रकरणांत बारा महाल व अठरा कारखाने दिले आहेत ते पाहावे. **भंडारगृह**=भांडारगृह, भांडागार, खजीना. **अष्ट प्रधान यांचे व्यापार**—व्यापार=कर्तव्यें, कामें. पुढें **परि०** २७५ वरील पहिलीच टीप पाहा.

परिच्छेद २७५.— काव्येतिहाससंग्रहांतील ' पत्रें यादी वगैरे '. लेखांक ४०४, कानूजाबता, यांत अष्ट प्रधानादिकांचीं कर्तव्यें दिलीं आहेत तीं जरूर पाहावीं. **त्यांचे मानसन्मान**— त्यांचे म्ह० सैनिक आणि सेनानायक (सरदार) यांचे. **बारचिन्हें**—' बार बार बार ' असें लिहून. **शांतिक पौष्टिक** =दोष (दुष्ट चिन्ह)-निवारणार्थ आणि सौख्य-प्राप्त्यर्थ करावयाचे विधी किंवा संस्कार. **नित्य-नैमित्तिक**=नित्य करावयाचीं आणि प्रसंगानुसार करावयाचीं कर्में, विधी. **कालाचे कालीं**— योग्य वेळीं. **धर्मता न्याय इ०**— धर्मता, धर्मतः= धर्माप्रमाणें, धर्मशास्त्राप्रमाणें.

परिच्छेद २७६.— फडनिशींतील इ०—" सनदा, दानपत्रें वगैरे महालीं हुकुमी यांचा जाबता फडणिशी अलाहिदा त्याप्रमाणें लिहावीं " कानूजाबता अंक ४०४, ' **पत्रें यादी** वगैरे. '

परिच्छेद २७७.— चोपदार (**हिं०** चोबदार) = छडीदार, वेत्र धारण करणारा. **भालदार**– (**सं०** भल्ल + **फा०** दार्) = भल्लधारी, भालाईत, भालेकरी (चोबदारासारखा दण्डधारी). **उठोन बसवावें**– उठोन = उठवोन. **की०** ' उठवून ' देते. **बारीप्रमाणें**– बारी (**हिंदी**)=पाळी, बदली.

परिच्छेद २७८.— इतलाखी– (**अ०** इत्लाक् = निराळें) सरकारी खजिन्यांतून दिलेलें. **पत्र शपथयुक्त इ०**– या चिटणिसांच्या हकिकतीविषयीं राजपत्र **बाळाजी आवजीस** राज्याभिषेकानंतर चार दिवसांनीं ज्येष्ठ व॥ १ रोजीं दिलेलें पाहावें. **मराठी रियासत** पूर्वार्ध, पृ० ४९३.

परिच्छेद २७९— दिल्लीचे पादशाहा रणथंबोर येथें इ०– मागें परिच्छेद २५५,२५६ पाहावे. **खपा (फा०** खपा)= नाखूश, दुःखित. **हें तख्त**= हिंदूंचें नवीन तख्त. **रुकनदीन इ०**– मागें परिच्छेद १० व त्यावरील टीप पाहावी. **राणाजी** = उदेपूरचा राजा. **ताले** (**अ०** ताला = नशीब) दैव, नशीब. हा शब्द मराठींत अनेकवचनींच योजितात.

परिच्छेद २८०– जिजाबाई समाप्त जाली– रायगडच्या पायथ्याशीं **पांचवड** या गांवीं. जिजाबाई ज्येष्ठ वद्य ९ शके १५९६ या दिवशीं दिवंगत झाली. **पुन्हा सिंहासनारोहण इ०**– सिंहासनारोहण ज्येष्ठ शुद्ध १३ दिवशीं झालें आणि लागलाच ज्येष्ठ वद्य ९ रोजीं **जिजाबाई**चा मृत्यू झाला, म्हणून पुन्हा सिंहासनावर बसण्याचा विधी केला.

परिच्छेद २८१– जोहार यांत अर्थ कांहीं नाहीं,– याची व्युत्पत्ती ' योद्धारः ' असल्यास अर्थ नाहीं असें म्हणतां येत नाहीं. 'अहो योद्धार, जुंझार !' असें म्हणून प्रणाम करीत असावे. **काय म्हणून बोलावें** = कोणता शब्द उच्चारून वंदन करावें ? कोणता शब्द म्हणावा ? **उपदेशस्थानीं जालें**– या वेळेपासून '**राम राम** !' म्हणून एकमेकांस वंदन करण्याचा प्रघात **मराठ्यां**मध्यें पडला, असा प्रवाद आहे. परंतु या काळापूर्वीही ' रामराम ' करीत असल्याचे व या कालानंतर खुद्द **शिवाजी**नें ' जोहार ' म्हणून **मराठे** लोकांस लिहिलें असल्याचे दाखले सांपडतात. शके १५६८ (स० ई० १६४६) मध्यें बादशाही ब्राह्मण हवालदार **चंद्रराव मोऱ्यांस** ' रामराम ' लिहितात. हें अस्सल पत्र **भा०**

इ० सं० मंडळामध्यें संगृहीत आहे. ई० स० १६७६ मध्यें शिवाजी भागानगराहून रा० मालोजी घोरपडे यांस पत्र पाठवितो त्यांत 'जोहार' असें घोरपडे यांस लिहितो. मराठी रियासत पूर्वार्ध, पृष्ठ ३७८. कोनाडां जागा इ०– कोनाडां = गुहेंत, विवरांत.

परिच्छेद २८२. उग्र प्रकृती = कडक, जालीम स्वभाव. **व्रतबंध केला**– संभाजीची मुंज माघ वद्य ९ शके १५९६ दिवशीं झाली. जेधे शकावली. **अगम्या-गमन**– जिच्याशीं संबंध होऊं नये अशा स्त्रीशीं समागम.

परिच्छेद २८३— हा अपाय तुमचा किंवा आमचा !– तुमचा किंवा आमचा = तुम्हांस किंवा आम्हांस. **येथें** = दिलेलखानापाशीं मोंगल पादशाहींत. **महाराजांचें दर्शन पन्हाळप्रांतीं होते तेथें घेतलें**– दिलेरखान विजापूर घेण्यासाठीं स्वारी करून आला असतां ई० स० १६७८ मध्यें संभाजी त्याजकडे गेला. त्यावेळीं सिद्दी मसाऊद हा विजापूरचा वजीर असून त्यानें शिवाजीची मदत मोठ्या काकुळतीनें मागितली होती. सिद्दी मसाऊद यानें मोंगलांशीं केलेला तह मोडून तो शिवाजीच्या कच्छपीं लागला हें पाहून दिलेलखानानें विजापुरावर हल्ला केला होता. संभाजी (नोवेंबर १६७८ मध्यें) आपणाकडे आला म्हणून दिलेरास फार आनंद होऊन, त्याला 'राजा' किताब देऊन हफ्त-हजारी केलें, आणि त्याच्याकडून भूपाळगड त्यानें घेवविला. पण ह्या सर्व गोष्टी शिवाजी कर्नाटकची स्वारी करून परत आल्यावर घडल्या. त्यावेळीं संभाजीचें वय सुमारें २० वर्षांचें होतें.

परिच्छेद २८४.– जबून = (फा० जबून्)=खराब, मोडकळीस आलेली. **विजापुरावरि चाल केली**– ही दिलेरखानाची स्वारी १६७८ मध्यें झाली व ह्यावेळीं जालना वगैरे मोंगली मुलखावर हल्ले करून शिवाजी विजापुरकरांस साहाय्य करीत असतांना विजापुरास वेढा पडला होता, तो उठविण्यासाठीं पट्टा किल्ल्याकडून तो जात होता; तों संभाजी दिलेरखानाकडे फितूर झाल्याचें वर्तमान त्यास कळलें, आणि ती आपत्ती दूर करण्याच्या तजविजीस त्याला आधीं लागावें लागून, विजापूरचा वेढा उठविण्याच्या कामास आपले सरदार पाठवावे लागले. **खटाई जाली इ०**– (खटाई हिं०) = आंबटपणा, बिघाड. **तह करून**– हा अंतस्थ तह तीन लक्ष रुपये खंडणी शिवाजीस द्यावी म्हणून

विजापूरवाल्यांनीं केला होता त्यास अनुलक्षून. **तलफ-ताराज** (अ० तलब्= मागणी (वसुलाची). ताराज्-फा०- लुटून फस्त, नाश केलेला) = वसूल (जबरदस्तीनें) करीत व लुटून फस्त करीत. **जाहंबाजीचे हुनरें-** (फा० जान्बाज् = जीव धोक्यांत घालणें. हुनर = युक्ती.) = साहसाचे युक्तीनें, साहस आणि युक्ती योजून. **पट्टा किल्ला येथेंच मुक्काम करून राहिले- जालनापूरची** लूट घेऊन परत जात असतां **रणमस्तखान** वगैरे सरदारांनीं हल्ला करून **शिवाजीची** धांदल उडविली व लुटीच्या बऱ्याच भागास त्यास मुकावें लागलें. ह्या पाठलागाच्या वेळीं त्याला **बहिरजी** नाइकानें एका गुप्त वाटेनें नेऊन **पट्टा** गडास पोंचविलें. ही **जालनापूरची** स्वारी दिसेंबर ई० स० १६७९ मध्यें झाली, ती **शिवाजीची** शेवटची स्वारी होय.

परिच्छेद २८५.— वोढा, ओढा=दुसरीकडे आकर्षण करणें,ओढून घेणें; दुसरीकडे हल्ला करून वेढा उठविण्यास लावणें. **दराज (फा०)**=खराब, उध्वस्त. **तेथून येऊन-पट्टा** गडाहून निघून. **सैन्य पइसलें होतें**-पइसलें, पैसलें (पैसणे= प्रसृत करणें, इकडे तिकडे पाठविणें,)=चोहींकडे फेंकलें होतें, पसरलें होतें. **जबाब (फा०)** उत्तर, अरे तर कारे; धमकीचा जाब, गराडा. **दुवगत जास कळोन**-शाहाजास=शाहजाद्यास.

परिच्छेद२८६ - वाके (फा० वाका) बातम्या. **आहादीवर आहादी-** (अ० आहद्=एकं; एक व्यक्ती ?) डाकेवर डाक. **अनाज**=अन्न. **जाचतीनें-** जाचंद् (जाचणें)=उपद्रव, छळ, जाचणूक. **सलतनत (अ०** सल्तान्, सल्तान्, सल्तनत्)=सर्व सैन्य व त्याची सामग्री; सामानसुमानासुद्धां सर्व फौज. **खटा करून**- (खटा, खटाई= आंबटपणा.)=चिघाड; दुरून लपून छपून केलेले हल्ले, छापे. **उखळला, उखळिला** (उत्+खनन=उपटणें, उपटून काढणें.)=बसल्या जागेपासून हलविलें, वेढा उठविण्यास लाविलें.

परिच्छेद२८७.— दाली तखार इ०-दाली=तरवार अडकावण्याचा पट्टा. **खिलत (अ०) खिलात**=पोशाक. **बेकिलाफ**पणें. (**फा०** बे=नाहीं. **अ०** खिलाफ्=वैर, विरोध)=वैर न धरितां, मित्रभावानें. **दिगांत**=दिगंत. **पेशकशी** (**फा०** पेश्कश्)=सरंजामाबद्दल द्यावयाची खंडणी.

परिच्छेद २८८.—**गोषमाल, गोशमाली**–(फा० गोश्=कान. मालिदन=ओढणें, उपटणें.)=कान उपटणें, कान पिळणें, शिक्षा करणें. **हुसेनखान कासीमखान** इ० सरदारांचा पराभव मागें हंबीरराव व **मोरोपंत पिंगळे** यांनीं केला होता व कोपल वगैरे प्रांताची सुभेदारी **जनार्दनपंत हनमंते** याजकडे दिली होती.

परिच्छेद २८९.— **करून ये**=करूं ये, करतां आलें. **हें वर्तमान तुम्हांस समजावें.**– विजापूरकरांनीं आपले हक्क आम्हांस तहानें दिले आहेत, सबब जी पेषकशी, तोफा व खंडणी या रूपानें त्यांस तुम्ही देत आलां, ती सर्व इतःपर आमच्या कारभाऱ्यांकडे देत जावी, अशाबद्दल हें पत्र **शिवाजी व्यंकोजीस** लिहितो.

परिच्छेद २९१.—**आत्मानात्मविचार**– (आत्मन्+अनात्मन्+विचार) =सत्य काय आणि मिथ्या काय ह्याचें विवेचन; अन्तस्तत्त्व आणि बहिर्वस्तुजात यांविषयीं विचार. **उदासीन**=उपरत, उपरतियुक्त. ‘ **वृद्धापकाल**– (वृद्ध+अपकाल) वृद्धावस्थेचें वय, वार्धक्य. वास्तवीक पाहतां शिवाजी या वेळीं वयानें वृद्धत्व दशेंत होता असें म्हणतां येत नाहीं. त्याच्या वयास नुकती पन्नाशी उलटली होती. त्याचें वय ५३ किंवा ५१ वर्षांचें होतें. **महा वाक्याचा उपदेश**–(महा+वाक्य)=महावाक्य=तत्त्वमसि (तत्+त्वम्+असि=तें तूं आहेस.) **षड्वर्गत्याग**–(साह्याजण यांस टाकणें.) = काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर हे षड्रिपू, त्यांस सोडणें. **नवविधाभक्ती**=भक्तीचे नऊ प्रकारः—श्रवण, कीर्तन, स्मरण, पादसेवन, अर्चन, वंदन, दास्य, सख्य आणि आत्मनिवेदन.

परिच्छेद २९२.—**अवधी**–आयुःकाल, वांचण्याची मुदत. **शत्रूस संधी होतील**=शत्रूला संधी, फटी सांपडतील. **ज्यांनीं जीवाभ्य श्रम इ०**–जीवाभ्य (जीवादारभ्य)= जिवाकडे न पाहतां केलेली, प्राणापरती मेहनत. **लाहान माणसांचे इ०**– लाहान=लघु, हलकट, नीच. **मोरोपंडित निराजी रावजी इ०**–या पांचांपैकीं शेवटचे तिघे व **प्रल्हादपंत निराजी** हे पुढें फार उपयोगीं पडले. सभासद लिहितो “ एक **प्रल्हादपंत निराजीपंताचे** पुत्र व **रामचंद्र निळोपंताचे** पुत्र हे दोघे ब्राह्मण पराक्रमी होतील. **निळोपंत**, प्रधानाचा पुत्र, हाही नांव धरील. मराठ्यांपैकीं **संताजी घोरपडे** व **बहिरजी घोरपडे** व **धनाजी जाधव** हे तिघे पराक्रम करतील. मोडिलें राज्य हे तिघे ब्राह्मण व तिघे मराठे सांवरतील. ”

पृ० १०५. चैत्र शु॥ १५ यापुढें रविवार असें की० म्हणते, सभासदही म्हणतो, पण खरें-जंत्रीवरून पाहतां त्या दिवशीं 'शनिवार' येतो व ता० ३ एप्रील १६८० येते शिवाजीस विषप्रयोग झाल्यानें मरण आलें असें शिवदिग्विजयकार सविस्तर लिहितो, परंतु ती गोष्ट चिटणीस देत नाहींत! त्यांस विषप्रयोग झाल्याची वार्ताच नव्हती काय ? ग्रां० ड० शिवाजीस गुढघी रोग होऊन तो मरण पावला असें लिहितो, पण विषप्रयोगाचा उल्लेखही करीत नाहीं! सभासद ज्वराची व्यथा झाली म्हणतो. सभासदानें शिवाजीचें चरित्र राजारामासाठीं लिहिलें, तेव्हां विषप्रयोग सोयराबाईनें करविला हें लिहिण्यास त्यास संकोच वाटला असावा, पण चिटणिसांना किंवा ग्रां० डफ यास तसा संकोच वाटण्याचें कारण नव्हतें. [illegible] शि० दि० कारास विषप्रयोगाचा काय पुरावा मिळाला होता कोण जाणे!!

परिच्छेद २९३.— ऐसे अनर्थ जाले- हीं किंवा अशीं अरिष्टें सभासदानेंही पृ० १०५ येथें वर्णिलीं आहेत. थोर विभूतींचा मृत्यू आणि देशावर थोर संकट ह्यांचीं सूचक दुश्चिन्हें पूर्वीं होतात असा समज आहे. "शके १६८२ ह्या वर्षीं मोठा तारा पडला, केतूचा उदय होऊं लागला, तेरा दिवसांचा पंधरवडा पडला. करवीरचे संभाजीराजे व अक्कलकोटचे फत्तेसिंग यांचा मृत्यू होऊन भाऊसाहेब व विश्वासराव आदिकरून थोर थोर मराठे सरदार व मराठी फौज यांचा पाणिपत झालें." पत्रें यादी वगैरे लेखांक ४९२, मेस्तक कलम ४३, पृ० ५०७ पाहावें.

समाप्त.